

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

K.N. YANGIBAYEV, A.R. ASHIROV

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALAR PSIXOLOGIYASI

*O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi tomonidan
4.11.02.02 – Maktabgacha ta’lim tashkiloti tarbiyachisi kasbi bo‘yicha ta’lim
olayotgan o‘quvchilar uchun o‘quv qo‘llanma*

“Ilm va fan” nashriyoti
Toshkent 2023

UO‘K: 78.34(50‘)707

KBK: 005:02(075.8)

M 24

Taqrizchi

Z.T. Rahimov – Shahrisabz davlat pedagogika instituti Pedagogika kafedrası mudiri, pedagogika fanlari doktori, profesor, Turon Fanlar Akademiyasining akademigi

Mualliflar:

K.N. Yangibayev – Qashqadaryo viloyati kasbiy ta’limni rivojlantirish va muvofiqlashtirish hududiy boshqarmasi boshlig’i

A.R. Ashirov – Shahrisabz pedagogika kolleji direktori

K.N. Yangibayev, A.R. Ashirov

Maktabgacha yoshdagi bolalar psixologiyasi [Matn]: o‘quv qo‘llanma.

– Toshkent: “Ilm va fan” nashriyoti, 2023. – 320 bet.

Maktabgacha ta’lim tashkiloti tarbiyachisi kasbi bo‘yicha tahsil olayotgan talaba yoshlardan maktabgacha ta’lim tashkilotlarida tarbiyalanayotgan bolalarni ma’nan yetuk etib tarbiyalash boshqaruv tizimida aniq maqsad asosida ish olib borishni taqozo etmoqda. Shu o‘rinda “**Maktabgacha yoshdagi bolalar psixologiyasi**” fanining o‘rni beqiyosdir. Bu fan boshqaruv tizimiga qonunchilik asosida yangicha uslubda yondashishni o‘rgatadi. Ushbu o‘quv qo‘llanmaning maqsadi: **Maktabgacha yoshdagi bolalar psixologiyasi** fanining predmeti, vazifalari, ishlab chiqarishning boshqarish mexanizmi va funksiyasi, tarbiyachi faoliyatini tashkil etish, o‘z-o‘zini boshqarish, ijtimoiy boshqarish, unumdorlik me‘yorlari bo‘yicha boshqarish, huquq va majburiyatlari, tarbiyachilik faoliyatiga bevosita yoki bilvosita tegishli bo‘lgan qonunlar, me‘yoriy-huquqiy hujjatlardan xabardor bo‘lish, ularni tushunib olishga yaqindan yordam beradi.

*O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi tomonidan
4.11.02.02 – Maktabgacha ta’lim tashkiloti tarbiyachisi kasbi bo‘yicha ta’lim
olayotgan o‘quvchilar uchun o‘quv qo‘llanma sifatida nashrga ruxsat etilgan.*

ISBN 978-9943-8697-9-0

© K.N. Yangibayev, 2023

© “Ilm va fan” nashriyoti, 2023

SO‘ZBOSHI

Jamiyatning ma'naviy takomili unda amalga oshiriladigan ta'lim-tarbiya ishlarining mazmuni, shakl va mohiyatiga bog'liqdir. Shu boisdan ham ta'limdagi yangilanishni, respublikamizda amalga oshirilayotgan bosqichma-bosqich ta'lim tizimini pedagogik talqin qilish, bu jarayonning samaradorli kechishini ta'minlash zaruriyati yuzaga keladi. Haqiqatan ham, o'yin har bir yosh bosqichda bolaning tevarak atrofdagi hayotni va kishilar o'rtasidagi turli munosabatlarni har tomonlama bilib olishga qaratilgan faoliyatidir. Maktabgacha yoshdagi bolaning o'yin faoliyati mazmun jihatdan har kungi vaziyatga qarab o'zgarib turadi. O'yin doimo o'zgarib turganligi tufayli bola o'ynab charchamaydi, zerikmaydi. Bolaning atrof-muhitga, kishilarga, narsalarga va o'ziga bo'lgan turli munosabatlari mazmun hamda shakl jihatdan har doim o'zgarib turadigan o'yin jarayonida namoyon bo'ladi. Bolalarning turli ehtiyojlari, ma'ruza va qiziqishlari, qobiliyatlari hamda bir qancha shaxsiy fazilatlari o'yin jarayonida bevosita rivojlanadi.

O'yin jarayonidagi bolalar faoliyatining psixik taraqqiyot uchun ahamiyati shundaki, bolalarning turli sifat va fazilatlari o'yin jarayonida faqat namoyon bo'libgina qolmasdan, bunda sifat va fazilatlar mustahkamlanadi, o'zlashtiriladi. Shuning uchun psixologiya nuqtayi nazaridan oqilona, ya'ni to'g'ri tashkil qilingan o'yin bola shaxsini har tomonlama o'stiradi va shuning bilan birga bolaning butun psixik jarayonlarida sezish, idrok, diqqat, xotira, tafakkur, xayol va irodaning ildam rivojlanishiga yordam beradi. O'yin o'z mohiyati jihatidan katta kishilarning xatti-harakatlari va xulq-atvorlariga faol taqlid qilishdan iborat bo'lishi tufayli bolalarda ma'naviy sifatlarning mustahkamlanishi va odob-axloq qoidalarini bilib olishlari uchun keng imkoniyatlar beradi. Maktabgacha yoshdagi bola o'yin jarayonida tabiblik yoki muallimlik rolini bajarayotgan bo'lsa, shu kasbga tegishli barcha sifatlarni namoyon qilishga intiladi. Ular o'yinga juda berilib ketsalar,

bajarayotgan rollariga xos sifatlar shunchalik samimiy, ijodiy tarzda namoyon bo‘ladi. Bolalar uchun o‘yin mazmunining hech bir chegarasi yo‘q. Maktabgacha yoshdagi bolalar kattalar hayotini hamma tomonlarini o‘z o‘yinlarida aks ettira oladilar. O‘yinning ahamiyati bola shaxsining o‘sib kamolotga yetishiga ta’sir ko‘rsatishdan iboratdir. O‘yin har bir yosh bosqichda bolaning tevarak atrofdagi dunyoni va kishilar o‘rtasidagi munosabatlarni bilib olishni ifodalaydi. Bolaning moddiy dunyoga, kishilarga, o‘z-o‘ziga munosabati o‘zgarayotgan o‘yinda namoyon bo‘ladi. Bolalarning ehtiyojlari, ma’ruza, qiziqish havaslari bevosita o‘yinda ifodalanadi. O‘yin bolalarning xayolparastligi tufayli narsalar va kishilar dunyosini ular uchun ma’qul tomonga “o‘zgartirish” imkoniyatini beradigan faoliyatdir. Ma’lumki, bolalarning asosiy vaqti o‘yin bilan o‘tadi. O‘yin maktabgacha yoshdagi bolalarni har tomonlama rivojlantirishning muhim vositasi, ularning asosiy faoliyati bo‘lib hisoblanadi. O‘yin jarayonida bola shaxsi faoliyat subyekti sifatida shakllana boshlaydi. O‘yin uzoq davrlardan beri mashhur olimlar, pedagog psixologlar, faylasuflar, sotsiologlar, etnograflar va madaniyat arboblari diqqatini o‘ziga qaratib kelgan dolzarb mavzudagi muammolardan biridir.

I BOB. PSIXOLOGIYANING UMUMIY MASALALARI

1.1 . Psixologiya fanining predmeti. Psixologiya fanining vazifalari va tarmoqlari.

Bolalar psixikasini o'rganishning yordamchi metodlari

Barcha fanlar kabi psixologiya fanining ham o'ziga xos predmeti bor. Masalan, fizika fani harakatdagi materiyaning fizik xossalarini, kimyo fani kimyoviy xossalarni, biologiya biologik xossalarni o'rganadi. Psixologiya o'rganadigan hodisalarning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash murakkabroqdir. Bu hodisalarni tushunish psixologiya fanini o'rganishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan odamning dunyoqarashi va qiziqishiga bog'liqdir. Psixologiya insoniyatga tanish bo'lgan eng murakkab ilm haqidagi fandir. Psixologiya bo'yicha adabiyotlarda uning predmetini qisqacha qilib psixika deb ta'rif berishadi. Psixika bu – inson ruhiyatining shunday holatiki, u tashqi olamni (ichki ruhiy olamni ham) ongli tarzda aks ettirishimizni, ya'ni bilishimiz, anglashimizni ta'minlaydi. Psixologiyaning vazifalari boshqa fan vazifalaridan ancha murakkabroq, chunki psixologiyada bilishning obyekti va subyekti o'zaro bir-biriga bog'liq bo'ladi.

Har bir odam tevarak-atrofdagi narsalarni sezish va idrok qilish qobiliyatiga ega. Odam osmonning moviyligini, daraxt barglarining yashilligini ko'radi, tashqi tomondan quloqqa chalinuvchi har xil tovushlarni eshitadi, ba'zi narsalarning sovuqligini, boshqalarining issiq-ligini sezadi. Odam o'ylaydi va gaplashadi, ya'ni u tafakkur hamda nutqqa egadir. Biz ilgari bo'lib o'tgan narsa va hodisalarni xotira va xayol tufayli esda saqlaymiz va kelajak haqida orzu qilamiz. Bizning sezgilarimiz, idrokimiz, xotiramiz, tafakkurimiz, nutqimiz, xayolimiz psixik jarayonlar deb ataladi.

Ko'pgina voqealar odamni to'ldiradi, quvontiradi yoki uning g'azabini qo'zg'atadi, ya'ni odamda ma'lum his-tuyg'ular uyg'otadi. Odam nimagadir intiladi, o'z oldiga qo'ygan maqsadlariga erishish yo'lida sabot va matonat ko'rsatadi, irodasini ishga soladi. Ba'zi

hollarda psixik jarayonlar ancha murakkab va barqaror ko‘rinishga ega bo‘ladi, ularning aktivligi kuchaygan yoki susaygan holda namoyon bo‘ladi, ma’lum kechinmalarni maydonga keltiradi. Bular psixik holatlar deb ataladi.

Bunga darsga o‘quvchining diqqat e’tiborlilik yoki parishonlik holati, odamlarda sodir bo‘lib turuvchi quvnoqlik yoki achchiqlanish va shu kabi psixik holatlar misol bo‘la oladi.

Har bir odam boshqalardan o‘zining ayrim shaxsiy barqaror xususiyatlari, ma’lum darajadagi barqaror psixik sifatlari bilan ajralib turadi. Ba’zi odamlarda qiziqishlar kuchli bo‘lsa, boshqa bir odam ulkan qobiliyatlari (matematika yoki musiqaga) bilan undan farq qiladi. Ba’zi bir odam qiziqqonroq bo‘ladi, bunday odam jo‘shqin temperamentli odam deyiladi, boshqa odam haqida og‘ir, vazmin, yaxshi xarakterli odam deb o‘ylaymiz va hokazo. Qobiliyatlar, temperament, xarakter odamning psixik xususiyatlaridir.

Psixik jarayonlar, psixik holatlar va psixik xususiyatlar bir-biri bilan o‘zaro bog‘liq hodisalar bo‘lib, ularning barchasi birgalikda psixika hisoblanadi. Psixologiya fani psixik jarayonlar, holatlar va shaxs xususiyatlarini faqat tasvirlabgina qolmay, balki ularning yuzaga kelish sabablarini ham tushuntiradi.

Psixika nima? Olamning taraqqiyoti tarixida psixika va ong bo‘lmagan davr ham bo‘lgan. Jonsiz tabiat va o‘simliklar dunyosi hech qanday psixik hayotga ega bo‘lmagan, chunki ularda sezish, fikrlash va his qilish qobiliyati yo‘q edi. Psixika moddiy olam taraqqiyotining eng yuqori bosqichida tirik mavjudotlar, hayvonlar va odamlar paydo bo‘lgan bosqichida vujudga kelgan. Evolyutsion taraqqiyot davomida psixikaning maxsus organlari nerv sistemasi, keyinroq esa psixikaning oliy bo‘limi miya tarkib topgan. Yuksak taraqqiyot darajasiga erishgan hayvonlar va odamda psixikaning taraqqiyoti bosh miya katta yarimsharlari po‘stlog‘ining rivojlanishi bilan uzviy bog‘langan. Psixik jarayonlar, holatlar va xususiyatlar o‘zgarmas hodisalar emas, ular odamning hayoti va faoliyati davomida rivojlanadi hamda o‘zgarib

boradi. Bu o'zgarishlar tabiat va jamiyatdagi barcha o'zgarishlar singari muayyan qonunlarga bo'ysunadi.

Tashqi olam, tevarak-atrofdagi narsa va hodisalar odamga ta'sir ko'rsatadi. Obyektiv voqelikdagi narsa va hodisalar odamning sezgi a'zolariga, nerv sistemasiga ta'sir etar ekan, ular miyada aks ettiriladi. Psixik jarayonlar sezgi, idrok, xotira, tafakkur, xayol mana shular aks ettirish shakllaridir. Odamning obyektiv voqelikdagi narsa va hodisalarni aks ettirishi shu voqelikni bilishi demakdir. Tashqi muhitning miyaga ta'siri orqali narsalarning shakli, rangi, hajmi kabilarni bilib oladi. Voqelikni aks ettirish jarayoni natijasida odamning sezgilari, uning intilishlari, ish-harakatlari, odam shaxsining sifatleri, ehtiyoji, qiziqish va havaslari, qobiliyatlari va xarakteri vujudga keladi, uning turmush tajribasi hosil bo'ladi. Demak, barcha psixik jarayonlar, barcha aks ettirish jarayonlari odam bilan tashqi olamning bir-biriga faol ta'siri tufayli yuzaga keladi. Odam psixikasini ijtimoiy hayot sharoitlari belgilaydi. Odam amaliy faoliyatda, ya'ni o'yin, ta'lim, mehnat jarayonida aks ettirishning to'g'ri yoki noto'g'riligini tekshirib boradi va shu yo'sinda obyektiv haqiqatni bilishga erishadi.

Odamning aks ettiruvchanlik faoliyati obyektiv va subyektiv birlikdan iboratdir. Birinchidan, aks ettirish o'z mazmuni jihatidan obyektiv, chunki bu tashqi olam to'g'risida odamga to'g'ri tasavvur va bilimlar beradi. Ikkinchidan, aks ettirish nervfiziologik jarayondan iborat bo'lib, odam faoliyatining xilma-xil ko'rinishida ifodalanadi.

Aks ettirishning subyektiv tomoni shundan iboratki, konkret odam o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan shaxsni aks ettiradi. Shaxsning aks ettirishi uning oldiga qo'ygan maqsadi va vazifasiga bog'liq bo'ladi. Ikkinchidan, odam atrofdagi voqelikni bilib borar ekan narsa va hodisalarga nisbatan ma'lum munosabatini ifodalaydi. Shuning uchun ham obyektiv olamdagi narsalarning miyamizda aks etishi obyektiv olamning subyektiv obrazi bo'lib qoladi.

Psixologiyaning vazifalari:

- psixik hodisalarning mohiyatini tushunishni o‘rganish;
- ularni boshqarishni o‘rganish;
- olingan bilimlardan amaliyotning turli sohalari samaradorligini oshirish uchun foydalanish;
- psixologik xizmat amaliyotining nazariy asosi bo‘lish.

Psixologiyaning usullari va metodlari.

Ma'lumot to'plash usullari: o'z-o'zini kuzatish, faoliyat natijalarini o'rganish, hujjatlarni o'rganish, so'rovnomalar usuli, testlar usuli, tadqiqotlar, biografik usul.

Ma'lumotlarga ishlov berish usullari: statistik tahlil, boshqa matematik usullar. Psixologik ta'sir ko'rsatish usullari: muhokamalar, treninglar, shakllantiruvchi tadqiqotlar, ishontirish, ongiga singdirish, relaksatsiya va boshqalar.

Elektronensefalografiya, tomografiya, magnitoensefalografiya va inson tanasidan o'ta oladigan 700-900 nanometr uzunlikdagi to'liqlik infragizil spektroskopiya asosida miya va alohida neyronlar elektro-fiziologiyasi.

Psixologiyaning tarmoqlari.

Zamonaviy psixologiya bu ko'p tarmoqli fan hisoblanadi. Psixologiya tarmoqlari nisbatan mustaqil rivojlanayotgan yo'nalishlardir. Ular shartli ravishda fundamental umumiy va amaliy maxsusga ajratiladi.

Psixologiyaning fundamental yo'nalishlari ruhiy hodisalarni o'rganishda umumiy ahamiyatga ega. Bu psixologiyaning barcha sohalarini birlashtiradigan va ularning rivojlanishi uchun asos bo'lib xizmat qiladigan bazisdir. Fundamental tarmoqlar odatda "umumiy psixologiya" deb ataladi. Umumiy psixologiya ko'rib chiqadigan asosiy tushunchalar quyidagilardir:

O'rganish jarayonlari: hislar, tuyg'ular, e'tibor, g'oyalar, xotiralar, tasavvurlar, xayol, idrok etish, nutq, hissiyotlar, erkinlik, reflekslar.

Psixik xususiyatlar: qobiliyatlar, ilhomlanish, temperament, xarakter. Umumiy psixologiyaning fundamental tarmoq sifatida paydo

bo‘lishi 1940-yilda “Umumiy psixologiya asoslari” nomli fundamental ishni yaratgan S.L. Rubinshteyn nomi bilan bog‘lanadi.

Psixologiyaning amaliy ahamiyatga ega bo‘lgan tarmoqlari amaliy deb nomlanadi. Bunday tarmoqlarga, masalan: pedagogik psixologiya, rivojlanish psixologiyasi, differensial psixologiya, ijtimoiy psixologiya, klinik psixologiya, huquqiy psixologiya, sport psixologiyasi va boshqalar kiradi.

Psixologiyaning fanlar tizimidagi o‘rni

Psixologiyaning o‘rni ikki xil an‘ana bilan bog‘liq. Birinchisi, tabiiy fan intizomi bo‘lish, ikkinchisi kundalik psixologiya o‘rnini egallash istagi. V.V. Petuxov va V.V. Stolinning ta’kidlashicha, har ikkala maqsadga ham erishib bo‘lmaydi.

Kundalik psixologiya bilan taqqoslaganda, ilmiy psixologiya psixik hayotni o‘rganish uchun konseptual va metodik apparatiga ega maxsus intizomni ifodalaydi. Shu bilan birga, psixologiya uning o‘rganish obyekti o‘z holatlarini ichki aks ettirishga qodirligi dalili bilan bog‘liq xususiyatlarga ham ega. Ilmiy va kundalik psixologiya bir-biridan tubdan farq qiladi, biroq o‘zaro bog‘liqligini saqlab qolgan holda.

Psixologiya tabiiy va gumanitar fanlar bilan ham bog‘liqlikka ega. Psixologiya va tabiiy fanlar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik insonning biologik tabiatiga asoslangan. Biroq insonning o‘ziga xos xususiyati yana shundaki, u ijtimoiy mavjudot bo‘lib, uning psixik fenomenlari ko‘p jihatdan ijtimoiy shartlar bilan belgilanadi. Shu sababli bu fan gumanitar fanlar bilan ham bog‘liq. Psixologiyaning o‘ziga xos xususiyati bu obyekt va subyektning mos kelishi, ya’ni o‘rganish instrumenti sifatida refleksiya bilan foydalanish talabi.

Psixologiya va zamonaviy fanlarning o‘zaro bog‘liqligi. Psixologiya masalalari uzoq vaqt davomida falsafa doirasida ko‘rib chiqilgan. Faqat XIX asrning o‘rtalarida psixologiya mustaqil fanga aylandi. Ammo falsafadan ajralib chiqqan bo‘lsa-da, u bilan yaqin bog‘liqligi saqlanib qolgan. Hozirgi vaqtda falsafa bilan birgalikda

o'rganilayotgan ilmiy muammolar mavjud. Ushbu muammolarga shaxs tushunchalari, hayot maqsadlari, mafkura, siyosiy qarashlar, axloqiy qadriyatlar va boshqalar kiradi.

Psixologiya gipotezalarni tekshirish uchun eksperimental usullardan foydalanadi. Biroq eksperiment usullar bilan hal etilmaydigan masalalar ham mavjud. Bunday hollarda psixologlar falsafaga murojaat qilishlari mumkin. Falsafiy-psixologik muammolar orasida inson ongining mohiyati va kelib chiqishi, inson fikrlashining yuksak shakllari tabiati, jamiyatning insonga va insonning jamiyatdagi ta'siri kabilar mavjud.

Sotsiologiya – psixologiya ijtimoiy fanlar bilan chambarchas bog'liq. U sotsiologiya bilan ko'plab o'xshashliklarga ega. Sotsiologiya ijtimoiy psixologiyadan shaxsni va inson munosabatlarini o'rganish usullarini oladi. Psixologiya ilmiy ma'lumot to'plashning an'anaviy ravishda sotsiologik deb hisoblanadigan tadqiqot va so'rovlar kabi usullaridan keng foydalanadi. Psixologiya va sotsiologiya bir-biridan oladigan turli konsepsiyalar mavjud. Psixologlar va sotsiologlar milliy psixologiya, siyosat psixologiyasi, sotsializatsiya va ijtimoiy o'rnatmalar muammolarini birgalikda hal qiladilar.

Tarixiy fanlar ham psixologiya uchun muhimdir. Psixologiyada tarixiy usuldan foydalanish psixik fenomenlarning elementar shakldan murakkab shakllarga filo va ontogenetik rivojlanishini o'rganishdan iborat. Tarix va psixologiya yaqinligining asosi zamonaviy inson, insoniyat taraqqiyotining mahsuli ekanligi tushunchasidir. Psixologik hodisalarning tarixiy rivojlanishi masalalari ham evolyutsion psixologiya tomonidan o'rganiladi.

Psixologiya biologik ilmlar, jumladan, tibbiyot bilan chambarchas bog'liq. Psixologiyada ushbu fanlarning yutuqlaridan foydalanish psixologik hodisalar va ruhiy jarayonlar fiziologik jihatdan belgilanishiga asoslanadi.

Psixologiya fanining vazifalari. Psixologiya fan sifatida asosiy vazifasi aqliy hodisalar va jarayonlarning shakllanishi, rivojlanishi va

namoyon bo'lishining obyektiv qonuniyatlarini o'rganishdir. Psixologiyaning xususiy vazifalari quyidagilardan iborat: ruhiy hodisalar va jarayonlar mexanizmlarini o'rganish; ontogenez jarayonida aqliy hodisalar va jarayonlarning rivojlanish qonuniyatlarini tahlil qilish, odamlarning ijtimoiy o'zaro ta'siri va mehnat faoliyati; psixologiya fanlari bilimlarini odamlar hayoti va faoliyati amaliyotiga joriy etishga ko'maklashish. Psixologiyaning asosiy tarmoqlari. Psixologiyaning barcha sohalarini shartli ravishda fundamental umumiy yoki asosiy va amaliy maxsusga bo'lish mumkin. Psixologiya fanining asosiy tarmoqlari turli xil ruhiy hodisalarni tushunish va tushuntirish uchun umumiy ahamiyatga ega. Bu nafaqat psixologiya fanining barcha sohalarini birlashtiradigan, balki ularning rivojlanishi uchun asos bo'lib xizmat qiladigan asosdir. Asosiy tarmoqlar "umumiy psixologiya" atamasi bilan birlashishga moyildirlar. Umumiy psixologiya bu – psixologiya fanining eng umumiy psixologik qonuniyatlarini, psixologiyaning nazariy tamoyillari va usullarini, uning asosiy tushunchalari va toifalarini ochib beradigan nazariy va eksperimental tadqiqotlarni o'z ichiga olgan sohadir. Umumiy psixologiyaning asosiy tushunchalari aqliy jarayonlar; aqliy xususiyatlar; ruhiy holatlar. Amaliy psixologiya sohalarini deb ataladi, ularning yutuqlari amaliy faoliyatda qo'llaniladi. Ko'pgina hollarda, psixologiya fanining amaliy tarmoqlari yordamida ular ma'lum bir yo'nalish doirasida muayyan muammolarni hal qilishadi, masalan pedagogik psixologiya psixologik muammolarni, ta'lim va tarbiya jarayonida shaxsning rivojlanish qonuniyatlarini o'rganadi, yosh psixologiyasi tug'ilishdan keksalikka qadar aqliy rivojlanish va shaxsiyatni shakllantirish bosqichlarining qonuniyatlarini o'rganadi, shuning uchun u bolalar psixologiyasi, yoshlik va yetuklik psixologiyasi, keksalik psixologiyasiga bo'linadi. Differensial psixologiya shaxslar o'rtasidagi, shaxslar guruhlari o'rtasidagi farqlarni va bu farqlarning sabablari va oqibatlarini o'rganadi. Psixologiya biologik ilmlar, jumladan, tibbiyot bilan chambarchas bog'liq. Psixologiyada ushbu fanlarning yutuqlaridan foydalanish psixologik

hodisalar va ruhiy jarayonlar fiziologik jihatdan belgilanishiga asoslanadi.

Ko'pgina hollarda, psixologiya fanining amaliy tarmoqlari yordamida ular ma'lum bir yo'nalish doirasida muayyan muammolarni hal qilishadi, masalan, pedagogik psixologiya psixologik muammolarni, ta'lim va tarbiya jarayonida shaxsning rivojlanish qonuniyatlarini o'rganadi; yosh psixologiyasi tug'ilishdan keksalikka qadar aqliy rivojlanish va shaxsiyatni shakllantirish bosqichlarining qonuniyatlarini o'rganadi, shuning uchun u bolalar psixologiyasi, yoshlik va yetuklik psixologiyasi, qarilik psixologiyasiga bo'linadi. Differensial psixologiya shaxslar o'rtasidagi, shaxslar guruhlari o'rtasidagi farqlarni va bu farqlarning sabablari va oqibatlarini o'rganadi ijtimoiy psixologiya ijtimoiy guruhlarga kiritilgan odamlarning xulq-atvori va faoliyati qonuniyatlarini, guruhlarning psixologik xususiyatlarini, odamlarning ijtimoiy-psixologik muvofiqligini o'rganadi. Siyosiy psixologiya odamlarning siyosiy hayoti va faoliyatining psixologik tarkibiy qismlarini, ularning kayfiyatlarini, fikrlarini, his-tuyg'ularini, qadriyat yo'nalishlarini va boshqalarni o'rganadi. San'at psixologiyasi badiiy qadriyatlarni yaratish va idrok etishni belgilaydigan shaxs yoki shaxslar guruhining xususiyatlari va holatlarini, shuningdek, ushbu qadriyatlarning shaxs va umuman jamiyat hayotiga ta'sirini o'rganadi. Tibbiy psixologiya shifokor faoliyati va bemorning xulq-atvorining psixologik xususiyatlarini, psixikadagi turli xil buzilishlarning namoyon bo'lishi sabablarini va kasallik paytida yuzaga keladigan inson xatti-harakatlarini o'rganadi. Ruhiy o'zgarishlar, psixologik davolash usullari va psixoterapiyani ishlab chiqadi. Huquqiy psixologiya jinoyat protsessi ishtirokchilarining psixologik xususiyatlarini, shuningdek, jinoyatchining xulq-atvori va shaxsini shakllantirishning psixologik muammolarini o'rganadi. Psixologiya fan sifatidagi vazifasi psixik hayotning asosiy qonunlarini o'rganishdan iboratdir. Psixologiyani o'rganish odamning o'zini va boshqalarni yaxshiroq tushunishiga, ularning psixik holatini hisobga olgan holda yondashishiga yordam

beradi. Kishi o'zining kuchli va zaif tomonlarini ko'ra oladi, o'z ustida ishlash imkoniyatiga ega bo'ladi, nuqsonlarni yo'qotib borishga o'rganadi. Psixologiyaning oxirgi yillardagi taraqqiyoti ham aynan ana shu mezon talablariga javob berishi bilan xarakterlanadi. Jamiyatimizda esa psixologik bilimlarni bevosita amaliyotga tatbiq etishga ehtiyoj katta. Birgina O'zbekistonda kadrlar tayyorlash milliy dasturini oladigan bo'lsak, uning bajarilishi va muvaffaqiyatli amalga oshirilishi uchun psixologiyaning aralashuvi zarur. Joylarda tashkil etilgan tashhis markazlarida faoliyat ko'rsatayotgan amaliyotchi psixologlar o'quvchilardagi rivojlanish ko'rsatkichlari, aqliy o'sish omillari va iqtidoriga qarab ta'lim-tarbiyani tashkil etishlari uchun qator diagnostik tadbirlarni o'tkazishlari zarurki, bu tadbirlar oxir-oqibat real samara berishi lozim. Kasb-hunar kolleji o'quvchilarining kamolotiga psixologiya fani muayyan hissa qo'shadi. Hayvonot dunyosida biz, qoida tariqasida, hayvonlar qatorida tirik mavjudot qanchalik baland bo'lsa, uning bolaligi shunchalik uzoq davom etadi, tug'ilish paytida bu jonzot shunchalik o'jiz bo'ladi. Jismoniy tuzilishi, asab tizimini tashkil qilish, faoliyat turlari va uni tartibga solish usullari bo'yicha inson tabiatdagi eng mukammal mavjudotdir. Biroq tug'ilish paytida bolada har qanday tayyor xatti-harakatlar yo'q. Bolalar psixologiyasi bola psixik taraqqiyoti haqidagi faktlar va qonuniyatlarni o'rganuvchi psixik rivojlanishi, xususiyatlarining tarkib topishini o'rganuvchi fandır. Bolalar psixologiyasi yosh davrlari psixologiyasining bir qismi sifatida.

Bolalar psixologiyasining boshqa fanlar bilan aloqasi. Umumiy psixologiya, pedagogik psixologiya, tibbiyot, ijtimoiy psixologiya va maxsus fanlar uchun bolalar psixologiyasining ahamiyati. Bolalik bu – yangi tug'ilgan chaqaloqdan to'liq ijtimoiy va shuning uchun psixologik yetuklikka qadar davom etadigan davr; bu bolaning jamiyatning to'laqonli a'zosi bo'lish davri. Ming yillar davomida inson tajribasi minglab marta oshdi. Ammo shu vaqt ichida yangi tug'ilgan chaqaloq deyarli o'zgarmadi. Shu bilan birga, ibtidoiy jamiyatda

bolalik davrining davomiyligi oʻrta asrlarda yoki hozirgi kunda bolalik davriga teng emas, chunki u jamiyatning moddiy va maʼnaviy madaniyati darajasiga bevosita bogʻliqdir. Ming yillar davomida inson tajribasi minglab marta oshdi. Ammo shu vaqt ichida yangi tugʻilgan chaqaloq deyarli oʻzgarmadi. Shu bilan birga, ibtidoiy jamiyatda bolalik davrining davomiyligi oʻrta asrlarda yoki hozirgi kunda bolalik davriga teng emas, chunki u jamiyatning moddiy va maʼnaviy madaniyati darajasiga bevosita bogʻliqdir. Etnografik materiallarni oʻrganish asosida D.B. Elkonin insoniyat jamiyati rivojlanishining dastlabki bosqichlarida, oziq-ovqat olishning asosiy usuli mevalarni yiqitish va qutulish mumkin boʻlgan ildizlarni qazish uchun ibtidoiy vositalardan foydalangan holda yigʻish boʻlganida, bola kattalar ishiga juda erta qoʻshilib, amalda oʻzlashtirganligini koʻrsatdi. Oziq-ovqat olish va ibtidoiy vositalardan foydalanish usullari. Bunday sharoitda bolalarni kelajakdagi mehnat faoliyatiga tayyorlash bosqichiga ehtiyoj ham, vaqt ham yoʻq edi. Tarixan, bolalik tushunchasi yetuklikning biologik holati bilan emas, balki maʼlum bir ijtimoiy mavqe bilan, hayotning ushbu davriga xos boʻlgan huquq va majburiyatlar doirasi bilan, u uchun mavjud boʻlgan faoliyat turlari va shakllari toʻplami bilan bogʻliq. Ushbu gʻoyani tasdiqlash uchun fransuz demografi va tarixchisi Filipp Aries tomonidan koʻplab qiziqarli faktlar toʻplandi, ular asosan jamiyatning yuqori qatlamlaridan boʻlgan yevropalik bolaning bolaligini oʻrganishdi. F. Ariesning taʼkidlashicha, insoniyat shakllanishining dastlabki davrlarida bolalik haqidagi tarixiy va etnografik maʼlumotlar juda kam. XIII asrga qadar sanʼat bolalarga umuman murojaat qilmagan, rassomlar ularni chizishga ham urinishmagan. XIII asr rasmidagi bolalar tasvirlari faqat diniy va allegorik mavzularda uchraydi. Agar bolalar sanʼat asarlarida paydo boʻlgan boʻlsa, unda ular kichraytirilgan kattalar sifatida tasvirlangan. Bolalarga befarqlikni yengish, rasmga koʻra, XVII asrdan oldin, nufuzli odamlarning portretlari paydo boʻlganda va shohona boʻlganida sodir boʻladi. Bolalikdagi Qirollik odamlari oʻrta asrlarda, bola

taglikdan o'sishi bilanoq, u darhol tegishli ijtimoiy mavqega ega bo'lgan kattalar kiyimidan farq qilmaydigan kostyumda kiyingan. Faqat XVI-XVII asrlarda maxsus bolalar kiyimlari paydo bo'ldi va 2-4 yoshdagi o'g'il va qiz bolalar uchun kiyimlar bir xil va bolalar liboslaridan iborat edi. Erta bolalik birinchi marta oilada paydo bo'ladi, u yerda u o'ziga xos aloqa yosh bolaning "o'limasligi" va "erkalashi" bilan bog'liq. Biroq yangi davrda bolalikning yangi tushunchasi paydo bo'ladi. XVI-XVII asrlardagi ilmiy matnlarda allaqachon bolalar psixologiyasiga oid sharhlar mavjud.

Bola har yili sinf o'zgarishi bilanoq yangi yoshga kiradi. XVI-XVII asrlardagi ilmiy matnlarda allaqachon bolalar psixologiyasiga oid sharhlar mavjud. XVIII asrdan boshlab bolalarni kattalar hayotiga uyushgan tayyorlash funksiyasini oila emas, balki maktab o'z zimmasiga oldi. Bolalikning yangi belgisini belgilaydigan universal o'lchov "sinf" edi. Bola har yili sinf o'zgarishi bilanoq yangi yoshga kiradi. F. Aries keyingi yosh darajasini hayotning yangi shakli harbiy xizmat va harbiy xizmat instituti bilan bog'laydi. Bu o'smirlik yoki yoshlik. Bolalik, D.B. Elkoninning so'zlariga ko'ra, bolani to'g'ridan to'g'ri ijtimoiy takror ishlab chiqarish tizimiga kiritish mumkin bo'lmaganda paydo bo'ladi, chunki bola murakkabligi sababli hali mehnat vositalarini o'zlashtira olmaydi. Natijada, bolalarning samarali mehnatga tabiiy qo'shilishi kechiktiriladi. L.S. Vygotskiyning ta'rifiga ko'ra, aqliy rivojlanish bu – inson yoki shaxsni shakllantirish jarayoni bo'lib, u har bir bosqichda insonga xos bo'lgan, rivojlanishning barcha oldingi bosqichlarida tayyorlangan, ammo oldingi bosqichlarda tayyor shaklda bo'lmagan yangi fazilatlarining paydo bo'lishi bilan amalga oshiriladi. Insonning individual rivojlanishi, boshqa har qanday organizm singari, o'ziga xos filogenetik dastur bilan ontogenezdur. Inson hayotining normal davomiyligi va individual rivojlanish bosqichlari yoki bosqichlarining ketma-ket o'zgarishi ushbu dastur va Homo sapiens turlarining xususiyatlari bilan qat'iy belgilanadi. Ushbu dasturni amalga oshirishning muvaffaqiyati ko'p jihatdan shaxsning

mavjudligi sharoitlariga bogʻliq boʻlib, uning oʻziga xosligi psixikaning baʼzi fazilatlarini yoki xususiyatlarining rivojlanishiga yordam beradi yoki toʻsqinlik qiladi. Bu yerda sharoitlar rivojlanish jarayoniga taʼsir qiluvchi turli xil tashqi omillarning taʼsirini anglatadi, masalan, fiziologik: oziq-ovqat sifati, maʼlum bir hududga xos boʻlgan iqlim xususiyatlarining taʼsiri va boshqalar; ijtimoiy psixologik: ijtimoiy muhitning xususiyatlari, kommunikativ oʻzaro taʼsirlarning yetishmasligi yoki haddan tashqari koʻpligi va boshqalar. Atrof-muhit va irsiy rivojlanish omillarining oʻzaro taʼsiri subyektning individual xususiyatlarini belgilaydi. Shaxs rivojlanadigan atrof-muhitning deyarli barcha omillari unga radikaldan ahamiyatsizgacha taʼsir qiladi, chunki mavjud individual xususiyatlar tufayli har bir shaxs maʼlum omillarga boshqacha munosabatda boʻladi. L.S. Vygotskiyning taʼkidlashicha, atrof-muhitga munosabat yoshga qarab oʻzgaradi va shuning uchun atrof-muhitning rivojlanishdagi roli ham oʻzgaradi. Inson ontogenezida irsiyat va atrof muhit, hayotning turli regulyatorlari gumoral va asabiylar, kortiko tartibga soluvchi va kortikal, birinchi signal va ikkinchi signal, tananing ajralmas tuzilishidagi turli xil tizimlar, organlar va toʻqimalar oʻrtasida koʻplab qarama-qarshiliklar paydo boʻladi va bartaraf etiladi. Ontogenetik evolyutsiyaning ichki qarama-qarshiliklarining muhim namoyonlaridan biri turli tizimlar va ularning regulyatorlari rivojlanishining notekisligi va heteroxronikligi deb hisoblanishi kerak. Shaxsning boshlanishi embriogeneznining uzoq va koʻp fazali jarayoni boʻlgani kabi, shaxsning boshlanishi ham inson hayotining ikkinchi yoki uchinchi yillarida eng qizgʻin davom etadigan shaxsni erta sotsializatsiya qilishning uzoq va koʻp fazali jarayoni. Shaxsiyat xususiyatlarining shakllanishi notekis va heteroxron tarzda davom etadi, mos ravishda rollarni oʻzlashtirish va bolaning jamiyatdagi oʻrnini oʻzgartirish ketma-ketligi. Shaxsiy shakllanishning bu heteroxronligi shaxs kamolotining heteroxronligi bilan qoplanadi va insonning asosiy holatlari xilma-xilligining umumiy taʼsirini kuchaytiradi. A.N. Leontiyevning soʻzlariga koʻra, rivojlanish shartlari –

miyaning morfofiziologik xususiyatlari va aloqa. Ushbu shartlar subyektning faoliyati bilan harakatga keltirilishi kerak. Faoliyat ehtiyojga javoban paydo bo'ladi. Ehtiyojlar ham tug'ma emas, ular shakllanadi va birinchi ehtiyoj kattalar bilan aloqa qilish zarurati hisoblanadi. Uning asosida bola keyinchalik obyektlar va nutq orqali amalga oshiriladigan odamlar bilan amaliy muloqotga kirishadi. L.S. Vygotskiyning so'zlariga ko'ra, aqliy rivojlanishning harakatlantiruvchi kuchi o'rganishdir. Rivojlanish psixologiyasining asosiy tushunchalaridan biri bu – rivojlanishning sezgir davri tushunchasi. Yosh sezuvchanligi tuyg'u, hissiyot ma'lum bir yosh davriga xos bo'lgan muayyan aqliy xususiyatlar va jarayonlarning rivojlanishi uchun sharoitlarning maqbul kombinatsiyasi. Yoshga bog'liq sezgirlik davriga nisbatan erta yoki kechiktirilgan ta'lim yetarli darajada samarali bo'lmasligi mumkin, bu psixikaning rivojlanishiga salbiy ta'sir qiladi. Masalan, nutqqa nisbatan bunday davr bir yoshdan sakkizdan to'qqiz yoshgacha bo'lgan yoshni qamrab oladi. Bu haqiqat "zamonaviy Mougli" misollari bilan juda aniq tasvirlangan, ya'ni erta yoshda insoniyat jamiyati bilan aloqani yo'qotgan bolalar. Tarixda ota-onasidan ayrilgan yoki o'rmonda yo'qolgan yosh bolalar urg'ochi hayvonlar: bo'rilar, maymunlar va boshqalar tomonidan qabul qilingan va boqilgan bo'lib, keyinchalik hayotda odamlar dunyosiga qaytarilgan bir nechta misollar mavjud. Agar bu besh yoshdan sakkiz yoshgacha bo'lgan bo'lsa, unda ular uchun nutqni shakllantirish juda qiyin edi, ijtimoiy kommunikativ rejadagi kechikish qaytarilmas xarakterga ega bo'ldi. 1976-yilda Hindistonda bir dehqon o'rmon yo'lida uchta bo'ri va bolani topdi. Ular hech kimga e'tibor bermasdan o'ynashdi. Ular odamni payqashlari bilanoq, yugurib ketishdi. Volchatlar qochishga muvaffaq bo'lishdi va bola ushlanib, qishloqqa olib kelindi, bitta oilaga joylashtirildi va rus tiliga ayiq deb tarjima qilingan Balu deb nomlandi. Qishloq aholisi Baluni inson qiyofasiga qaytarishga harakat qilishdi, ammo barchasi muvaffaqiyatsiz tugadi. Qishloqda na guruch, na sabzavot, na boshqa an'anaviy oziq-ovqat turlari bola ovqatlanmadi,

u faqat xom go'shtni afzal ko'rdi. U tovuqlarni ushladi va yashirinchalarni yedi. Kengash uni topa olmadi. U shoqollarning uvillashini yoki itlarning uvillashini eshitishi bilanoq, darhol hayajonlanib, bo'ri kabi uvillay boshladi, ko'zlari yirtqich chaqnaib ketdi. U faqat to'rt oyoq bilan harakat qildi. Bolani tuzatishga qodir emas va uning boshqalar uchun xavfli ekanligini ko'rib, dehqonlar bolani monastirga topshirdilar. U yerda ular u bilan muntazam ravishda shug'ullanishgan, ammo muvaffaqiyatlar ahamiyatsiz edi. Erishilgan maksimal narsa shundaki, ba'zida u o'z nomiga javob bera boshladi, ba'zida kaftidan ovqat olib, hatto kamroq oyoqlariga ko'tarildi. Bir marta Balu kasal bo'lib, yiqilib, harakat qilishni to'xtatdi va ko'p o'tmay (1985-yil 19-fevral) vafot etdi. Unga hech qanday "odam" dori yordam bermadi. Insonning ko'pgina aqliy xususiyatlari va xulq-atvor xususiyatlari uchun siz rivojlanishning sezgir davrlarini ko'rsatishingiz mumkin. Bir qator tadqiqotchilar shuni ko'rsatadiki, xuddi shu ruhiy jarayon shaxsning hayoti davomida bir nechta davrlarga ega bo'lishi mumkin. Albatta, ushbu davrlarning har birida sezgirlik darajasi har xil deb taxmin qilish mumkin. Bolaning aqliy rivojlanishidagi biologik va ijtimoiy omillarning roli muammosi hozirgi vaqtda ikkita asosiy yondashuv bilan ifodalanadi: biogenetik va sotsiogenetik. Biogenetik yondashuv – biologik omillarning rivojlanishidagi ustunlikni o'z ichiga oladi, sotsiogenetik – ijtimoiy atrof-muhit.

Ushbu yondashuvlar asosida ushbu masala bo'yicha aniq qarashlarni aks ettiruvchi ko'plab nazariyalar mavjud. Rivojlanishning evolyutsion nazariyasiga ko'ra, inson psixikasi va xulq-atvorining shakllanishi, tug'ilishdan boshlab, moyilliklar shaklida mavjud bo'lgan genetik jihatdan tanaga xos bo'lgan imkoniyatlarning evolyutsion o'zgarishi natijasidir. Ontogenetik aqliy rivojlanish jarayonida hech bo'lmaganda genotipda mavjud bo'lmagan narsa yo'q. Barcha aqliy va xulq-atvor neoplazmalari dastlab moyilliklar shaklida bo'lib, ular asosan organizmning biologik qonunlariga muvofiq qobiliyatlarga aylanadi. Yana bir ekstremal nuqtayi nazar inqilobiy rivojlanish

nazariyasi bilan ifodalanadi. Ushbu nazariya tarafdorlarining ta'kidlashicha, har qanday odamda, uning tabiiy anatomik va fiziologik xususiyatlaridan qat'i nazar, har qanday psixologik va xulq-atvor xususiyatlarini shakllantirish, ularning rivojlanishini ta'lim va tarbiya yordamida har qanday darajaga yetkazish mumkin. Uchinchi nuqtayi nazar rivojlanishning ehtimoliy stoxastik nazariyasi bilan ifodalanadi. Ushbu nazariyaga ko'ra, uning har bir bosqichida erishilgan rivojlanishning yakuniy natijasi dastlab genotipga kiritilmagan. Ushbu natija, shuningdek, genotipdan mutlaqo mustaqil bo'lishi mumkin emas. Rivojlanishning har bir bosqichida yuz beradigan o'zgarishlar genotip va atrof-muhit bilan bog'liq, ammo o'z-o'zidan shaxs hayotidagi tasodifiy holatlar to'plami bilan belgilanadi. To'rtinchi nuqtayi nazarni funksional deb atash mumkin. Bu yerda ma'lum bir funksiyaning shakllanishi va o'zgarishi uning organizm hayotida qanchalik tez-tez ishlatilishi bilan belgilanadi. Ikkinchi turdagi nazariyaning misollaridan biri L.S. Vygotskiyning yuqori aqliy funksiyalarini rivojlantirishning madaniy va tarixiy nazariyasi bo'lib, biz quyida batafsilroq ko'rib chiqamiz. Bolalar psixologiyasi psixologiya sohasi, bolalar psixologik rivojlanishining umumiy va aloxida xususiyatlarini, turli yosh bosqichlarida bu jarayon qanday kechishi, uni harakatlantiruvchi kuchlar va qonuniyatlarni tadqiq qiladi. Shu sababli Bolalar psixologiyasini ko'pincha yosh psixologiyasi deb ataydilar. Bolalar psixologiyasi bolalarda psixik jarayonlar ma'rifiy, nutqiy, hissiy, irodaviy va hokazolar paydo bo'lishi va rivojlanishini, psixik xususiyatlar qaror topishini, xilma-xil faoliyatning o'yinlar, o'qish, mehnat rivojlanishini, bolaning shaxs sifatida shakllanishini o'rganadi. Bolalar psixologiyasi umumiy psixologiyada ishlab chiqilgan tadqiqot usullaridan foydalanadi, biroq uni qo'llashning o'ziga xos xususiyatlari bor. Bola shaxsi yosh xususiyatlarini o'rganishda ko'ndalang kesma va longityud deb nomlangan tadqiqotlar o'tkaziladi. Birinchi holatda birgina psixik jarayonning o'zi bir vaqtda turli yosh guruhlariga taalluqli bo'lgan bolalarda tadqiq qilinadi.

Ikkinchi holat longityud da esa ma'lum bir alohida tanlab olingan bolalarning psixik xususiyatlari ko'p yillar davomida tadqiq qilinadi. Bu esa, o'z navbatida, ular psixikasi rivojlanishining umumiy kechishini kuzatish imkoniyatini beradi. Bolalar psixologiyasi XIX asr o'rtalarida mustaqil fan sifatida ajralib chiqa boshladi. U pedagogika psixologiyasi, pedagogika, oliy asab faoliyati fiziologiyasi bilan chambarchas bog'langandir. Uning ma'lumot va xulosalari yosh avlodni o'qitish, tarbiyalash nazariyasi va amaliyoti uchun, umumiy psixologiya uchun muhim ahamiyatga ega. O'zbekistonda bolalar psixologiyasi masalalari bo'yicha M.G. Davletshin, M.M. Vohidov, S.A. Oxunjonova, F.B. Shoumarov va boshqalar ilmiy tadqiqotlar olib borishmoqda.

1.2. Psixologiya fanining metodlari. Kuzatish va eksperiment metodlari. Bola psixikasini o'rganishning yordamchi metodlari

Usul (yunoncha "methodos" – biror narsaga yo'l) – bu umumiy yondashuv, tadqiqot usuli. Usul o'rganish mavzusi va u haqidagi umumiy fikrlar bilan belgilanadi. Masalan, agar olim bolaning aqliy rivojlanishini o'rgansa va shu bilan birga bu rivojlanish tabiiy, biologik omillar bilan belgilanadi, degan fikrdan kelib chiqsa, uning asosiy usuli mavzuni "tozalash", iloji bo'lsa, tashqaridan ta'sir qiladigan barcha ijtimoiy ta'sirlarni yo'q qilish bo'ladi. Agar u, aksincha, ushbu rivojlanish ijtimoiy muhitning ta'siri bilan belgilanadi deb hisoblasa, u ushbu tashqi ta'sirlarni maxsus tashkil qiladi va ularning bola psixikasining xususiyatlariga ta'sirining xususiyatini tahlil qiladi. Shunday qilib, mavzu bo'yicha turli xil qarashlar turli xil tadqiqot strategiyalarini yoki turli usullarni keltirib chiqaradi. Bundan farqli o'laroq, metodologiya bu olimning o'ziga xos ish sharoitlariga, uning obyektining xususiyatlariga, masalan, bolalarning yoshiga, tadqiqotchining zukkoligiga va hokazolarga bog'liq bo'lgan faktlarni olishning xususiy, taktik usuli. Va faqat ikkita usul qo'llaniladi: kuzatish va tajriba. To'g'ri, ularning har biri bir nechta modifikatsiyaga ega. Bu

ular haqida keyinroq muhokama qilinadi. Psixologiya usullari bu – psixologiya tadqiqotchilari ilmiy nazariyalarni qurish va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish uchun foydalaniladigan ishonchli ma'lumotlarni olish usullari va vositalari. Yaxshi usul iste'dodli tadqiqotchining o'rini bosa olmaydi, lekin bu unga muhim yordamdir. Psixologiya usullari rivojlanish va o'zgarishdagi aqliy hodisalarni o'rganishga qaratilgan. Psixikaning rivojlanishi va o'zgarishi hayvonot dunyosi tarixida, insoniyat tarixida, yoshga bog'liq xususiyatlar bilan, jismoniy mashqlar, o'qitish va tarbiya ta'siri ostida, atrof-muhitning salbiy ta'siri natijasida, kasalliklar tufayli o'rganiladi. Psixologik tadqiqot usullari nafaqat maxsus odamni, balki unga ta'sir qiladigan sharoitlarni ham o'rganadi. Masalan, oilada va maktabda uning atrofidagi vaziyatni hisobga olmasdan, bolaning shaxsiy xususiyatlarini tushunish mumkin emas. Psixologiya usullari juda boshqacha. Ularni tasniflashda, birinchi navbatda, haqiqiy ilmiy tadqiqot usullari va amaliyotda bevosita qo'llaniladigan usullar farqlanadi. Usullar ko'proq umumiy va xususiy, ko'proq yoki kamroq ilmiy bo'lishi mumkin. Ilmiy deb da'vo qiladigan psixologiyada tegishli ilmiy usullar bo'lishi kerak. Psixologiyaning asosiy usullari, boshqa ko'plab fanlar singari, kuzatish va eksperimentdir. Qo'shimcha usullar o'z-o'zini kuzatish, suhbat, so'rov va biografik usul. So'nggi paytlarda psixologik testlar tobora ommalashib bormoqda. Ruhiy hodisalarni o'rganishda odatda bir-birini to'ldiruvchi turli usullar qo'llaniladi. Masalan, kuzatuv bilan qayta qayd etilgan ma'lum bir vazifani bajarishda xodimning chalkashligining namoyon bo'lishi suhbat bilan aniqlanishi kerak, ba'zan esa tabiiy tajriba bilan tekshirilishi, maqsadli testlardan foydalanish kerak. Agar sensatsiya va fikrni ko'rish mumkin bo'lmasa, unda ular bilvosita, nafaqat o'z-o'zini kuzatish orqali, balki amaliy ishlar va harakatlar orqali ham kuzatiladi. Psixologiya usullari tizimli ravishda, kompleksda va har doim maqsadga muvofiq, har bir vazifa uchun maxsus ishlatilishi kerak. Birinchidan, paydo bo'lgan vazifa, o'rganilishi kerak bo'lgan savol, erishish kerak bo'lgan maqsad

aniqlanadi, so'ngra shunga muvofiq aniq va mavjud usul tanlanadi. Amaliy psixologiya usullari. Amaliy psixologiya usullari uni tashkil etadigan sohalar va bo'limlarning usullarini o'z ichiga oladi: pedagogika, maslahat, psixoterapiya. Bular pedagogika va o'quv amaliy psixologiyasida qo'llaniladigan mustahkamlash usullari, taklif, namunadan foydalanish usuli va boshqalar. Maslahat va psixoterapevtik ish usullari juda murakkab, o'ziga xos va alohida e'tiborga loyiqdir. Shartli va shartsiz reflekslar. Psixologiya muammolarini hal qilish uchun quyidagi usullar qo'llaniladi: laboratoriya va tabiiy tajriba kuzatish faoliyat mahsulotlarini tadqiq qilish, anketalar va biografik usul, testlar, psixologik modellash, qiyosiy genetik usul va boshqalar. Eksperiment usuli psixologiyaning asosiy usuli hisoblanadi; tadqiqotchi ma'lum bir aqliy hodisaning namoyon bo'lishini rag'batlantiradigan vaziyatlarni maxsus yaratishi bilan ajralib turadi. Bunday holda, individual omillarning uning paydo bo'lishi va dinamikasiga ta'siri o'rnatiladi. Tajriba tegishli naqshni aniqlash uchun kerak bo'lganda ko'p marta amalga oshiriladi. Laboratoriya tajribasi tashqi ta'sirlarning miqdori va sifatini va ular keltirib chiqaradigan aqliy reaksiyalarni aniq qayd etishga imkon beradigan maxsus laboratoriya jihozlaridan foydalanish bilan tavsiflanadi. Laboratoriya tajribasida subyektlarning faoliyati maxsus vazifalar bilan rag'batlantiriladi va ko'rsatmalar bilan tartibga solinadi. Shunday qilib, maxsus asbob, tahistoskop yordamida subyektning e'tiborini aniqlash uchun juda qisqa vaqt ichida soniyaning o'ndan bir qismi obyektlar guruhi harflar, raqamlar, so'zlar va boshqalar taqdim etiladi. P. va vazifa sezilarli darajada ko'proq narsalarga e'tibor berish. Olingan natijalar statistik jihatdan qayta ishlanadi. Tabiiy eksperimentda ma'lum bir odam uchun uning faoliyati uchun odatiy sharoitlar saqlanib qoladi, ammo u eksperiment maqsadiga muvofiq maxsus tashkil etilgan. Mavzular, qoida tariqasida, eksperiment haqida bilishmaydi va shuning uchun laboratoriya sharoitlariga xos bo'lgan keskinlikni boshdan kechirmaydilar. Kuzatish usullari aqliy hodisani

maxsus tashkil etilgan idrok jarayonida tushuntirishni o'z ichiga oladi. Maqsadli ilmiy kuzatish ma'lum bir nazariy gipotezaga asoslanadi. U oldindan ishlab chiqilgan rejaga muvofiq amalga oshiriladi va uning yo'nalishi va natijalari aniq qayd etiladi. Kuzatish usuliga ulashgan: insonning qobiliyatlarini, bilim, ko'nikma va malakalarini aniqlashga imkon beradigan faoliyat mahsulotlarini o'rganish usuli; so'roq qilish usuli, xususan, klinik suhbat usuli. Sinov usuli. Test-sinov, sinov shaxsning aqliy imkoniyatlarini ma'lum qobiliyatlar, moyilliklar, ko'nikmalar diagnostika qilish usuli. Sinovlarning keng tarqalishi 1905-yilda, bolalar intellektining rivojlanishini tashxislash uchun bins-Simon testi taklif qilinganidan boshlandi. Kuzatish Ilmiy psixologiyaning maqsadi tushuntirish deb aytganda, xulq-atvorni bashorat qilish va boshqarish, shuni unutmashimiz kerakki, bu xatti-harakatlarning aniq tavsifisiz na tushuntirish, na bashorat qilish va na boshqarish mumkin. Kuzatuv tadqiqotlarining asosiy maqsadi tavsiflovchi ma'lumotlarni olishdir. Kuzatish maqsadli, uyushgan idrok va obyektning xatti-harakatlarini ro'yxatdan o'tkazish. Psixologiyada kuzatish birinchi navbatda alohida ahamiyatga ega bo'lgan sohalarida qo'llaniladi. Eksperimentatorning aralashuvi bo'lgan tanish sharoitlarda insonning tabiiy xatti-harakatlarining xususiyatlarini aniqlash insonning atrof-muhit bilan o'zaro ta'siri jarayonini buzadi. Ideografik yondashuv gumanitar fanlarda, madaniyat fanlarida keng qo'llaniladi. U yerda, noyob obyektlar o'rganiladigan joyda bu mumkin bo'lgan yagona narsa. A.R. Luriyaning "katta xotira haqida kichik kitob"dir. Ideografik yondashuvga qarshi nomotetik tabiiy ilmiy yondashuv umumiylikni aniqlaydigan tadqiqot obyektlarning rivojlanishi, mavjudligi va o'zaro ta'siri qonunlari. Ideografik yondashuv faqat kuzatish asosida amalga oshiriladi, nomotetik kuzatuv yondashuvi faqat boshlanadi. Bir qator fanlarda kuzatish yagona empirik usuldir. Klassik kuzatuv fani astronomiyadir. Uning barcha yutuqlari kuzatish texnikasini takomillashtirish bilan bog'liq. Xulq-atvorda kuzatish ham bir xil ahamiyatga ega fanlar. Etologiyaning asosiy natijalari hayvon-

larning xulq-atvori haqidagi fan. Hayvonlar faoliyatini kuzatish orqali olinadi. Tabiiy sharoitda kuzatish usulining asosiy xususiyati:

- kuzatuvchi va kuzatilgan obyekt o‘rtasidagi bevosita bog‘liqlik kuzatuvchining tarafkashligi;

- takroriy kuzatuvning murakkabligi ba’zan imkonsizligi;

Ushbu xususiyatlardan usul muammolari kelib chiqadi. Birinchisi, tashqi haqiqiylikni saqlab qolish muammosi. Kuzatuvning tashqi haqiqiylik sharti bu kuzatish obyekti xatti-harakatlarining tabiiylikni buzmaslikdir. Usulning ikkinchi muammosi birinchisi bilan chambarchas bog‘liq, muammo kuzatuvchining xatti-harakati, agar ular tashqi tomondan kuzatilayotganligini bilsalar, o‘zgaradi. Shuning uchun usulni amalga oshirishda psixologning shaxsiyati, uning kasbiy muhim fazilatlarini muhim rol o‘ynaydi. Uchinchi muammo kuzatuv natijalarini qayd etish muammosi. Bu xatti-harakatlarni toifalarga ajratish zarurati haqida xatti-harakatlar va parametrlar va farqni aniq belgilash qobiliyati bir toifaning boshqasidan xulq-atvoriga ko‘ra masalan, tajovuz hodisasida uning individual namoyon bo‘lishini ajratib ko‘rsatish mumkin jismoniy ta’sir, tanbeh, istehzo, hazil va boshqalar, ularga mos keladigan xulq-atvor namoyishlari to‘g‘risida kelishib olish, ularni tuzatishni o‘rganish. To‘rtinchi muammo oldini olishning iloji yo‘qligi, tasniflash paytida, shuningdek, natijalarni ikkilamchi kodlash va talqin qilish bosqichida subyektiv baholash operatsion haqiqiylikni oshirish uchun mutaxassislarining ishtiroki talab qilinadi. Kuzatish usulining muammolarini aniqlash va tahlil qilishdan kelib chiqadiki, u ikkita taxminga postulatlariga o‘z-o‘zidan va passivlikka asoslangan. Zudlik postulatining mohiyati quyidagicha: tashqi hodisalar yetarli darajada taqdim etilgan deb taxmin qilinadi. Boshqacha qilib aytganda, o‘z-o‘zidan paydo bo‘ladigan postulat quyidagilarni anglatadi, psixologik bilimlar odamga to‘g‘ridan to‘g‘ri berilganligi va shuning uchun kuzatish usuli empirik dalillarni olishning to‘g‘ridan to‘g‘ri usuli hisoblanadi. Passivlik postulatining mohiyati quyidagicha: kuzatilgan haqiqat obyektiv yoki subyektiv

tadqiqotchi tomonidan o'zgartirilmaydi deb taxmin qilinadi. Tashqi psixologik kuzatuvda, kuzatuvchi bir nechta bo'lsa va xuddi shu odam, pozitsiyaning passivligi o'rganilayotgan psixologik voqelikning namoyon bo'lishining "tabiiy" shakllariga aralashmaslik prinsipini anglatadi. Kuzatish usulining kamchiliklari bor, buni istisno qilib bo'lmaydi.

Masalan, quyidagi odatiy narsalar o'rnatiladi, kuzatuvchi odatda qiladigan xatolar. Kuzatuvchining umumiy taassurotlari, yetakchi xulq-atvorni qo'pol idrok etish, nozik farqlarni e'tiborsiz qoldirish. Yumshoqlik ta'siri. Har doim sodir bo'layotgan narsalarga ijobiy baho berish tendensiyasi. Markaziy tendensiya xatosi. Kuzatuvchi kuza-tilgan xatti-harakatlarga o'rtacha baho berishga intiladi. Markaziy ten-densiya xatosi. Kuzatuvchi kuzatilgan xatti-harakatlarga o'rtacha baho berishga intiladi. Korrelyatsiya xatosi. Xulq-atvorning bir belgisini baholash boshqa kuzatilgan belgi asosida beriladi aql ravonlik bilan baholanadi. Kontrast xatosi. Kuzatuvchining kuzatilganlardan o'ziga xos xususiyatlarga qarama-qarshi xususiyatlarni ajratish tendensiyasi. Birinchi taassurot xatosi. Shaxsning birinchi taassurotlari uning keyingi xatti-harakatlarini idrok etish va baholashni belgilaydi. Psixologiyada eksperimental tadqiqotlar, har qanday boshqa fanlarda bir necha bosqichda amalga oshiriladi. Ulardan ba'zilar majburiy, ba'zilar esa ba'zi hollarda bo'lmasligi mumkin, ammo elementar xatolarga yo'l qo'ymaslik uchun qadamlar ketma-ketligini eslab qolish kerak. Bu yerda psixologik eksperimental tadqiqotning asosiy bosqichlari va ularning mazmunini qisqacha ko'rib chiqadi. Har qanday tadqiqot uning mavzusini aniqlashdan boshlanadi. Mavzu tadqiqot sohasini, muammolar doirasini, tanlovni cheklaydi mavzu, obyekt va usul. Biroq tadqiqotning birinchi bosqichi muammoning dastlabki bayonidir. Tadqiqotchi zamonaviy psixologik bilimlardan qoniqmasligini, bo'shliqlarni qayerdan his qilishini, nima ekanligini tushunishi kerak. Faktlar va naqshlar qaysi nazariyalar ekanligini tushuntirishga qarshi inson xatti-harakatlari uchun qarama-qarshi

tushuntirishlar berish aniqrog'i, tadqiqotchi qayerda ekanligini tushunishi kerak. Tadqiqot mavzusini bilish va bilmaslik o'rtasidagi chegara, shundan so'ng, muammoni aniq aniqlash va shuning uchun uning mohiyatini shakllantirish allaqachon qiyin emas. Muammoli vaziyatning mohiyatini o'ylab, tadqiqotchi shu bilan mavzuning dolzarbligini ko'rsatadi. Yuqorida aytib o'tilganidek, savoldan farqli o'laroq, muammoning o'ziga xos xususiyati shundaki, uni hal qilish uchun eski, allaqachon erishilgan bilimlardan tashqariga chiqish kerak. Muammoning dastlabki bayonotidan so'ng ilmiy adabiyotlar bilan ishlash bosqichi boshlanadi. Tadqiqotchi boshqa psixologlar tomonidan olingan eksperimental ma'lumotlar va uni qiziqtirgan sabablarni tushuntirishga urinishlar bilan tanishishi kerak. Birlamchi ish asosiy ta'riflarni qidirishdan boshlanadi. Psixologik lug'atlarda, shuningdek, tegishli fanlar bo'yicha lug'atlar va ensiklopediyalarda mavjud bo'lgan tushunchalar. U yerda muammo bo'yicha asosiy nashrlarga havolalar mavjud. Keyingi qadam tadqiqot mavzusi bo'yicha bibliografiya tuzish. Keyingi bosqichda gipotezani aniqlashtirish va o'zgaruvchilarni aniqlash amalga oshiriladi. Biz ushbu bosqichning xususiyatlarini qat'iy laboratoriya tajribasida tekshirilgan sabab oqibat munosabatlari gipotezasi misolida tasvirlaymiz. Muammoning dastlabki bayoni allaqachon yashirin ravishda unga javob variantlarini taklif qiladi. Masalan, savol shundaki, ko'proq narsa irsiyat yoki atrof-muhitdir, umumiy intellektning rivojlanish darajasiga ta'sir qiladi, ko'plab umumiy nazariy taxminlarni cheklaydi. Eksperimental gipotezaga qo'yiladigan talablar. Eksperimental gipoteza, nazariy gipotezadan farqli o'laroq, implikativ bayonot sifatida shakllantirilishi kerak. Bundan tashqari, u konkretlashtirilishi va operatsiya qilinishi kerak. Bu shuni anglatadiki, agar **a**, keyin **b** iborasiga kiritilgan va o'zgaruvchilari tajribada boshqarilishi kerak. Eksperimentator tomonidan boshqariladi va to'g'ridan to'g'ri yoki uskunalar yordamida ro'yxatdan o'tkaziladi. O'zgaruvchilarni eksperimental protsedura nuqtayi nazaridan aniqlash va ularni operatsiya qilish gipotezani takomillashtirish

bosqichini yakunlaydi. Shunday qilib, eksperimental tadqiqot mavzusi aniqlanadi. Eksperimental ta'sir yo'naltirilgan va eksperiment davomida qayd etilgan o'tkazuvchanlikni tartibga soluvchi psixikaning tomoni. E'tibor bering, aqliy haqiqat har doim "oraliq o'zgaruvchi" tajribasida paydo bo'ladi. Psixolog quyidagilarni boshqaradi va subyektning ruhiyatiga ta'sir qiluvchi vaziyatning tashqi parametrlari. Bog'liq o'zgaruvchini ro'yxatdan o'tkazish orqali u oraliq o'zgaruvchi va parametr o'rtasidagi narsadan kelib chiqadi. Bu asosiy umumiy gipoteza har qanday psixologik eksperimentning zaruriy sharti. Tajriba sxemasi quyidagicha: S P P R R, bu yerda eksperimentator tomonidan o'zgartirilgan mustaqil o'zgaruvchini o'z ichiga olgan holat oraliq o'zgaruvchi, ya'ni eksperimentator o'rganadigan ruhiy haqiqat o'lchaydigan va uning asosida aqliy haqiqat to'g'risida xulosalar chiqaradigan xatti-harakatlarning parametrlari. Mustaqil, qaram va oraliq o'zgaruvchilardan tashqari, quyidagilar aniqlanishi va ishlashi kerak imkoniyatlar qaram o'zgaruvchiga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan tashqi o'zgaruvchilar. Gipoteza va o'zgaruvchilar bilan shug'ullanib, tadqiqotchi unga imkon beradigan eksperimental vositani tanlashi kerak. Mustaqil o'zgaruvchini boshqarish qaram o'zgaruvchini ro'yxatdan o'tkazish. Biz ma'lum bir texnika haqida gapiramiz va psixologik eksperiment uskunolari. Bundan tashqari, tajriba shartlari xona, vaziyat, vaqt va boshqalar aniqlanadi. Maxsus psixologiyaning predmeti, uning maqsad va vazifalari uning nazariy pozitsiyalari, qanday ilmiy tushunchalar uning metodologiyasi va tamoyillarini shakllantirishi to'g'risida qaror qabul qilishni talab qiladi. Bolaning optimal rivojlanishini ta'minlash uchun maxsus psixologiya psixikasi, aqliy jarayonlar, ular qanday tashkil etilganligi, rivojlanish atipiyalarida psixikaga qanday ta'sir qilish mumkinligi haqidagi savollar dolzarb bo'lib qolmoqda. Mamlakatimizda maxsus psixologiya sohasidagi ko'p qirrali tadqiqotlar asosan umumiy psixologiya metodologiyasiga, yetakchi mahalliy psixologlarning nazariyalariga asoslanadi. Alohida ta'kidlash kerak: A.N. Leontiev faoliyati nazariyasi;

aqliy harakatlarning bosqichma-bosqich shakllanishi nazariyasi P. Halperin; yuqori aqliy funksiyalarning miya lokalizatsiyasi nazariyasi A.R. Luriya L.S. vyotskiyning bolaning proksimal rivojlanish zonasi haqidagi g'oyalari sotsializatsiya va ijtimoiy ta'sirlarning zamonaviy nazariy tushunchalaridir.

Maxsus psixologiya metodologiyasi dialektik materializm tamoyillariga asoslanadi. Ular inson psixikasining madaniy va tarixiy shartliligi, ijtimoiy omillar ta'siri ostida aqliy jarayonlarning shakllanishi, ushbu jarayonlarning bilvosita tabiati, ularni tashkil etishda nutqning yetakchi roli haqidagi g'oyalarning falsafiy asosini tashkil etadi. Tadqiqotning asosiy usullari kuzatish va eksperimentdan tashqari, bolalar psixologiyasida yordamchi usullar ham qo'llaniladi. Bularga bolalar faoliyati natijalarini tahlil qilish rasmlar, hunarmandchilik, bolalar tomonidan yaratilgan ertaklar va boshqalar va suhbat yoki intervyu usuli kiradi. Bolalar rasmlarini tahlil qilish ayniqsa keng qo'llaniladi. Bolalar rasmlarida bolaning hissiy holati, atrofdagi odamlar va obyektlarni idrok etish xususiyatlari, boshqalar bilan munosabatlarning tabiati aks etadi. Biroq, bolalar rasmlarini talqin qilish yuqori malakani talab qiladi. P1 ushbu material bilan katta tajriba. Bundan tashqari, u hech qachon aniq va aniq bo'lishi mumkin emas va har doim tadqiqotchining ba'zi subyektivligini nazarda tutadi. Shuning uchun jiddiy tadqiqotlarda ushbu usul faqat qo'shimcha, yordamchi sifatida ishlatilishi mumkin. Suhbat usuli savollar yoki intervyular faqat 4-5 yoshdan keyin, bolalar nutqni yaxshi bilganlarida va juda cheklangan chegaralarda qo'llanilishi mumkin. Gap shundaki, maktabgacha yoshdagi bolalar hali o'z fikrlari va tajribalarini so'z bilan ifoda eta olmaydilar, shuning uchun ularning javoblari odatda qisqa, rasmiy va kattalarning so'zlarini takrorlaydi. Bolalar bilan suhbatlashish uchun savollarni tanlash katta san'atdir. Ular bola uchun tushunarli va qiziqarli bo'lishi kerak va hech qanday holatda maslahatlarni o'z ichiga olmaydi. Bola bilan suhbat faqat yordamchi, ikkinchi darajali usul sifatida ishlatilishi mumkin. Eslatib o'tamiz, usul

bu – ilmiy dalillarni to‘plash usuli. Bolalar psixologiyasining asosiy usullari bolalar faoliyati mahsulotlarini kuzatish, tajriba, suhbat va tahlil qilishni o‘z ichiga oladi. Yetakchi usul bu – kuzatish. Kuzatish psixologik faktlarni maqsadli idrok etish va qayd etishni o‘z ichiga oladi. Har qanday kuzatuvning aniq maqsadi bor. Kuzatishdan oldin ular keyinchalik ma’lumotlarni to‘g‘ri talqin qilishga yordam beradigan sxemani tuzadilar. Kuzatuv boshlanishidan oldin ham tadqiqotchi ko‘rishi mumkin deb taxmin qilishi kerak, aks holda ularning mavjudligini bilmaslik tufayli ko‘plab faktlar o‘tkazib yuborilishi mumkin. Shuni ta’kidlaymizki, ahamiyatsiz faktlar yo‘q, ularning har biri bolaning psixologik hayoti haqida ma’lum ma’lumotlarga ega. Kuzatish sizga bolaning tabiiy ko‘rinishlarini ko‘rishga imkon beradi. O‘rganish obyekti nima ekanligini bilmasdan, bola o‘zini erkin, erkin tutadi. Bu sizga obyektiv natijalarga erishishga imkon beradi. Kuzatish jarayonida tadqiqotchi bolaning shaxsiyati haqida yaxlit tasavvurga ega. Kuzatuvning obyektivligiga uchta shart bajarilganda erishiladi. Birinchi shart: bola uning o‘rganish obyekti ekanligini bilmaydi. Mashhur psixolog M. Basov uch yoshdan yetti yoshgacha bo‘lgan yoshni kuzatish uchun eng maqbul ekanligini isbotladi, chunki bu yoshdagi bolalar hali ham subyektlar sifatidagi mavqeini va kuzatuvchi bilan munosabatlardagi rolini to‘liq tushunishdan uzoqdir. Ikkinchi shart: Kuzatish vaqti-vaqti bilan emas, balki tizimli ravishda amalga oshiriladi. Darhaqiqat, kuzatish jarayonida tadqiqotchi uchun faktlarning butun guruhi paydo bo‘ladi va xarakterli, muhim va tasodifiy va ikkilamchi narsalarni ajratish juda qiyin bo‘lishi mumkin. Kuzatuvning obyektivligini ta’minlaydigan uchinchi shart bu tadqiqotchining to‘g‘ri pozitsiyasi. Ko‘pincha, ijtimoiy stereotiplar ta’siri ostida o‘qituvchi psixologik faktlarni noto‘g‘ri qabul qiladi va izohlaydi. Bolaga nisbatan salbiy munosabat kattalarning ijobiy xususiyatlarni sezmasligiga yoki ularni tasodifiy deb tushuntirishiga olib keladi, salbiy tomonlarni ta’kidlaydi. Aksincha, bolaga ijobiy munosabat, uning boshqa bolalariga bo‘lgan afzalligi o‘qituvchini

faqat ijobiy tomonlarga e'tibor berishga, yutuqlarni bo'rttirishga va salbiy fikrlarni ko'rmaslikka majbur qiladi. Bunday xatolarga yo'l qo'ymaslik uchun ilmiy kuzatuv asosida bola haqida obyektiv fikr yuritish kerak. Va keyin bola bilan ishlaydigan ota-onalar va boshqa kattalarning fikriga murojaat qiling. Kuzatuvning obyektivligi ko'p jihatdan protokolda psixologik faktlarni to'g'ri qayd etish qobiliyatiga bog'liq. Bunday fotografik yozuv, M. Basov ta'rifiga ko'ra, hissiyotlarning mimik, pantomimik ifodalarini batafsil tavsiflaydi, so'zmaso'z, bolaning nutqini to'g'ridan to'g'ri shaklda o'zgarishsiz yetkazadi, pozalar, intonatsiya, ovozning kuchi, tempni qayd etadi, nutq kimga qaratilganligini ko'rsatadi. Yozib olish, harakatlarni nomlash, ushbu harakatlarni tashkil etuvchi barcha operatsiyalarni batafsil aks ettiradi. "Fotografik yozuv" bola kiritilgan vaziyatning yaxlit rasmini taqdim etadi, shuning uchun protokolda kattalar, tengdoshlarning bolaga qaratilgan nusxalari, boshqalarning unga qaratilgan harakatlari qayd etilgan. Kuzatishlar protokolda tavsiflovchi shaklda qayd etilganligi sababli ularni qayta ishlash ayniqsa matematik usullar yordamida juda qiyin. Shuni yodda tutish kerakki, kuzatuv yordamida tezda katta haqiqiy materialni to'plash mumkin emas, chunki bir vaqtning o'zida faqat bitta bolani kuzatish mumkin. Kuzatuvda kattalar bolalar faoliyatiga aralasha olmaydi, zarur ruhiy hodisani keltirib chiqara olmaydi, u kutish va ko'rish pozitsiyasini egallaydi. Kuzatuvning bir necha turlari mavjud to'liq va qisman, kiritilgan va kiritilmagan. To'liq barcha aqliy ko'rinishlarni o'rganishni o'z ichiga oladi, qisman ulardan biri, masalan, nutq yoki o'yin. Kuzatish kuzatuvchining pozitsiyasiga bog'liq bo'lib, u bir vaqtning o'zida bolalar guruhiga kiritilishi va ular bilan o'zaro aloqada bo'lishi yoki bolalar faoliyatidan tashqarida bo'lishi mumkin. Tajriba bolaning ruhiyatini o'rganish uchun maxsus yaratilgan sharoitlarni o'z ichiga oladi. Ushbu shartlar eksperiment metodologiyasi bilan belgilanadi, unda maqsad, materialning tavsifi, tadqiqot jarayoni, ma'lumotlarni qayta ishlash mezonlari mavjud. Texnikada ko'rsatilgan barcha tavsiyalar qat'iy rioya qilinadi, chunki

ular tadqiqot maqsadiga bo'ysunadi. Psixologik eksperimentning bir turi bu qat'iy belgilangan sharoitlarda bolalarga taqdim etiladigan maxsus tanlangan vazifalar tizimi bo'lgan testlar. Har bir topshiriqni bajarish uchun bola ballar bo'yicha baho oladi. Baholash obyektiv bo'lishi kerak va eksperimentatorning shaxsiy munosabatiga bog'liq emas. Subyektlarning har bir yosh guruhi uchun har bir topshiriqni bajarish uchun yosh normalari belgilanadi, ya'ni qaysi ball uch, to'rt yoki olti yoshga to'g'ri keladi. Bolaning natijalarini yosh normasi bilan taqqoslash, bolaning rivojlanishi undan qanchalik orqada yoki oldinda ekanligini aniqlashga imkon beradi. Tadqiqotning asosiy usullari kuza-tish va eksperimentdan tashqari, bolalar psixologiyasida yordamchi usullar ham qo'llaniladi. Bularga bolalar faoliyati natijalarini tahlil qilish rasmlar, hunarmandchilik, bolalar tomonidan yaratilgan ertaklar va boshqalar va suhbat yoki intervyu usuli kiradi. Bolalar rasmlarini tahlil qilish ayniqsa keng qo'llaniladi.

Bolalar rasmlarida bolaning hissiy holati, atrofdagi odamlar va obyektlarni idrok etish xususiyatlari, boshqalar bilan munosabatlarning tabiati aks etadi. Biroq bolalar rasmlarini talqin qilish PI-ning yuqori malakasini, ushbu material bilan katta tajribani talab qiladi. Bundan tashqari, u hech qachon aniq bo'lishi mumkin emas va har doim tadqiqotchining ba'zi subyektivligini nazarda tutadi. Shuning uchun jiddiy tadqiqotlarda ushbu usul faqat qo'shimcha, yordamchi sifatida ishlatilishi mumkin. Suhbat usuli savollar yoki intervyular faqat 4-5 yoshdan keyin, bolalar nutqni yaxshi bilganlarida va juda cheklangan chegaralarda qo'llanilishi mumkin. Gap shundaki, maktabgacha yoshdagi bolalar hali o'z fikrlari va tajribalarini so'z bilan ifoda eta olmaydilar, shuning uchun ularning javoblari odatda qisqa, rasmiy va kattalarning so'zlarini takrorlaydi. Bolalar bilan suhbatlashish uchun savollarni tanlash katta san'atdir. Ular bola uchun tushunarli va qiziqarli bo'lishi kerak va hech qanday holatda maslahatlarni o'z ichiga olmaydi. Bola bilan suhbat faqat yordamchi, ikkinchi darajali usul sifatida ishlatilishi mumkin. Tajriba usuli. Aniqlash tajribasi

tuzatishga imkon beradi. Kesish tajribasi genetik modellash tirish yoki formativ tajriba. Kesish tajribasi bir vaqtning o'zida daraja aniqlanadi bir vaqtning o'zida daraja aniqlanadi yosh yoki individual rivojlanish har qanday ruhiy jarayon. Dastlab ma'lum bir raqam uchun bolalar orqali birinchi kesish amalga oshiriladi bir xil bolalar uchun bir muncha vaqt texnikalar ikkinchi kesimni amalga oshiradilar, keyin uchinchi va boshqalar. Tadqiqot eksperimentni birlashtiradi. Bola psixikasini o'rganish usullari. Kuzatish bu hodisalarni muntazam va maqsadli idrok etish, uning natijalari kuzatuvchi tomonidan u yoki bu shaklda qayd etiladi. Tajriba zamonaviy bolalar psixologiyasining asosiy usuli bu tadqiqot bo'lib, uning davomida biz o'zimiz qiziq tirgan aqliy hodisalarni keltirib chiqaramiz va ularning bir-biri bilan bola ha-yotining sharoitlari o'rtasidagi aloqalarini namoyon qilish va o'lchash uchun zarur va yetarli sharoitlarni yaratamiz.

1.3. Psixika va ong taraqqiyoti. Maktabgacha yoshdagi bolalarning psixik rivojlanish qonuniyatlari. Psixik taraqqiyot va ta'lim

Inson uzoq o'tmishga ham, kelajakka ham qiziquvchan parvozi, orzu va xayolot dunyosi, amaliy va nazariy muammolarni ijodiy hal qilish, nihoyat, eng yaxshi g'oyalarni amalga oshirishda ajoyib sovg'a – aqlga ega. Qadim zamonlardan beri mutafakkirlar ong fenomeni sirini hal qilish uchun astoydil harakat qilishgan. Ilm fan, falsafa, adabiyot, san'at, texnika bir so'z bilan aytganda, insoniyatning barcha yutuqlari bizning ma'naviy hayotimizning ichki sirlarini ochish uchun birlashdilar. Ko'p asrlar davomida ongning mohiyati va uni bilish imkoniyatlari atrofida qizg'in tortishuvlar to'xtamadi.

Ilohiyotshunoslar ongni ilohiy aql ulug'vor olovining mayda uch-quni deb bilishadi. Idealistlar ongning materiyaga nisbatan ustunligi g'oyasini himoya qiladilar. Ongni haqiqiy dunyoning obyektiv aloqalaridan ajratib olib, uni mavjudotning mustaqil va ijodiy mohiyati deb bilgan holda, obyektiv idealistlar ongni ibtidoiy narsa sifatida talqin qiladilar: bu nafaqat uning tashqarisida mavjud bo'lgan hech narsa

bilan tushunarsiz, balki o‘z-o‘zidan har bir insonning tabiati, tarixi va xatti-harakatlarida sodir bo‘ladigan hamma narsani tushunarsiz, balki o‘z-o‘zidan har bir insonning tabiati, tarixi va xatti-harakatlarida sodir bo‘ladigan hamma narsani tushuntirishga qaratilgan. Obyektiv idealizm tarafdorlari ongni yagona ishonchli haqiqat deb bilishadi. Agar idealizm aql va dunyo o‘rtasidagi tubsizlikni buzsa, unda materializm umumiylikni, ong hodisalari va obyektiv dunyo o‘rtasidagi birlikni izlaydi, ma’naviyatni materialdan olib chiqadi. Materialistik falsafa va psixologiya ushbu muammoni hal qilishda ikkita asosiy prinsipdan kelib chiqadi: ongni miya funksiyasi va tashqi dunyoning aksi sifatida tan olish. Inshoning maqsadi psixika va ongning rivojlanishini tahlil qilishdir. Filogenez, ontogenez va inson psixikasining tarixshunosligi. Psixika bu – yuqori darajada tashkil etilgan tirik materiyaning mulki bo‘lib, u obyektiv dunyoning subyekt tomonidan faol aks ettirilishi, subyekt tomonidan bu dunyoning ajralmas rasmini qurish va shu asosda xatti-harakatlar va faoliyatni tartibga solishdan iborat. Filogenez yunon tilidan. “file” – qabila, jins; “genesis” – kelib chiqishi murakkab miya yarim korteksiga ega bo‘lgan umurtqali hayvonlarda psixikaning rivojlanishi. Psixikaga kim xos ekanligini tushunishda turli xil yondashuvlar mavjud. Antropopsixizm psixika faqat insonga xosdir panpsixizm tabiatning umum-bashariy ma’naviyati ruhiyat barcha tabiatga, shu jumladan, jonsiz tabiatga xosdir panpsixizm-tabiatning umumbashariy ma’naviyati ruhiyat barcha tabiatga, shu jumladan, jonsiz tabiatga xosdir. Biopsixizm psixika bu yovvoyi tabiatning mulki o‘simliklarga xos neyropsixizm psixika faqat asab tizimiga ega bo‘lgan organizmlarga xosdir. Neyropsixizm psixika faqat asab tizimiga ega bo‘lgan organizmlarga xosdir. Miya psixikasi psixika faqat miyaga ega bo‘lgan naychali asab tizimiga ega bo‘lgan organizmlarga xosdir. Bu yondashuvga ko‘ra hasharotlar psixikaga ega emas, chunki ular aniq miyasiz tugunli asab tizimiga ega. Tirik organizmlarda psixikaning rudimentlari paydo bo‘lishining mezoni sezgirlikning mavjudligi, ya’ni atrof-muhitning

hayotiy stimullariga tovush, hid va shunga o'xshash javob berish qobiliyatidir, bu ularning obyektiv barqaror aloqasi tufayli hayotiy stimullarning signallari oziq-ovqat, xavf. Sezuvchanlik mezonini shartli reflekslarni hosil qilish qobiliyatidir. Refleks-asab tizimi orqali tashqi yoki ichki stimulning ma'lum bir faoliyat bilan tabiiy aloqasi. Psixika hayvonlarda aniq paydo bo'ladi va rivojlanadi, chunki aks holda ular muhitda harakat qila olmaydilar va mavjud bo'lmaydilar. Inson psixikasi hayvonlar psixikasiga qaraganda sifat jihatidan yuqori darajadir. Insonning ongi mehnat faoliyati jarayonida rivojlandi, bu ibtidoiy odamning yashash sharoitlari keskin o'zgarganda oziq-ovqat olish uchun qo'shma harakatlarni amalga oshirish zarurati tufayli yuzaga keladi. Va insonning o'ziga xos morfologik xususiyatlari ming yillar davomida barqaror bo'lsa-da, inson psixikasining rivojlanishi mehnat faoliyati jarayonida ro'y berdi. Mehnat faoliyati samarali xarakterga ega ishlab chiqarish jarayonini amalga oshiradigan mehnat o'z mahsulotida muhrlanadi, ya'ni, odamlarning faoliyati mahsulotlarida ularning ma'naviy kuchlari va qobiliyatlarini aks ettirish jarayoni sodir bo'ladi.

Mehnat bu – insonni tabiat bilan bog'laydigan jarayon, insonning tabiatga ta'siri jarayoni. Mehnat faoliyati quyidagilar bilan tavsiflanadi: insoniyatning aqliy rivojlanishi yutuqlarini amalga oshirishning obyektiv shakli hisoblanadi. Asboblardan foydalanish va ishlab chiqarish, ularni keyinchalik foydalanish uchun saqlash mehnat jarayonlarining samarali tabiati va maqsadga muvofiqligi mehnat mahsuloti g'oyasiga mehnatning bo'ysunishi qonun sifatida mehnat harakatlarining mohiyati va usulini belgilaydigan mehnat maqsadi mehnatning ijtimoiy tabiati, uni birgalikdagi faoliyat sharoitida amalga oshirish mehnat tashqi dunyoni o'zgartirishga qaratilgan. Mehnat vositalarini ishlab chiqarish, ulardan foydalanish va saqlash, mehnat taqsimoti mavhum fikrlash, nutq, til, odamlar o'rtasidagi ijtimoiy tarixiy munosabatlarning rivojlanishiga hissa qo'shdi. Jamiyatning tarixiy rivojlanishi jarayonida inson o'z xatti-harakatlarining usullarini

o'zgartiradi, tabiiy moyilliklar va funksiyalarni xotira, fikrlash, idrok etishning o'ziga xos va insoniy, ijtimoiy jihatdan tarixan aniqlangan shakllari mantiqiy xotira, mavhum mantiqiy fikrlash, vositachiligida "yuqori aqliy funksiyalar"ga o'zgartiradi. Yuqori aqliy funksiyalarning birligi inson ongini shakllantiradi. Inson psixikasining o'ziga xos xususiyatlari ontogenezdada yanada ko'proq namoyon bo'ladi. Ontogenez yunon tilidan olingan bo'lib "ontos" – mavjud, "genesis" – kelib chiqishi intrauterin bosqichdan qarilikdan o'limgacha bo'lgan shaxs psixikasining rivojlanishini anglatadi. Shaxsiy rivojlanish, shuningdek, insoniyat rivojlanishi o'z qonunlariga, davrlariga, bosqichlariga va inqirozlariga ega. Shaxsiy rivojlanishning vaqtinchalik xususiyati yoshdir. Shaxsning tug'ilish paytidan boshlab mavjud bo'lish davomiyligini ifodalovchi xronologik yoshdan farqli o'laroq, **"psixologik yosh"** tushunchasi organizmning shakllanish qonuniyatlari, yashash sharoitlari, ta'lim va tarbiya bilan belgilanadigan va o'ziga xos tarixiy kelib chiqishi bilan belgilanadigan ontogenetik rivojlanishning ma'lum bir sifat jihatidan o'ziga xos bosqichini anglatadi. Rivojlanishning yosh bosqichlarini organik hayotning rivojlanishidagi tarixiy bosqichlar va Yerning rivojlanish tarixidagi geologik davrlar bilan taqqoslash mumkin. Yoshga bog'liq rivojlanish ikkita xususiyatga ega: metrik va topologik. Metrik xususiyat inson hayoti davomida sodir bo'ladigan psixikadagi muayyan psixologik jarayonlar va holatlarning davomiyligini anglatadi. Metrik xususiyatlar bilan vaqt oraliqida kunlar, oylar, yillar o'lchanadi. Yoshga bog'liq rivojlanishning vaqtinchalik tomonini o'rganish jarayonida notekislik va heteroxronlik kabi naqshlar aniqlandi. Yoshga bog'liq rivojlanishning notekisligi individual aqliy funksiyalarning rivojlanishi turli sur'atlarda amalga oshirilishida namoyon bo'ladi. Heteroxronlik aqliy funksiyaning alohida tomonlari bir vaqtning o'zida rivojlanganligi bilan bog'liq. Yoshga bog'liq rivojlanishning topologik xususiyati metrikadan kam emas. Bu ma'lum bir holatning aniqligini, shaxsning shakllanish bosqichini yoki davrini anglatadi. Yoshga bog'liq rivoj-

lanish yaxlit ta'lim sifatida murakkab dinamik tizim bo'lganligi sababli, uning sifatli topologik xususiyatlarini tarkibiy xususiyatlarni, uning turli tomonlarining o'zaro bog'liqligini o'rganish, hayotning ushbu davrining o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liq bo'lgan yetakchi, tizimni tashkil etuvchi omillarni ajratib ko'rsatish orqali aniqlash mumkin. Ontogenetik rivojlanishning har bir davri ma'lum yosh xususiyatlari bilan tavsiflanadi.

Yosh xususiyatlari bu yosh bosqichlarining o'zgarishi jarayonida tabiiy ravishda o'zgarib turadigan shaxs psixikasining o'ziga xos xususiyatlari. Yosh xususiyatlari turli xil xususiyatlarning ma'lum bir majmuasini, shu jumladan, shaxsning idrok, kognitiv, motivatsion, hissiy va boshqa xususiyatlarini tashkil qiladi. Yillar, asrlar va ming yilliklarda katta insoniyat jamoalari sivilizatsiyalar, xalqlar, mulklar, sinflar hayoti davom etadi. Bu psixikaning tarixshunosligi. Filogeniyada yuz minglab va millionlab yillar davomida eng katta miqyos insoniyatning qazilma primatlardan kelib chiqishi, rivojlanish psixologiyasining bir qismi sifatida tarixiy psixologiya tarixshunoslikni o'rganadi. Uning xulosalari tarixiy vaqt ritmlari insonning individual mavjudligiga va yuqori primatlar evolyutsiyasiga kirib boradigan darajada boshqa miqyosdagi genetik ketma-ketliklarga taalluqli. Ongning ijtimoiy tabiati. Ongni faqat tabiiy dunyo obyektlarini aks ettirish jarayonidan olib tashlash mumkin emas mavzu obyekt munosabati ongni vujudga keltira olmaydi. Buning uchun mavzu ijtimoiy amaliyotning yanada murakkab tizimiga, ijtimoiy hayot kontekstiga kiritilishi kerak. Bu dunyoga kelgan har birimiz ma'naviy madaniyatni meros qilib olamiz, uni insoniy mohiyatga ega bo'lish va insoniy fikrlash qobiliyatiga ega bo'lish uchun o'zlashtirishimiz kerak. Biz ijtimoiy ong bilan muloqotga kirishamiz va bu qarama-qarshi ong, masalan, davlat yoki qonun bilan bir xil haqiqatdir. Biz bu ruhiy kuchga qarshi isyon ko'tarishimiz mumkin, ammo davlat singari, bizning isyonimiz nafaqat ma'nosiz, balki fojiali bo'lishi mumkin, agar biz ruhiy hayotning obyektiv ravishda qarama-qarshi bo'lgan shakllari

va usullarini hisobga olmasak. Ma'naviy hayotning tarixiy tizimini o'zgartirish uchun avval uni o'zlashtirishingiz kerak.

Ijtimoiy ong bir vaqtning o'zida ijtimoiy mavjudotning paydo bo'lishi bilan birlikda paydo bo'ldi. Umuman olganda, tabiat inson ongining mavjudligiga befarq va jamiyat u holda nafaqat paydo bo'lishi va rivojlanishi, balki bir kun ham, bir soat ham yashay olmaydi. Jamiyat obyektiv-subyektiv haqiqat ekanligi sababli, ijtimoiy mavjudot va ijtimoiy ong bir-biri bilan yuklangan ko'rinadi: ong energiyasiz ijtimoiy mavjudot statik va hatto o'likdir. Ong ikki shaklda amalga oshiriladi: aks ettiruvchi va faol ijodiy qobiliyatlar. Ongning mohiyati shundaki, u ijtimoiy mavjudotni faqat bir vaqtning o'zida faol va ijodiy o'zgarishi sharti bilan aks ettirishi mumkin. Ongni oldindan aks ettirish funksiyasi kelajakka intilish bilan sezilarli darajada bog'liq bo'lgan ijtimoiy mavjudotga nisbatan eng aniq amalga oshiriladi. Bu tarixda g'oyalar, xususan, ijtimoiy siyosiy g'oyalar jamiyatning hozirgi holatidan ustun bo'lishi va hatto uni o'zgartirishi mumkinligi bilan bir necha bor tasdiqlangan. Jamiyat moddiy jihatdan ideal haqiqatdir. Umumlashtirilgan g'oyalar, nazariyalar, his-tuyg'ular, urf-odatlar va boshqalar to'plami, ya'ni ijtimoiy ongning mazmunini tashkil etadigan va ma'naviy voqelikni shakllantiradigan narsa ijtimoiy mavjudotning ajralmas qismi bo'lib xizmat qiladi, chunki u individual shaxsning ongiga berilgan. Ammo ijtimoiy mavjudlik va ijtimoiy ongning birligini ta'kidlab, ularning farqini, o'ziga xos ajralishini unutmasligimiz kerak. Ijtimoiy mavjudlik va ijtimoiy ongning nisbiy mustaqilligidagi tarixiy aloqasi shunday amalga oshiriladiki, agar jamiyat rivojlanishining dastlabki bosqichlarida ijtimoiy ong borliqning bevosita ta'siri ostida shakllangan bo'lsa, kelajakda bu ta'sir tobora bilvosita xarakterga ega bo'ldi. Davlat, siyosiy, huquqiy munosabatlar va boshqalar orqali va ijtimoiy ongning mavjudlikka teskari ta'siri, aksincha, tobora tez-tez uchraydigan xarakter. Ijtimoiy ongning ijtimoiy mavjudotga bunday to'g'ridan to'g'ri ta'sir qilish ehtimoli ongning mavjudlikni to'g'ri aks etti-

rish qobiliyatidir. Shunday qilib, ong aks ettirish va faol ijodiy faoliyat sifatida bir xil jarayonning ikki ajralmas tomonining birligini anglatadi. Mavjudlikka ta'sirida uni yashirin ma'nosini ochib, bashorat qilishi va odamlarning amaliy faoliyati orqali o'zgartirishi mumkin. Va shuning uchun davrning ijtimoiy ongi nafaqat mavjudlikni aks ettirishi, balki uni qayta qurishga faol hissa qo'shishi mumkin. Bu ijtimoiy ongning tarixan shakllangan funksiyasi bo'lib, uni har qanday ijtimoiy tuzilmaning obyektiv zarur va, haqiqatan ham, mavjud elementiga aylantiradi. Ijtimoiy ong turli darajalarni kundalik, nazariy, ijtimoiy psixologiya, mafkura va boshqalar o'z ichiga olishi va ongning har bir darajasi ijtimoiy mavjudot turli yo'llar bilan aks etishi ijtimoiy ong hodisasini tushunishda haqiqiy qiyinchilik tug'diradi. Va shuning uchun uni **“ong”** va **“ijtimoiy”** tushunchalarining oddiy yig'indisi deb hisoblash mumkin emas.

Obyektiv tabiat va rivojlanishning immanent qonunlariga ega bo'lgan holda, ijtimoiy ong ma'lum bir jamiyat uchun tabiiy bo'lgan evolyutsion jarayon doirasida mavjud bo'lishdan orqada qolishi va oldinda bo'lishi mumkin. Shu nuqtayi nazardan, ijtimoiy ong ijtimoiy jarayonning faol stimulyatori yoki uni inhibe qilish mexanizmi rolini o'ynashi mumkin. Ijtimoiy ongning kuchli transformatsion kuchi butun mavjudotga ta'sir qilishi, uning evolyutsiyasi ma'nosini ochib berishi va istiqbollarni bashorat qilishi mumkin. Shu nuqtayi nazardan, u subyektiv voqelik ma'nosida cheklangan va individual shaxs tomonidan cheklangan individual ongdan farq qiladi. Jamiyatning shaxs ustidan hokimiyati bu yerda shaxsning voqelikni ma'naviy rivojlantirishning tarixiy shakllangan shakllarini, ma'naviy qadriyatlarni ishlab chiqarish amalga oshiriladigan usul va vositalarni, insoniyat asrlar davomida to'plagan va undan tashqarida shaxsning shakllanishi mumkin bo'lmagan semantik tarkibni majburiy qabul qilishida namoyon bo'ladi.

Ongning tuzilishi. Ong bu – atrofdagi dunyoning obyektiv barqaror xususiyatlari va qonuniyatlarini umumlashtirilgan aks ettirishning

insonga xos bo'lgan eng yuqori shakli, odamda tashqi dunyoning ichki modelini shakllantirish, natijada atrofdagi voqelikni bilish va o'zgartirishga erishiladi. Ongning funksiyalari faoliyat maqsadlarini shakllantirishda, harakatlarni oldindan aqliy qurishda va ularning natijalarini oldindan ko'rishda, bu inson xatti-harakatlari va faoliyatini oqilona tartibga solishni ta'minlaydi. Ongning quyidagi xususiyatlari ajralib turadi: munosabatlarni qurish, bilish va tajriba. Bu to'g'ridan to'g'ri ong jarayonlarida fikrlash va hissiyotlarni o'z ichiga oladi. Darhaqiqat, fikrlashning asosiy vazifasi tashqi dunyo hodisalari o'rtasidagi obyektiv munosabatlarni aniqlash va hissiyotlarning asosiy funksiyasi insonning obyektlar, hodisalar, odamlarga subyektiv munosabatini shakllantirishdir. Ongning tuzilmalarida munosabatlarning ushbu shakllari va turlari sintezlanadi va ular xulq-atvorni tashkil qilishni ham, o'z-o'zini hurmat qilish va o'z-o'zini anglashning chuqur jarayonlarini ham belgilaydi. Haqiqatan ham, ongning yagona oqimida mavjud bo'lgan tasvir va fikr hissiyotlar bilan ranglanib, tajribaga aylanishi mumkin. Ong odamda faqat ijtimoiy aloqalarda rivojlanadi. Filogeneza inson ongi rivojlanadi va faqat tabiatga, mehnat faoliyatiga faol ta'sir qilish sharoitida mumkin bo'ladi. Ong faqat mehnat jarayonida ong bilan bir vaqtda paydo bo'ladigan til, nutq mavjudligi sharoitida mumkin.

Ongning asosiy harakati bu – inson ongini tashkil etadigan, odamni insonga aylantiradigan madaniyat ramzlari bilan identifikatsiya qilish harakati. Ongning ikki qatlami mavjud: mavjud ong, shu jumladan, harakatlarning biodinamik xususiyatlari, harakatlar tajribasi, hissiy tasvirlar reflektiv ong, shu jumladan ma'no. Ma'nosi inson tomonidan o'zlashtiriladigan ijtimoiy ongning mazmuni bu operatsion ma'nolar, obyektiv, og'zaki, kundalik va ilmiy ma'nolar tushunchalar bo'lishi mumkin. Ma'nosi subyektiv tushunish va vaziyatga, ma'lumotlarga munosabat. Tushunmovchilik ma'nolarni tushunishdagi qiyinchiliklar bilan bog'liq. Ma'nolar va ma'nolarni o'zaro o'zgartirish jarayonlari ma'nolarni tushunish va ma'nolarni belgilash muloqot va

o‘zaro tushunish vositasi bo‘lib xizmat qiladi. Ongning mavjud qatlamida juda murakkab vazifalar hal qilinadi, chunki muayyan vaziyatda samarali xatti-harakatlar uchun hozirgi vaqtda kerakli tasvirni va kerakli vosita dasturini yangilash kerak, ya’ni harakat uslubi dunyo qiyofasiga mos kelishi kerak. G‘oyalar, tushunchalar, kundalik va ilmiy bilimlar dunyosi ma’no reflektiv ong bilan bog‘liq. Ishlab chiqarish, obyektiv va amaliy faoliyat dunyosi harakat va harakatning biodinamik to‘qimasi ongning mavjud qatlami bilan bog‘liq. G‘oyalar, tasavvurlar, madaniy ramzlar va belgilar dunyosi hissiy to‘qima reflektiv ong bilan bog‘liq.

Ongning epitsentri bu – o‘zining “**men**” ongidir. Ong borliqda tug‘iladi, mavjudlikni aks ettiradi, mavjudlikni yaratadi.

Ongning funksiyalari: aks ettirish; generativ nazariy ijodiy tartibga solish-baholash; aks ettirish. Ongning asosiy vazifasi ongning mohiyatini tavsiflovchi refleksivdir. Ko‘zgu obykti sifatida quyidagilar bo‘lishi mumkin: dunyoni aks ettirish u haqida o‘ylash odamning xatti-harakatlarini tartibga solish usullar aks ettirish jarayonlari shaxsiy ong. Borliq qatlamli reflektiv qatlamning kelib chiqishi va boshlanishini o‘z ichiga oladi, chunki ma’nolar borliq qatlamida tug‘iladi. O‘zini barqaror obyekt sifatida anglash ichki yaxlitlikni, o‘zgaruvchan vaziyatlardan qat’i nazar, o‘z-o‘zidan qolishga qodir bo‘lgan shaxsning doimiyligini anglatadi. O‘z-o‘zini anglashning asosiy vazifasi insonga o‘z harakatlarining motivlari va natijalarini taqdim etish, uning aslida nima ekanligini tushunishga, o‘zini baholashga imkon berishdir.

Psixika bu – yuqori darajada tashkil etilgan tirik mavjudotning mulki faol aks ettirishdan iborat materiya obyektiv dunyoning predmeti. Psixika bu miyaning o‘ziga xos xususiyati funksiyasi. Ushbu funksiya aks ettirish xususiyatiga ega aks ettirishning to‘g‘riligi amaliyot bilan tasdiqlanadi. Psixikaning asosiy xususiyatlari materiya va yuqori darajada tashkil etilgan tirik materiya psixika aks ettirish qobiliyatiga ega obyektiv dunyo psixikaga ega bo‘lgan tirik materiya tashqi

oʻzgarishlarga javob berishga qodir atrof-muhit. Psixikaning namoyon boʻlishining asosiy shakllari: kognitiv jarayonlar, tuygʻu idrok, xotira, fikrlash, tassavur, nutq, diqqat, ruhiy xususiyatlari diqqat, shaxsiyat, temperament.

Psixikani oʻrganishning yoʻnalishlari

1) Antropopsixizm (R.R. Dekart nomi bilan bogʻliq). Uning mohiyati psixikaning paydo boʻlishi quyidagilar bilan bogʻliq. Insonning paydo boʻlishi bilan psixika faqat odamda mavjud;

2) panpsixizm haqidagi taʼlimot avvalgisiga qarama-qarshi nazariya va umumbashariy maʼnaviyat haqidagi bayonotdan iborat;

3) biopsixizm muammoning oraliq koʻrish psixika mulk sifatida tan olinmasligidan iborat, umuman har qanday materiya, lekin faqat tirik materiyaning xususiyati;

4) neyropsixizmning mohiyati shundan iboratki, psixika bu har qanday tirik materiyaning mulki emas, balki faqat tan olingan asab tizimiga ega boʻlgan bunday organizmlar aqliy aks ettirish bir qator bilan tavsiflanadi. Xususiyatlari bu toʻgʻri aks ettirishga imkon beradi atrofda haqiqat va toʻgʻrilik koʻzgu amaliyot bilan tasdiqlangan aqliy tasvirning oʻzi jarayonda shakllanadi. Insonning faol faoliyati aqliy aks ettirish chuqurlashadi va yaxshilash xulq-atvorning maqsadga muvofiqligini taʼminlaydi va faoliyat insonning shaxsiyati orqali sinadi. Psixikaning rivojlanish bosqichlari Psixikaning rivojlanish bosqichlari tanlab javob berishning elementar qobiliyati tashqi muhitning taʼsiri protozolda allaqachon kuzatilgan tirik materiyaning shakllari, yaʼni ular qobiliyati bilan ajralib turadi tirnash xususiyati, masalan, Amoeba, bu quyidagicha ifodalanadi: tirik organizmning majburiy faoliyatining namoyon boʻlishi. Tirnash xususiyati paydo boʻlishining asosiy shakllari hatto oʻsimliklarda ham, masalan, “tropizm” deb ataladigan narsa majburiy harakatdir. Koʻproq murakkab shakl javob sezuvchanlik, yaʼni his qilish uchun umumiy qobiliyat bilan solishtirganda sezgirlikning oʻziga xos xususiyati tirnash xususiyati shundaki, paydo boʻlishi bilan sensatsiyalar tirik organizmlarga imkoniyat beriladi.

Xulq-atvor bu tirik reaksiyalarning murakkab majmuasi organizm tashqi muhit ta'sirida hayvonlarda psixikaning rivojlanishi bir qator bosqichlardan o'tadi: Elementar sezgirlik bosqichida hayvon faqat tashqi dunyo obyektlarining individual xususiyatlariga javob beradi va uning xatti-harakati tug'ma instinktlar bilan belgilanadi: ovqatlanish, o'z-o'zini saqlash, ko'payish va boshqalar. Aqlning uchinchi bosqichi qobiliyat bilan tavsiflanadi, hayvon subyektlararo aloqalarni aks ettiradi, vaziyatni aks ettiradi umuman olganda, natijada hayvon to'siqlarni chetlab o'tishga qodir, ikki fazali muammolarni hal qilishning yangi usullarini "ixtiro qilish" uchun dastlabki tayyorgarlik choralarni talab qiladi. Hayvonlarning intellektual harakati biologik ehtiyojdan tashqariga chiqadi. Ong faqat o'ziga xos bo'lgan eng yuqori darajadir insonga, aqliy aks ettirish shakli obyektiv haqiqat, vositachilik odamlarning ijtimoiy tarixiy faoliyati. Inson ongi har doim maqsadga muvofiq va faol tabiat. Ongning rivojlanishiga ta'sir qiluvchi yetakchi omil: mehnat faoliyat, tashkil etilgan yoqilgan asboblardan birgalikda foydalanish. Ongning psixologik xususiyatlari. Ong, birinchi navbatda, bilimlar to'plamidir. Shuning uchun ongning tuzilishi kognitiv jarayonlarni o'z ichiga oladi: sezgi, idrok, xotira, fikrlash, tasavvur. Ong bu mavzu va obyekt o'rtasidagi farq, ya'ni insonning **"men"** va uning **"men emas"**ga tegishli.

Yagona odam tirik mavjudotlar orasida u o'zini-o'zi bilishga qodir. Ong insonning maqsadli faoliyati. Funksiyada ong faoliyat maqsadlarini shakllantirishni o'z ichiga oladi. Aynan shu narsa ong funksiyasi xulq-atvorni oqilona tartibga solishni ta'minlaydi. Ongning tarkibi atrof-muhit va boshqa odamlarga ma'lum bir munosabatni o'z ichiga oladi. Tuyg'ular va hissiyotlar dunyosi, murakkab obyektiv va subyektiv munosabatlarni aks ettiradi. Ongni rivojlantirishda nutq muhim rol o'ynaydi, inson tomonidan bilimlarni o'zlashtirish mumkin bo'ladi, o'zaro munosabatlar tizimi, uning irodasi shakllanadi va maqsadni belgilash qobiliyati obyekt va mavzuni ajratish imkoniyati paydo bo'ladi. Mavzu tomonidan tushunilmagan ruhiy hodisalar

to'plami ongsiz deb ataladi. Odatda ongsiz faoliyatga quyidagi ruhiy hodisalar kiradi:

- tushlar;
- javobsiz javoblar, ammo haqiqiy ta'sir qiluvchi stimullar subsensor yoki qabul qilish, reaksiyalar.

O'tmishda ongli bo'lgan harakatlar tez-tez takrorlash tufayli avtomatlashtirilgan. O'sish miqdoriy jihatdan ulg'ayish, taraqqiyot esa sifat jihatdan o'zgarish demakdir. Bolaning psixik taraqqiyoti ham qarama-qarshiliklar kurashi asosida yuz beradi. Bu qarama-qarshiliklar bolaning shu choqqacha erishgan darajasi, imkoniyatlari bilan yangi ehtiyojlar o'rtasida tug'uladigan qarama-qarshiliklar. Ya'ni bolalarning ehtiyojlari tez ortib boradi. Lekin bu ehtiyojlarni qondirish imkoniyatlari juda sekinlik bilan yuzaga keladi. Psixologlar psixik rivojlanishning umumiy qonuniyatlari borligini qayd etib ko'rsatmoqdalar. Biroq muhit ta'siriga nisbatan bu qonuniyatlar ikkilamchidir, chunki bu qonuniyatlarning o'ziga xos xususiyatlari hayot sharoitiga, faoliyatda va tarbiyaga bog'liqdir. Psixik rivojlanishda muhit ta'siriga nisbatan bu qonuniyatlar ikkilamchidir, chunki bu qonuniyatlarning o'ziga xosligi hayot sharoitiga, faoliyat va tarbiyaga bog'liq psixik taraqqiyotning quyidagi qonuniyatlarini farqlash mumkin. Psixik rivojlanishning notekisligi. Har qanday sharoitda, hatto ta'lim va tarbiyaning eng qulay sharoitlarida ham shaxsning turli psixik belgilari, psixik funksiyalarni va psixik xususiyatlari rivojlanishning bitta darajasida to'xtab qolmaydi. Bolaning rivojlanishidagi ayrim davrlarda psixikaning u yoki bu yo'nalishlarda rivojlanish uchun nihoyatda qulay sharoitlar paydo bo'ladi. Psixikaning integratsiyasi qonuni. Inson psixikasi o'z taraqqiyoti davomida tobora ko'proq yaxlitlik, birlik, mustahkamlik va doimiylik xususiyatlarini kasb eta boradi. N.D. Levitovning ko'rsatishicha, kichkina bola psixik jihatdan turli fragmentar psixik holatning kichik bir sitemaga uyishtirilganidan iboratdir. Psixik rivojlanish psixik holatning asta-sekin o'sib, shaxs xislatlariga aylanishini anglatadi. Plastiklik va kompensatsiya imkoniyati. I.P. Pav-

lov faqatgina tegishli ta'sir ko'rsatilsa, hamma narsani yaxshi tomonga o'zgartirish mumkinligini ta'kidlab, nerv plastikligini ko'rsatib o'tgan. Ta'lim-tarbiya sharoitida bolaning psixikasini maqsadga muvofiq o'zgartirish imkoniyati nerv sistemasining anashu plastikligiga asoslanadi. Plastiklik kompensatsiya uchun ham yo'l ochib beradi.

Psixologiya fani zamonaviy ta'limotga asoslangan holda inson shaxsining tarkib topishini asosan uchta omilning ta'siriga bog'liqligini dalillar asosida izohlab beradi, ulardan:

- birinchisi – inson tug'ilib voyaga yetadigan tashqi ijtimoiy muhitning ta'siri;

- ikkinchisi – odamga uzoq muddat davomida muntazam tarzda beriladigan ta'lim tarbiyaning ta'siri;

- uchinchisi – odamga tug'ma ravishda, tayyor holda beriladigan nasliy xususiyatlarning ta'siridir.

Ma'lumki, har bir odam o'ziga xos, boshqalarda aynan takrorlanmaydigan ijtimoiy muhitda, aniq ijtimoiy munosabatlarda, ya'ni oila, jamoa va jamiyatda, odamlar orasida yashab ulg'ayadi, shakllanadi.

Bu ijtimoiy munosabatlarga odam jamiyat a'zosi sifatida, ma'lum sinfnings, u yoki bu ijtimoiy guruhning namoyandasi sifatida va nihoyat, tashkil qilinganlik va uyushqoqlik darajasi turlicha bo'lgan muayyan jamoalarning faol a'zosi sifatida qatnashadi.

Shaxsning mohiyati o'z tabiati jihatidan ijtimoiy xarakterga ega-dir. Shaxsdagi barcha psixik xususiyatlari, ijodiy faolligining rivojlanish manbalari uning tevarak-atrofidagi ijtimoiy muhitda, jamiyatdadir. Inson shaxsi sababiy bog'liqlikda bo'lib, uning ijtimoiy turmushi bilan belgilanadi. Mana shu ma'noda shaxsning taraqqiyoti odamlar bilan munosabatda yuzaga keladigan ijtimoiy tajribani egallash jarayonidan iboratdir. Buning natijasida insonning psixik xususiyatlari, axloqiy fazilatlari, xarakteri, irodaviy sifatleri, qiziqishlari, e'tiqod va dunyoqarashi tarkib topadi. Muhit, ma'lum maqsadga qaratilgan ta'lim va tarbiya, azaldan berilgan, genetik jihatdan qat'iy belgilangan

nimanidir namoyon qilish uchun sharoitgina bo‘lib qolmay, balki inson psixik xususiyatlarini tarkib toptiradi. Bu borada, birinchidan, odam muhit ta’siri ostidagi passiv obyekt bo‘lmay, balki faol mavjudotdir. Shu bois tashqi hayot sharoiti tashqi ta’siri inson psixikasini belgilamaydi, balki odamning muhit bilan bo‘lgan o‘zaro ta’siri orqali, uning muhitdagi faoliyat orqali belgilanadi. Shu sababli muhitning ta’siri haqida emas, balki odamning tevarak atrofdagi muhit bilan faol o‘zaro ta’siri haqida gapirish maqsadga muvofiqdir. Ikkinchidan, psixikaning rivojlanishi pirovard natijada tashqi sharoitlarga, tashqi ta’sirlarga bog‘liqdir. Lekin bu rivojlanishini bevosita tashqi sharoitdan va tashqi vaziyatdan keltirib chiqarib bo‘lmaydi.

Bu sharoitlar hamda vaziyatlar hamisha odamning hayotiy tajribasi, uning shaxsi, individual psixologik xususiyatlari va psixik qiyofasi orqali ta’sir qilad. Psixik rivojlanish va bu o‘zgarishlarga sabab bo‘ladigan kuchlar o‘rtasidagi munosabat qonunlarini o‘rganish yosh davrlari psixologiyasi va pedagogik psixologiya fanining muhim va dolzarb muammolardan biridir. Inson shaxsining psixik rivojlanishi va uning shakllanishi murakkab tadqiqot jarayonidir. Zero, uning o‘ziga xos xususiyatlari va qonuniyatlarini asosli ilmiy bilish, o‘quvchi shaxsiga pedagogik jihatdan ta’sir ko‘rsatishning zarur shartidir. Inson biosotsial mavjudotdir. Uning birligi, bir tomondan, kishining psixik, tug‘ma ravishda tashkil topgan xususiyatlari masalan, ko‘rish yoki eshitish sezgilarining, shuningdek, oliy nerv tuzilishining o‘ziga xos xususiyatlari, ikkinchi tomondan esa faoliyatning ongli subyektivi va ijtimoiy taraqqiyotning faol ishtirokchisi sifatida uning xulq-atvori masalan, axloqiy odatlar xususiyatlarida namoyon bo‘ladi. Xo‘sh, odam psixikasi va xatti-harakatlarida namoyon bo‘ladigan bu xususiyatlarni nimalar sirasiga kiritish mumkin? Inson psixikasining tabiati biologikmi yoki inqilobiy xarakterga egami? Inson shaxsining tarkib topishi va psixik rivojlanishiga ta’sir etuvchi omillarning muammosi o‘z mohiyati jihatidan g‘oyaviy xarakterga ega. Shu bois, bu masalani hal qilishda bir-biriga qarama-qarshi bo‘lgan turli oqimlar, yo‘nalishlar

maydonga kelgan. Inson shaxsining tarkib topishini tushuntirishda maydonga kelgan birinchi oqim biogenetik konsepsiya, nazariya bo'lsa, ikkinchi oqim sotsiogenetik konsepsiyadir. Inson shaxsining tarkib topishini tushuntirishga intiluvchi biogenetik oqim XIX asrning ikkinchi yarmida maydonga kelgan. Bola psixik xususiyatlarining tug'ma tabiati haqidagi ta'limot shu vaqtga qadar aksariyat psixologiya maktablarining asosini tashkil etib kelmoqda. Mazkur ta'limot inson psixikasining barcha umumiy va individual xususiyatlari tabiat tomonidan belgilangan, uning biologik tuzilishiga tenglashtirilgandir, psixik rivojlanish esa irsiy yo'l bilan azaldan belgilanib, inson organizmiga joylashtirilgan shu xususiyatlarning maromiga yetilish jarayonidan iborat deb ta'kidlaydi. Ma'lumki, nasliy xususiyatlar tug'ma yo'l bilan nasldan naslga tayyor holda beriladi, biroq shunday bo'lishiga qaramay, bu oqim namoyandalari inson shaxsi va uning barcha xususiyatlari ichki qonunlar asosida, ya'ni nasliy xususiyatlar negizida maydonga keladigan narsa, biologik omillarga bog'liqdir, deb ta'kidlaydilar. Biogenetik ta'limot inson qobiliyatlarining rivojlanish darajasi chunonchi, imkoniyatlarning chegarasi, uning eng yuksak nuqtasi taqdir tomonidan belgilanib qo'yilganligini, o'quvchi imkoniyatlari va qobiliyatlarini maxsus testlar yordamida aniqlab, undan so'ng ta'lim jarayonini uning irsiyat tomonidan belgilangan taraqqiyot darajasiga moslashtirish, ularning aqliy iste'dod darajalariga qarab turli mavqedagi maktablarda tahsil olishi zarur deb ta'kidlashadi. Chunonchi, bu yo'nalish tarafdorlaridan, amerikalik psixolog E. Torndayk o'quvchilarning **“tabiiy kuchlari”** va **“tug'ma mayllar”**ini psixik rivojlanishning yetakchi omili qilib ko'rsatib, muhitning, ta'lim tarbiyaning ta'siri ikkinchi darajalidir, deb aytadi. Avstraliyalik psixolog K. Byuler bolalarning faqat aqliy taraqqiyotigina emas, balki axloqiy rivojlanishi ham nasliy tomondan belgilangandir, deb ta'kidlaydi. Amerikalik pedagog va psixolog Dj Dyui inson tabiatini o'zgartirib bo'lmaydi, odam irsiyat vositasida hosil qilgan ehtiyojlari va psixik xususiyatlari bilan tug'iladi. Bu ehtiyojlar va psixik xususiyatlar

tarbiya jarayonida namoyon bo‘lib, ba’zida o‘zgarishi, tarbiyaning miqdorini belgilab beruvchi mezondir, deb hisoblaydi.

Venalik vrach psixolog Z. Freyd mazkur oqim namoyandasi sifatida shaxsning faolligini, uni harakatga keltiruvchi kuchlarni quyidagi tarzda tushuntirishga intiladi. Odam o‘zining qadimiy hayvon tariqasidagi ajdodlaridan nasliy yo‘l bilan o‘tgan instinktiv mayllarning namoyon bo‘lishi tufayli faoldir. Z. Freydning fikriga ko‘ra, instinktiv mayllar asosan jinsiy instinktlar shaklida namoyon bo‘ladi. Z. Freyd shaxsning faolligini dastavval jinsiy mayllar bilan bog‘laydi. Biroq instinktiv mayllar jamiyatda xuddi hayvonot olamidagidek erkin namoyon bo‘lavermaydi, jamiyatdagi jamoa hayoti odamni, undagi mavjud instinktiv mayllarni, ya’ni jinsiy mayllarni juda ko‘p jihatdan cheklab qo‘yadi. Oqibatda odam o‘zining ko‘p instinktlari va mayllarini bosishga, tormozlashga majbur bo‘ladi. Uning ta’limotiga ko‘ra, tormozlangan instinkt va mayllar yo‘qolib ketmaydi, balki bizga noma’lum bo‘lgan ongsizlik darajasiga o‘tkazilib yuboriladi. Ongsizlik darajasidagi bunday instinktlar va mayllar har turli komplekslar”da birlashadilar, go‘yo inson shaxsi faolligining haqiqiy sababi ayni shu “komplekslar”ning namoyon bo‘lishidir. Z. Freydning ta’limotidan, uning ochiqdan-ochiq biologizatorlik targ‘ibotchisi ekanligini, inson shaxsining faolligini jinsiy mayllardan iborat ekanligi haqidagi nazariyasi ilmiy asosga ega emasligini e’tirof etish mumkin. Bunday ta’limotlardan, xususan, din homiylari keng foydalanib, insonning taqdiri ana shu ilmlar bilan chambarchas bog‘liqdir, deb ta’kidlashadi. Inson shaxsining tarkib topishini o‘rganish davomida yuzaga kelgan yana bir ta’limot sotsiogenetik konsepsiya qobiliyatlarning taraqqiyyotini, faqat, tevarak-atrofdagi muhitning ta’siri bilan tushuntiradi. Bu yo‘nalish o‘z zamonasi uchun ilg‘or hisoblangan XVIII asr fransuz olimi K. Gel’vetsiy ta’limotidan boshlangan. K. Gel’vetsiyning ta’limotiga ko‘ra, barcha odamlar aqliy va axloqiy rivojlanishi uchun tug‘ilishdanoq mutlaqo bir xil tabiiy imkoniyatga ega bo‘ladilar, shuning uchun odamlarning psixik xususiyatlaridagi farq, faqatgina

muhit va tarbiyaning turlicha ta'sir qilishi bilan vujudga keladi, deb tushuntiriladi. Bu nazariya odamlarning psixik, ruhiy, oqibatda ijtimoiy tengsizlikni ularning tug'ma xususiyatlari degan ta'limotga qarshi qaratilgan edi. Bu nazariyaning xorijiy mamlakatlardagi hozirgi turli namoyandalari psixikaning rivojlanishida ijtimoiy muhitning g'oyat darajada muhim roli borligini e'tirof etadilar. Inson shaxsining tarkib topishini o'rganish davomida yuzaga kelgan sotsiogenetik konsepsiya fanda eksperimentlarning rivojlanishi bilan bog'liqdir. Ma'lumki, XVII asrning oxiri va XVIII asrning boshlarida tabiiy fanlar jadal sur'atlar bilan rivojlana boshladi. O'sha paytda hammaning diqqat etibori mo'jizakor tajribaga qaratilgan edi. Bu hodisa inson shaxsining tarkib topishi masalasiga ham ta'sir qilmay qolmadi. Sotsiogenetik konsepsiya namoyandalari insonning butun taraqqiyoti, shu jumladan, shaxsiy xususiyatlarning tarkib topishi, asosan, tajribaga bog'liqdir. Bu nazariyada shaxsda ro'y beradigan o'zgarishlarni jamiyatning tuzilishi, ijtimoiylashish usullari, atrofidagi odamlar bilan o'zaro munosabat vositalari asosida tushuntiriladi. Bu ta'limotga ko'ra inson biologik tur sifatida tug'ilib, hayotdagi ijtimoiy turli-tumamlarning bevosita ta'siri ostida shaxsga aylanadi. Chunonchi, angliyalik olim. Djon Lokk dunyoga kelgan yangi chaqaloq bolaning ruhini **“top-toza taxta”**ga o'xshatadi.

Uning fikricha, bolaning **“top-toza taxta”** tarzidagi ruhiga nimalarni yozish mutlaqo katta odamlar ixtiyorlaridadir. Shuning uchun bolaning qanday odam bo'lib yetishishi, ya'ni unda qanday shaxsiy fazilatlarining tarkib topishi bola hayotdan oladigan tajribaga, o'zgalar bilan muloqot jarayonida oladigan hayotiy tushuncha va tasavvurlariga bog'liqdir, deb ta'kidlaydi. Har ikkala yo'nalishning namoyandalari, o'z manfaatlarining tashqi jihatdan bir-biriga qarama-qarshi bo'lishiga qaramay, insonning psixik xususiyatlarini yo nasliy, biologik omillar ta'siri ostida, yoki o'zgarmas muhit ta'sirida avvaldan belgilangan va o'zgarmas narsa, deb e'tirof etadilar. Ma'lumki, odam shaxs sifatida muntazam, qandaydir faoliyatda tarkib topib boradi, rivojlanadi, uning

faolligi namoyon bo'ladi. Agarda hayvonlar tevarak-atrofdagi tashqi muhitga passiv moslashib, hayot faoliyatlarida tabiatdagi, ya'ni tashqi muhitdagi tayyor narsalardan foydalansalar, odam esa tevarak atrofidagi tashqi muhitga faol ta'sir ko'rsatib, uni o'z irodasiga bo'ysundiradi hamda o'zgartirib, o'z ehtiyojlarini qondirishga xizmat qildiradi. Kuzatishlar jarayonida shu narsa ma'lum bo'ldiki, odamdagi tug'ma, irsiy mexanizmlari uning psixik rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadi-yu, biroq uning mazmunini ham, shaxsiy fazilatlarini ham belgilab bera olmaydi. Ta'kidlash zarurki, muhit ham bola psixikasini rivojlantirishda muayyan rol o'ynaydi. Faqat, buning uchun bolani o'qitayotgan kishilarning ta'siri natijasida bola ana shu muhitni faol ravishda o'rganib olishi, tabiiydir.

1.4. Go'daklik davrida psixik rivojlanish. Ilk yoshdagi bola psixikasining rivojlanishi

Go'daklik davri bolaning tug'ilganidan bir yoshlarigacha bo'lgan davrni o'z ichiga olib, bu davrda bola tashqi muhitga moslashishi uchun ma'lum darajada yetilgan nerv tizimi bilan tug'iladi. Go'daklik davri inson hayotidagi organik ehtiyojlarni kislorodga, ovqatga, issiq yoki sovuqqa qondirishga nisbatan yo'naltirilgan xatti-harakatlarning tug'ma, instinktav shakllari sof holda kuzatiladigan yagona davr hisoblanadi. Insonga xos bo'lgan xatti-harakatlar, yanga tajribalarni egallash uchun beqiyos imkoniyatlarning borligi go'daklik yoshidagi bolalarning asosiy xususiyatlaridir. Agar organik ehtiyojlar yetarli darajada qondirib borilsa, ular o'zlarining asosiy bo'lish ahamiyatini yo'qotadi to'g'ri tashkil etilgan kun tartibi, rejim va tarbiya natijasida bola psixik rivojlanishi uchun asos bo'ladigan taassurotlarga, harakatga, muloqotga nisbatan yangi turdagi ehtiyojlar turkumi yuzaga keladi. Bola tug'ilishining birinchi haftasidanoq uning ko'rish va eshitish sezgilari jadal suratda rivojlanadi. Bola harakatlanayotgan narsani kuzata boshlaydi. U turli ovozlarga, jumladan, kattalarning tovushlariga e'tibor bera boshlaydi. Yangi tug'ilgan chaqaloqning

miya og'irligi kattalar miyasining 1/4 qismiga to'g'ri keladi, nerv hujayralarning soni esa xuddi kattalarniki kabi bo'lib, lekin ular yetarli darajada rivojlanmagan bo'ladi. Ilk go'daklik davri bu bolaning himoyasiz, kam harakat, harakat holatidan juda jadal ravishda rivojlanadigan, quvnoq bolaga aylanish davridir. U qisqa vaqt ichida kattalar bilan munosabat o'rnatadi, predmetlarni ushlashga va ulardan foydalanishga o'rganadi. U atrof olamdagi narsalarni kuzatadi, predmetlarni qo'li bilan ushlab, ularni qandayligini bilishga intiladi, tovushlarga e'tibor beradi va predmetlar yordamida shu tovushlarni o'zi yaratishga harakat qiladi. U o'z onasi va boshqa yaqinlari bilan emotsional munosabatga kirishadi. Go'dak yoshidagi bola ham jismnan, ham psixik, ham ijtimoiy jihatdan juda tez rivojlanadi.

Juda qisqa vaqt ichida atrofidagi hodisalarga juda kam reaksiyasi bo'lgan boladan, faol, tez ilg'aydigan, harakatchan yordamga chaqira oladigan, kattalarning yaqin kelishidan quvonadigan bolaga aylanadi. Go'daklik davridagi bolaning hayoti to'liq kattalar bilan hamkorlikdagi emotsional munosabat bilan bog'liq bo'lib, bola kayfiyatining yaxshi bo'lishiga to'g'ridan to'g'ri ta'sir ko'rsatadi, 4-5 oyligidan boshlab, bola o'z yaqinlarini begonalardan ajrata boshlaydi. Kattalar bilan emotsional munosabat shu yoshdagi bolalarning asosiy yetakchi faoliyati bo'lib, bola psixik taraqqiyotining asosi bo'lib hisoblanadi. Kattalarning doimiy ravishda bola bilan birga bo'lishi, uning o'yinchoqlarga nisbatan qiziqishining susayishiga olib kelishi mumkin. Tarbiyaning to'g'ri olib borilishi bolaning kattalar bilan bo'ladigan muomala-munosabatini predmetlar, o'yinchoqlar bilan munosabatining almashinishiga olib keladi. Kattalar yordami bilan bajaradigan barcha xatti-harakatlari bolaning kelgusi psixik rivoji uchun asos bo'ladi. Kattalarning bolaga nisbatan emotsional munosabati, ularning gaplariga bolaning o'z diqqatini qaratish, javob qaytarishga harakat qilishi, ba'zi so'zlarni yodida saqlab qolib, emotsiya bildirish, diqqat, xotira, nutq va boshqa bilish jarayonlarning rivojlanishiga zamin bo'ladi, 2 oylik davridan boshlab bolada oddiy ranglarni ajratish, 3-4 oyligidan boshlab

esa predmetlarning shaklini ajratish layoqati yuzaga kela boshlaydi. Go'dak bola 2 oylik vaqtdan boshlab, o'z onasining yuzini va ovozini o'zgalardan ajrata boshlaydi. 2-3 oylikdan boshlab esa, onasining tabassumi va kulgusiga tabassum va turli harakatlar bilan javob qaytaradi. 3-4 oyligidan boshlab, bolalar yaqinlariga o'z harakatlari bilan ko'rish, eshitish yoki gapirishni xohlayotganligini ko'rsatadilar, 8 oylardan boshlab esa, bola o'zgacha muhit va begonalar qo'liga tushsa, o'z xavotirini yig'ishi orqali namoyon etadi. Bu xavotir 14-18 oyligada asta-sekinlik bilan kamaya boshlaydi. 2-3 oylik bolalarda yuzaga keladigan narsalarni ushlay olish harakatlarining shakllanishi ularda predmetlarning shakli va hajmini idrok qilishlarini rivojlanishiga olib keladi. Bir yoshga yetgan bolada atrof-muhitni bilishga qiziqishi va rivojlanayotgan bilish faolligi ko'zga tashlanadi. Go'daklik davridan so'ng rivojlanishning yangi bosqichi ilk bolalik 1-3 yosh davri boshlanadi, ilk bolalik davri bola hayotidagi eng ahamiyatga molik, uning kelajakdagi psixologik rivojlanishini belgilab beruvchi muhim davr hisoblanadi. Bu davrdagi rivojlanishning asosini bolaning to'g'ri yurishi, muloqotga kirishishi faoliyatni egallash xususiyatlari tashkil etadi. Tikka va to'g'ri yura olish imkoni bolani, doimiy ravishda yangi ma'lumotlarni egallashga zamin bo'ladi. Bu yoshdagi bolalar o'z xatti-harakatlari bilan juda faol va kattalar bilan muloqotga kirishishga intiluvchan bo'ladilar. 3-7 yoshgacha bo'lgan davr bog'cha yoshi davri hisoblanadi. Maktabgacha yoshdagi bolalar psixologiyasida juda tez sifat o'zgarishlari bo'lishini inobatga olgan xolda 3 davrga 3-4 yosh kichik maktabgacha davri, 4-5 yosh kichik bog'cha yoshi o'rta maktabgacha davr, o'rta bog'cha yoshi 6-7 yosh va katta maktabgacha davr katta bog'cha yoshlarga ajratish mumkin. Bola rivojlanish jarayonida odamlarning ilgari o'tgan avlodlari tomonidan yaratilgan predmet va hodisalar olami bilan alohida maxsus munosabatga kirishadi. Bola insoniyat qo'lga kiritgan barcha yutuqlarni faol ravishda o'zlashtirib, egallab boradi.

Bunda predmetlar olamini hamda ular yordamida amalga oshiriladigan xatti-harakatlarni, tilni, odamlar orasidagi munosabatlarni egallab olishi, faoliyat motivlarining rivojlanishi, qobiliyatlarning o'sib borishi, katta yoshli kishilarning bevosita yordamida amalga oshirilib borilmog'i kerak. Asosan mana shu davrdan boshlab bolaning mustaqil faoliyati kuchaya boshlaydi. Bog'cha yoshdagi bolalarga beriladigan tarbiya ularning murakkab harakatlarini takomillashtirish, elementar gigiyena, madaniy va mehnat malakalari hosil qilish, nutqini o'stirish hamda ijtimoiy axloq va estetik didning dastlabgi kurtaklarini yuzaga keltirish davridir. Mashhur rus pedagoglaridan biri Lesgaftning fikricha, insonning bog'cha yoshdagi davri shunday bir davrki, bu davrda bolada kelgusida qanday xarakter xislatlari paydo bo'lishi belgilanadi va axloqiy xarakterning asoslari yuzaga keladi. Bog'cha yoshdagi bolalarning ko'zga tashlanib turuvchi xususiyatlaridan biri ularning serharakatligi va taqlidchanligidir. Bola tabiatning asosiy qonunini shunday ifodalash mumkin: bola uzluksiz faoliyat ko'rsatishni talab qiladi, lekin u faoliyat natijasidan emas, balki faoliyatning bir xilligi va bir tomonlamaligidan charchab qoladi. Mana shu so'zlardan bog'cha yoshidagi bola tabiatning asosiy qonuni bo'lmish serharakatligini ortiq cheklab tashlamay, balki maqsadga muvofiq ravishda uyushtirish kerakligi yaqqol ko'rinib turibdi. Kattalar va tengdoshlari bilan bo'lgan munosabat orqali bola axloq normalari, kishilarni anglash, shuningdek, ijobiy va salbiy munosabatlar bilan tanisha boshlaydi. Bog'cha yoshidagi bola endi o'z gavdasini juda yaxshi boshqara boshlaydi. Uning harakati muvofiqlashtirilgan xolda bo'ladi. Bu davrda bolaning nutqi jadal rivojlana boshlaydi. U yangiliklarni egallashga nisbatan o'zi bilganlarini mustahkamlashga ehtiyoj sezadi. O'zi bilgan ertagini qayta-qayta eshitish va bundan zerikmaslik shu davrdagi bolalarga xos xususiyatdir. Bog'cha yoshdagi bolalar ehtiyoji va qiziqishlari jadal ravishda ortib boradi. Bu, avvalo, keng doiraga chiqish ehtiyoji, munosabatda bo'lish, o'ynash ehtiyojlarining mavjudligidir. Bog'cha yoshidagi bolalar nutqni bir mun-

cha to'la o'zlashtirganlari va haddan tashqari harakatchanliklari tufayli ularda o'zlariga yaqin bo'lgan katta odamlar va tengdoshlari bilan munosabatda bo'lish ehtiyoji tug'iladi. Ular tor doiradan kengroq doiradagi munosabatlarga intila boshladilar. Ular endi qo'ni-qo'shnilarning bolalari bilan hamjamo bo'lib o'ynaydilar. Hamma narsani bilib olishga bo'lgan ehtiyoj kuchayadi. Bog'cha yoshidagi bola tabiatiga xos bo'lgan kuchli ehtiyojlardan yana biri uning har narsani yangilik sifatida ko'rib bola uni har tomonlama bilib olishga intilishidir. Bog'cha yoshidagi bolalar hayotida va ularning psixik jihatidan o'sishida qiziqishning roli ham kattadir. Qiziqish xuddi ehtiyoj kabi bolaning biror faoliyatga undovchi omillardan biridir. Shuning uchun ham qiziqishni bilish jarayoni bilan bog'liq bo'lgan murakkab psixik hodisa desa bo'ladi. Bolaning kamol topishida qiziqishning ahamiyati shundaki, bola qiziqqan narsasini mumkin qadar chuqurroq bilishga intiladi va binobarin uzoq vaqt davomida qiziqqan narsasi bilan shug'ullanishdan zerikmaydi. Bu esa o'z navbatida bolaning diqqati hamda irodasi kabi muhim xislatlarni o'stirishga va mustahkamlashishga yordam beradi. Maktabgacha yoshdagi bolalarning yetakchi faoliyati bu o'yindir. Bog'cha yoshidagi bolalarning o'yin faoliyatlari masalasi asrlar davomida juda ko'p olimlarning diqqatini o'ziga jalb qilib kelmoqda. Bog'cha yoshidagi bolalar o'zlarining o'yin faoliyatlarida ildam qadamlar bilan bilan olg'a qarab borayotgan sermazmun hayotimizning hamma tomonlarini aks ettirishga intiladilar.

Ma'lumki, bolaning yoshi ulg'ayib mustaqil harakat qilish imkoniyati oshgan sari uning atrofdagi narsa va hodisalar bo'yicha dunyo qarashi kengayib boradi. Bog'cha yoshidagi bola atrofidagi narsalar dunyosini bilish jarayonida shu narsalar bilan bevosita amaliy munosabatga bo'lishiga intiladi. Bu o'rinda shu narsa xarakterligi bola bilishga tashnaligidan atrofdagi o'zining haddi sig'adigan narsalari bilangina emas, balki kattalar uchun mansub bo'lgan o'zining kuchi ham yetmaydigan, haddi sig'maydigan narsalar bilan ham amaliy

munosabatda bo'lishga intiladi. Masalan: bola avtomashinani, tramvayni o'zi haydagisi, rostakam otga minib yurgisi, uchuvchi bo'lib samolyotda uchgisi va rostakam militsioner bo'lgisi keladi. Biroq tabiiyki bola o'zidagi bunday ehtiyojlarning birontasini ham haqiqiy yo'l bilan qondira olmaydi. Bu o'rinda savol tug'iladi. Bolalarning tobora ortib borayotgan turli ehtiyojlari bilan ularning tor imkoniyatlari o'rtasidagi qarama-qarshilik qanday yo'l bilan hal qilinadi? Bu qarama-qarshilik faqatgina birgina faoliyat orqali bolaning o'yin faoliyati orqaligina hal qilinishi mumkin. Buni shu bilan izohlab berish mumkinki, birinchidan, bolalarning o'yin faoliyati qandaydir moddiy mahsulot ishlab chiqarishga qaratilgan faoliyat emas. Shuning uchun bolalarni o'yinga undovchi sabab motiv kelib chiqadigan natija bilan emas balki shu o'yin jarayonidagi turli harakatlarning mazmuni bilan bog'liqdir. Ikkinchidan esa, bolalar o'yin jarayonida o'z ixtiyorlaridagi narsalarni, o'zlarini qiziqtirgan, ammo kattalargagina mansub bo'lgan narsalarga aylantirib xohlaganlaricha erkin faoliyatda bo'ladilar. Bolalarning o'yin faoliyatlari ularning jismoniy va psixik jihatdan garmonik ravishda rivojlantirish uchun birdan bir vositadir. O'yin bolalar hayotida shunday ko'p qirrali faoliyatki, unda kattalarga mansub bo'lgan mehnat ham, turli narsalar haqida tafakkur qilish, xom xayol, dam olish va hushchaqchaqlik manbalari ham mujjasamlangandir, ya'ni mana shu jarayonlarning barchasi o'yin faoliyatida aniq bo'ladi. Shuni ham ta'kidlab o'tish kerakki o'yin faqat tashqi muhitdagi narsa hodisalarni bilish vositasigina emas, balki qudratli tarbiya vositasi hamdir. Ijodiy va syujetli o'yinlarda bolalarning barcha psixik jarayonlari bilan birgalikda ularning individual xislatlari ham shakllanadi. Demak, bog'chadagi ta'lim-tarbiya ishlarining muvaffaqiyati ko'p jihatdan bolalarning o'yin faoliyatlarini maqsadga muvofiq tashkil qila borishga bog'liqdir. Shunday qilib, o'yin bolalar xayoli tomonidan yaratilgan narsa emas, aksincha, bolalar xayolining o'zi o'yin jarayonida yuzaga kelib rivojlanadigan narsadir. Shuni ham aytib o'tish kerakki, fan-texnika mislsiz rivojlangan bizning hozirgi

zamonamizdagi yaratilayotgan, hayratda qoldiradigan narsalar bolalarga go'yo bir mo'jizadek ko'rinadi. Natijada ular ham o'zlarining turli o'yinlari jarayonida o'xshatma qilib, ya'ni analogik tarzda har xil xayoliy narsalarni o'ylab chiqaradilar uchar ot, mashina odam, gapiradigan daraxt kabi. Bundan tashqari, bolarning turli xayoliy narsalarni o'ylab chiqarishlari yana shuni bildiradiki, ular o'zlarining har turli o'yin faoliyatlarida faqat atroflaridagi bor narsalarni emas, balki ayni chog'da ehtiyojlari talab qilayotgan narsalarni ham aks ettiradilar. Bolalarning o'yin faoliyatlarida har xil xayoliy va afsonaviy obrazlarni yaratishlaridan shunday xulosa chiqarish mumkin. Odamning, shu jumladan, bolalarning ham tashqi muhitdagi narsa va hodisalarni aks ettirish jarayonlari passiv jarayon emas, balki faol hamda ijodiy yaratuvchan, o'zgartiruvchan jarayondir. Bolalar o'yin faoliyatlarining yana bir ajoyib xususiyati shundan iboratki, o'yin jarayonida bolaning qiladigan xatti-harakatlari va bajaradigan rollari ko'pincha umumiylik xarakteriga ega bo'ladi.

Buni shunday tushunish kerakki, bola o'zining turli-tuman o'yinlarida faqat o'ziga tanish bo'lgan yolg'iz bir shofyorning, vrachning, militsionerning, tarbiyachining, uchuvchining xatti-harakatlarigina emas, balki umuman shofyorlarning, vrachlarning, tarbiyachilarning hamda uchuvchilarning xatti-harakatlarini aks ettiradi. Albatta, turmush tajribalari va faoliyatlari doirasi juda cheklangan kichik yoshdagi bolalar ba'zan kichik gruppada bolalari ham o'zlarining o'yinlarida konkret odamlarni va ularning harakatlarini aks ettiradilar. Masalan, oyisini, adasini, akasini, tarbiyachisini va shu kabi. O'rta, katta bog'cha yoshidagi bolalarning o'yinlarida esa bunday obrazlar umumiylik xarakteriga ega bo'la boshlaydi. Bog'cha yoshidagi bolalarning o'yinlari atrofda narsa va hodisalarni bilish quroli bo'lish bilan birga yuksak ijtimoiy ahamiyatga ham ega. Boshqacharoq qilib aytganda, o'yin qudratli tarbiya qurolidir. Bolalarning o'yinlari orqali ularda ijtimoiy foydali, yaxshi yuksak insoniy xislatlarni tarbiyalash mumkin. Bundan tashqari, agarda biz bolalarning o'yini faoliyatlarini

tashqaridan kuzatsak, o'yin jarayonida ularning barcha shaxsiy xislatlari kimning nimaga ko'proq qiziqishi, qobiliyati, irodasi temperamentini yaqqol namoyon bo'lishini ko'ramiz. Shuning uchun bolalarning o'yin faoliyatlari ularni individual ravishda o'rganish uchun juda qulay vositadir. Kichik maktabgacha yoshdagi bolalar odatda o'zlari yolg'iz o'ynaydilar. Predmetli va konstruktorli o'yinlar orqali bu yoshdagi bolalar o'zlarining idrok, xotira, tassavur, tafakkur hamda harakat layoqatlarini rivojlantiradilar. Syujetli rolli o'yinlarda bolalar asosan o'zlari har kuni ko'rayotgan va kuzatayotgan kattalarning xatti-harakatlarini aks ettiradilar. 4-5 yoshli bolalarning o'yini asta-sekinlik bilan kollektiv xarakterni ola boshlaydi. Bolalarning individual xususiyatlarini, xususan, ularning kollektiv o'yinlari orqali kuzatish qulaydir. Bu o'yinlarda bolalar kattalarning faqat predmetlarga munosabatini emas, balki ko'proq o'zaro munosabatlarini aks ettiradilar. Shuningdek, jamoaviy o'yinda bolalar bir guruh odamlarning murakkab hayotiy faoliyatlarini aks ettiradilar. Masalan, "poezd" o'yini olaylik. Bunda mashinist, parovozga ko'mir yoquvchi, provodniklar, kontrolyor, kassir, stansiya xodimlari va yo'lovchilar bo'ladi. Bolalarning mana shu kabi kollektiv o'yinlari artistlarning faoliyatiga o'xshaydi. Chunki kollektiv o'yindagi har bir bola o'z rolini yaxshi ado etishga intilish bilan birga o'yinning umumiy mazmunidan ham chetga chiqib ketmaslikka tirishadi. Bu esa har bir boladan o'zining butun qobiliyatini ishga solishni talab etadi. Ma'lum rollarga bo'lingan kollektiv o'yin bolalardan qat'iy qoidalariga bo'ysunishi va ayrim vazifalarni o'xshatib bajarishni talab etadi. Shuning uchun bolalarning bunday kollektiv o'yinlari psixologik jihatdan katta ahamiyatga ega. Chunki bunday o'yinlar bolalarda irodaviylik, muammolilik o'yin qoidalariga, tartib-intizomga bo'ysunish va shu kabi ijobiy xislatlarni tarbiyalaydi va rivojlantiradi. Katta bog'cha yoshida syujetli rolli o'yinlar rivojlanadi, lekin unda bu o'yinlar o'z mazmunining boyligi va xilma-xilligi bilan farqlanadi. Bu o'yinlar jarayonida bolalarda liderlik yuzaga kela boshlaydi, shuningdek, tashkilotchilik ko'nikma

va malakalari rivojlana boshlaydi. Bu maktabgacha yoshdagi bolalar shug‘ullanadigan ijodiy faoliyatlar orasida tasviriy san’atning ham ahamiyati juda katta. Bolaning tasavvur etish xarakteriga ko‘ra uning atrof hayotni qanday idrok etishi, xotira, tasavvur va tafakkur xususiyatlariga baho berish mumkin.

Katta bog‘cha yoshidagi bolalar chizgan rasmlar ularning ichki kechinmalari ruhiy holatlari, orzu, umid va ehtiyojlarini ham aks ettiradi. Yoshdagi bolalar rasm chizishga ham nihoyatda qiziqadilar. Rasm chizish bolalar uchun o‘yin faoliyatining o‘ziga hos bir shakli bo‘lib hisoblanadi. Bola, avvalo, ko‘rayotgan narsalarini, keyinchalik esa o‘zi biladigan, xotirasidagi va o‘zi o‘ylab topgan narsalarni chizadi. Katta maktabgacha yoshdagi bolalar uchun musobaqa juda katta ahamiyatga ega bo‘lib, aynan shunday o‘yinlarda muvaffaqiyatga erishish shakllanadi va mustahkamlanadi. Katta maktabgacha yoshdagi bolalar uchun musobaqalar juda katta ahamiyatga ega bo‘lib, aynan shunday o‘yinlarda muvaffaqiyatga erishish motivlari shakllanadi va mustahkamlanadi. Bu yoshdagi bolalar uchun eng yoqimli vaqt yutish va muvaffaqiyat bo‘lgan musobaqa o‘yinlarining ham ahamiyati juda katta. Katta bog‘cha yoshida konstruktorlik o‘yinlari asta-sekinlik bilan mehnat faoliyatiga aylanib boradi. O‘yinda bola elementar mehnat ko‘nikma va malakalarini egallay boshlaydi, predmetlarning xossalarini anglay boshlaydi, amaliy tafakkur rivojlana boradi. 3-7yoshli bolalar psixik rivojida badiiy-ijodiy faoliyat bo‘lgan musiqa ham ahamiyati ham juda katta. Musiqa orqali bolalar ashula aytishga, musiqa ohangiga mos ritmik harakatlar qilishga o‘rganadilar. 3-7 yosh davrida bolalar asosiy faoliyati quyidagi ketma-ketlikda keladi predmetlarni o‘rganish, individual predmetli o‘yinlar, kollektiv syujetli rolli o‘yinlar, individual va guruhij irod, musobaqa o‘yinlar, muloqot o‘yinlar, uy mehnati. Bog‘cha yoshidagi bolalarning o‘yin faoliyatlari haqida gapirar ekanmiz, albatta, ularning o‘yinchog‘i masalasiga ham to‘xtab o‘tish kerak. Bolalarga o‘yinchoqlarni berishda ularning yosh xususiyatlarini, tarqqiyot darajalarini va ayni

paytda ularni ko‘proq nimalar qiziqtirishini hisobga olish kerak. Ma‘lumki, 1-3 yosh bolalar hali tashqi muhitni juda oz o‘zlashtirganlar. Ular hali hattoki narsalarning rangini, hajmini ham yaxshi ajrata olmaydilar. Shuning uchun ularga qo‘g‘irchoq bilan birga har xil rangli qiyqim, latta matolar ham berish kerak. Ayniqsa qiz bolalar o‘z qo‘g‘irchoqlarini har xil rangli matolarga o‘rab, ro‘mol qilib o‘ratib mashq qiladilar. O‘g‘il bolalarga esa, har xil rangli, bir-birining ichiga sig‘adigan quticha o‘yinchoqlarni berish foydalidir. O‘yin faoliyati bolalarni insoniyatning ijtimoiy tajribasini egallashning faol shakli bo‘lgan ta‘lim faoliyatiga tayyorlaydi. Odam birdaniga ijtimoiy tajribani o‘zlashtirishga kirisha olmaydi. Ijtimoiy tajribalarni faol egallash uchun odam, avvalo, yetarli darajada nutqni egallagan bo‘lishi, ma‘lum malakalar, o‘quvlar va elementar tushunchalarga ega bo‘lishi kerak bo‘ladi. Bularga bola yuqorida batafsil ko‘rsatib o‘tganimizdek o‘yin faoliyati orqali erishadi. Bog‘cha yoshidagi bolalarda sezgi, idrok, diqqat, xotira, tasavvur, tafakkur, nutq, xayol, hissiyot va irodaning rivojlanishi jadal kechadi. Bola ranglarni hali bir-biridan yaxshi farq qila olmaydi. Unga ranglarning farqini bilishga yordam qiladigan o‘yinchoqlar berish lozim bolalarning qo‘g‘irchoqlari uchun har xil rangli kiyimlar berish, har xil rangli xalqalar, qutichalar va shu singari narsalar juda yaxshi bo‘ladi. Bog‘cha yoshidagi bolalar turli narsalarni idrok qilishda ularning ko‘zga yaxshi tashlanib turuvchi belgilariga, rangi va shakliga asoslansalar ham, lekin chuqur tahlil qilmaydilar. Bog‘cha yoshidagi bolalar kattalarning yordami bilan suratlarni analitik ravishda idrok qilish qobiliyatiga ega bo‘ladilar. Buning uchun bolalar suratlarni idrok qilayotganlarida kattalar turli xil savollar bilan ularni tahlil qilishga o‘rgatishlari lozim.

Bunda asosan bolalar diqqatini suratning mazmunini, syujetini to‘g‘ri idrok qilishga, suratning umumiy ko‘rinishida har bir tasvirlangan narsalarning o‘rnini to‘g‘ri idrok qilishga, tasvirlangan narsalar o‘rtasidagi munosabatlarni to‘g‘ri idrok qilishga qaratish lozim. Diqqat har qanday faoliyatimizning doimiy yo‘ldoshidir. Shuning uchun diq-

qatning inson hayotidagi ahamiyati ham benihoya kattadir. Bog‘cha yoshidagi bolalar diqqati asosan ixtiyorsiz bo‘ladi. Bog‘cha yoshidagi bolalarda ixtiyoriy diqqatning o‘tib borishi uchun o‘yin juda katta ahamiyatga ega. O‘yin paytida bolalar diqqatlarini bir joyga to‘plab, o‘z tashabbuslari bilan ma‘lum maqsadlarini ilgari suradilar. Bu yoshdagi bolaning xotirasi yangi faoliyatlar va bolaning oldiga qo‘yilgan yangi talablar asosida takomillasha boradi. Bog‘cha yoshidagi bolalar o‘zlarining faoliyatlari uchun qandaydir ahamiyatga ega bo‘lgan, ularda kuchli taassurotlar qoldirgan va ularni qiziqtirgan narsalarni beixtiyor eslarida olib qoladilar. Bog‘cha yoshidagi bolalar tafakkuri va uning o‘sishi o‘ziga xos xususiyatga ega. Tafakkur bolaning bog‘cha yoshidagi davrida juda tez rivojlana boshlaydi. Buning sababi, birinchidan, bog‘cha yoshidagi bolalarda turmush tajribasining nisbatan ko‘payishi, ikkinchidan, bu davrda bolalar nutqining yaxshi o‘sgan bo‘lishi, uchinchidan esa, bog‘cha yoshidagi bolalarning juda ko‘p erkin mustaqil harakatlar qilish imkoniyatiga ega bo‘lishlaridir. Bog‘cha yoshidagi bolalarda turli sohaga doir savollarning tug‘ilishi ular tafakkurining faollashayotganidan darak beradi. Bola o‘z savoliga javob topa olmasa yoki kattalar uning savoliga ahamiyat bermasalar, undagi qiziquvchanlik susaya boshlaydi. Odatda har qanday tafakkur jarayoni biron narsadan taajjulanish, hayron qolish va natijada turli savollarning tug‘ilishi tufayli paydo bo‘ladi. Juda ko‘p ota-onalar va ayrim tarbiyachilar ham bolalar ortiqroq savol berib yuborsalar, “ko‘p maxmadona bo‘lma”, “sen bunday gaplarni qayerdan o‘rganding”, deb jerkib tashlaydilar. Natijada bola o‘ksinib, o‘z bilganicha tushunishga harakat qiladi. Ammo ayrim passiv va tortinchoq bolalar hech bir savol bermaydilar. Bunday bolalarga turli mashg‘ulotlar va sayohatlarda kattalarning o‘zlari savol berishlari va shu bilan ularni faollashtirishlari lozim. Har qanday tafakkur, odatda biron narsani taqqoslash, analiz va sintez qilishdan boshlanadi. Shuning uchun biz ana shu taqqoslash, analiz va sintez qilishni tafakkur jarayoni deb ataymiz. Sayohatlar bolalardagi tafakkur

jarayonini faollashtirish va rivojlantirishga yordam beradi. Bolalar tabiatga qilingan sayohatlarda turli narsalarni bir-biri bilan taqqoslaydilar va analiz hamda sintez qilib ko'rishga intiladilar. Bog'cha yoshidagi bolalar nutqi va uning o'sishi agar 2 yashar bolaning so'z boyligi taxminan 250 tadan 400 tagacha bo'lsa, 3 yashar bolaning so'z boyligi 1000 tadan 1200 tagacha va 7 yashar bolaning so'z boyligi 4000 taga yetadi. Demak, bog'cha yoshi davrida bolaning nutqi ham miqdor, ham sifat jihatidan ancha takomillashadi. Bog'cha yoshidagi bolalar nutqining o'sishi oilaning madaniy saviyasiga bog'liq. Kattalar bolalar nutqini o'stirish bilan shug'ullanar ekanlar, bog'cha yoshidagi bolalar bazi hollarda o'z nutq sifatlarini to'la idrok eta olmasliklarini unutmasliklari kerak. Bundan tashqari, bolalarda murakkab nutq tovushlarini bir-biridan farq qilish qobiliyati ham hali to'la takomillashmagan bo'ladi. Tili chuchuklikni tuzatishning eng birinchi shartlaridan biri bola bilan to'la va to'g'ri talaffuz etib, ravon til bilan gaplashishdir. Nutq bu – yoshlarda faqat muloqot balki bola tafakkurining rivojlanish, bilish jarayonlarini boshqarish vositasi bo'lib ham xizmat qiladi. Ilk davridagi bolalarning yetakchi faoliyat turi predmetlarni o'rganish hisoblanadi.

Go'daklik davridagi bolalarga nisbatan, ilk bolalik davridagi bolalar atrof-muhitdagi narsa va hodisalarga nisbatan ko'proq qiziqish bilan, qaraydilar. Agar go'dak bola qo'liga ushlagan narsani oddiy harakatlar bilan kuzatsa, 2-3 yoshdagi bola shu predmet qismlarini diqqat bilan o'rganganidan so'nggina, o'z amaliy faoliyatida ishlata boshlaydi. Bolani dastlab, ayni shu predmetlarning qo'llanish vazifasi, mohiyati qiziqtirib, u o'z savoliga javob olish maqsadida ko'pincha kattalarga Bu nima? degan savol bilan murojaat qiladilar. 3 yoshlar arafasida predmetlarning vazifalarini to'la o'zlashtirgan bolalar, o'z o'yinlarida, shu predmetlardan maqsadsiz foydalanib qolmay, balki o'zlarini o'z vazifalariga ko'ra ishlatadilar ham. Bolaning nutqi u 1,5 yoshga qadar yetgungacha birmuncha sekinlik bilan rivojlanadi. Bu davr ichida u 30-40 ta so'zdan, to 100 tagacha so'zni o'zlashtiradi,

lekin ularni amaliyotda juda kam qoʻllaydi. 1,5 yoshdan boshlab esa, uning nutqi jadal rivojlana boshlaydi. Endi bola predmetlarning nomlarini aytishlarini soʻrabgina qolmay, balki bu soʻzlarni oʻzi talaffuz etishga ham harakat qiladi. Nutqining rivojlanish darajasi jadallashadi. 2 yoshlarning oxirlariga borib, bola 300 tagacha, 3 yoshlarning oxirlariga borib esa, 500 dan to 1500 tagacha soʻzni oʻz nutqida ishlata oladi, shuningdek, soʻzlarni ham aniq talaffuz etib, jummalarni toʻgʻri tuza oladilar. 1-3 yoshli bolalarning aqliy rivojlanishida shuni alohida koʻrsatish joizki, 1,6-3 yoshlar nutqning rivojlanishi uchun senzitiv davr hisoblanadi. Bu davr aqliy rivojlanishning asosini, idrok va tafakkur harakatlarining yangi koʻrinishlarini tashkil etadi. 1 yoshli bola predmetlarni izchil, tizimli ravishda koʻrib chiqa olmaydi. U asosan predmetning qandaydir bir koʻzga tashlanib turadigan belgisiga oʻz eʼtiborini qaratadi va predmetlarni shu belgilariga koʻra taniydi. Keyinchalik yangi idrok harakatlarining egallanishi bolaning predmetli harakatlarsh bajarishdan koʻz bilan chamalab, harakat qilishiga oʻtishda namoyon boʻladi, endi u predmetning boʻlaklarini ushlab koʻrmasdan, balki chamalab idrok eta oladi. 2,5-3 yoshli bola kattalarning koʻrsatgan namunasi, rangi, shakli va kattaligiga koʻra, aynan shunday predmetlarni chamalab, idrok etgan holda toʻgʻri topa oladi. Bolalar avval shakliga, soʻngra kattaligiga va undan keyingina rangiga qarab ajrata oladilar. Bu jarayonda bola bir xil xususiyatga ega boʻlgan juda koʻp predmetlar mavjudligini tushuna boshlaydi. Lekin bola rasm chizishni boshlagani davrida predmetlarning rangini eʼtiborga olmaydi va oʻziga yoqadigan ranglardan foydalanadi. Tadqiqotlarning koʻrsatishicha 2,5-3 yoshli bola 5-6 ta shaklni doira, kvadrat, uchburchak, toʻgʻriburchak, koʻpburchak va 8 xil rangni: qizil, qovoq sariq, sariq, yashil, koʻk, siyohrang, oq, qora idrok etishi mumkin. Rang va shakllarning maqsadga muvofiq ishlatilish jihatidan turli xil narsalarda turlicha namoyon boʻlishi sababli, bu yoshdagi bolalar ularni idrok etganlari bilan ularning nomlarini aniq bilishlari va oʻz nutqlarida ishlata

olishlari birmuncha qiyinroq. Kattalarning bu yoshdagi bolalardan ana shu rang va shakllarni eslab qolishini talab etishlari birmuncha noto'g'ridir, buning uchun mos davr 4-5 yoshlar hisoblanadi. Bola 3 yoshigacha o'zlashtirgan so'zlar asosan predmet va harakatlar nomlarini bildiradi. Nomlar asosan uning vazifasini anglatadi, bunda predmet yoki harakatning ko'rinishi o'zgarsa ham uning nomi o'zgar-maydi. Shuning uchun ham bola predmetlarga nomlarini ishlatilishini funksiyalariga bog'lagan holda tez o'zlashtiradi. Ilk bolalik davrining boshlariga kelib, bolada birinchi tafakkur operatsiyalari yuzaga keladi.

Buni bola biror predmetni olishga harakat qila olganidan so'ng, uni sinchiklab o'rganishda ko'rishimiz mumkin. Ularning tafakkurlari, asosan, ko'rgazmali harakatli bo'lib, u atrof olamdagi turli bog'liqliklarni o'rganishga xizmat qiladi. O'zidan uzoqroq turgan koptokni biron birozroq narsa bilan itarib yuborish mumkinligini ko'rgan bola, endi mustaqil ravishda divan tagiga kirib ketgan koptokni tayoqcha yordamida olish mumkinligini tafakkur eta oladi. Bu davrdagi bolalar tafakkurida umumlashtirish katta o'rin tutadi. Umumlashtirishda nutq muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, soat deyilishi bilan bola qo'l soatini yoki devordagi osma soatni ham tushunishi mumkin, lekin, ular turlicha bo'lganligi bois, ularda bola uchun birmuncha qiyinroq hisoblanib, bu borada fikrlash yordamga keladi va umumlashtirishni tashkil etadi. 2-3 yoshli bolalar ma'lum bir predmetlarning o'rniga ularning o'rnini bosishi mumkin, deb hisoblagan boshqa narsalardan ham foydalanadilar. Masalan, o'yin jarayonida bola cho'pni qoshiq yoki termometr o'rnida, yog'ochdan yasalgan krovat yoki mashina o'rnida foydalanishi mumkin. Bir predmetni boshqasi o'rnida qo'llash mumkinligini anglash, bola uchun atrof-olami bilish, o'zgarishidagi ahamiyatli burilish hisoblanadi va yuzaga keltirdi. Bu yoshdagi bolalar endi, asta-sekinlik bilan kattalar aytib berayotgan ertak, voqea yoki hikoyalarni, shuningdek, rasmda chizilgan narsalarni tasavvur eta oladilar. Ertaklarni eshitish jarayonida bola ertak qahramonlarini kimgadir o'xshatishga harakat qiladi,

ba'zida esa o'zi mustaqil ertak yoki hikoyalarni olishi ham mumkin. Ilk bolalik davrida xotira bilishdagi asosiy funktsiya hisoblanib, u bilishning barcha ko'rinishlarini rivojlanishida ishtirok etadi. Bu davrda bolaning xotirasi jadal rivojlanadi. Bolaning hayotiy tajribalarni o'zlashtirishida dastlab harakatli, emotsional va obrazli xotira ishtirok etadi. Bu borada harakatli va emotsional ustunlik qiladi. Xotira bu yoshda asosan ixtiyorsiz bo'ladi. Bu davrdagi bolalarga ko'p kitob o'qib berish natijasida ular ertak, she'r va hikoyalarni eslab qoladilar, lekin bunday eslab qolish bolaning umumiy aqliy rivojlanishidan ham, xotirasining individual xususiyatidan ham dalolat bermaydi. Bu ilk bolalik davridagi bolalarning barchasiga xos bo'lgan nerv sistema-sining umumiy egiluvchanligi natijasidir. O'zi va atrof hayoti haqidagi voqea va hodisalarda ketma-ketlik borligi uchun ham ularni hali to'diq ravishda xotirasida saqlab qola olmaydi, ilk bolalik davrida shaxsning rivojlanishi. Bu davrdagi bolalar asosan o'z xatti-harakatlarini o'ylab o'tirmaydilar, chunki xatti-harakatlar ularning hissiyotlari asosida bo'ladi. Bu yoshdagi bolalarning xatti-harakatlari juda o'zgaruvchan bo'ladi. Masalan, bolaning yig'lashi hamda yig'idan to'xtashi juda tez o'zgaradi. Ilk davrda bolada o'z yaqinlariga: onasi, otasi, buvi-buvalari, tarbiyachisiga nisbatan muhabbat shakllanadi. Ilk bolalik davrida bu muhabbat boshqa shaklga o'tadi. Endi bola o'z yaqinlaridan maqto'v olishga harakat qiladi. Ota-onalar tomonidan bolaning xatti-harakatlari va shaxsiy xususiyatlariga beradigan ijobiy emotsional baholari ularda o'zlarining layoqat va imkoniyatlariga nisbatan ishonchini shakllantiradi. U o'z ota-onasiga nihoyatda qattiq bog'langan bo'lib, intizomli va ijodkor bo'ladi. Ana shu bog'liqlik sababli bolaning asosiy ehtiyojlari qondiriladi, xavotirligi kamayadi. Onasi yonida bo'lgan bolalar ko'proq harakat qiladilar va atrof-muhitni o'rganishga intiladilar. Bu davrda bola o'z ismini juda yaxshi o'zlashtiradi. Bola doimo o'z ismini himoya qiladi, uni boshqa ism bilan chaqirishlariga norozilik bildiradi. Kattalarning bola bilan

qiladigan muomala munosabati uning o'zini alohida shaxs sifatida anglay boshlashiga imkoniyat beradi.

Aqliy rivojlanish qonuniyatlariga notekislik, heteroxronlik, beqarorlik, sezgirlik, kumulativlik, divergensiya, konvergensiya kiradi. Notekislik bu – turli xil aqliy funksiyalar, xususiyatlar va shakllanishlarning notekis rivojlanishi. Ushbu jarayon ko'tarilish, barqaror oqim va pasayish bilan tavsiflanadi, tabiatda tebranadi. Ular aqliy rivojlanishning notekisligi haqida gapirganda, ular sodir bo'layotgan o'zgarishlarning sur'ati, yo'nalishi, davomiyligini anglatadi. Har qanday funksiyani ishlab chiqishda tebranishlarning eng yuqori chastotasi ushbu funksiyaning eng yuqori yutuqlari davriga to'g'ri kelishi kuzatildi. E.F. Rybalkoning ta'kidlashicha, rivojlanishdagi mahsuldorlik yutuqlar darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, uning yosh dinamikasining tebranish xususiyati shunchalik katta bo'ladi.

Heteroxronlik individual organlar va funksiyalarning rivojlanish vaqtidagi nomuvofiqlikni anglatadi. Agar notekislikning sababi rivojlanish tizimining chiziqli bo'lmagan tabiati bo'lsa, unda heteroxronlik uning tuzilishining xususiyatlari va elementlarining heteroxronligi bilan bog'liq. Bolaning bir yoshlik davri uning psixikasining tez suratlar bilan o'sishi davridir. Bola tug'ilgan kunlarda uning faoliyati faqat eng zarur ehtiyojlarni qondirish bilan cheklanadi. Yangi tug'ilgan bola sutkasiga 20 soatga yaqin uxlaydi. Faqat qorni ochganida, chanqaganida, sovuqni sezganida uyg'onadi. Ehtiyoji qondirilganidan keyin yana uyquga ketadi. Bu davrda uxlashni bolaning normal holati deyish mumkin. Uzoq uxlashdan keyin tufayli bola energiyasining asosiy qismi uning tez o'sishiga va jismoniy jihatdan chiniqishiga sarf bo'ladi, chunki yuqorida aytib o'tilganidek, bola tug'ilganidan dastlabki vaqtlarda jismoniy jihatdan ayniqsa tez o'sadi. Bola sekin kamroq uxlaydigan bo'ladi va atrofdagi narsalarning ta'siriga ko'proq qiziqadigan bo'ladi. Bir oylik bola narsalarning harakatiga qarab, boshini burishi mumkin, ikkinchi oyga o'tganda u tovush kelgan tomonga qarab boshini buradi, keyinroq esa ovozni

eshitib, gapirgan kishini ko'zi bilan qidira boshlaydi. Umumlashtirishda nutq muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, soat deyilishi bilan bola soatini yoki devordagi osma soatni ham tushunishi mumkin, lekin ular turlicha bo'lganligi bois, ularda umumiylikni bola uchun birmuncha qiyinroq hisoblanib, bu borada fikrlash yordamga keladi va umumlashtirishni tashkil etadi. 2-3 yoshli bolalar o'rnida ma'lum bir predmetlarning o'rniga ularning o'rnini bosishi mumkin deb hisoblagan boshqa narsalardan ham foydalanadilar. Masalan, o'yin jara-yonida bola qoshiq yoki termometr, yog'ochdan yasalgan krovat yoki mashina o'rnida foydalanishi mumkin.

II BOB. SHAXS VA FAOLIYAT

2.1. Shaxs psixologiyasi. Shaxs haqida umumiy tushuncha. “Men” obrazi va o‘z-o‘zini baholash tizimining shakllanishi

“Shaxs” tushunchasi psixologiyada eng ko‘p qo‘llaniladigan tushunchalar sirasiga kiradi. Psixologiya o‘rganadigan barcha tarmoqlar aynan shu tushuncha atrofida qayd etiladi. Inson psixologiyasi bilan qiziqqan har qanday olim yoki tadqiqotchi shaxsning jamiyat bilan aloqasini chetlab o‘tolmagan. Abu Nasr Farobiy, A.Navoiy, Ibn Sino, Beruniy kabi yuzlab sharq allomalari ham bu o‘zaro bog‘liqlikning falsafiy va ijtimoiy sirlarini ochishga o‘zlarining eng durdona asarlarini bag‘ishlagan. Har bir odam konkret shaxs sifatida odamlar qurshovida yashaydi, ma’lum guruh yoki jamoa qurshovida bo‘ladi. Guruh va jamoalar doim o‘zgarib turadi. Shaxs esa ana shu o‘zgarishlarga moslashib shu guruhdagi murakkab munosabatlarga kirishishi kerak. Shaxs ijtimoiy mavjudot bo‘lib odamlardan alohida yashay olmaydi. Odam bolasi individ sifatida dunyoga keladi, o‘z hayotini davom ettirish uchun tug‘ma, shartsiz reflekslarga, nerv sistemasining tiplariga ega bo‘ladi. Keyinchalik shu reflekslar asosida ma’lum munosabatlarga kirisha boshlaydi. Biz katta yoshdagi odamni ham, chaqaloqni ham, tilni va oddiy malakani egallay olmaydigan telbani ham individ deymiz. Individ qachonki jamiyatga foydasi tegadigan bo‘lib, odamlar bilan ongli munosabatda bo‘lgandagina shaxs bo‘la oladi. Shaxs ijtimoiy munosabatlar yig‘indisidir. Odam bolasi tug‘ilishidanoq ma’lum biologik belgilarga ega bo‘lib, u ijtimoiy tajriba orttirish jarayonida shaxs bo‘lib shakllana boshlaydi. Shaxs ma’lum jamiyatning a‘zosi bo‘lib, shu jamiyat a‘zolari bilan ijtimoiy munosabatlarga kirishadigan konkret insondir. Kelib chiqishi jihatidan ijtimoiy bo‘lgan, o‘z e‘tiqodiga, qarashlariga, munosabatlariga, baholariga ega bo‘lgan subyekt shaxs deb ataladi. Odam ijtimoiy jamiyatda, konkret odamlar bilan ijtimoiy munosabatlar jarayonida shaxs sifatida tarkib topa boshlaydi. Har bir kishining shaxsi uning individualligini

vujudga keltiradigan xislatlar va fazilatlar birikuvidan tarkib topadi. Individuallik kishining o'ziga xosligini, uning boshqa odamlardan farqini aks ettiruvchi psixologik fazilatlar birikmasidir. Individuallik temperament va xarakter xususiyatlarida, odatlarda, ustun darajadagi qiziqishlarda bilish jarayonlariga oid fazilatlar idrok, xotira, tafakkur, tasavvurlarda, qobiliyatlarda, faoliyatning shaxsga xos uslubida va hokazolarda namoyon bo'ladi. Zikr etilgan psixologik xususiyatlarning bir xildagi birikmasini o'zida mujassamlashtirgan inson shaxsi o'z individualligi jihatidan betakrordir.

“Individ” va “shaxs” tushunchalari bir-biriga o'xshash bo'lmagani singari, o'z navbatida, shaxs va individuallik ham birlikni tashkil etadi, lekin ular bir-biriga o'xshash emasdir. Kishining katta sonlarni “ichida” juda tez qo'sha olish va ko'paytirishi kabi qobiliyati, epcilligi va qat'iyatliligi, o'ychanligi va tirnoqlarini tishlash odati, bo'lar bo'lmasga kulaverishi va boshqa xislatlari uning individualligi belgisi sifatida namoyon bo'ladi. Masalan: epcillik va qat'iylilik o'spirinning individualligi belgilari bo'lib, jumladan, u sportda tuman birinchiligiga da'vogar komandaga qo'shilmagunga qadar, uzoq joylarga turistik sayohat paytida u tez oqar va muzdek daryodan kechib o'tishini ta'minlash vazifasini o'z zimmasiga olmagunga qadar uning shaxsini ta'riflaydigan belgi sifatida yuzaga chiqmasdan keladi. Kishining individual xususiyatlari ularga shaxs sifatida mazkur kishi subyekt hisoblangan shaxslararo munosabatlar sistemasida zarurat tug'ilguncha ma'lum vaqtga qadar “soqov”ligicha qolib ketadi. Shunday qilib individuallik inson shaxsiga xos fazilatlarining faqat bitta jihati bo'lib hisoblanadi, xolos. Aynan shu sababli ham, pedagog uchun ahamiyatli bo'lgan bolalariga individual yondashishni amalga oshirish vazifasini ajratib ko'rsatish kerak. Bu esa bolalarning psixologik xususiyatlarni hisobga olishni yoki bolaning o'z tengdoshlaridan nimasi bilan farq qilishi va shu munosabat bilan tarbiyaviy ishni qanday tashkil qilish kerakligini aniqlashini taqozo etadi. Bolalarning haqiqiy munosabatlar sistemasiga kiradigan shaxsi hamisha

pedagogning diqqat markazida turishi, o'quvchilarning ma'naviy dunyosini boyitish pedagogning doimiy vazifasi bo'lib qolishi kerak.

Shaxsning tuzilishi. Psixologiyada ikkita omil biologik va ijtimoiy omillar ta'sirida shakllangan ikki asosiy kichik struktura borligi ta'kidlanadi. Inson shaxsining o'zi "endopsixik va ekzopsixik" tuzilishga bo'linadi. Endopsixika ichki psixik holatdir. Biologik jihat bilan bog'liq bo'lib, kishining nerv psixik tuzilishiga o'xshash inson shaxsining ichki mexanizmlari kabi psixik qismlar va funksiyalarning o'zaro ichki bog'liqligini ifodalaydi. Endopsixika moyillik, xotira, tafakkur va xayol xususiyatlari, irodaviy zo'r berish, tashqi ta'sirlarga beriluvchanlik kabi boshqa xislatlarni o'z ichiga oladi. Ekzopsixika tashqi psixik holat bo'lib, ijtimoiy omil bilan belgilanadi, kishi munosabatlarining tashqi sistemasini va uning tajribasini, ya'ni qiziqishlarini, moyilliklarini, ideallarini, ustun darajadagi his-tuyg'ularini, shakllangan bilimlari va boshqa belgilarini o'z ichiga oladi. Biologik xususiyat kishi shaxsining tarkibiga singib, ijtimoiy omilga aylanib qoladi va keyinchalik ijtimoiy shaklda mavjud bo'ladi. Shaxsning faolligi va yo'naltirilganligi. Odam shaxs sifatida doim qandaydir faoliyatda bo'ladi va ana shu turli-tuman faoliyatlarda shaxsning faolligi namoyon bo'ladi.

Shaxsning faolligi deganda biz odamning tevarak atrofidagi tashqi muhitga ko'rsatadigan ta'sirini tushunamiz. Tashqi muhit bilan faqat odamlargina emas, balki hayvonlar ham o'zaro munosabatda bo'ladilar. Lekin bu munosabatlar o'rtasida keskin farq mavjud. Hayvonlar tevarak atrofdagi tashqi muhitga passiv ravishda moslashib yashaydilar. Ular o'z hayot faoliyatlarida tabiatdagi, ya'ni tashqi muhitdagi tayyor narsalardan foydalanadilar. Odam esa, tevarak atrofidagi tashqi muhitga faol ta'sir qilib, uni o'z irodasiga bo'ysundiradi hamda o'zgartirib, o'z ehtiyojlarini qondirishga xizmat qildiradi. Odam shaxsining faolligi uning turli-tuman ehtiyojlarida, qiziqishlarida, yo'nalishida, dunyoqarash va ishonch etiqodlarida namoyon bo'ladi. Inson ehtiyojlarining qondirilishi jonli mavjudot hayot kechirishning yaqqol shart-

sharoitlariga qaramligini ifoda etuvchi va mazkur sharoitlarga nisbatan faolligini namoyon qiluvchi holat ehtiyoj deb ataladi. Odamning ehtiyoji unga ta'lim va tarbiya berish jarayonida shakllanadi, ya'ni insoniyat tomonidan yaratilgan ijtimoiy tajriba, ko'nikma, malaka, odat, ma'naviyat, qadriyatlar bilan yaqindan tanishish, ularni o'zlashtirish orqali amalga oshiriladi. Odam boshqa mavjudotlardan farqli o'laroq, ijtimoiy tarixiy taraqqiyot davrining xususiy ehtiyojlariga xizmat qiluvchi muayyan buyumni zarurat talabiga binoan qayta o'zgartirishga, takomillashtirishga qodir ongli zotdir. Shu bois odamning o'z ehtiyojlarini qondirish jarayoni ijtimoiy tarixiy taraqqiyot darajasi bilan o'lchanadigan faoliyat shakli va turini egallashning faol, muayyan maqsadga yo'naltirilganligi, ma'lum rejaga asoslangan ijodiy ko'rinishi sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Ehtiyojlar ijtimoiy va shaxsiy xarakterga ega:

1. Shaxsiy ehtiyojni qondirish uchun ijtimoiy mehnat mahsulidan foydalaniladi, masalan: non yeyish uchun mehnat qilish kerak.

2. Shaxsiy ehtiyojni qondirish uchun ijtimoiy muhitda tarkib topgan vosita va usullardan foydalaniladi, mas: ovqat pishirish uchun qozon, gaz va hokazolar kerak.

3. Shaxsiy ehtiyojlar o'ziga mansub guruhning ehtiyojlaridan kelib chiqadi (mas. ma'ruzachi guruhga kerak, ma'ruzani tayyorlab keladi.)

Har qanday shaxsdagi mavjud ehtiyojlarni 2 guruhga bo'lish mumkin:

1. Biologik ehtiyojlar. Tabiiy ehtiyojlarda inson faoliyatining faolligi, o'z shaxsiy hayotini himoya qilish, o'z avlodi hayotini saqlash, uni qo'llab-quvvatlash uchun zaruriy shart-sharoitlarga tortilganlik, tobelik aks etadi. Shuningdek, tabiiy ehtiyojlar tarkibiga odamlarning ovqatlanish, tashnalikni qondirish, jinsiy moyillik, uxlash, issiq va sovuqdan saqlanish, musaffo havoga intilish, tana a'zolariga dam berish ham kiradi. Tabiiy ehtiyojlar uzoq vaqt davomida qon-

dirilmasa, oqibatda inson halokatga mahkum bo'ladi, o'z sulolasi hayoti va faoliyatini xavf ostida qoldiradi.

2. Ijtimoiy ehtiyojlar bu madaniy, moddiy, ma'naviy, mehnat qilish, bilish, estetik ehtiyojlardir. Ehtiyojlar ikki guruhga bo'linishiga qaramasdan shaxsdagi har qanday ehtiyojlar ham ijtimoiylashgan bo'ladi, ya'ni ular o'sha jamiyat va muhitdagi qadriyatlar, madaniy normalar va insonlararo munosabatlar xarakteriga bog'liq bo'ladi: kundalik ovqatlanish, to'ydagi ovqatlanish. Madaniy ehtiyojlar, madaniyat to'g'risida mulohaza yuritilganda, uning ijtimoiy ildizlari kishilik tarixining dastlabki manbalari bilan uzviy bog'lanib ketishini ta'kidlab o'tish lozim. Lekin tabiiy ehtiyojlar madaniy ehtiyojlar bilan o'zaro uyg'unlashgan bo'lib, birinchisi ikkinchisini taqozo etadi, chunki ular bir-birining negizidan kelib chiqadi. Shu bois madaniy ehtiyojlar obyektiga tabiiy ehtiyojlarni qondiruvchi uy-ro'zg'or buyumlari, mehnat faoliyati orqali boshqa kishilar bilan bog'lanish vositalari, madaniy aloqalar o'rnatish usullari, shaxslararo muomalaga kirishish uslublari, ijtimoiy turmush zaruriyatiga aylangan narsalar, o'qish va tajriba oltirish yo'llari kiradi. Psixologiya fanida ehtiyojlar o'z xususiyatiga ko'ra moddiy va ma'naviy turlarga ajraladi va ularni keltirib chiqaruvchi mexanizmlar manbayi ham turlicha ekanligi e'tirof etiladi. Insonning ovqatlanish, kiyinish, uy-joyga ega bo'lish, maishiy turmush ashyolariga intilish, komfort hissini qondirish bilan bog'liq madaniy maishiy buyumlarga ehtiyoj sezishi moddiy ehtiyojlar majmuasini yuzaga keltiradi. Ma'naviyatni yaratish va o'zlashtirish, shaxsning o'z fikr-mulohazalari va his-tuyg'ulariga binoan boshqa odamlar bilan muomalaga kirishishi hamda axborot almashtirish, badiiy va ilmiy adabiyotlar bilan tanishish, mahalliy matbuotni o'qish, kino va teatrga borish, musiqa tinglash kabilarga ehtiyoj sezish, ya'ni ijtimoiy ong mahsuliga tobeklik ma'naviy ehtiyojlar tizimini yuzaga keltiradi. Ma'naviy ehtiyojlar moddiy ehtiyojlar bilan uzviy bog'liq bo'lib, vujudga kelgan ma'naviy ehtiyojlarni qondirish jarayonini moddiy ehtiyojlarning tarkibiga kiruvchi moddiy narsalar yordamida

amalg oshiriladi, chunonchi, kitob, yozuv qog‘ozi va boshqalar. Insonda madaniy va ma‘naviy ehtiyojlar turmush tajribasining ortishi, bilim saviyasining kengayishi, maxsus mashqlar egallanishi, ijtimoiy hayot qoidalariga uzluksiz ravishda rioya qilishi, narsa va hodisalarga munosabatining o‘zgarishi tufayli rivojlana boradi. Odam tobora kamolga yetgan sayin uning oldida yangicha talablar ko‘ndalang qo‘yiladi, ularni bajarish esa ehtiyojning yangi, nisbatan murakkab, mohiyat jihatidan teran xususiyat kasb etuvchi shakllarini vujudga keltiradi, ularning qondirilishi esa tuzilishga ega vositalarni taqozo etadi.

Motiv va motivatsiya

Ehtiyoj asosida odamda faoliyatning motivlari, ya’ni muayyan ehtiyojlarni qondirish bilan bog‘liq ichki turtki kuchlar paydo bo‘ladi. Shunday qilib, motiv odamni faoliyatga undovchi sababdir, maqsad esa odamning nimagadir intilishi, muayyan ishni bajarishidir. Maqsad hamisha ham motiv bilan mos kelavermaydi. Ammo odamning maqsadi faoliyatning motiviga aylangan taqdirdagina muhim omil bo‘la oladi. Bunda odamda o‘z oldiga qo‘yilgan vazifani mumkin qadar yaxshiroq bajarishga intilish paydo bo‘ladi. Bu esa uning ehtiyoji bo‘lib qoladi. Bu sistemada maqsadlardan biri eng yaqin, boshqalari olisroq maqsadlar hisoblanadi. Faoliyat motivlari xuddi shu singari eng yaqin yoki qisqa muddatli va olis motivlar bo‘ladi. Agar odam faqat qisqa vaqtga mo‘ljallangan motivlar bilan ish ko‘rsa, uning faoliyati istiqbolga ega bo‘lmasligi mumkin. Bu esa odamning qiziqishlari cheklanganligidan yoki unda zarur prinsipiiallikning yo‘qligidan dalolat beradi. Eng yaqin motivlargagina amal qilgan holda ish tutuvchi kishilarning odatda o‘z oldilariga qo‘yadigan maqsadlari ham yengil bo‘ladi. Bu toifa odamlar katta qiyinchiliklarni yengishga odatlanmagan bo‘ladi. Olisni ko‘zlab ish ko‘ruvchi odam yaqin maqsadlarga o‘z faoliyatining bosh maqsadiga erishish yo‘lidagi zarur bosqich, pog‘ona sifatida qaraydi. Qiyinchiliklar bunday odamlarni ishdan voz kechishga unday olmaydi, ayrim muvaffaqiyatsizliklar

bunday kishilarning o'z oldilariga qo'ygan vazifalarini amalga oshirishlarini susaytirmaydi, balki kuchaytiradi, xolos. Faoliyatning amalga oshirish va shaxs xulq-atvorini tushuntirish uchun psixologiyada motiv va motivatsiya tushunchalari ishlatiladi. Motivatsiya inson xulq-atvori, ularning bog'lanishi, yo'nalishi va faolligini tushuntirib beruvchi psixologik sabablar majmuini bildiradi. Bu tushuncha u yoki bu shaxs xulqini tushuntirib berish kerak bo'lganda ishlatiladi. Motiv aniq tushuncha bo'lib, u shaxsdagi u yoki bu xulq-atvorga nisbatan turli moyillik, hozirlikni tushuntirib beruvchi sababni nazarda tutadi. Motivlar, ya'ni u yoki bu faoliyatni bajarish uchun moyillikni aniqlashda psixolog Kurt Levin ish olib borgan. Inson kayfiyatiga qarab har qanday harakat motivlarini turlicha talqin qilish mumkin.

Amerikalik psixologlarning fikricha, shaxs motivining ikki turi mavjud:

1. Muvaffaqiyatga erishish motivi;
2. Muvaffaqiyatsizlikdan qochish motivi.

Odamlar ham u yoki bu faoliyatlarga kirishishda qaysi motivga mo'ljall qilishlariga qarab farqlanadilar. Masalan, faqat muvaffaqiyat motivi bilan ishlaydiganlar oldindan ishonch bilan shunday ish boshlaydilar, nima qilib bo'lsa ham, yutuqqa erishish ular uchun oliy maqsad bo'ladi. Ular hali ishni boshlamay tulib, yutuqni kutadilar va shunday ishni amalga oshirishsa, odamlar ularning barcha harakatlarini ma'qullashlarini biladilar. Bu yo'lda ular nafaqat o'z kuch va imkoniyatlarini, balki barcha tashqi imkoniyatlaridan tanish bilishlar, mablag'lar kabi omillardan ham foydalanadilar. Muvaffaqiyatsizlikdan qochish motivatsiyasiga tayangan shaxslarda birinchilardan farqli, ishni boshlashdan avval nima bo'lsa ham, muvaffaqiyatsizlikka duchor bo'lmaslikni o'ylaydilar. Shu tufayli ularda ko'proq ishonchsizlik, yutuqqa erishishga ishonmaslik, pessimizmga o'xshash holatlar kuzatiladi. Shuning uchun bo'lsa kerak, oxir-oqibat ular baribir muvaffaqiyatsizlikka uchraydilar. Agar birinchi toifali shaxslar bir ishni muvaffaqiyatli tugatgach, ko'tarinki ruh bilan ikkinchi ishga kiri-

shishsa, ikkinchi toifa vakillari, har qanday ishni yakunlagandan so'ng, uning natijasidan qat'i nazar, ruhan tushkunlikka tushadilar va og'rinish hissi bilan boshqa ishga kirishadilar. Bu o'rinda talabchanlik sifatining roli katta bo'lib, agar muvaffaqiyatga yo'nalgan shaxslarning o'zlariga nisbatan qo'ygan talablari darajasi ham yuqori bo'lsa, ikkinchi toifa vakillarining talablari aksincha, past bo'ladi. O'zidagi qobiliyatlarga ishongan shaxs hattoki mag'lubiyatga uchrasa ham, unchalik qayg'urmaydi, keyingi safar hammasi yaxshi bo'lishiga ishonadi, ishonchsiz shaxs esa kichkina berilgan tanbeh yoki tanqidni ham juda katta ruhiy azob bilan qayg'urib boshdan kechiradi. Uning uchun ham shaxsning u yoki bu vaziyatlarda qayg'urish sifati ham ma'lum ma'noda motivlar xarakterini belgilaydi.

Qiziqishlarning psixologik mohiyati. Kishilarda ehtiyojlar asosida qiziqishlar va mayllar vujudga keladiki, ular shaxsning ko'zlagan maqsadini ma'lum darajada belgilab beradi. Kishining nimagadir e'tibor berishiga, qandaydir predmet va hodisalarni bilishga intilishi qiziqish deb ataladi. Qandaydir faoliyatga intilish mayl deb ataladi. Qiziqish va mayllar kishining emotsional hayoti bilan bog'liqdir. Qandaydir bir qiziqish yoki maylni qondirib bo'lmaslik noqulay salbiy emotsiyalar uyg'otadi. Qiziqishning nerv fiziologik mexanizmlari to'g'risida mulohaza yuritilganda dastavval I.P. Pavlovning oliy nerv faoliyati haqidagi ta'limotini eslab o'tish joiz. Uning "Bu nima?" refleksi, ya'ni oriyentirovka mo'ljal olish refleksi qiziqishning mohiyatini tushunishda muhim ahamiyat kasb etadi. Psixologiyada qiziqish quyidagi tiplarga ajratiladi:

1. Mazmuniga ko'ra: shaxsiy va ijtimoiy.
2. Maqsadiga ko'ra: bevosita va bilvosita.
3. Ko'lamiga ko'ra: keng va tor.
4. Qiziqishlar darajasiga ko'ra: barqaror va beqaror.

Insonning shaxsiy qiziqishining kelib chiqishi birlamchi bo'lishiga qaramay u bir davrning o'zida ijtimoiylik ahamiyatiga ham ega. Qiziqishlarning mazmuni kishining biror yo'lni tutganligini va hayotda o'z

oldiga qo'yadigan maqsadlarini bildiradi. Qiziqishlarning chuqurligi kishining umumiy rivojlanishi va aqli bilan uzviy bog'liqdir. Uning kasbiy faoliyatiga qiziqishi oxir-oqibat jamiyat uchun naf keltiradi. Bevosita qiziqishlar hodisalarning emotsional jozibaliligi, his-tuyg'ularga ega bo'lishi, tashqi ta'sirlarga beriluvchanligi tufayli odamlarning qiziqishlari o'zining ko'lami bilan bir-biridan farq qiladi. Shunday shaxslar toifasi ham borki, ularning qiziqishlari bir sohaga qaratilgan bo'ladi, boshqalarda esa qator sohalarga, fanlarga, kasblarga yo'naltirilgan bo'ladi. Qiziqishlarning kengligi kishining aqliy ehtiyojlarini xilma-xilligidan darak beradi. Tabiatshunos olim K.A. Timiryazov bunday degan edi: "Hamma narsa to'g'risida oz-ozdan bilish kerak va oz narsa haqida hamma narsani bilish kerak". Barqaror qiziqishga ega shaxs uzoq vaqt davomida yoqtirgan buyumlariga, obyektlariga, hodisalarga o'z maylini o'zgarishsiz saqlab tura oladi.

Qiziqishlarning ba'zan beqarorligi katta yoshdagi o'quvchilarda ko'rinadi. Ularda qiziqishlar ko'pincha g'oyat ehtirosli, lekin qisqa muddatli bo'ladi, masalan, bir vaqtning o'zida ular matematika, tarix, falsafa, logikaga qiziqishlari mumkin. Bunday bolalar hamma narsaga qizg'in kirishib, masalaga hali chuqur kirib bormasdan, boshqa narsalar bilan qiziqib ketadilar. Har xil mashg'ulotlarga nisbatan o'spirinlik va yoshlik chog'larida goh alangalanib, goh so'nib turadigan qiziqishlar, yoshlarning o'z iste'dodlarini jadal ro'yobga chiqarishini ta'minlaydi va qobiliyatlarning namoyon bo'lishiga hamda o'z samarasini ko'rsatishiga yordam beradi. E'tiqod shaxsning shunday ongli bir yo'nalishiki, unga o'z qarashlari, prinsiplari va dunyoqarashlariga mos tarzda yashashga imkon beradi. E'tiqodning predmeti turlicha bo'lishi mumkin: Vatanga e'tiqod, dinga, fanga, kasbga, axloqiy normalarga, oilaga, go'zallikka e'tiqod va hokazo. E'tiqod va qiziqishlar har biri kishidagi dunyoqarashni shakllantiradi. Dunyoqarash tartibga solingan, yaxlit ongli tizimga aylantirilgan bilim, tasavvur va g'oyalar majmui bo'lib, u shaxsni ma'lum bir qolipda, o'z shaxsiy qiyofasiga ega tarzda jamiyatda munosib o'rin egallashga

chorlaydi. Mustaqillik davrida shakllanayotgan yangicha dunyoqarash yoshlarda Vatanga sadoqatni, milliy qadriyatlar, an'analarni e'zozlashni, o'z yaqinlariga mehribon va tanlagan yo'liga, kasbi, maslagi hamda e'tiqodiga sodiqlikni nazarda tutadi. Yangicha fikrlash, ya'ni tafakkur aynan mustaqillik mafkurasi ruhida tarbiya topib, sayqal topgan milliy ong, dunyoqarash va e'tiqod hamdir. Maqsadlar va ideallar. Ijtimoiylashuvning mas'uliyat hissiga bog'liq yo'nalishlaridan yana biri shaxsda shakllanadigan maqsadlar va ideallar bo'lib, ular shaxsni kelajakni bashorat qilish, ertangi kunini tasavvur qilish, uzoq va yaqinga mo'ljallangan rejalarini amalga oshirishga tayyorligini ta'minlaydi. Maqsadsiz va rejasiz inson ma'naviyatsiz pessimistdir. Bu maqsadlar doimo o'zining anglanganligi va shaxsning real imkoniyatlariga bog'liqligi bilan xarakterlanib, ularning shakllanishi va ongda o'rnamashishida ma'lum ma'noda ideallar ham muhim rol o'ynaydi. Ideallar shaxsning hozirgi real imkoniyatlari chegarasidan tashqaridagi orzu-umidlari, ular ongida mavjud bo'lsada, lekin ular har doim ham amalga oshmaydi. Chunki, ularning paydo bo'lishiga sabab bevosita tashqi muhit bo'lib, o'sha ideallar obyekti bilan shaxs imkoniyatlari o'rtasida tafovut bo'lishi mumkin. Masalan, o'smirning ideali otasi, u otasidek mashhur va el suygan san'atkor bo'lmoqchi. Bu orzuga yaqin kelajakda erishib bo'lmaydi, lekin aynan ana shunday ideallar odamga maqsadlar qo'yib, unga erishish yo'lidagi qiyinchiliklarni yengishga irodani safarbar qilishga yordam berishi tabiiy.

Shaxsning o'z-o'zini anglashi, o'z-o'zini baholashi va tarbiyalashining tarkibiy qismlari "Men" obrazi va o'z-o'ziga baho. "Men" obrazi asosida har bir shaxsda o'z-o'ziga nisbatan baholar tizimi shakllanadi. O'z-o'ziga nisbatan baho turli sifatlar va shaxsning tajribasi, shu tajriba asosida erishgan yutuqlariga bog'liq holda turlicha bo'lishi mumkin. Ya'ni, ayni biror ish yutuq yuzasidan ortib ketsa, boshqasi ta'sirida, aksincha, pastlab ketishi mumkin. Bu baho aslida shaxsga, boshqalarning real munosabatlariga bog'liq bo'lsa-da, aslida shaxs shu munosabatlarni qanchalik qadrlashiga bog'liq tarzda shakllanadi.

Masalan, maktabda bir fan o'qituvchisining bolaga nisbatan ijobiy munosabati, doimiy maqtovlari uning o'zi o'ziga bahosini oshirsa, boshqa bir o'qituvchining salbiy munosabati ham bu bahoni pastlatmasligi mumkin.

Ya'ni bu baho ko'proq shaxsning o'ziga bog'liq bo'lib, u subyektiv xarakterga egadir. O'z-o'ziga baho nafaqat haqiqatga yaqin adekvat, to'g'ri bo'lishi, balki u o'ta past yoki yuqori bo'lishi ham mumkin. O'z-o'ziga bahoning past bo'lishi ko'pincha atrofdagilarning shaxsga nisbatan qo'yayotgan talablarining o'ta ortiqligi, ularni uddalay olmaslik, turli e'tirozlarning doimiy tarzda bildirilishi, ishda, o'qishda va muomala jarayonidagi muvaffaqiyatsizliklar oqibatida hosil bo'lishi mumkin. Bunday o'smir yoki katta odam ham, doimo tushkunlik holatiga tushib qolishi, atrofdagilardan chetroqda yurishga harakat qilishi, o'zining kuchi va qobiliyatlariga ishonchsizlik kayfiyatida bo'lishi bilan ajralib turadi va bora-bora shaxsda qator salbiy sifatlar va xatti-harakatlarning paydo bo'lishiga olib keladi. Hattoki, bunday holat suisidal harakatlar, ya'ni o'z joniga qasd qilish, real borliqdan "qochishga" intilish psixologiyasini ham keltirib chiqarishi mumkin. O'z-o'ziga baho o'ta yuqori bo'lishi ham shaxs xulq-atvoriga yaxshi ta'sir ko'rsatmaydi. Chunki, u ham shaxs yutuqlari yoki undagi sifatlarning boshqalar tomonidan sun'iy tarzda bo'rttirilishi, noo'rin maqtovlar, turli qiyinchiliklarni chetlab o'tishga intilish tufayli shakllanadi. Ana shunday sharoitda paydo bo'ladigan psixologik holat "noadekvatlilik effekti" deb atalib, uning oqibatida shaxs hattoki, mag'lubiyatga uchraganda yoki o'zida nochorlikni, uquvsizlikni sezganda ham buning sababini o'zgalarda deb biladi va shunga o'zini ishontiradi masalan, "xalaqit berdida", "falonchi bo'lmaganida" kabi bahonalar ko'payadi. Ya'ni, nimaiki bo'lmasin aybdor o'zi emas, atrofdagilar, sharoit, taqdir aybdor. Bundaylar haqida bora-bora odamlar "oyog'i yerdan uzilgan", "manmansiragan", "dimog'dor" kabi sifatlar bilan gapira boshlaydilar. Realistik baho shaxsni o'rab turganlar ota-ona, yaqin qarindoshlar, pedagog va murabbiylar, qo'ni-

qo'shni va yaqinlarning o'rinli va asosli baholari, real, samimiy munosabatlari mahsuli bo'lib, shaxs ushbu munosabatlarni ilk yoshligidanoq xolis qabul qilishga, o'z vaqtida kerak bo'lsa to'g'rilashga o'rgatilgan bo'ladi. Bunda shaxs uchun ibratli hisoblangan insonlar guruhi referent guruhning roli katta bo'ladi. Chunki, biz kundalik hayotda hammaning fikri va bahosiga quloq solavermaymiz, biz uchun shunday insonlar mavjudki, ularning maslahatlari hamda maqtab turib bergan tanbehlari ham katta ahamiyatga ega. Bunday referent guruh real mavjud bo'lishi masalan, ota-ona, o'qituvchi, ustoz, yaqin do'stlar yoki noreal, xayoliy kitob qahramonlari, sevimli aktyorlar, ideal bo'lishi mumkin. Shuning uchun yoshlar tarbiyasida hamda real jamoadagi odamlarga maqsadga muvofiq ta'sir yoki tazyiq ko'rsatish kerak bo'lsa, ularning etalon, referent guruhini aniqlash katta tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'ladi. Shunday qilib, o'z-o'ziga baho sofi ijtimoiy hodisa bo'lib, uning mazmuni va mohiyati shaxsni o'rab turgan jamiyat normalariga, shu jamiyatda qabul qilingan va e'zozlanadigan qadriyatlarga bog'liq bo'ladi. Demak, o'z-o'zini baholash o'z-o'zini tarbiyalashning muhim mezonidir. O'z-o'zini tarbiyalash omillari va mexanizmlariga esa quyidagilar kiradi:

- o'z-o'zi bilan muloqot o'zini konkret tarbiya obyekti sifatida idrok etish va o'zi bilan muloqotni tashkil etish sifatida;
- o'z-o'zini ishonitirish o'z imkoniyatlari, kuchi va irodasiga ishonish orqali, ijobiy xulq normalariga bo'ysundirish;
- o'z-o'ziga buyruq berish tig'iz holatlarda o'zini qo'lga olish va maqbul yo'lga o'zini chorlay olish sifati;
- o'z-o'ziga ta'sir ijtimoiy normalardan kelib chiqqan holda o'zida ma'qul normalarni shakllantirish;
- ichki intizom o'z-o'zini boshqarishning muhim mezoni, har doim har yerda o'zining barcha harakatlarini muntazam ravishda tutatib borish.

Shaxsning qanday sifatlarga ega ekanligi, undagi baholarning obyektiyligiga bog'liq tarzda o'z-o'zi bilan muloqotga kirishib, jadval-

dagiga muvofiq shaxs o'zini nazorat qila oladi. Shuning uchun ham hayotda shunday kishilar uchraydiki, katta majlisda ishi tanqidga uchrasa ham, o'ziga xolis baho berib, kerakli to'g'ri xulosalar chiqara oladi, shunday odamlar ham borki, arzimagan xatolik uchun o'z "ich etini yeb tashlaydi". Bu o'sha ichki dialogning har kimda har xil ekanligidan darak beruvchi faktlardir. Shaxsning shakllanishi va uning rivojlanishiga ta'sir qiluvchi omillar. Shaxs kishining hayot kechirishi sharoitlarida, faoliyati, mehnat qilishi, o'qish jarayonida shakllanadi. Shaxsning shakllanishi jarayonlarida guruh va jamoalarda amalga oshiriladigan ta'lim-tarbiya yetakchi o'rin egallaydi. Shaxsning shakllanishi ikki xil ma'noda qo'llaniladi:

1. Shaxsning shakllanishi uning rivojlanishi, ana shu rivojlanish jarayoni va uning natijasi ekanligi. Bu ma'no shaxs shakllanishiga psixologik yondashuv hisoblanadi. Uning vazifasi biror maqsadga qaratilgan tarbiyaviy ta'sirlar o'tkazish sharoitida rivojlanayotgan shaxsda nimalar mavjudligini mavjud bo'lgan, tajriba yo'li bilan aniqlanadigan, namoyon bo'ladigan va nimalar bo'lishi mumkinligini aniqlashdan iboratdir. Psixologiya ma'lum jamoadagi konkret insonlarda shaxsiy fazilatlar shakllanganligining boshlang'ich darajasini, ma'lum ta'sirlarning natijasini, nimalar shakllandi-yu, nimalar vazifa bo'lib qolganini, qaysi o'zgarish bola shaxsining shakllanishiga samarali ta'sir etdi yoki samarasiz bo'lganini, qanday qiyinchiliklarga duch keldi-yu, qanday yutuqlar bo'lgani va boshqalarni aniqlaydi.

2. Shaxsni maqsadga yo'naltirilgan tarzda tarbiyalash sifatida shakllantirish. A.S. Makarenko bu jarayonni "shaxsni loyihalash" deb atagan. Bu pedagogik yondashuv shaxsni jamiyat talablariga javob beradigan bo'lishi uchun nimalar qilish va qanday qilib shakllantirish kerakligini aniqlash zarur deb hisoblaydi. Pedagogika tarbiya jarayonida nima shakllantirilgan bo'lishi kerakligini aniqlaydi hamda o'z usul va vositalarini tavsiya qiladi. Shaxsni shakllantirishda pedagogik va psixologik yondashuvni aralashtirib yuborib bo'lmaydi. Turli davlat dasturlari, xususan, "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"da,

“Ilk qadam” davlat-o‘quv dasturida belgilangan vazifalar o‘qituvchi murabbiylar e‘tiborini bolalarda mavjud bo‘lgan shaxs xislatlariga emas, balki shakllantirish lozim bo‘lgan xislatlarga qaratadi. Bu ikki yondashuv aynan bir-biriga o‘xshamasa ham, lekin bir-birini to‘ldiruvchi birlikni tashkil etadi. Inson shaxsining rivojlanishi to‘rt manbaga: irsiyat, ijtimoiy muhit, ta‘lim-tarbiya, shaxsiy faollikka bog‘liqdir. Har bir odam o‘ziga xos ijtimoiy muhitda, ma‘lum oilada, odamlar orasida yashaydi.

Uzoq davom etadigan bu munosabatlarning hammasi shaxsning xulq-atvoriga ta’sir etadi. Yoshlik chog‘idanoq atrofidagi odamlarning fazilatlarini mehnatsevarlik, halollik, rostgo‘ylik va aksi o‘zlariga singdirib boradilar. Bu xususiyatlar keyinchalik shaxsiy sifatlariga aylanib qoladi. Inson shaxsining tarkib topishiga tashqi ijtimoiy muhitning ta’siri haqida gap borar ekan, shuni ko‘rsatib o‘tish kerakki, ayrim g‘ayritabiiy hodisalar inson shaxsining tarkib topishiga tashqi muhit ta’sirining hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini to‘la tasdiqlaydi. Bunda, ayrim tasodifiy hollarda odam bolalarining yovvoyi hayvonlar muhitiga tushib qolishi hodisasi nazarda tutiladi. Masalan, 1920-yilda Hindistonda, Kalkutta shahrining g‘arbiy janubiga joylashgan Midnapura shaharchasi yaqinidagi o‘rmonzorda doktor Sing ona bo‘ri va uning bolalari bilan birga chopib yurgan ikkita odam bolasini ko‘rib qoladi. Odam bolalari xuddi bo‘ri bolalari kabi to‘rt oyoqlab yugurib yurar edi. Doktor Sing bo‘ri uyasini topib, bolalarni olib keladi. Ularning ikkisi ham qiz bolalar bo‘lib, bittasi yetti-sakkiz yoshlar, ikkinchisi ikki uch yoshlar chamasida edi. U bolalarning biriga Amala, ikkinchisiga Kamala deb nom beradi. Bu nodir hodisada shu narsa juda xarakterliki, bolalar yoshlikdan boshlab bo‘rilar muhitida yashaganliklari tufayli tashqi ko‘rinishlari odam qiyofasida bo‘lsa ham, butun fe‘l-atvorlari va xatti-harakatlari bo‘rilarga o‘xshab qolgan edi. Bu hodisa odamning shaxs sifatida tarkib topishi uchun, eng avvalo, insoniy muhit, ya’ni ijtimoiy muhit bo‘lishi shartligini to‘la tasdiqlaydi. Oila va maktab tomonidan amalga

oshiriladigan ta'lim-tarbiya jarayoni shaxsning shakllanishida muhim ahamiyatga ega. Hozirgi vaqtda oiladagi tarbiya ishlari ta'lim-tarbiya muassasalari ishlari bilan birga davlat tomonidan belgilangan dastur asosida berilmoqda. Uzoq muddat davomida bolaga beriladigan ijtimoiy ta'lim-tarbiya bolaning butun psixik taraqqiyotiga, unda shaxsiy psixologik xislatlarning tarkib topishiga ta'sir qilmay qolmaydi. Ta'lim muassasalarida fanlararo uzviy ravishda uzluksiz beriladigan ta'lim-tarbiya ishlari bolalarda ma'lum bilim, malaka va ko'nikmalarni hosil qiladi. Ota-onalar va o'qituvchilarning vazifasi bolalarni faollik ruhida tarbiyalashdan iboratdir. Bu faollik, avvalo, ularning jamiyat manfaatlari yo'lida qiladigan ongli mehnatida ko'rinishi lozim. Ta'lim-tarbiya natijasida bolalarning bilim, malakasi, qiziqish va e'tiqodlari, dunyoqarashlari o'rtasida ma'lum umumiylik yuzaga keladi. Odamga tug'ma ravishda beriladigan nasliy xususiyatlar inson shaxsining tarkib topishiga yordamchi manba sifatida ta'sir etadi. Ular imkoniyatlar tarzida beriladi. Bu layoqatlar qulay sharoitdagina ro'yobga chiqishi mumkin. Bunday nasliy imkoniyatlarning amalga oshishi, ya'ni ro'yobga chiqishi uchun albatta ma'lum sharoit kerak. Agar tegishli qulay sharoit bo'lmasa, imkoniyat tarzidagi nasliy xususiyatlar sekin-asta so'nib, oqibat yo'q bo'lib ketadi. Shaxsning shakllanishi bolaning mazmunli va konstruktiv "men" ning rivojlanishi bilan bog'liq. O'z shaxsiyatini bilish adabiyotda shaxsning o'ziga xosligini bilish sifatida qaraladi. Maktabgacha yoshda nafaqat dunyo rasmini faol o'zlashtirish, balki "men" ning o'z rasmini, o'z imidjini, bolaning shaxsiyatining keyingi xatti-harakatlarida namoyon bo'ladigan o'z-o'zini anglash tushunchasini tuzish ham shaxsiy o'sishga ta'sir qiladi. Taniqli tadqiqotchilar R. Berne, K. Blagha, M. Shebek va boshqalar bolaning xatti-harakatlarida uning o'z-o'zini tushunchasi bilan bog'liq bo'lmagan hech narsa yo'qligini ta'kidlaydilar.

Shaxsiyatni rivojlantirishning eng yuqori nuqtasi sifatida individuallik uning subyektiv qobiliyatlarida namoyon bo'ladi. O'zini faoliyat subyekti sifatida anglash taxminan uch yoshdan boshlanadi, bu

davrda “men”ning dastlabki ijtimoiy tizimi shakllanadi, o‘zini e‘lon qilish istagi paydo bo‘ladi, mashhur bolalarcha “men o‘zim!” o‘z-o‘zini anglash tushunchasi o‘zining nazariy rasmini anglatadi. Ijobiy o‘z-o‘zini anglash tushunchasi bu bolaning o‘zi haqidagi barcha ijobiy g‘oyalarining yig‘indisi, ijobiy o‘zini-o‘zi qadrlash va xulq-atvor tendensiyalarini o‘z ichiga oladi. O‘zlik uchun ijobiy va salbiy fazilatlarni tan olish, o‘zingizni shunday qabul qilish va o‘zingizni o‘zgartirishga ehtiyoj borligi muhimdir. Maktabgacha yoshdagi bolalarning konsepsiyasi tarkibida kognitiv komponent bolalar o‘zlari haqida nima deb o‘ylashadi va bilishadi hamda baholash komponenti ular o‘zlari haqida qanday fikrda ekanliklari alohida ta’kidlanishi kerak. Eng muhim tarkibiy qism “idealmen”dir, u holda shaxsning o‘zini-o‘zi rivojlanishini, uning o‘zini-o‘zi o‘zgartirishini tasavvur qilish qiyin. “Ideal o‘zini” bu inson qanday bo‘lishni xohlashi haqidagi g‘oyalar bilan bog‘liq munosabat, u intilishlar, axloqiy ideallar va qadriyatlarni o‘z ichiga oladi. Maktabgacha yoshdagi davrda bolaning “men”i shakllanishi sodir bo‘ladi. Bu ko‘p jihatdan “men” chiziqlarining barqarorligini kengaytirish va oshirish, kognitiv va baholovchi “men”dagi o‘z-o‘zini o‘zgartirish, bolaning o‘zi haqidagi o‘z qadr-qimmatini aniqlashtirish orqali ta’minlanadi. Shunday qilib, maktabgacha davr bu bolaning “men”i shakllanadigan eng muhim psixologik makon. Aynan shu davrda bola ensiklopedist, faylasuf, mutafakkirga aylanadi, chunki u birinchi marta atrofdagi dunyoning ko‘plab qirralarini kashf etadi, dunyoning o‘ziga xos rasmini quradi, “kashfiyotlar” qiladi, faoliyat va o‘zini rivojlantirish subyekti sifatida rivojlanadi. Maktabgacha yoshdagi bolalarning ijobiy o‘zini-o‘zi konsepsiyasini shakllantirishda transformatsion xarakterdagi faoliyat jarayonida shakllanadigan tajriba zarur. Ushbu transformatsion harakatlar ushbu yoshdagi yetakchi faoliyat bilan, o‘zaro ta’sirning haqiqiy bosqichlari bilan bog‘liq bo‘lib, ular davomida bolaning “men” ham o‘zgaradi. Bola o‘zining chuqurligida ota-onalar, muhim boshqalar tomonidan odatiy qoidalar ko‘rinishidagi xatti-harakatlariga

qo'yiladigan dastlabki, tez-tez takrorlanadigan talablarni" hal qiladi. O'ziga nisbatan ichki me'yor va ichki munosabatga aylanib, ushbu qoidalar shaxsning axloqiy xususiyatlarini, kelajakdagi vijdon asoslarini shakllantirishga yordam beradi, bu global o'zini doimiy ravishda o'z faoliyatini tartibga solish, "boshqalar" bilan o'zaro munosabatlarni o'rnatish uchun ishlatadi. Ma'lumki, katta maktabgacha yoshda, o'z-o'zini anglashning rivojlanishi bilan bog'liq holda, o'z-o'zini tasvirlashning elementlari faol shakllana boshlaydi, ular nafaqat muhim qarindoshlar, o'qituvchilar ta'siri ostida, balki mustaqil bilish jarayoni tufayli ham yaratiladi. Shaxsning o'zini-o'zi rivojlantirishning asosiy vositasi o'z-o'zini bilish ekanligini hisobga olsak, o'qituvchilar, psixologlar va ota-onalar bolaga "kashf etish", o'zlarining "men"larini bilishga yordam berishlari kerak. Eng muhim talab bu shaxsiy rivojlanish darajasini, bolada mavjud bo'lgan o'z-o'zini anglash konsepsiyasini va shaxsiy tajribani o'zlashtirish darajasini hisobga olgan holda dasturning to'yinganligi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning o'z-o'zini anglash konsepsiyasini shakllantirishga qaratilgan o'z-o'zini bilish dasturlari yaxlit pedagogik jarayonda olib boriladigan darslar, o'yinlar va mashqlar tizimi orqali amalga oshiriladi. Maktabgacha yoshdagi bolalar shaxsiy tajribani o'zgartirishga qaratilgan "men harakat qilaman. Ijobiy "men"-ning rivojlanishi g'oyalar, o'zimiz haqidagi taassurotlarning to'planishi tufayli amalga oshiriladi, ular keyinchalik yangi o'qlar va yadrolarga, so'ngra global "men"ga birlashadi. Dasturning maqsadi maktabgacha yoshdagi bolaning "men"ni shakllantirish, uning shaxsiy tajribasini o'zgartirish asosida o'zini-o'zi bilish subyekti bo'lish qobiliyati. Dastur vazifalari:

- maktabgacha tarbiyachining "men" ni faoliyat subyekti sifatida shakllantirish;
- shaxsiy tajribani o'zgartirish ko'nikmalarini shakllantirish tahlil qilish, aks ettirish, umumlashtirish, bashorat qilish o'zimni subyekt sifatida qurish uchun;

- “men” ning yetakchi yo‘nalishlarini rivojlantirish; ularning mazmunini anglash;
- bolaning “men” o‘yinini takomillashtirish;
- maktabgacha tarbiyachi shaxsining ijtimoiy kompetensiyasini rivojlantirish.

Ko‘pgina zamonaviy tadqiqotlar o‘z-o‘zini anglash tushunchasi o‘z-o‘zini anglash natijasi deb da’vo qilishini hisobga olib, uchta tarkibiy qismni aniqladik: kognitiv o‘z-o‘zini bilish, hissiy qiymat o‘z-o‘ziga munosabat, samarali ixtiyoriy o‘zini-o‘zi boshqarish. O‘z-o‘zini bilish bu o‘z-o‘zini rivojlantirish, “men”ning shakllanishi uchun kuchli vosita. O‘z-o‘zini bilish deganda o‘zini, uning potensial va dolzarb xususiyatlarini, shaxsiy, intellektual xususiyatlarini, fe‘l-atvor xususiyatlarini, boshqa odamlar bilan munosabatlarini va boshqalarni bilish jarayoni tushuniladi. Dastur psixologik va pedagogik yordam diagnostika usullari, testlar, anketalar, o‘z-o‘zini anglash tushunchasi va imidjini baholash mezonlari va darajalaridan iborat; uchun maslahatlar va tavsiyalar kattalar hayotning uchinchi yilidan boshlab yoshga qarab taqdim etiladigan bolalar uchun o‘yinlar va mashg‘ulotlar turli xil insoniy Vedik “men vaziyatlar”, shuningdek, o‘yinlar, treninglar, seminarlar, kattalar uchun maslahatlar va boshqalar. Maxsus ish yuritish holatlarini yaratish bolalardan turli xil narsalarni talab qiladigan axloqiy va huquqiy mazmundan foydalanish bilan bog‘liq. Maktabgacha yoshdagi shaxsiy tajribadan foydalanish asosida qaror qabul qilish usullarini tanlash. Vaziyatlarning mazmuni yosh xususiyatlarini, shaxsiy tajribaning tabiatini, “men”ning rivojlanish darajasini hisobga olgan holda ko‘rib chiqiladi, hayotning o‘ziga xos xususiyatlari bilan bog‘liq. Bunday sharoitda harakat qiladigan shaxs o‘zining shaxsiy tajribasini o‘zgartirishga majbur! O‘qituvchilar uchun individual va shaxsiy kompetensiyani oshirish maqsadida “men”ni rivojlantirish bo‘yicha ma‘ruzalar, seminarlar taklif etiladi. Tizimli ishni boshlashdan oldin, bolalarning o‘zlari haqidagi g‘oyalari nuqtayi nazaridan ularning darajasini aniqlash tavsiya etiladi. Shu maqsadda diagnostika

usullaridan foydalanish, “men”ni o‘rganishga qaratilgan mezon va darajalarga tayanish.

Maktabgacha tarbiyachi uchun o‘z-o‘zini bilish dasturi “men harakat qilaman” va “men aks ettiraman”ni rivojlantirishni nazarda tutadi, chunki ular hayot va o‘yin maydonlarida insoniy muammolarni hal qilish jarayonida shakllanadigan shaxsiy tajribani to‘plash va o‘zgartirish uchun javobgardir. Maktabgacha tarbiyachi jismoniy o‘zini eng muvaffaqiyatli egallaydi. Jismoniy makonni rivojlantirish bilan bog‘liq holda, katta maktabgacha yoshdagi bola boshqa, yanada murakkab makonni bolaning fikrlari, istaklari, hissiyotlari, yutuqlari va shaxsiy tajriba bilan bog‘liq bo‘lgan ichki dunyosining makonini rivojlantirishga o‘tishga tayyor. Maktabgacha bolalik bu psixososyal rivojlanishning muhim davri va sotsializatsiya. Bolada aqliy funksiyalar, murakkab faoliyat turlari o‘yin, kattalar va tengdoshlari bilan muloqot va boshqalar jadal shakllanadi, motivlar va ehtiyojlar ierarxiyasi, o‘z-o‘zini hurmat qilish paydo bo‘ladi, ixtiyoriy tartibga solish va axloqiy xatti-harakatlar (Kobilchenko, 2015a). Bolaning ijtimoiylashuvining kengayishi va chuqurlashishi sodir bo‘ladigan asosiy sohalar: faoliyat, aloqa, o‘z-o‘zini anglash.

Faoliyat sohasida sotsializatsiya faoliyat turlarini kengaytirishda o‘zini namoyon qiladi. O‘z-o‘zini anglash sohasida o‘z “men” obrazi quyidagicha shakllanadi: faoliyatning faol subyekti, umumiy o‘zini-o‘zi qadrlash, ularning ijtimoiy mansubligi, ijtimoiy roli tushuniladi. Bizning nazariy qarashlarimizga muvofiq bolaning ijtimoiy faoliyati ikki darajaga ega: munosabat va xulq-atvor. O‘rnatish darajasi shaxsiy-semantik bilan belgilanadi, doimiy xususiyatlarga ega bo‘lmaganlar kabi shakllanishlar bular, birinchidan, o‘z-o‘zini hurmat qilish va umuman shaxsning motivatsiyasining barqarorligini ta’minlaydiganlar bu, birinchi navbatda, ehtiyojlar. Xulq-atvor daraja shaxsiy va instrumental ta’lim bilan ifodalanadi. Bolaning shaxsiyati tarkibidagi shaxsiy semantik ta’lim motivatsiyaning psixologik funksiyasini bajarish, uning asosida turli manbalar bo‘lishi mumkin: ma’lum bir obyekt

olish istagi masalan, o'yinchoq, tashqi ijobiy baholarga intilish va boshqalar. Shuni ta'kidlash kerakki, ushbu turdagi motivatsiya yutuq motivatsiyasi ko'p jihatdan erta bolalik tajribalari va eng muvaffaqiyatga odatlangan bolalar uchun xarakterlidir. Bolaning o'zini-o'zi qadrlashidagi sezilarli o'zgarishlar, agar u o'z muvaffaqiyatsizliklarini uning mavjudligi yoki yo'qligi bilan bog'lasa muayyan qobiliyat va imkoniyatlar shaxs tuzilishidagi shaxsiy va instrumental ta'lim paydo bo'ladi. Ular asosan bolaning faoliyatini tartibga solishning psixologik funksiyasini bajaradilar. Kundalik amaliy faoliyatida bola odatdagidek o'z qadr qimmatiga mos keladigan natijalarga intiladi, ular uning barqarorligiga, normallasishiga yordam beradi. Biroq, o'z-o'zini hurmat qilish, o'z navbatida, faoliyat natijalariga ham bog'liq. Da'volar darajasi o'z-o'zini hurmat qilish bilan bog'liq-bu amaliy natija, mavzu o'z faoliyatida nimaga erishishni rejalashtirmoqda. Omil sifatida, faoliyatdan qoniqish yoki norozilikni belgilaydigan da'vo darajasi bolalar uchun katta ahamiyatga ega muvaffaqiyatsizlikdan qochishga qaratilgan. O'zingizga e'tibor qaratish, o'zingizning "men", kuchlaringiz va imkoniyatlaringizni bilish maktabgacha tarbiyachining shaxsiy rivojlanishining muhim ajralmas qismidir. Biroq bir xil darajada muhim tarkibiy qism maktabgacha tarbiyachining boshqa odamlarga yo'naltirilganligidir, chunki bola ulardan talab qiladi, ba'zan hatto xudbinlik bilan, o'zingizni tan olish va qabul qilish "Men", ular bilan o'zaro munosabatlarda nafaqat uning ichki qismini ochib beradi. "Men" va o'zining shaxsiy resurslari va vositalarini tekshiradi.

Bolalik va o'spirinlik o'smirlik davrida "men"ning ikkinchi kashfiyoti bilan yakunlanadi, uning doirasida o'spirinning asosiy vazifasi hal qilinadi o'ziga xoslikni shakllantirish, yaxlit "men"ni yaratish. Shunday qilib, insonning tug'ilishdan to oxirigacha bo'lgan hayoti bu shaxsning o'z shaxsiyatini izchil anglashi va bu alohida tajribani boshdan kechirish jarayoni. Bu inson hayotining asosiy maqsadi. Faqatgina o'zini, o'zining "men"ini anglagan holda, inson o'zining o'ziga xosligini, individualligini namoyish eta oladi; shu bilan birga, u

haqiqatan ham “inson mavjudligi muammosiga javob topganidan” ozod va baxtlidir. O‘smir hayotida o‘z taqdirini o‘zi belgilashning muhimligini ko‘rsatib, o‘z-o‘zini anglash kabi tushuncha haqida gapirish mumkin emas. O‘z-o‘zini anglash jarayoni avvalgiga qaraganda osonroq. o‘smir o‘zi, qobiliyatlari va imkoniyatlari haqida o‘ylay boshlaydi. O‘smirlik davrida yoshlar o‘z-o‘zini baholash va o‘z-o‘zini munosabat standartlarining mustaqil tizimini rivojlantiradilar, o‘z dunyosiga kirib borish istagi tobora rivojlanib bormoqda. Bu yoshda o‘spirin o‘zining o‘ziga xosligini anglay boshlaydi, uning ongida tashqi baholardan asosan ota-onadan ichki baholarga bosqichma-bosqich yo‘naltirish mavjud. Shunday qilib, o‘spirinda o‘z-o‘zini anglash tushunchasi shakllana boshlaydi, bu inson xatti-harakatlarini yanada ongli yoki ongsiz ravishda shakllantirishga yordam beradi. Biz “men tushunchalar” tushunchasini kiritamiz. O‘z-o‘zini anglash tushunchasi bu insonning o‘zi haqidagi umumlashtirilgan g‘oyasi, uning shaxsiyatiga nisbatan munosabati tizimi yoki: insonning o‘zi haqidagi g‘oyalarning nisbatan barqaror, ozmi ko‘pmi ongli tizimi bo‘lgan o‘z shaxsining yaxlit qiyofasi. Boshqacha qilib aytganda, umumlashtirish qobiliyatiga ega bo‘lgan o‘smirga o‘zi haqida bilgan hamma narsani o‘g‘il, sportchi, do‘st, talaba va boshqalar sifatida birlashtirish vazifasi yuklatilgan. U bu rollarning barchasini birlashtirishi, tushunishi, o‘tmish bilan bog‘lashi va kelajakni loyihalashi kerak. Agar yigit bu vazifani psixosotsial identifikatsiyani muvaffaqiyatli bajara olsa, unda u kimligini, qayerda ekanligini va nimaga intilishi kerakligini his qiladi. O‘smirlik va o‘smirlik davrida o‘z-o‘zini anglash, hayotdagi o‘rnini va o‘zini boshqalar bilan munosabatlar subyekti sifatida anglash istagi kuchayadi, shuning uchun o‘spirinlar o‘zlarining “men” rasm”, “menkonsepsiya” obrazini shakllantiradilar. O‘ziga bo‘lgan munosabat ham “men” obraziga singib ketgan: inson o‘zini boshqalarga nisbatan xuddi shunday munosabatda bo‘lishi mumkin, o‘zini hurmat qilish yoki nafratlanish, sevishtirish va nafratlanish, hatto o‘zini anglash yoki tushunmaslik o‘zida shaxs o‘z xatti-harakatlari bilan

boshqasi sifatida namoyon bo'ladi. Shunday qilib, "men" obrazi shaxsiyat tuzilishiga mos keladi. U o'ziga nisbatan munosabat vazifasini bajaradi. Har qanday o'rnatish singari, "men" tasviri uchta komponentni o'z ichiga oladi. Birinchidan, kognitiv tarkibiy qism: ularning qobiliyatlari, tashqi ko'rinishi, ijtimoiy ahamiyati va boshqalar haqida tushuncha. Bitta o'spirin o'zining tashqi qiyofasida tashqi ko'rinishini ta'kidlaydi, chunki u o'ziga xos kiyim uslubini beradi. Uning yana bir tengdoshi bu so'nggi professional mahorat tanlovida yoki fan olimpiadasida g'olib bo'lish haqiqati. Uchinchisi o'sha musobaqada olimpiadada jiddiy mag'lubiyat va unga osonlikcha erishib bo'lmaydigan matematikani o'zlashtirishdagi qiyinchilik. Ikkinchidan, hissiy va baholash komponenti: o'z-o'zini hurmat qilish, o'zini tanqid qilish, o'zini sevish, o'zini kamsitish va boshqalar. Uchinchidan, xulq-atvor ixtiyoriy tushunish, xushyoqishni qozonish, do'stlar va o'qituvchilarning hurmatini qozonish, o'z mavqeini oshirish yoki e'tiborga olinmaslik, baholash va tanqid qilishdan qochish, kamchiliklaringizni yashirish istagi va boshqalar. "Men" obrazi ham ijtimoiy o'zaro ta'sirning asosi, ham natijasidir. Aslida, psixologlar odamda uning "men" ning bitta tasvirini emas, balki bir-birining o'rnini bosadigan "men-tasvirlar" ni qayd etadilar, ular navbatma-navbat o'z-o'zini anglashning old tomoniga chiqib, keyin ijtimoiy o'zaro ta'sirning ushbu holatida o'z ahamiyatini yo'qotadilar. "Men rasm" statik emas, balki shaxsning dinamik shakllanishi. "Men imidj" ning etarligi darajasi eng muhim jihatlardan biri – shaxsning o'zini-o'zi qadrlashini o'rganishda aniqlanadi. O'z-o'zini hurmat qilish bu o'z-o'zini anglashning tarkibiy qismi, shu jumladan o'zini bilish bilan bir qatorda, shaxsning jismoniy xususiyatlarini, qobiliyatlarini, axloqiy fazilatlarini va harakatlarini baholashi; shaxsning o'zi, uning imkoniyatlari, fazilatlarini, boshqa odamlar orasidagi o'rnini baholashi. O'z-o'zini hurmat qilish yordamida jamiyatdagi shaxsning xatti-harakatlarini tartibga solish amalga oshiriladi. So'nggi yillarda pedagogik faoliyatda u tobora kam ta'minlangan va ko'p bolali, vasiy-

lari va yetimlari bo'lgan o'spirinlarga duch kela boshladi. Bu ko'pincha hissiy jihatdan siqilgan yoki aksincha, juda ozod bo'lgan talabalar bo'lib, ular nafaqat boshqalarga, balki o'zlariga ham juda ko'p muammolarni keltirib chiqaradi. Muammoli o'spirinlarning ushbu toifasi nutq qobiliyatining rivojlanmaganligidan aziyat chekadi, o'z imidjini yaxshi bilmaydi. Bunday o'spirinlar uchun o'z qobiliyatlarini ro'yobga chiqarish qiyinroq, bu tabiiy ravishda o'z-o'zini anglashga ta'sir qiladi. Iqtidorli o'spirinlar har doim ham atrof-muhit bilan aloqa qila olmasliklari kuzatilgan. Bolalikda, qoida tariqasida, ularga ochilishga va individualligini ko'rsatishga ruxsat berilmaydi. Ijodiy iqtidorli bolaning idroklari va qadriyatlari u a'zo bo'lgan ijtimoiy guruhga xos bo'lganlardan farq qiladi. O'z "men"ning bostirilishi mavjud. O'smir hayotining ushbu bosqichida o'qituvchi uchun asosiy vazifa: ko'p yillar davomida zohidlar pozitsiyasida bo'lgan o'quvchilarning qobiliyatlari amalga oshiriladigan sharoit va vaziyatlarni yaratish. Shunga asoslanib, men ijtimoiy zaif guruhning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish uchun maqbul harakatlar tizimi ishlab chiqildi. Bosqichma-bosqich amalga oshirayotgan harakatlarni ko'rib chiqing.

1-bosqich. Talabalarning boshlang'ich ijodiy salohiyatini aniqlash.

2-bosqich. Talabaning ijobiy o'zini-o'zi tasvirini shakllantirish.

3-bosqich. Ijodiy muammolarni hal qilishda mustaqillik va tashabbusning namoyon bo'lishi uchun sharoit yaratish, hissiy ozodlik.

4-bosqich. Ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish o'quvchilarning tasavvur va majoziy tafakkuri va ularni shaxsning barqaror xususiyatiga o'tkazish asl yechimlarni izlash va majoziy moslashuvchanlik, tasvirni aqliy sintez qilish.

Birinchi bosqich turli yo'llar bilan rivojlanadi: kimdir darhol ochiladi, kimdir ijobiy o'zini-o'zi tasvirini shakllantirish uchun moslashish davrini taqdim etishi kerak. Bunday naqshni aniqlash mumkin faol, psixologik jihatdan ochiq bo'lgan talabalar uchun ish tizimi yuqorida aytib o'tilganidek yopiq, ammo ijodiy iqtidorli o'spirinlar uchun uchun-

chi va ikkinchi bosqichlar almashtiriladi bunday o'spirinlarni ishonchsizlik va yopilish qobig'idan olib tashlash qiyinroq. Mavjud uch bosqichda to'rtinchi bosqich o'qituvchining ishi uchun qiyin emas. O'smirlik davrida o'z-o'zini imidjini shakllantirish bo'yicha taqdim etilgan vazifalar sinovdan o'tkazildi. Xulosa qilib, quyidagilarni xulosa qilishimiz mumkin. O'smirlik davri o'spirinda o'zini-o'zi anglash va o'zini-o'zi tarbiyalash jarayoniga va umuman shaxsning rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadigan xatti-harakatlar va faoliyatning asosiy regulyatori sifatida o'zini-o'zi qadrlashni shakllantirish uchun juda muhimdir. Barqarorlikka qaramay, "men" tasvir statik emas, balki dinamik shakllanishdir. "Men" imidjining shakllanishiga bir qator omillar ta'sir qiladi, ulardan "muhim boshqalar" bilan aloqalar ayniqsa muhimdir, bu aslida o'zi haqidagi g'oyalarni belgilaydi. Shaxsning o'zi haqidagi g'oyasi, qoida tariqasida, ular obyektiv bilim yoki subyektiv fikrga asoslanganligidan qat'i nazar, unga ishonarli ko'rinadi. Insonni idrok etish obyekti, xususan, uning tanasi, qobiliyatlari, ijtimoiy munosabatlari va boshqa ko'plab shaxsiy namoyishlar bo'lishi mumkin. "Men" o'ziga xoslik "men" – o'zini boshqalar bilan taqqoslash va ijtimoiy tuzilishdagi o'rnini aniqlash. Inson "meni" faqat boshqalar bilan doimiy muloqot tufayli mavjud. Yetarli "men" tushunchasini shakllantirish, umuman o'z-o'zini anglash kabi, jamiyatning ongli a'zosini tarbiyalashning muhim shartidir. Chaqaloqlar dastlab o'zlarini va atrofdagi dunyoni farqlamaydilar. U o'sib ulg'aygan sayin, tana "men" rivojlana boshlaydi, uning xabardorligi bilan ichki va tashqi olamlarning bir xilligini anglash paydo bo'ladi. Keyinchalik, yosh bolalar o'zlarini ota-onalari, tengdoshlari va qarindoshlari bilan taqqoslashni boshlaydilar, bu yoki boshqa farqlarni topadilar. O'rtacha bolalik davrida ularning o'zlari haqidagi bilimlari shunchalik kengayadiki, ular allaqachon o'zlarining fazilatlarini baholashning butun tizimini o'z ichiga oladi. O'smirlik va o'spirinlik davrida o'z-o'zini hurmat qilish yanada mavhum xarakterga ega bo'ladi va o'spirinlarda boshqalar ularni qanday qabul qilishlari haqida sezilarli tashvish

mavjud. O‘zingizni topish, o‘zingiz haqingizda bilim mozaikasidan o‘zingizning shaxsingizni to‘plash o‘g‘il va qiz bolalar uchun eng muhim vazifaga aylanadi. Aynan shu davrda ularning aql zakovati rivojlanish darajasiga yetadi, bu ularga atrofdagi dunyo nima va u qanday bo‘lishi kerakligi haqida o‘ylashga imkon beradi. Aytish mumkinki, bu “men” tushunchasiga kiritilgan, keyin o‘spirin ishlab chiqishga harakat qilmoqda. Masalan, jismoniy kasal bolada “men” tushunchasi mavjud. Bunday bola o‘zini jismonan tortib olishga harakat qiladi. Agar da‘volar darajasi yuqori bo‘lsa va o‘z imkoniyatlari yetarli bo‘lmasa, nevrotikizatsiya teginish, o‘jarlik paydo bo‘lishi mumkin. Voyaga yetgan hayot davomida “men” inson tushunchasi bir vaqtning o‘zida uzluksizlikni saqlashga intiladi va o‘zgarishlarga uchraydi. Hayotning muhim voqealari: ish joyini o‘zgartirish, turmush qurish, bolalar va nabiralar tug‘ilishi, ajralish, ishdan ayrilish, urush, shaxsiy fojialar bizni o‘zimizga bo‘lgan munosabatni qayta ko‘rib chiqishga majbur qiladi. Shaxsiyat konsepsiyasining “men” o‘zgarishi dinamikasi o‘ziga va tashqi dunyoga bo‘lgan munosabatni o‘zgartirishdan boshlanadi, bu ko‘p darajali tizimning barcha o‘zaro bog‘liq tarkibiy qismlarini o‘zgartirishga turtki bo‘lib xizmat qiladi. “Men” obrazining tuzilishidagi qarama-qarshiliklarning kuchayishi bilan barqarorlik buziladi, “men” modeli konsepsiya elementlarining ichki izchilligi yo‘qoladi, “o‘z-o‘zini yo‘qotish” sodir bo‘ladi, aqliy zo‘riqish paydo bo‘ladi. “Men” konsepsiyasining mazmunini soddalashtirish yoki murakkablashtirish yo‘lidan boradigan o‘zgarish jarayoni uning butun tuzilishini o‘zgartirish bilan yakunlanadi. Ko‘p darajali tizimning barcha o‘zaro bog‘liq tarkibiy qismlarini soddalashtirish yo‘lidagi yoki “men” mazmunini murakkablashtirish yo‘lidagi o‘zgarishlarga qo‘shimcha ravishda uning butun tuzilishini o‘zgartirish bilan yakunlanadigan konsepsiya voyaga etganida, o‘z nafsiga qiziqqan keksa yoshdagi nafaqaxo‘rlar asta-sekin o‘zlarini va atrofidagi dunyoni chaqaloqlar kabi farqlay olmaydilar. Aniq kasalliklar bo‘lmasa, ichki va tashqi olamlarning o‘ziga xosligini bir vaqtning o‘zida tushun-

maslik bilan tana “men”ning yo‘q bo‘lib ketishi mumkin. Ba’zan keksa odamlar o‘zlarini ota-onalari, hamkasblari, tengdoshlari va qarindoshlari bilan taqqoslashni davom ettiradilar, bu yoki boshqa farqlarni ularning foydasiga izohlaydilar. Natijada, ularning o‘zlari haqidagi bilimlari shunchalik o‘zgaradiki, har qanday mantiq yoki va o‘z fazilatlarini baholashning butun tizimi faqat o‘z e’tiqodlarini tasdiqlash uchun ishlatiladi. Bunday reja bo‘yicha batafsil va to‘liq tadqiqotlar o‘tkazilmagan.

2.2. Ilk yoshda bola shaxsining shakllanishi (1-3 yosh) Uch yoshli inqiroz. Bolalarning xulq-atvori va kattalar bilan muloqotida yuzaga keladigan o‘zgarishlar

“Ijtimoiy hissiy rivojlanish” sohasi kompetensiyalari. “Ijtimoiy-emotsional rivojlanish” sohasidagi o‘quv tarbiyaviy faoliyat yakuniga yetganidan so‘ng 6-7 yoshli bola o‘z “men”i va boshqa insonlarning hayotiy faoliyat muhitidagi roli to‘g‘risida tasavvurga ega bo‘ladi; o‘z hissiyotlarini boshqaradi va ularni vaziyatga mos ravishda ifodalaydi; o‘zgalarining hissiyotlarini farqlaydi va ularga mos ravishda javob beradi; kattalar va tengdoshlar bilan vaziyatga mos ravishda muloqot qiladi. Murakkab vaziyatlardan konstruktiv chiqish yo‘llarini topadi. Davlat talablari asosida “Ilk qadam” Davlat o‘quv dasturini turli yosh guruhlarda rejalashtirilishini tahliliy o‘rganish. Turli yosh guruhlada haftalik rejalashtirishda ijtimoiy-hissiy rivojlanish talablari maqsadining tanlanishi.

Maktabgacha muassasalar xodimlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish Respublika o‘quv metodika Markazi tomonidan 2012-yili ishlab chiqilgan maktabgacha yoshdagi bolaning rivojlanishi va bilim olishiga oid quyidagi nazariy tamoyillar, bolaga yo‘naltirilgan amaliyotda BYA juda muhim sanaladi. Mazkur tamoyillar J. Piaje, L.S. Vygotskiy, Erikson va boshqalarning ilmiy qarashlariga asoslangan. Mazkur dastur bola rivojiga individual yondashuv, uning shaxsini hurmat qilish, uning manfaatlari ehtiyojlari va rivojlanish darajasini

hisobga olish, hissiy qulaylik borasida g'amxo'rlik qilish, erkin ijodiy o'z-o'zini ko'rsatishi uchun sharoitlar yaratishga intilishni ko'zda tutadi. Shu sababli, rejalashtirish bilan bir qatorda, bola rivojlanishini kuzatib borish pedagog faoliyatida muhim ahamiyat kasb etadi. Pedagog bolani va uning o'zini tutishi sabablarini yaxshiroq tushunish, bola rivojini, uning ichki dunyosini ko'rish, qo'llab-quvvatlash, rivojlanish yo'llarini belgilash, ehtiyoj va manfaatlarini aniqlash uchun bola hayotini sistematik kuzatib boradi. Pedagogik kuzatuvlar asosida ta'lim faoliyatini rejalashtirish ishlab chiqiladi va takomillashtirib boriladi.

Bolaning individual rivojlanishini kuzatish uchun O'zbekiston Respublikasining ilk va maktab yoshidagi bolalar rivojlanishiga oid Davlat talablarida aks ettirilgan sohalar va soha ostilari hamda kutilayotgan natijalar olingan malaka va ko'nikmalar. Bolaning rivojlanish xaritasi 3 dan 7 yoshgacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi, har bir bola uchun individual tarzda yiliga uch marta to'ldiriladi. Maktabgacha ta'lim muassasasidan chiqishda 6-7 yoshdagi bolaning maktabga tayyorlik xaritasi to'ldiriladi faqat maktabgacha muassasa bitiruvchilari uchun. Maktabga tayyorlik deganda bolada umumiy kompetensiyalarni va rivojlanish sohalarini kompetensiyalarining shakllanganligi tushuniladi. Bu xarita maktabgacha ta'lim muassasasining har bir bitiruvchisi uchun to'ldiriladi. Unda Davlat dasturiga muvofiq rivojlanishning beshta sohasi bola kompetensiyalari bo'yicha kutilayotgan natijalar ifodalanadi. Tarbiyachiga u yoki bu natija qanday darajada aks etayotganini belgilash taklif etiladi.

Rivojlanishning beshta sohasi bola kompetensiyalari umumlash-tiriladi va tavsiya hamda takliflar ko'rinishida ota-onalarga e'tiboriga havola etiladi. Uch yoshga kelib, ota-onalar ko'pincha kichkintoyni yengish oson emasligini aniqlaydilar. U to'satdan itoat qilishni to'xtatadi va yaqinda odatdagidek qabul qilgan narsa endi unga norozilik bo'ronini keltirib chiqarmoqda. Nima uchun bu sodir bo'lmoqda? Va qanday qilib bolani buyurtma qilishga chaqirish kerak? Uch yillik

inqiroz bu – kichkina odamning rivojlanishidagi eng taniqli va o‘rganilgan inqirozlardan biri bo‘lib, uni ba‘zan qaysarlik yoshi deb ham atashadi. Ushbu inqirozning boshlanishini belgilaydigan belgilarni bilish foydalidir. Negativizm. Umuman olganda, negativizm qarama-qarshilik qilish, unga aytilgan narsaning aksini qilish istagini anglatadi. Bola juda och bo‘lishi yoki ertakni tinglashni juda xohlashi mumkin, lekin u siz yoki boshqa kattalar unga taklif qilgani uchun rad etadi. O‘jarlik. O‘z nuqtayi nazarini bildirgan yoki biror narsa so‘ragan kichkina uch yoshli qaysar o‘z chizig‘ini bor kuchi bilan egadi. Shunday qilib, u “ariza”ni bajarishni xohlaydimi? Balki, endi unchalik emas yoki umuman uzoq vaqtdan beri norozi. Qaysarlik, negativizmdan farqli o‘laroq, odatiy turmush tarziga, ta’lim me’yorlariga qarshi umumiy norozilikdir. Bola unga taklif qilingan hamma narsadan norozi. O‘z xohish-irodasi. Kichkina irodali uch yoshli bola faqat o‘zi qaror qilgan va o‘ylagan narsani qabul qiladi. Bu o‘ziga xos mustaqillik tendensiyasidir, ammo gipertrofiyalangan va bolaning imkoniyatlariga mos kelmaydi. Amortizatsiya. Ilgari qiziqarli, tanish, qimmat bo‘lgan barcha narsalar qadrsizlanadi. Bu davrda sevimli o‘yinchoqlar yomon bo‘lib qoladi, mehribon buvisi yomon, ota-onasi yomon. Norozilik-isyon. Eng muhimi, bu holatni taniqli psixolog L.S. Vygotskiyning so‘zlari bilan tavsiflash mumkin: “bola boshqalar bilan urushda, ular bilan doimiy to‘qnashuvda”. Despotizm. Yaqinda mehribon, uch yoshli bola ko‘pincha haqiqiy oilaviy despotga aylanadi. U atrof-dagilarga xulq-atvor me’yorlari va qoidalarini buyuradi: uni nima bilan boqish kerak, nima kiyish kerak, kim xonani tark etishi mumkin va kim qila olmaydi, ba’zi oila a’zolari nima qilishlari kerak va qolganlari nima qilishlari kerak. Uch yillik inqiroz uchun eng muhim neoplazma yangi “men o‘zim” tuyg‘usining paydo bo‘lishi. Hayotining dastlabki uch yilida kichkina odam tashqi dunyo bilan shug‘ullanadi, unga o‘rganib qoladi va o‘zini mustaqil ruhiy mavjudot sifatida namoyon qiladi. Bu yoshda, bola, go‘yo, erta bolaligining butun tajribasini umumlashtiradi va shu asosda u o‘ziga nisbatan munosabatni rivoj-

lantiradi, shaxsiyatning yangi xarakterli xususiyatlari paydo bo‘ladi. Bolaning atrofdagi dunyoga munosabati o‘zgarib bormoqda: endi chaqaloq nafaqat yangi narsalarni o‘rganish, xatti-harakatlar va ko‘nikmalarni o‘zlashtirish istagi bilan boshqariladi. Atrofdagi voqelik kichik tadqiqotchining o‘zini-o‘zi anglash sohasiga aylanadi. Bola allaqachon o‘z kuchini sinab ko‘rmoqda, imkoniyatlarni sinab ko‘rmoqda, o‘zini tasdiqlamoqda va bu bolalarning mag‘rurligi paydo bo‘lishiga yordam beradi – o‘z-o‘zini rivojlantirish va o‘zini takomillashtirish uchun eng muhim rag‘bat. Shuning uchun, mumkin bo‘lgan janjallarga oldindan tayyorgarlik ko‘rish yaxshiroqdir: ular aytganidek, “o‘rganish qiyin, jangda oson”.

1) tinchlik, faqat xotirjamlik. Ota-onalarni xavotirga soladigan inqirozning asosiy ko‘rinishlari odatda “affektiv portlashlar” deb ataladi. Bunday vaziyatlarda chaqaloq to‘liq tinchlanmaguncha hech narsa qilmaslik va qaror qabul qilmaslik tavsiya etiladi.

2) sinov va xato orqali. Uch yil bu mustaqillikning rivojlanishi, “men bu dunyoda nimani anglatishini va nimani anglatishini” “birinchi tushunchasi. Kichkintoyingizga hozir, sizning ko‘zingiz oldida xato qilish imkoniyatini bering. Bu unga kelajakda ko‘plab jiddiy muam-molardan qochishga yordam beradi. Ammo buning uchun siz o‘zingizning kichkintoyingizda, kechagi chaqaloqda, o‘z yo‘lidan borishga va tushunishga haqli bo‘lgan mustaqil odamni ko‘rishingiz kerak.

3) tanlash erkinligi. O‘z qarorimizga bo‘lgan huquq bu – muayyan vaziyatda o‘zimizni qanchalik erkin his qilishimizning asosiy belgi-laridan biridir. Uch yoshli bolada voqelikni bir xil idrok etish. Uch yillik inqirozning aksariyat salbiy ko‘rinishlari chaqaloq o‘z qaror-larida, harakatlarida erkinlikni his qilmasligi natijasidir. Albatta, uch yoshli kichkintoyi “bepul parvoz”ga qo‘yib yuborish aqldan ozgan bo‘lar edi, lekin siz unga o‘zingiz qaror qabul qilish imkoniyatini berishingiz shart: siz asabingizni tejsaysiz va bola uning fikri bilan ko‘rib chiqilganidan zavq va ishonch oladi.

4) bizning hayotimiz nima? O‘yin! Mustaqillikning oshishi uch yillik inqirozning o‘ziga xos xususiyatlaridan biridir. “Men qila olaman” va “xohlayman” o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rganish yaqin kelajakda uni rivojlantirish vazifasidir. Va u doimo va har xil sharoitlarda u bilan tajriba o‘tkazadi. Va ota-onalar bunday tajribalarda ishtirok etishlari bolaga inqirozni tezroq yengishga yordam beradi, uni chaqaloqning o‘zi va boshqalar uchun kamroq og‘riqli qiladi. Buni o‘yinda qilish mumkin.

Bizning ikkita o‘g‘limiz bor, eng kattasi uch yoshda, eng kichigi esa bir yarim yoshda. So‘nggi uch oy ichida katta yoshli bolada tez-tez tantrums, qichqiriq, tomoq og‘rig‘i bor, u tinchlanmaguncha hech narsaga erishib bo‘lmaydi. Menimcha, shu tarzda u o‘z narsasiga erishishga harakat qilmoqda, ya‘ni “ota-onalarni manipulyatsiya qilish”. Bunday paytlarda men hamma narsani qilishga tayyorman, agar u jim bo‘lsa, chunki eng kichigi bundan juda qo‘rqadi va yig‘lay boshlaydi. Men bu noto‘g‘ri ekanligini tushunaman, lekin bu haqda nima qilishni bilmayman. U eng baland ovozda kuladi va shunga ko‘ra yig‘laydi. Men ular bilan kun bo‘yi uyda bo‘laman, ko‘p o‘qiymiz, rasm chizamiz, bola she‘r o‘rganishni yaxshi ko‘radi. “Lakrimal tantrums” u oyog‘ini sindirib, olti hafta davomida gipsda o‘tirgandan so‘ng boshlandi, ehtimol bu voqealar bir-biriga bog‘liq emas, lekin ehtimol qandaydir bog‘liqlik bor. Va, shuningdek, (yuqorida aytilganlarning hammasi bilan birga) ich qotishi boshlandi. U yaxshi ovqatlanadi, ko‘plab sabzavotlar, mevalar, yetarlicha ichadi. Kenja o‘g‘li ham baqira boshladi, boshini yerga urdi, g‘azablandi. Biz chet elda yashaymiz va mahalliy shifokorlar hamma narsa yaxshi, hamma narsa o‘tib ketishini aytishadi. Xo‘sh, nima yaxshi? Men bu mening aybim ekanligini tushunaman, lekin bunday “ahmoq ota-onalarga” maslahat juda zarur. Uch yoshida bolalar uch yillik inqirozni boshdan kechirishadi. Bola o‘zini alohida shaxs sifatida biladi, uning istaklari bilan baland ovozda “men o‘zim” paydo bo‘ladi. Va har doim ham bolaning imkoniyatlari buni o‘zim amalga oshirishga imkon bermaydi.

O'jarlik, tantrums bu inqirozga hamroh bo'ladi. Eng kichigiga hasad qilish bu namoyonlarni yanada kuchaytirishi mumkin. Bunday vaziyatda bola bilan yaxshi munosabatlarni saqlab qolish, shuningdek, oqilona chegaralarni belgilash muhimdir. Ko'pincha bolangizga qo'lingizdan kelgan hamma narsada nima yeyish, kiyinish, qanday va nima o'ynash, yurish uchun qayerga borish va h.k. taslim bo'lish mantiqan to'g'ri keladi. Siz uchun muhim bo'lgan masalalarda xotirjam turish muhimdir. Bolalarning ota-onalaridan norozi bo'lishlari qo'rqinchli emas va ota-onalar o'zlarining g'azablari va noroziliklarini boshdan kechirishlari muhimdir. G'azablanishga olib kelmaslik yaxshiroqdir. Ular paydo bo'lganda kuzatib boring. Ko'pincha hayajonli, ta'sirchan bolalar charchaganlarida, haddan tashqari qo'zg'alganda tantrumlarni uyushtiradilar. Bunday bolalar kunning aniq rejimiga, kun davomida aniq qoidalarga muhtoj. Va "ortiqcha" erkinlik ularni tartibsiz qiladi va ular bunga dosh berolmaydilar. Oqsoqolning mustaqilligini rag'batlantiring. Yosh bilan kichik farq bilan bu qiyin bo'lishi mumkin. Ehtimol, kun bo'yi oqsoqol bilan uyda o'tirmaslik, balki uni boshqa bolalar va boshqa kattalar bo'lgan o'yin mashg'ulotlariga olib borishni boshlash mantiqan to'g'ri keladi. Va xotirjam bo'lishga harakat qiling. Buning ustida ishlang. Sizning xotirjamligingiz va ishonchli xatti-harakatlaringiz asosiy va kuchli bo'lishingizga yordam beradi. Va onada bu juda muhim, aks holda unga qanday suyanish kerak? Ehtimol, bu uch yillik inqiroz, xulq-atvor va hissiy namoyonlarda eng yorqinlaridan biri. Psixologiyada u ko'pincha "men o'zim" inqirozi deb nomlanadi, bu asosiy narsani ta'kidlaydi uning o'sib borayotgan jismoniy va psixologik xususiyatlari tufayli bolaning mustaqilligini oshirish. Ko'pincha inqirozning namoyon bo'lishi quyidagicha: itoatsizlik, kattalarning ko'rsatmalariga rioya qilishni istamaslik, ularga zid bo'lish istagi; har doim o'z talabini himoya qilish istagi ilgari o'rnatilgan normalar va qoidalarga qarshi isyon; o'z xohishirodasi. Bunday xatti-harakatlar to'satdan paydo bo'ladi. Qoida tariqasida, ilgari ota-onalar buni bolaning xatti-harakatlarida sez-

maydilar yoki bu unchalik aniq emas. Inqiroz boshlanishining chegaralari juda noaniq va ikki yildan uch yarim yilgacha o'zgarishi mumkin. Ota-onalar har doim ham bolaning o'sib borayotgan mustaqilligiga tayyor emaslar. Bola bilan bog'liq asosiy muammolar, nizolar bolani haddan tashqari himoya qiladigan yoki aksincha avtoritar ota-onalar bo'lgan ota-onalarda paydo bo'ladi. Ikkala holatda ham bolaning mustaqilligi bostiriladi. Va bu nizolarning asosiy sababi. Ulardan qochish uchun xatti-harakatlaringizni bolaga ko'proq mustaqillik berish tomon o'zgartirishga arziydi. Agar ushbu davrda ota-onalar bolaga ko'proq erkinlik va mustaqillik berishni boshlasalar albatta, bolaning imkoniyatlarining ma'lum chegaralarida, uning "kattaligini" qabul qilsalar va tushunsalar, unda inqiroz alomatlari yengib chiqiladi. Bola o'z mustaqilligini ko'rsatishi mumkin bo'lgan vaziyatlarni yaratishga harakat qiling. Masalan: unga yurish uchun boradigan kiyimni o'zi tanlashiga, o'zi kiyinishiga, to'shagini yotqizishiga, dasturxonga yordam berishiga ruxsat bering. Bolani har doim qilgan harakatlari uchun maqtang! Agar siz ushbu ma'lumotni o'qib chiqqandan so'ng, bola haqiqatan ham inqirozni boshdan kechirayotganini tushunsangiz, men sizga Internet manbalariga, bolaning hayotining ushbu davri haqida juda ko'p ma'lumotga ega bo'lgan ota-onalar uchun har qanday saytlarga murojaat qilishingizni maslahat beraman. Inqirozdan tashqari, bolaning bu xatti-harakati boshqa narsa bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Siz injiqliklar hech qanday sababsiz paydo bo'lishini yozasiz. Aslida, bunday emas. Injiqlik holatlarini tahlil qilishga harakat qiling. Bola qanday vaziyatlarda tashvishlanayotganini o'qituvchilar bilan tekshiring. Uyda bolani tomosha qiling, ko'z yoshlarini nima qo'zg'atayotganini tushunishga harakat qiling. Ehtimol, yaqinda bolaning hayotida har qanday o'zgarishlar davri bo'lgan kasallik, harakat va boshqalar. Kichkintoylar hayotida biror narsa o'zgarganda, ularga yangi sharoitlarga moslashish uchun vaqt kerak. Bunday moslashish davrida kayfiyat, tashvish, charchoqning kuchayishi mumkin. Agar siz xatti-harakatlardagi o'zgarishlar shunga o'xshash narsa bilan bog'liq

deb hisoblasangiz, chaqaloqdagi har qanday stressni jismoniy va hissiy vaqtincha kamaytirishingiz kerak. Ko‘proq dam oling, piyoda yuring, xursand bo‘ling, bolangiz bilan rasm chizish va modellastirish bilan shug‘ullaning, chaqalog‘ingiz va sizga zavq keltiradigan har qanday faoliyat. Ehtimol, sizning eringiz bilan munosabatlaringiz hali ham aniq emas. Bolalar ota-onalarining munosabatlaridagi nomutanosiblikni yaxshi his qilishadi, bu ularni tashvishga soladi va bezovta qiladi. Injiqliklar bolaning bu boradagi tashvishining natijasi bo‘lishi mumkin. Bunday holda, shaxsan psixologdan yordam so‘rashingizni maslahat beraman. Mutaxassis sizning shaxsiy vaziyatingizni tushunishga va bola bilan munosabatlarni o‘rnatishga, uning tashvishini kamaytirishga yordam beradi. Qanday bo‘lmasin, bola harakat qilganda, unga g‘azablanmang. Agar u sizga ruxsat bersa, o‘g‘lingizni quchoqlang, u bilan birga o‘tiring, uni o‘ping, tushunganingizni ayting – u biror narsadan xafa va siz uni tushunishga va pushaymon bo‘lishga tayyormiz! Mening qizim uch oylik oysiz. Men “xunuk” xatti-harakatlar uch yillik inqiroz ekanligini tushunaman. U unga aytilganlarni eshitadi, hozir unga xizmat qilish uchun dam oladi; uning kulgili va xavfli ekanligini ta’kidlaydi. Ilgari, hamma narsa nima uchun mumkin va nima uchun mumkin emasligini oddiy tushuntirish, dalillar va haqiqiy misollar bilan amalga oshirildi. Masalan: choynak mumkin emas, xavfli, u issiq, teginish-suv, issiq, qaynoq suv! Endi qandaydir takoz: u shunchaki to‘xtamasdan biron bir gapni gapira boshlaydi, qichqiradi va agar uni tinchlantirsam, u o‘girilib meni uradi. Umuman olganda, tajovuzkor va boshqalar. oila a’zolariga, nima desa ham, nima qilmasin, buvisiga doimiy ravishda tajovuz qiladi. Oxir-oqibat, har bir mojaro ko‘z yoshlari bilan tugaydi... va u undan afsuslanishini so‘raydi, o‘zini yomon his qiladi. Va shuning uchun kuniga bir necha marta! Bosh atrofida! Unga boshqa yo‘l bilan gapirish usuli ishlamaydi. Menga inqiroz bilan qanday kurashish kerakligini ayting! Siz haqsiz-sizning qizingiz haqiqatan ham uch yillik inqirozni boshdan kechirmoqda va u bilan siz ham. Menimcha, inqiroz bilan

kurashishning hojati yo‘q bu mutlaqo foydasiz. Siz qizingizning xatti-harakati inqirozning namoyon bo‘lishi ekanligini tushunasiz. Biroq, siz sodir bo‘layotgan o‘zgarishlarning mohiyatini to‘liq tushunmasligingiz mumkin psixologiyada “men o‘zim” inqirozi deb ataladigan inqirozning mohiyati. Shuning uchun, bundan boshlaylik. Taxminan uch yoshida, bolaning rivojlanishi u ko‘pchilik bilan mustaqil ravishda, kattalarning yordamisiz kurasha oladigan darajaga yetadi, kattalarning o‘zi esa buni qabul qilishga hali tayyor emas, ular doimiy parvarish, g‘amxo‘rlik, vasiylik va o‘z farzandlarini to‘g‘ri yo‘nalishga yo‘naltirishga odatlangan kattalar nuqtayi nazaridan. Natijada, qarama-qarshilik paydo bo‘ladi bolaning o‘zi allaqachon qila olishi va ota-onalar buni hali tushunmaganligi va bolaga bo‘lgan munosabatini qayta tiklamaganligi, bu munosabatni unga, bolaga, imkoniyatlarga moslashtirmasligi. Shuning uchun, bolaning sizning so‘rovlaringizga, tushuntirishlaringizga ilgari ishlagan va boshqalarga salbiy munosabatining sabablari. Bolaning mustaqil bo‘lishiga tayyor emasligingiz bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Va agar siz bundan oldin juda g‘amxo‘r ona bo‘lgan bo‘lsangiz, unda siz bolaning mustaqilligini ikki baravar qabul qilishingiz qiyinroq. Voyaga yetganlarning xatti-harakatlarini qayta qurish ikkita asosiy narsani o‘z ichiga oladi: bolaning tashabbusi va mustaqilligini vakolatli rag‘batlantirish. Agar ota-onalarning xatti-harakati, ularning bolaga bo‘lgan munosabati o‘zgarmasa, sizni juda bezovta qiladigan barcha narsalar paydo bo‘ladi: kattalarning deyarli har qanday talabi yoki iltimosiga salbiy reaksiyalar, o‘jarlik, o‘z xohish-irodasi, bu – bola o‘zi qaror qilgan narsani qilishni xohlashida namoyon bo‘lishi mumkin, shu bilan birga uning imkoniyatlari uning istaklariga mos kelmasligi mumkin. Bunday zanjirli reaksiya paydo bo‘ladi siz o‘zingiz ta‘riflaysiz sizning talabingiz, so‘rovingiz bolaning salbiy reaksiyasi bola o‘zi xohlagan narsani qiladi sizning salbiy reaksiyangiz ziddiyat. Eng qizig‘i shundaki, bu zanjirli reaksiyani boshlash mumkin emas. Sizning shuningdek, barcha yaqin qarindoshlaringizning asosiy vazifasi bolaning mustaqilligini amalga oshirish

uchun sharoit yaratishdir. Quyida men ushbu shartlarni yaratish bo'yicha ba'zi maslahatlarni taklif qilaman. Birinchisi: bolaning rivojlanishi masalasida psixologik savodxonlik darajasini oshirganingizga ishonch hosil qiling bu psixologiya bo'yicha mashhur kitoblar, otonalar uchun jurnallar bo'lishi mumkin, shu jumladan qidiruv tizimida kerakli maqolalarni topishingiz mumkin bo'lgan jurnal saytlari. Ikkinchisi: bolaning mustaqilligiga nisbatan munosabatingiz ustida ishlang va agar kerak bo'lsa, qarindoshlaringizning bir xil munosabatida, mustaqillikni rivojlantirish yo'lida qat'iy turish chaqaloqning rivojlanishini buzish ekanligini tushunishga harakat qiling! Doimiy vasiylik, maslahat va yordam mustaqillikning dushmanlari, mustaqillik va tashabbus kelajakda qizingiz uchun juda foydali bo'lgan fazilatlaridir! Uchinchisi: qizingizni yutuqlari uchun maqtang, ayniqsa o'ziga ishonish bilan bog'liq. To'rtinchisi: bolaga mustaqillikni ifoda etish uchun ko'proq imkoniyatlar bering bundan oldin siz uning xavfsizligi haqida g'amxo'rlik qilishingiz kerak: rozetkalar yashiringan, burchaklar himoyalangan va boshqalar. Masalan: qizingiz yolg'iz qolsin; unga kun uchun kiyim tanlash va kiyinish. Sizga uy atrofida yordam berishga ruxsat bering (kechki ovqatdan oldin stol ustiga peçete qo'ying, oshxonadagi stolni artib oling, gullarni sug'orib oling, polni supurib tashlang, kichkina narsani yuving va hokazo), yurishda qizingizga qayerda o'ynashni o'zi hal qilishiga imkon bering: qum qutisida, slaydda va nima. Agar sizning uy ishlarida yordam berish haqidagi so'rovlaringiz salbiy qabul qilinsa, dastlab hamma narsa o'yinga aylantirilishi mumkin, keyin qizi buni o'zi qilayotganini tushunganida va u ham buning uchun maqtovga sazovor bo'lsa, u buni zavq bilan qiladi. Beshinchisi, siz aytib o'tgan tajovuzning namoyon bo'lishi bilan bog'liq: bolaning xatti-harakatlaridagi tajovuzkor tendensiyalarni darhol to'xtating. "Sizning xatti-harakatlaringizdan xafa bo'ldim. Bu mumkin emas. Siz yomon ish qilyapsiz. Menga bu yoqmaydi". Bolaga ko'proq erkinlik berish, shuningdek, tajovuzkor xatti-harakatlarning kamayishi yo'q qilinishiga ijobiy ta'sir qiladi.

Oltinchisi: o'zingizni, o'z hayotingizni eslang. Barcha tavsiyalar faqat qo'llanma. Xayol qiling, izchil va sabrli bo'ling va siz muvaffaqiyatga erishasiz! Bu davr kattalar bilan muloqot qilish, shuningdek, o'yin o'ynash va tengdoshlar bilan haqiqiy munosabatlar orqali inson munosabatlarining ijtimoiy makonini o'zlashtirish davri sifatida tavsiflanadi. Maktabgacha yoshdagi bola doimiy narsalar dunyosini o'zlashtirib, ko'payib borayotgan narsalardan foydalanishni o'zlashtirib, o'zi uchun "texnogen dunyoning ikki tomonlama tabiatini: narsaning funksional maqsadining doimiyligi va nisbiyligini" kashf etadi. Bu yoshdagi bolaning asosiy intilishlaridan biri bu tanani, aqliy funksiyalarni va boshqalar bilan muloqot qilishning ijtimoiy usullarini egallash istagi. Bola muloqotning qabul qilingan ijobiy shakllarini o'rganadi. U nutqni jadal rivojlantirmoqda, bu yerda nafaqat ma'lumot almashish funksiyasi, balki ifodali ham mavjud. Aloqa imkoniyatlari. Muloqot shakli: tashqi situatsion-kognitiv 4-5 yilgacha ekstrasi-tuatsion-shaxsiy 5-6 yil. Muloqotga bo'lgan ehtiyojning mazmuni: e'tibor, hamkorlik va hurmatga bo'lgan ehtiyoj 4-5 yosh mehribon e'tibor, hamkorlik, kattalarga hurmat, hamdardlik va o'zaro tushunish istagining yetakchi roli 5-6 yil. Muloqotning yetakchi motivi. Kognitiv: kattalar bilimdon sifatida, ekstremal vaziyatlar haqida bilim manbayi. obyektlar, sabablar va munosabatlarni muhokama qilish uchun sherik; 4-5 yil Shaxsiy: bilim, ko'nikma va standartlarga ega bo'lgan yaxlit shaxs sifatida kattalar 5-6 yosh. Ushbu muloqot shaklining bolaning umumiy rivojlanishidagi ahamiyati: hodisalarning extrasensor mohiyatiga birlamchi kirib borish, fikrlashning vizual shakllarini rivojlantirish; jamiyatning axloqiy qadriyatlari bilan tanishish; diskursiv fikrlashga o'tish 5-6 yosh. Shunday qilib, muloqot bolaning aqliy rivojlanishida muhim rol o'ynaydi. Muloqot jarayonida u atrofdagi dunyoning obyektlari, hodisalari haqida ma'lumot oladi, ularning xususiyatlari va funksiyalari bilan tanishadi. Muloqotda bolaning bilimga qiziqishi o'zlashtiriladi. Boshqa odamlar bilan muloqot qilish unga ijtimoiy muhit, jamiyatdagi xulq-atvor normalari,

o'zining kuchli va zaif tomonlari, atrofdagi dunyoga boshqa odamlarning qarashlari haqida ko'p narsalarni o'rganish imkonini beradi. Kattalar va tengdoshlar bilan muloqot qilish, bola o'z xatti-harakatlarini tartibga solish, faoliyatda o'zgarishlar qilish, boshqa odamlarning xatti-harakatlarini to'g'rilashni o'rganadi. Muloqot rivojlanadi, maktabgacha yoshdagi bolaning hissiy sohasini shakllantiradi. O'ziga xos insoniy his-tuyg'ularning butun doirasi bolaning boshqa odamlar bilan muloqot qilish sharoitida paydo bo'ladi.

2.3. Kichik maktabgacha yoshda bola shaxsining shakllanishi (3-5 yosh) Katta maktabgacha yoshda bola shaxsining shakllanishi (5-7 yosh)

Bola jismoniy taraqqiyotining 3 yoshdan 7 yoshgacha bo'lgan davrini qamrab oluvchi maktabgacha ta'lim yoshida psixik rivojlanishda ham katta o'zgarishlar ro'y beradi. Bu davr mobaynida bola shaxsini belgilab beruvchi xususiyatlar shakllanadi. Bolaning shaxs sifatida shakllanish nuqtayi nazaridan qaraganda maktabgacha yoshdagi davrini uch bosqichga ajratish mumkin: Birinchi bosqich 3–4 yoshni o'z ichiga oladi va ushbu bosqich bolada emotsional jihatdan o'z-o'zini boshqarishning mustahkamlanishi bilan bog'liq. Ikkinchi bosqich 4–5 yoshgacha bo'lgan davr asosan axloqiy jihatdan o'zini-o'zi boshqarishi kuchayadi. Uchinchi bosqich 6–7 yoshni qamrab olib bolada ishbilarmonlik, o'z-o'zini anglash, shaxs xususiyatlarining shakllanishi bilan xarakterlanadi. Bu davrlashtirish jihatidan qaralganda birinchi va ikkinchi bosqichlar kichik va o'rta bog'cha yoshiga, 3-bosqich esa kata bog'cha yoshiga to'g'ri keladi. Bola shaxsining rivojlanishi uchun zarur bo'lgan turli-tumanlar. Bola rivojlanib borar ekan yangi psixik sifatlarni va xulq-atvor ko'rinishlarini o'zlashtiradi. Shu tariqa u shaxsga, jamiyatning kichik bir a'zosiga aylanadi. Maktabgacha ta'lim yoshidagi bola butunlay shakllanib ulgurmagan va keyinchalik kamol topishga qodir bo'lgan shaxs hisoblanadi, lekin

bunga qaramay bolada nisbatan barqaror ichki dunyo shakllanadiki, u bolani ilk bora shaxs deb atashga asos bo'la oladi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning rivojlanish sharoitlari avvalgi yosh bosqichidan jiddiy farq qiladi. Kattalar tomonidan bolaning xulqiga bo'lgan talablar sezilarli darajada oshadi. Jamiyatda barcha uchun majburiy bo'lgan axloq qoidalariga, ijtimoiy odob normalariga amal qilish asosiy talabga aylanadi. Atrof-muhitni bilish imkoniyatlarining o'sishi, bolani yaqinlari tashkil qilgan tor doiradan olib chiqadi va o'zaro munosabatlar shaklini ilk bora o'zlashtira boshlaydi. Bola o'zaro munosabatlar shaklini ilk bora kattalarning ta'lim, mehnat kabi asosiy faoliyati turlarida o'zlashtirib boradi. Bola tengdoshlari bilan birga o'ynaydi, o'z harakatlarini tengdoshlarining harakatlari bilan muvofiqlashtirishni, o'rtoqlarining qiziqishlari va fikrlari bilan hisoblashishni faoliyat jarayonida o'rganadi. Maktabgacha bo'lgan bolalik davri davomida bola harakatlarida o'zgarishlar va qiyinchiliklar ro'y beradi. Ular bolaning idroki, fikrlashini, xotirasinigina emas, o'zining xulqini yo'lga qo'yishini ham talab qiladi. Shaxslararo munosabatlardagi axloq-odob namunalarini o'zlashtirish kattalar ta'siri ostida boshqariladi. Bu kattalarning bola shaxsining shakllanishiga ko'rsatgan asosiy ta'siridir. Bola shaxsining rivojlanishi ikki jihatni o'z ichiga oladi. Ulardan biri bolani atrof-muhitni asta-sekin anglab borishini va unda o'z o'rnini his qilishini bildiradi. Bular sababli bola xulqida o'zgarishlar ro'y beradi va ular ta'siri ostida bola u yoki bu harakatlarni sodir qiladi. Boshqa jihat esa his-tuyg'u va irodaning rivojlanishini taqozo etadi. Ular yuqorida aytilgan o'zgarishlar ta'sirini, xulq-atvorni mustahkamligini, uning tashqi sharoitlarga bog'lanib qolmasligini ta'minlaydi. Bolalar uchun odob namunasi sifatida kattalarni o'zi avvalo ularning harakatlari, o'zaro munosabatlari xizmat qiladi. Bola atrofidagi yaqin insonlarning xulqi unga bevosita jiddiy ta'sir ko'rsatadi. U ularga taqlid qilishga, odatlarini o'xshatishga, odamlarga, hodisalarga, narsalarga bo'lgan fikrlarini o'zlashtirishga moyildir. Lekin yaqinlari bilan ish cheklanib qolmaydi.

Maktabgacha yoshdagi bola kattalar hayoti bilan har xil yo‘llar orqali tanishadi: ularning mehnatini kuzatadi, hikoya, she‘r va ertaklarni tinglaydi. Boshqalarning mehr, hurmat va maqtovlariga sazovor bo‘lgan odamlar bola uchun namuna vazifasini o‘taydi. Shu bilan birga bolalar guruhida ijobiy baholangan va mashhur bo‘lgan tengdoshlarining harakatlari ham u uchun namuna bo‘la oladi. Va nihoyat, ertaklarda aks ettirilgan personajlarning harakatlari ham namunalikda katta ahamiyatga ega. Bunday personajlar u yoki bu odob fazilatlariga ega bo‘ladi. Bolaning yaqinlari doirasiga kirmaydigan, shunday bo‘lsa ham uning e‘tiborini qozona olgan odamlar fikri uning namunali xulqni o‘zlashtirishida katta ta’sir o‘tkazishi mumkin. Bola bu odamlarga qattiq bog‘lanib qolganligi sababli, ularning kattalarga, bolalarga, hikoya va ertak qahramonlariga bergan bahosi u uchun boshqalarnikidan ishonarli tuyiladi. Maktabgacha yoshdagi bolaning shaxsiyatini rivojlantirishda uning atrofidagi odamlar alohida o‘rin tutadi. Kichik maktabgacha yoshda, ularning yordami bilan bolalar muloqotning ba’zi qoidalarini bilan tanishadilar “siz jang qila olmaysiz baqirolmaysiz do‘stingizdan ololmaysiz sizga kerak. do‘stingizdan xushmuomalalik bilan so‘rashuning yordami uchun unga rahmat aytishingiz kerak” va hokazo. Maktabgacha yoshdagi bola qanchalik katta bo‘lsa, u munosabatlar qoidalarini o‘rganadi. Ularni assimilyatsiya qilish uy ro‘zg‘or qoidalarini ishlab chiqishdan ko‘ra katta qiyinchilik bilan sodir bo‘ladi. Maktabgacha yoshning oxiriga kelib, bola kattalar yordamida mehnat va ta’lim faoliyati bilan bog‘liq juda ko‘p qoidalarini o‘rganadi. Xulq-atvor qoidalarini o‘zlashtirish bosqichma-bosqich jarayondir. Bu jarayonni har tomonlama o‘rgangan V.A. Gorbacheva uni quyidagicha tavsiflaydi. Boshlang‘ich maktabgacha yoshdagi bolalar dastlab barcha qoidalarini o‘qituvchining faqat o‘zlariga qaratilgan xususiy o‘ziga xos talablari sifatida qabul qiladilar. Bolaning umumiy rivojlanishi jarayonida, u bilan olib boriladigan tarbiyaviy ish jarayonida, o‘zlari va boshqa bolalar uchun bir xil talablarni qayta qayta idrok etish va ushbu qoidalarga rioya qilish

natijasida, bolalar bilan aloqa oʻrnatadi. ularning oʻrtoqlari, qoidani, yaʼni umumlashtirilgan talab sifatida oʻzlashtira boshlaydi. Oʻrganilgan xulq-atvor qoidalarini bilish darajasi asta-sekin oʻsib boradi. Bolaning hayotiy tajribasi, uning individual tipologik xususiyatlari ularni ishlab chiqarishga sezilarli taʼsir koʻrsatadi. Bolalar bogʻchasidan bogʻcha guruhlariga koʻchib oʻtgan, toʻgʻri tarbiyalangan oilalardan chiqqan bolalar pedagogik talablarni boshqalarga qaraganda tezroq idrok etadilar va ularni oʻzlashtiradilar. Maktabgacha yoshdagi bolalarning xulq-atvor qoidalarini shakllantirishda pedagogik baholash katta ahamiyatga ega. Tengdoshlar bilan muloqot qilishda “motivatsion” qiyinchiliklarga duch kelgan bolalar uchun, muloqotga yetarli darajada ehtiyoj sezmagani uchun dastlab tengdoshlar bilan aloqalarni faollashtirmaslik kerak. Avval ular uchun sevimli mashgʻulotlari asosiy sevimli mashgʻulotlariga toʻgʻri keladigan 1-2 sherikni tanlash tavsiya etiladi va shundan keyingina ularning aloqa doirasini asta-sekin va ehtiyotkorlik bilan kengaytiradi. Turli xil tabiatdagi avtoritar tashkilotchilar motivatsion” qiyinchiliklarni boshdan kechirayotgan bolalar bilan ishlashda muvaffaqiyatga muloqot qilish uchun notoʻgʻri shakllangan motivlarni qayta yoʻnaltirish va birinchi navbatda oʻyindagi sheriklarning fikrlari bilan hisoblashni istamaslikni bartaraf etishga qaratilgan ish yordam beradi. Guruhdagi bolalarning shaxslararo munosabatlarini shakllantirishda oʻyin maktabgacha yoshdagi bolalarning yetakchi faoliyati, uni tarbiyachi tomonidan malakali boshqarish, bilvosita va bevosita yetakchilik sifatida muhim rol oʻynaydi. Maktabgacha yoshdagi katta bolalar nutqini rivojlantirishda erishilgan asosiy natijalar muloqot sohasidagi chuqur oʻzgarishlar bilan bogʻliqdir. Tengdoshlar bilan muloqot qilish birinchi oʻringa oʻtadi. Bola oʻz tengdoshini kattalardan afzal koʻra boshlaydi. Oʻyin jarayonidagi oʻrtogʻiga qaratilgan nutq kattalar bilan boʻlgan muloqotga qaraganda ancha mazmunliroq boʻla boshlaydi. Sherik bilan dialog muvofiqlashtirilgan predmetli va nutqiy faoliyat tusiga ega boʻladi. Bolalar endi qoʻshnilari eʼtiborini jalb qila oladilar, oʻzlari ham uning

ishlari va bildirgan fikrlari bilan qiziqadilar. Maktabgacha yoshdagi katta bolalar nutqining vazifalari turlichadir. Nutqdan atrofdagilar bilan aloqa oʻrnatishda, oʻziga, oʻz ishlariga va kechinmalariga diqqatni jalb qilishda, bir-birini oʻzaro tushunishda, sherik xulqiga, uning fikri va hissiyotlariga taʼsir koʻrsatishda, oʻz faoliyatini tashkil etishda, oʻyindagi oʻz oʻrtogʻining harakatlarini muvofiqlashtirishda foydalaniladi. Nutq atrof-muhit haqidagi muhim bilim manbayi, tabiat, narsalar va odamlar dunyosi haqidagi tasavvurlarni qayd etish vositasi, bilish faoliyati vositasi boʻlib xizmat qiladi. Maktabgacha yoshdagi katta bolalarning nutqi shuningdek, obyektiv aloqalarning oʻziga xos sohasi sifatida namoyon boʻladi, u bularni soʻz, tovush, qofiyalar va fikrlar bilan oʻynab turib anglaydi. Nutqiy rivojlanishga til qobiliyatlarini til elementlari va ular bilan operatsiyalar oʻtkazish qoidalarini oʻz ichiga oluvchi harakatchan, funksional tizimlarni shakllantirish sifatida qaraladi.

Bu til umumlashtirmalari negizida yaratiladigan individual til tizimidir. Turli yosh bosqichlarida turli til vositalarini, yaʼni nutq tovushlari, leksik grammatik materiallar va boshqalarni oʻzlashtirishda bolalar nutqida individual farqlar kuzatiladi. Shuningdek, bolalar nutqi shakllanishining asosiy bosqichlarida ham individual farqlar kuzatiladi. Bola nutqi bolaga oid boʻlgan oʻziga xos submadaniyatning qimmatli ovozidir. Nutqni rivojlantirish nafaqat bolani atrof olam bilan tanishtirish tomoni, balki umumiy psixik rivojlanish ustuni hisoblanadi. Bola nutqining rivojlanishi umuman shaxsni va shu bilan birga barcha psixik jarayonlarni shakllantirish bilan bogʻliqdir. “Tilni egalash jarayoni bu – faqat va shunchaki bilimlar, mahorat hamda koʻnikmalarni berish jarayoni emas. Bu eng avvalo tarbiyadir. Qalbni tarbiyalash, aqlni tarbiyalash, fikrlar tuzishni shakllantirish, inson ruhiy qiyofasining eng nozik qirralariga chidam bilan ishlov berishdir” (K.D. Ushinskiy). Bola nutqiy rivojlanishining, bir tomondan, tashqi taʼsirlar bilan belgilanishi, ikkinchi tomondan esa uning toʻsatdan yuz berishi, “oʻz-oʻzidan harakatga kelishi” bilan tavsiflanishini tushunish nutq

ontogenezi haqidagi zamonaviy tasavvurlarga xos holatdir. Nutqni rivojlantirishning ana shu qonuniyatlari va mexanizmlarini tushunib yetish ularni batafsil ko'rib chiqishni talab qiladi. Qayd etish lozimki, olimlar fikriga ko'ra, o'z-o'zini rivojlantirish jarayonlari nafaqat nutqda, balki mutlaqo bolalar faoliyati bo'lmish o'yinlar va bolalar qiziquvchanligi jarayonida ham yorqin namoyon bo'ladi N.N. Podyakov hamda u kattalar rolini inkor etmaydi: kattalar bolalarning faolligiga javob beradi, bolaga e'tiborini qaratgani holda uni faoliyatga, muloqotga chorlaydi. So'nggi yillarda nutq rivojlanishidagi ayrim bosqichlarni o'rganishga katta e'tibor qaratilmoqda. Ma'lumki, har bir inson butun umri mobaynida til boyliklarini egallagani holda o'z nutqini takomillashtirib boradi. Har bir yosh bosqichi uning nutqiy rivojlanishiga biron bir yangilik olib kiradi. Nutqni egallashdagi eng muhim bosqich maktabgacha yoshga to'g'ri keladi. Maktabgacha yoshdagi bola nutqini rivojlantirishning asosiy vazifasi bola tomonidan ona tilining har bir yosh bosqichi uchun belgilangan normalari va qoidalarini o'zlashtirilishi hamda uning kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantirishdan iboratdir. Qayd etish lozimki, bir xil yoshdagi bolalarning nutqiy darajasi bir-biridan mutlaqo farq qilishi mumkin. Maktabgacha yoshda nutqni rivojlantirish ona tilini egallash o'z tabiatiga ko'ra ko'p qirrali jarayon hisoblanadi. U aqliy rivojlanish bilan uzviy bog'langan, chunki insonning rivojlangan tafakkuri bu nutqiy, til, so'z-mantiqiy tafakkurdir. Nutqiy rivojlanish, tilni egallash va aqlni, bilishni rivojlantirish o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik tafakkurni rivojlantirish uchun tilning qanchalik muhim ahamiyatga egaligidan dalolat bermoqda. Shu bilan birga nutqiy til va intellektual rivojlanishdagi o'zaro bog'liqlikni teskari yo'nalishda intellektidan tilga qarab ham ko'rib chiqish zarur. Bunday yondashuvni shartli ravishda intellektning til lingvistik funksiyasini tahlil qilish, ya'ni intellekt, fikrlash faoliyatining tilni egallashdagi ahamiyatini aniqlash sifatida ham belgilash mumkin. Ayniqsa, ravon nutqni, ya'ni mazmunli, mantiqiy, izchil nutqni shakllantirishda nutqiy va intellektual rivoj-

lanish o'rtasidagi uzviy aloqa yanada aniqroq ko'rinadi. Biron bir narsa haqida tushunarli qilib so'zlab berish uchun hikoya obyektini predmet, voqeani aniq tasavvur qilish, tahlil qila olish, asosiy xususiyat va sifatlarni tanlab olish, predmet bilan hodisalar o'rtasida turli nisbatlarni sabab-oqibat, vaqt o'rnatish olish lozim.

2.4. “Ilk va maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo'yiladigan Davlat talablari”da bolaning ijtimoiy-hissiy rivojlanishi. Ilk qadam davlat o'quv dasturi kompetensiyalari “Ilm yo'li” variativ dasturda bolalar psixikasidagi o'ziga xosliklar

Davlat talablarining maqsadi mamlakatda o'tkazilayotgan ijtimoiy iqtisodiy islohotlarni, xorijiy mamlakatlar ilg'or tajribasi hamda ilm fan yutuqlari va zamonaviy informatsion kommunikativ texnologiyalarni inobatga olgan holda maktabgacha ta'lim tizimida ma'nan mukammal va intellektual rivojlangan shaxsni tarbiyalashdir. Davlat talablarining vazifalari quyidagilar hisoblanadi: maktabgacha yoshdagi bolalarning rivojlanishi, ta'lim-tarbiyasi mazmuni va sifatiga qo'yiladigan talablarni belgilash milliy, umuminsoniy va ma'naviy qadriyatlar asosida bolalarga ta'lim-tarbiya berish, rivojlantirishning samarali shakllari va usullarini joriy etish ta'lim-tarbiya jarayoniga pedagogik va zamonaviy axborot kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish kadrlarni maqsadli va sifatli tayyorlash uchun ta'lim, fan va ishlab chiqarishning samarali integratsiyasini ta'minlash. Davlat talablari quyidagi tamoyillar asosida tatbiq etiladi. Bolaning noyoblari:

- “Men” konsepsiyasi va shaxsiy ta'limini yaratishda bolaning faol roli;
- Bolaning huquqlarini himoya qilish va ta'minlashning muhimligi;
- Bola ta'limi va rivojlanishida kattalarning asosiy roli;

– Bolalar rivojlanishida individual farqlanishlar mavjudligi sababli, har bir bolaga moslashuvchan bo‘lib, individual variativlik asosida yondashish.

Davlat talablari bolaning quyidagi rivojlanish sohalari bo‘yicha belgilanadi. Jismoniy rivojlanish va sog‘lom turmush tarzining shakllanishi. Ijtimoiy hissiy rivojlanish nutq, muloqot, o‘qish va yozish malakalari bilish jarayonini rivojlanishi, ijodiy rivojlanish. Sog‘lom turmush tarzi va xavfsizlik bola sog‘liqni saqlash malakalarini namoyon qiladi, xavfsiz sog‘lom taom va hayot xavfsizligi qoidalari haqida tushunchaga ega bo‘ladilar.

3-4 yoshli bola mazkur rivojlanish sohasining kichik sohalari bo‘yicha quyidagi kutilayotgan natijalarga erishadilar:

– turli usullar bilan yuradi, kolonna doira bo‘lib saflana oladi; -uch oyoqli velosipedda uchadi. Mayda motorika:

– halqaga arqonni kirgizadi, mayda predmetlarni ma’lum bir tartibda taxlaydi;

– buyumlarni bir idishdan ikkinchisiga joylashtiradi.

sensomotorika:

– katta koptoklarni masofaga, ikki qo‘l bilan, o‘tirib-turib irg‘itadi;

– silliq va notekis teksturaning farqiga boradi, ta’mini aniqlaydi; sog‘lom turmush tarzi va xavfsizlik:

– mustaqil qo‘li, yuzini yuvadi, tishini tozalaydi, sochiqdan foydalanadi taroq va dastro‘mol yoki salfetskadan foydalanadi, ovqat vaqtida mustaqil qoshiq bilan foydalanadi;

– mustaqil hojatxonaga boradi, xavfli bo‘ladigan predmetlarni farqiga boradi.

4-5 yoshli bolaning mazkur sohaning to‘rttala kichik sohasi bo‘yicha kutilayotgan natijalari:

– koptokni yerga o‘ng va chap qo‘li bilan galma-gal uradi; matrap bilan mayda uchayotgan, suzayotgan predmetlarni tutadi; sovun ko‘piklarini uchiradi. Mayda motorika:

– mustaqil tugmachalarni qadaydi va yechadi, kiyimi poyabzali ilgaklarini o‘zi taqadi

– na‘muna asosida ipga yirik, o‘rta va mayda munchoqlarni teradi

– matrap bilan mayda uchayotgan, suzayotgan predmetlarni tutadi

– sovun ko‘piklarini uchiradi.

Sog‘lom turmush tarzi va xavfsizlik:

– vitaminlar va sog‘lom ovqatlanish foydasini biladi

– ovqatlanish oldidan qo‘lini yuvadi

– sanchqidan to‘g‘ri foydalanadi.

5-6 yoshli bolalarda kutilayotgan natijalar shaxsiy gigiyenaga rioya qiladi; yuzalarda turli chiziqlar chizadi.

6-7 yoshli bolada kutilayotgan natijalar bir, ikki, to‘rtta bo‘lib saflanadi tabiat burchagidagi o‘simliklar va jonzoatlarni parvarishlaydi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Maktabgacha yoshdagi o‘sib borayotgan bola shaxsini hayotga tayyorlash, unda hayotiy muhim masalalarni hal qilish uchun zarur bo‘lgan, axloqiy me‘yor va qadriyatlarni o‘zlashtirish, boshqa insonlar bilan muloqot qilish, “men” obrazini qurish bilan bog‘liq bo‘lgan faoliyat usullarini shakllantirishga tayyorgarlikni nazarda tutadi. Boshlang‘ich muhim kompetensiyalar bolaning faoliyat va axloq subyekti sifatidagi yaxlit rivojlanishini talab etadi. Kompetensiya bolaning bilim, ko‘nikma, malaka va qadriyatlari majmuidir. Boshlang‘ich kompetensiyalar, rivojlanish sohasidan qat’i nazar, bola shaxsi shakllanishi uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. Maktabgacha yoshdagi bolaning kompetensiyalari. Maktabgacha yoshdagi (6-7 yosh) bolaning umumiy muhim kompetensiyalari quyidagilardan iborat.

– kommunikativ kompetensiya muloqot vositalaridan turli vaziyatlarda foydalana bilish ko‘nikmasi;

– o‘yin kompetensiyasi bolaning o‘yin jarayoni va bilim va ko‘nikmalardan ijodiy foydalanishi. O‘quv tarbiyaviy faoliyat uchun asos hisoblanadi ijtimoiy kompetensiya hayotiy vaziyatlarda kattalar

va tengdoshlar bilan muloqotda axloq qoidalarini va me'yorlariga rioya qilgan holda o'zini tutish mahorati;

– bilish kompetensiyasi atrofdagi olamni ongli ravishda idrok qilish va olingan bilim, ko'nikma, malaka va qadriyatlardan o'quv va amaliy vazifalarni hal qilish uchun foydalanish. Bolaning rivojlanish sohalarini kompetensiyalari. Bolaning kompetensiyalari bola rivojining quyidagi sohalarida belgilanadi:

- jismoniy rivojlanish va sog'lom turmush tarzining shakllanishi;
- ijtimoiy-hissiy rivojlanish;
- nutq, muloqot, o'qish va yozish malakalari;
- bilish jarayonining rivojlanishi;
- ijodiy rivojlanish.

Maktabgacha ta'lim bola olti-yetti yoshga yetgunicha davlat va nodavlat maktabgacha tarbiya muassasalarida hamda oilalarda amalga oshiriladi. Maktabgacha ta'lim maqsadi va vazifalarini ro'yobga chiqarishda mahallalar, jamoat va xayriya tashkilotlari, xalqaro fondlar faol ishtirok etadi. Hozirgi kunda bolalarning maktabga tayyorgarlik darajalariga qo'yilayotgan jiddiy talablar bu borada zaruriy nazariy, amaliy chora-tadbirlarni ishlab chiqishni taqazo etmoqda. Rasman bolalar bog'chasi maktabga tayyorlov maskani hisoblansada, aslida bolalar tug'ilishi bilanoq maktabga tayyorgarlik boshlaydi desak, mubolag'a bo'lmaydi. O'z oila a'zolari va do'stlari atrofdagi odamlar bilan o'zaro munosabatlari orqali ular boshqalarga mas'ul bo'lish, tashqi dunyoga qiziqish va yangi qobiliyatlarni o'zlashtirish ishtiyoqini rivojlantirish singari muhim tayyorgarlik ko'nikmalarini o'rganadilar. Bundan tashqari, ular o'zlarining ota-onalari, tarbiyachilari va aka-ukalaridan farqli alohida faoliyat bilan shug'ullanadigan individual shaxslar ekanliklarini anglab boradilar. Bolalar bog'chasida rivojlanishga yo'naltirilgan dasturlardagi tizimli rejalashtirilgan o'yinlar yordamida til, aql, sensomotorika va ijtimoiy-emotsional qobiliyatlar mustahkamlanadi. Maktabgacha yosh davridagi bolalar rivojlanishining turli jihatlarini har tomonlama o'rganish shuni ko'rsatdiki,

maktabning birinchi sinflari bilan taqqoslaganda bolalar bog'chasining maktabga tayyorgarlik guruhlarida o'qiyotganda ular o'zlarini xotirjam, psixologik jihatdan erkin va o'ziga bo'lgan ishonchni his qilishadi. Va bu yerda gap faqat bolalar bog'chasining sharoitlari bolaga yaxshi tanishligi va bu uning yangi ta'lim faoliyatiga moslashish jarayoni haqida emas. Va hattoki qator obyektiv sabablar tufayli ya'ni ko'plab maktablarning uzoqda joylashganligi, qo'shimcha sinflar va o'qituvchilar yetishmasligi sababli sinflarning optimal bandligini oshirib yuborilishi, xonalar yetarli emasligi va hokazolardir. Buning asosiy sababi shundaki, bolalar bog'chasining hayot ritmi, bolalarning kattalar bilan va bir-biri bilan muloqot uslubi maktabgacha yoshdagi bola psixikasining rivojlanish darajasiga ko'proq mos keladi. Beqarorlik, yangi sharoit va munosabatlarga moslashishdagi qiyinchiliklar tufayli 6 yoshli bola to'g'ridan to'g'ri hissiy aloqalar (emotsional munosabat)ga muhtoj bo'lib, rasmiylashtirilgan maktab sharoyitida bu ehtiyoj qondirilmaydi. Psixologlar va o'qituvchilar 6 yoshidan boshlab maktabda o'qishning ko'plab ijobiy va salbiy tomonlarini keltirib o'tishadi. Ushbu yoshda maktabga borishga bo'lgan eng jiddiy e'tirozlarni D.B. Elkonin ilgari surgan. Uning yozishicha, bolalar rivojlanishining keyingi, yuqori bosqichiga o'tish ichki qarama-qarshiliklarni namoyon qiladi. Agar bu qarama-qarshiliklar pishib yetilgunga qadar mukammal bo'lsa obyektiv omillarni hisobga olmasdan subyektiv ravishda majburlansa demak, bola shaxsi shakllanishi sezilarli darajada zarar ko'radi. Maktabgacha yoshdagi bolalikni bir yilga qisqartirish hozirgi degeneratsiya rivojlanish jarayonini buzishi va foyda keltirmasligi mumkin. D.B. Elkonin 6 yoshdan boshlab maktabda o'qishni tashkil etish o'rniga, bolalar bog'chalariga tayyorgarlik guruhlarini kengaytirish maqsadga muvofiq, deb hisoblaydi, chunki bolalarni maktabga tayyorlash qulayroq, negaki bolalar bog'chasidagi bolalar yaxshiroq, ular yanada to'liq, xilma-xil hayot tarzini kechirishadi va yanada quvnoq va sog'lom ko'rinishga ega bo'lishadi. D.B. Elkonin rahbarligida qiziqarli psixologik fenomen

aniqlangan. Ma'lum bo'lishicha, maktabgacha yoshdagi bolalarda tartibga solingan aloqa sharoyitida bolalar bog'chasiga nisbatan tezroq belgilangan xatti-harakatlar qoidalariga bo'ysunish qobiliyati shakllanadi. Ammo shu bilan birga, ushbu qoidalarga rioya qilishdan qoniqish emas, balki ularni buzishdan qo'rqish hissi ustunlik qiladi... Bolalarda bezovtalanish, sarosima, xavotir kuchayadi, hissiy qulaylik emotsional komfort darajasi pasayadi. Biroq, shu bilan birga, bunday muloqot uslubi 7 yoshli birinchi sinf o'quvchilarida xuddi shunday bezovtalanish, sarosima, xavotir ta'sirini keltirib chiqarmaydi. Yangi maktab hayotiga moslashishning dastlabki bosqichiga kelsak, shuni ta'kidlash joyizki, barcha maktabgacha yoshdagi bolalar moslashishga qiynaladilar. Ular nafaqat jismoniy, balki psixologik qiyinchiliklardir. Ba'zilarida sustkashlik, ko'z yoshlari paydo bo'ladi, uyqu va ishtaha buzilishi kuzatiladi, boshqalarida haddan tashqari qo'zg'alish kuchli bo'ladi, g'azablanadi va g'azablantiradi. Ularning barchasiga maktabdagi ortiqcha yuklamalardan toliqish sabab bo'ladi. Shuningdek, charchoq xatti-harakatlarning buzilishiga, injiqliklarga olib keladi. O'tgan asrlarlarda izlanishlar olib borgan Muxina, o'g'lining rivojlanishini kuzatgan, hamda oktabr oyida jonli ta'sirchan reaksiyani ta'kidlar ekan, u o'g'lining: "Men o'ynashni va yurishni xohlayman! Men uzoq vaqt davomida o'qidim, endi esa dangasa bo'lishni xohlayman", degan gaplarini yozib qoldirgan. "Ilm yo'li" variativ dasturi bolaning to'laqonli rivojlanishi, tarbiyalanishi va o'qishini, uning maktabda ta'lim olishga samarali tayyorlanishini ta'minlashga qaratilgan, bolalarni maktabga tayyorlash bo'yicha xalqaro tajribalarning hisobga olinib, ishlab chiqilgan hujjat bo'lib sanaladi. Mazkur dastur o'ziga xos bo'lib, unga ko'ra, o'quv tarbiyaviy faoliyat kuniga 3 soat davomida amalga oshiriladi, uning majburiy qismi 80 foizni va variativ qismi esa 20 foizni tashkil etadi. Dastur idoraviy bo'ysunishidan va mulkchilik shakllaridan qat'i nazar O'zbekiston Respublikasi hududida joylashgan barcha maktabgacha ta'lim tashkilotlarida qo'llanilishi mumkin:

- bolalarni maktabga majburiy bir yillik tayyorlov guruhlariga ega boʻlgan umumiy hamda ixtisoslashtirilgan tiplardagi davlat va nodavlat taʼlim tashkilotlarida;

- maktabgacha va boshlangʻich taʼlim tizimi uchun kadrlar tayyorlashni amalga oshiradigan oʻrta-maxsus va oliy taʼlim muassasalarida;

- maktabgacha va umumiy oʻrta taʼlim tizimi uchun pedagog kadrlarining malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash jarayonini amalga oshiruvchi muassasalarda.

Shuningdek, har bir maktabgacha taʼlim tashkiloti, shu jumladan, maktabgacha taʼlimning muqobil shakllari hududiy, milliy, ijtimoiy-iqtisodiy va boshqa shart sharoitlardan kelib chiqib, oʻz muqobil shakllarini ishlab chiqishi mumkin. Dastur asosiga bola shaxsining rivojlanishidagi asosiy sohalar jismoniy rivojlanish va sogʻlom turmush tarzini shakllantirish; ijtimoiy hissiy rivojlanish nutq, muloqot, oʻqish va yozish malakalari; bilish jarayonining rivojlanishi ijodiy rivojlanish boʻyicha Oʻzbekiston Respublikasida ilk va maktabgacha yoshdagi bolalarning rivojlanishiga qoʻyiladigan Davlat talablari kiritildi. Dastur kurikulumning oʻrgatuvchi jarayonidagi integratsiyalashgan yondashuv bola rivojlanishining yaxlitligini taʼminlaydi. Oʻzbekiston Respublikasida maktabgacha taʼlimi tizimini modernizatsiya qilish maktabgacha taʼlimga teng imkoniyatlar yaratishning zarurati va muhimligi hamda bolalarni maktab taʼlimiga tayyorlashning muqobil va kamchiqim modellarini ishlab chiqishni taqozo etadi. 6-7 yoshli bolalarni oʻqitish majburiy boshlangʻich taʼlimga bir yillik tayyorlash guruhlari dasturi Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlangan taʼlim sektori rejasi, maktabgacha taʼlimni rivojlantirish Konsepsiyasi, Davlat talablariga tayangan holda bolaga yoʻnaltirilgan sifatli pedagogikaga prinsiplariga asoslangan. Bolaning erta rivojlanishi uning kelgusida shaxs sifatida shakllanishida hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Bolaning erta rivojlanishiga investitsiya ajratilishi quyidagi asosiy omillar bilan belgilanadi:

- katta yoshdagi kishi intellektual qobiliyatining 70% hayotining dastlabki 5 yilida shakllanadi;

- maktabgacha ta'limga sarf-xarajatlarning iqtisodiy samaradorligi 17:1 nisbatni tashkil etadi bolalar qamrovi 50% kam bo'lmaganda;

- umumiy ta'limda erishiladigan sezilarli yutuqlar;

- ta'limni yuqoriroq bosqichda davom ettirish uchun katta imkoniyat mavjudligi;

- g'ayriaxloqiy va jinoiy xatti-harakatlar ehtimolining kamayishi.

Dasturning maqsadlari va vazifalari maktabgacha bolalar uchun quyidagilarni ta'minlashni ko'zda tutadi:

- zarur bo'lgan rivojlanish amaliyoti va maktabga tayyorlash uchun teng imkoniyatlarni vujudga keltirish 6-7 yoshli bolalar uchun mo'ljallangan majburiy boshlang'ich ta'limga bir yillik tayyorlash guruhlar bolalarini to'liq kunli maktabgacha ta'lim tashkilotiga berish imkoniyatiga ega bo'lmagan yoki muayyan sabablarga ko'ra, bunga intilmaydigan ota-onalarning talab-ehtiyojlarini qondirishi kerak;

- 6-7 yoshli bolalar uchun mo'ljallangan majburiy boshlang'ich ta'limga bir yillik tayyorlash guruhlar maktabgacha ta'limga qo'yiladigan Davlat talablariga muvofiq, 5 muhim sohada bolalarning har tomonlama rivojlanishini ta'minlashi zarur: jismoniy rivojlanish va sog'lom turmush tarzini shakllantirish; ijtimoiy hissiy rivojlanish, nutq, muloqot, o'qish va yozish malakalari bilish jarayonining rivojlanishi, ijodiy rivojlanish har tomonlama uyg'un rivojlanishini ta'minlashga mo'ljallangan;

- maktab ta'limiga umumiy psixologik tayyorgarlik. Dastur zamonaviy pedagogika va psixologiya tamoyillariga tayangan holda;

- istisnosiz barcha bolalarning ta'lim olish va rivojlanishga teng imkoniyatga ega bo'lishini ta'minlashga;

- amaliyotga bola yoʻnaltirilgan yondashuvni, inklyuziv taʼlim tamoyillarini joriy etishga;
- oila va jamoalar bilan hamkorlik;
- taʼlim-tarbiyaning madaniy jihatdan maqbul uslublariga tayangan holda milliy qadriyat va ustuvorliklarni eʼtiborga olish;
- qulay, doʻstona va xavfsiz rivojlanish muhitini shakllantirishga yoʻnaltirilgan.

III BOB. SHAXSLARARO MUNOSABATLAR PSIXOLOGIYASI

3.1. MTTda konfliktli holatlar va ularni hal etishda tarbiyachining o‘rni

Shaxsning ijtimoiy psixologik qiyofasi masalasi bugungi kunda o‘ta muhimdir. Zero, har bir shaxsning jamiyatda ro‘y berayotgan o‘zgarishlarga munosabati, ularni idrok qilishi va anglash darajasi, o‘z-o‘ziga nisbatan munosabatining tabiati, xulqidagi ijtimoiy yo‘nalishlar katta ahamiyatga egadir. Ayniqsa bolaning voyaga yetishi jarayonida uning ijtimoiylashuvi, ya’ni ijtimoiy munosabatlar muhitiga kirib borishi, uning shaxs sifatida shakllanishiga ta’sir ko‘rsatadi. Ma’lumki, shaxsning ijtimoiylashuvi asosan maktab yillariga to‘g‘ri keladi. Shuning uchun maktab oldiga qo‘yilgan asosiy vazifalardan biri bolaning kamoloti uchun sharoit yaratish, uning individual-psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda ta’lim-tarbiyaning eng ma’qul usullarini joriy etishdir. Layoqatini ilk yoshligidan aniqlash, iqtidorini har taraf-lama o‘stirish, testlar vositasida bilimlarini oshirish va hokazo.

Shaxs ijtimoiy munosabatlar mahsuli deyilishining eng asosiy sababi uning doimo insonlar davrasida, ular bilan o‘zaro ta’sir doirasida bo‘lishini anglatadi. Bu shaxsning eng yetakchi va nufuzli faoliyatlaridan biri muloqot ekanligiga ishora qiladi. Muloqot shaxsning individual rivojlanishi jarayonida namoyon bo‘ladigan birlamchi faoliyat turlaridan biri bo‘lib, u insondagi kuchli ehtiyojlardan biri inson bo‘lish, odamlarga o‘xshab gapirish, ularni tushunish, sevish, o‘zaro munosabatlarni muvofiqlashtirishga qaratilgan ehtiyojlaridan kelib chiqadi. Shaxs o‘z taraqqiyotini aynan shu faoliyat turini egallashdan boshlab, nutqi orqali verbal va nutqsiz vositalar noverbal yordamida boshqa faoliyat turlarini mukammal egallashga zamin yaratadi. Har qanday faoliyat odamlarning bir birlari bilan til topishishini, bir-birlariga turli xil ma’lumotlar uzatishini, fikrlar almashinuvi kabi murakkab hamkorlikni talab qiladi. Shuning uchun ham har bir shaxsning

jamiyatda tutgan o'zni, ishlarining muvaffaqiyati, obro'si uning muloqotga kirish qobiliyati bilan bevosita bog'liq.

Muloqotning turli shakllari va bosqichlari mavjud bo'lib, dastlabki bosqich odamning o'z-o'zi bilan muloqotidir. T. Shibutaning "Ijtimoiy psixologiyav kitobida "Agar odam ozgina bo'lsa ham o'zini anglasa, demak, o'z-o'ziga ko'rsatmalar bera oladi", deb yozgan edi. Odamning o'z-o'zi bilan muloqoti aslida uning boshqalar bilan muloqotining xarakterini va hajmini belgilaydi. Agar odam o'z-o'zi bilan muloqot qilishni odat qilib olib, doimo jamiyatdan o'zini chetga tortib, tortinib yursa, demak, u boshqalar bilan suhbatlashishda jiddiy qiyinchiliklarni boshidan kechiradi, deyish mumkin. Demak, boshqalar bilan muloqot muloqotning ikkinchi bosqichidir. Uchinchi bosqich avlodlar o'rtasidagi muloqot. Bu muloqot tufayli har bir jamiyatning o'z madaniyati, madaniy boyliklari, qadriyatlari mavjud bo'ladiki, buning ahamiyatini tushungan insoniyatning eng ilg'or vakillari uni doimo keyingi avlodlar uchun saqlab keladilar hamda ta'lim-tarbiya va kundalik muloqot jarayonida uni avlodlardan avlodga uzatadilar. Insoniy munosabatlar shunday o'zaro ta'sir jarayonlariki unda shaxslararo munosabatlar shakllanadi va namoyon bo'ladi. Bunday jarayon dastlab odamlar o'rtasida ro'y beradigan fikrlar, his kechinmalar, tashvish-u quvonchlar almashuvini nazarda tutadi. Odamlar muloqotda bo'lgani sari, ular o'rtasidagi munosabatlar tajribasi ortgani sari taraflar o'rtasida umumiylik, o'xshashlik va uyg'unlik kabi sifatlar paydo bo'ladiki, ular bir-birlarini bir qarashda tushunadigan yoki "yarimta" jumladan ham ayon bo'ladigan bo'lib qoladi. Ayrim hollarda esa ana shunday muloqotning tig'izligi reaksiyalari, bir-biridan charchash, gapiradigan gapning qolmasligi kabi vaziyatlarni keltirib chiqaradi. Masalan: oila muhiti va undagi munosabatlar ana shunday tig'iz munosabatlarga kiradi. Faqat bunday tig'izlik oilaning barcha a'zolari o'rtasida emas, uning ayrim a'zolari o'rtasida bo'lishi mumkin: onabola, qaynona-kelin va h.k. O'zaro munosabatlarga kirishayotgan tomonlarning bu munosabatlardan ko'zlaydigan asosiy maqsadlari o'za-

ro til topishish, bir-birini tushunishdir. Bu jarayonning murakkabligi, kerak bo'lsa "jozibasi", betakrorligi shundaki o'zaro bir xil o'ylashlari va gapirishlari mumkin emas. Har qanday faoliyatdan zerikish, charchash mumkin, faqat odam muloqotdan ayniqsa uning norasmiy, samimiy, bevosita shaklidan charchamaydi, yaxshi suhbatdoshlar doimo ma'naviy jihatdan rag'batlantiriladilar. XXI asr bo'sag'asida odamning eng tabiiy muloqotga ehtiyoji uning sirlaridan xabardor bo'lish va o'zgalarga samarali ta'sir eta olishga ehtiyoji yanada oshdi va buning qator sabablari bor. Birinchidan, axborotlarning ko'pchiligi aynan inson faoliyatiga aloqador ma'lumotlarni saralash u bilan to'g'ri munosabatda bo'lishni taqozo etadi. Ikkinchidan, turli kasblar faoliyat sohasida ishlayotgan odamlar guruhining ko'payishi, ular o'rtasida munosabatlar va aloqaning dolzarabligi, axborotlarning tig'iz sharoitda oddiygina muloqotni emas, balki professional bilimdonlik asosidagi muloqotni talab etadi. Uchinchidan, oxirgi paytlarda kasb-hunarlar soni shunday ortdiki, ular sotsionomik guruh kasblar deb atalib ularda "odam dialogi faoiylatning samarasini belgilaydi. Masalan: pedagogik faoliyat, boshqaruv tizimi, turli xil servis marketing xizmatlari va boshqalar shular jumlasidandir. Maktabgacha yosh ta'limdagi ayniqsa mas'uliyatli davr, chunki bu bola shaxsining dastlabki shakllanish yoshi. Unda vaqt bolaning tengdoshlari bilan muloqotida uning shaxsiyatining rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadigan juda murakkab munosabatlar paydo bo'ladi. Maktabgacha yoshda bolaning dunyosi allaqachon, qoida tariqasida, boshqa bolalar bilan uzviy bog'liqdir. Bola qanchalik katta bo'lsa, uning tengdoshlari bilan aloqalari shunchalik muhim bo'ladi. Shubhasiz, bolaning tengdoshlari bilan muloqoti uning hayotining alohida sohasi bo'lib, u kattalar bilan muloqotdan sezilarli darajada farq qiladi. Bolalar kamroq e'tiborli va do'stona, ular odatda bir-biriga yordam berishga, tengdoshlarini qo'llab-quvvatlashga va tushunishga intilmaydilar. Ular o'yinchoqni olib qo'yishlari, xafa qilishlari, ko'z yoshlariga e'tibor bermasliklari mumkin. Va shunga qaramay, boshqa bolalar bilan muloqot qilish

maktabgacha yoshdagi bolaga beqiyos zavq bag'ishlaydi, bolalar birgalikda o'ynashni juda yaxshi ko'radilar, lekin ularning o'yinlari har doim ham tinch o'tmaydi. Ko'pincha nizolar, xafagarchiliklar va janjallar unda paydo bo'ladi. Maktabgacha yoshdagi bolalardagi ikki turdagi nizolarni ko'rib chiqing: maishiy va tashqi. Tashqi nizolar bolalarning ishbilarmonlik munosabatlari sohasida yuzaga keladi, ammo uning uchun chegaralar, qoida tariqasida ular tashqariga chiqmaydi va munosabatlarning chuqur qatlamlarini qo'lga kiritmaydi. Shuning uchun ular o'tkinchi, situatsion xarakterga ega va odatda bolalarning o'zlari tomonidan adolat me'yorini mustaqil ravishda o'rnatish orqali hal qilinadi. Ichki ziddiyat maktabgacha yoshdagi bolalarda ularning yetakchi o'yin faoliyati sharoitida yuzaga keladi va asosan kuzatishdan yashiringan. Tashqi tomondan farqli o'laroq, u faoliyatning tashkiliy qismi bilan emas, balki bolaning o'zi bilan bog'liq qarama-qarshiliklar, tengdoshlarning talablari va bolaning o'yindagi obyektiv imkoniyatlari o'rtasidagi ziddiyat yoki bolaning o'yin motivlaridagi ziddiyatlardan kelib chiqadi. va tengdoshlar. Bunday qarama-qarshiliklarni bolalar kattalar yordamisiz bartaraf eta olmaydi. Mojarolarning sabablari quyidagilar bo'lishi mumkin:

- tengdoshlari bilan aloqa o'rnatishda bolaning tashabbusi yetarli emas futbolchilar o'rtasida hissiy intilishlarning yo'qligi;
- turli ko'nikmalar va qobiliyatlar.

Natijada, har biri o'ziga xos tarzda o'qituvchi va tengdoshlarning talablariga javob beradi va o'ziga nisbatan munosabatni yaratadi. Mojarolarning paydo bo'lishida shaxslararo munosabatlar, ya'ni muloqot qilish qobiliyati alohida rol o'ynaydi. D.B. Elkoninning yozishicha, yosh maktabgacha yoshdagi bolalarda nizolar ko'pincha o'yinchoqlar tufayli, o'rta yoshdagi maktabgacha yoshdagi bolalarda rollar tufayli va kattaroq yoshda o'yin qoidalari tufayli yuzaga keladi. Y.L. Kolomenskiy va B.P. Jiznevskiy o'yindagi nizolarning sabablarini to'ldiradi va quyidagilarni ta'kidlaydi:

– “o‘yinni yo‘q qilish” o‘yin binolarini, o‘yin muhitini, shuningdek, xayoliy o‘yin holatini yo‘q qilish;

– “o‘yinning umumiy mavzusini tanlash haqida” – bolalar qanday qo‘shma o‘yin o‘ynashlari haqida bahs;

– “rollar tufayli” – bolalar o‘rtasida kim eng jozibali yoki aksincha, yoqimsiz rolni bajarishi haqidagi kelishmovchiliklar;

– “o‘yinchoqlar tufayli” o‘yinchoqlar, o‘yin buyumlari va atributlariga egalik qilish bo‘yicha nizolar;

– “o‘yin syujeti haqida” o‘yin qanday o‘tishi kerakligi, unda qanday o‘yin vaziyatlari, qahramonlar bo‘lishi va ba‘zi qahramonlarning harakatlari qanday bo‘lishi haqidagi kelishmovchiliklar;

– “o‘yin harakatlarining to‘g‘riligi to‘g‘risida” u yoki bu bolaning o‘yinda to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri harakat qilishi haqida bahslar.

Mojaro bu – munosabatlarning “buzilishi holati”, shuning uchun u bolalarni ushbu munosabatlarning mohiyatini tushunish va natijada ularni tiklash vositalarini tanlash zarurati oldiga qo‘yadi. Deyarli barcha bolalar vaqti-vaqti bilan bir-biri bilan to‘qnash kelishadi, lekin faqat ba‘zilarida bu kamdan kam hollarda, boshqalarda juda tez-tez sodir bo‘ladi. Ba‘zi bolalar, qoida tariqasida, tengdoshlari bilan birgalikdagi faoliyatda yuzaga keladigan tushunmovchiliklarga zo‘ravonlik bilan munosabatda bo‘lishadi va o‘zlari nizolarni boshlaydilar; boshqalar uchun u faqat o‘ta og‘ir sharoitlarda to‘qnash keladi; uchinchi mojaroga qo‘shiladi, faqat sherik tomonidan ishtirok etadi va deyarli darhol undan chiqishga harakat qiladi. Konfliktli maktabgacha yoshdagi bolalarning xususiyatlari. Bolalar jamoasida qiyin yoki ziddiyatli bolalar ko‘pincha ziddiyatli vaziyatlarni qo‘zg‘atadilar. Agressiv boshqalarni haqorat qiladi va agar ularga quloq solmasa, o‘zlarini bezovta qiladi. Shikoyatchilar har doim biror narsadan shikoyat qiladilar. Odamlar xotirjam va lakonik, ammo ular nimani xohlashlarini bilish juda qiyin. Haddan tashqari mehmondo‘st hammasini biladiganlar o‘zlarini boshqalardan ustun, aqlli deb hisoblaydilar. Qat‘iy emas qaror qabul qilishda sekin, xato qilishdan qo‘rqadi. Shu-

ningdek, mojaroda maktabgacha yoshdagi bolalarning oʻziga xos xususiyati mavjud:

“Men har doim haqman” bu bolalar:

- koʻpincha oʻtkir toʻqnashuvni boshlaydi;
- ular hech qachon yolgʻiz oʻynashmaydi, ularga sherik kerak;
- ochiq va qattiq hukmronlik qilish, boshqa bolaning har qanday takliflarini rad etish;

- ular boshqa bolalarning muvaffaqiyatlariga hasad bilan ergashadilar, ulardan oʻzib ketishga, hammaning diqqat eʼtiboriga tushishga intiladilar.

“Men boshqalardan yaxshiroqman” bu bolalar:

- tez-tez, keskin, faol va hissiy ziddiyat;
- tengdoshlariga nisbatan oʻzining ustunligini, takabburligini koʻrsatish;

- oʻyindagi sherikka oʻz irodasini yuklash, uning qarshiligiga salbiy munosabatda boʻlish;

- oʻzlariga, bilimlariga, faoliyatiga eʼtiborni jalb qilishga intilish.

“Men kattaman – asosiysi” bu bolalar:

- rahbarlar, komandirlar;
- hamma narsada asosiy rollarga daʼvo qilish, lekin diplomatik yoʻl bilan;

- ular asosan tengdoshlariga nisbatan tanqidiy munosabatda boʻlishadi, ayniqsa oʻzlari biror narsada muvaffaqiyatga erisha olmasalar;

- ular nima, qayerda va qanday qilishni bilishadi, shuning uchun tengdoshlari bilan muloqotda ular koʻpincha taqiqlarga murojaat qilishadi;

- tengdoshlarning takliflarini faqat ular uchun foydali boʻlsagina qabul qiling.

“Men oʻzim uchun turaman” bu bolalar:

- tengdoshlarining oʻziga nisbatan munosabatiga sezgir, aloqalarga intilish;

- juda ehtiyotkor, o‘z manfaatlarini buzishdan qo‘rqadi;
- tengdoshlari ularning qadr-qimmatini tan olishlari uchun o‘z qobiliyatlarini ko‘rsatishga intilish;
- tengdoshlar bilan tenglik va ular bilan munosabatlarda adolatga intiling, ularning e‘tiborini va o‘ziga bo‘lgan qiziqishini qadrlang.

“Men yaxshiman” bu bolalar:

- eng ziddiyatli maktabgacha yoshdagi bolalarning eng kam qarama-qarshiligi;
- sezilarli darajada o‘ziga qaratiladi, ular salbiy baholardan qo‘rqishadi;
- tengdoshlar bilan teng huquqli hamkorlikka intilish;
- har qanday omad bilan, ular o‘z omadlarini ko‘rishlari va qadrlashlari uchun tengdoshlarining e‘tiborini jalb qilishga harakat qiladilar. Barcha mojaroli maktabgacha yoshdagi bolalar o‘z tengdoshlari bilan muloqot qilish istagida yuqori faollik va shu bilan birga buni mojarolarsiz amalga oshirishga qodir emasligi, shuningdek, aniq o‘zini-o‘zi tasdiqlash bilan ajralib turadi. Bolalar munosabatlaridagi nizolarni hal qilish usullari. Bolalikda juda ko‘p ziddiyatli vaziyatlar mavjud va ularning ko‘pchiligini tushunish ba‘zan qiyin. Bolalarning barcha janjallari odatda o‘z-o‘zidan hal qilinadi va shuning uchun ularga hayotning tabiiy hodisalari sifatida qarash kerak. Kichik to‘qnashuvlar va janjallarni bir xil doiradagi teng odamlar bilan, tashqi dunyo bilan o‘zaro munosabatlarning birinchi hayotiy saboqlari, sinov va xatolik yo‘li bilan o‘rganish bosqichi deb hisoblash mumkin. Maxsus ehtiyoji bo‘lmagan kattalar bolalarning janjaliga kirmasligi kerak. Ular munozarali vaziyatlardan mustaqil ravishda chiqib ketishni va nizolarni tugatishni o‘rganishlari kerak. Kattalarning vazifasi bolalarga boshqa odamlar orasida hayotning ba‘zi qoidalarini o‘rgatishdir, ular o‘z xohish istagini ifoda etish, boshqasining xohishini tinglash va rozi bo‘lish qobiliyatini o‘z ichiga oladi. Shu bilan birga, bola bu jarayonning teng huquqli ishtirokchisi bo‘lishi kerak va kattalar yoki kuchli sherikning talablariga ko‘r-ko‘rona bo‘ysunishi,

mavjud vaziyatdan chiqish yoʻlini, nizolarni hal qilish variantlarini topishi kerak. Konfliktni hal qilish: murosaga erishish, kelishuvga erishish orqali amalga oshiriladigan tomonlarni ajratish muammolarini minimallashtirish ziddiyatga sabab boʻlgan sabablarni toʻliq yoki qisman bartaraf etish konflikt ishtirokchilarining maqsadlarini oʻzgartirish; ishtirokchilar oʻrtasida bahsli masala boʻyicha kelishuvga erishish. Bolalar konfliktlarini hal qilishda tarbiyachi tushunishning natijasi boʻlgan “umumiy til” topilishini taʼminlaydi. Bolalar nizolarini hal qilishda vositachi sifatida oʻqituvchi ularning xarakterli xususiyatlarini hisobga olishi kerak: Konfliktli vaziyatni hal qilishda oʻqituvchi konfliktli vaziyatni toʻgʻri hal qilish uchun kasbiy javobgarlikni oʻz zimmasiga oladi. Kattalar va bolalar turli xil ijtimoiy maqomga ega boʻlib, bu ularning konfliktidagi har xil xatti-harakatlarini va uni hal qilishni belgilaydi. Yosh va hayot tajribasidagi farq kattalar va bolaning pozitsiyalarini ajratib turadi, xatolar uchun turli darajadagi javobgarlikni keltirib chiqaradi. Hodisalar va ularning sabablarini ishtirokchilar tomonidan turlicha tushunish, ziddiyat tarbiyachilar va bolalar nigohida turlicha koʻriladi. Konflikt paytida boshqa bolalarning ishtirok etishi ularni guvohlardan ishtirokchilarga aylantiradi va konflikt tarbiyaviy maʼnoga ega boʻladi. Pedagogning kasbiy pozitsiyasi ziddiyatni hal qilishda tashabbus koʻrsatish va paydo boʻlgan shaxsning manfaatlarini birinchi oʻringa qoʻyishdir. Bolalar mojaro-larini muvaffaqiyatli hal qilishdan koʻra oldini olish osonroq. Konfliktlarni hal qilishda oʻqituvchining xatti-harakati turi boʻlishi mumkin, avtoritar oʻqituvchi koʻpincha bolalarni hissiy va irodaviy fazilatlar: qatʼiyatlilik, intizom, tashabbuskorlik, itoatkorlik, mustaqillik, mehnatsevarlik bilan tarbiyalash zarurligini taʼkidlaydi. Eng muhimi, ular bolalarda intizomsizlik, shovqin-suron, ovoz balandligi, darsda oʻzini tuta olmaslik, bezovtalik, diqqatni jamlashning yetishmasligi, tinglay olmaslik bilan bezovtalanadi. Demokratik bu – tarbiyachi bolalarni axloqiy fazilatlarga sezgirlik, mehribonlik, adolat, halollik, xushmuomalalik bilan tarbiyalash muhim deb hisoblaydi. Ular

bolalarda tengdoshlariga nisbatan do'stona va yaxshi niyat yo'qligi, do'stlashish, birga o'ynash, e'tiborsizlik, do'stga yordam berishni istamaslik, insofsizlik va shafqatsizlikdan xafa bo'ladi. Pedagog teng sheriklik pozitsiyasiga amal qiladi, o'zaro ishonchni ta'minlaydi va har qanday muammoni muhokama qilish uchun yaxshi sharoit yaratadi. Anarxist – ruxsat beruvchi. Bu maxsus ma'lumotga ega bo'lmagan pedagog, u uchun kasb tanlash tasodifiy. Pedagogik amaliyotda hal qilishning uchta asosiy strategiyasi mavjud.

Strategiyaga e'tibor bermang. Shubhasiz, maktabgacha yoshdagi bolalar ijtimoiy mojaro haqida ma'lum tajribaga ega bo'lishadi, ammo ijtimoiy yarashuv tajribasini deyarli olishmaydi. Agar siz urushayotgan tomonlarga bir-birini eshitish va tushunishga yordam bermasangiz, ular o'zlari, qoida tariqasida, buni o'rganmaydilar. Jang bu juda shiddatli mojaro nuqtasi va jangchilarning aksariyati nima uchun jangga jalb qilinganligini tushunishmaydi. Shunday qilib, agar bolalarning janjallariga e'tibor berilmasa, ular yana va yana davom etadi. Va eng muhimi bolalarning qalblarida o'sib borayotgan o'zaro nafrat tuyg'usini buzadi. Bostirish va jazolash strategiyasi. Eng oddiy va eng keng tarqalgan strategiya jangchilarni qoralash, ularni bur-chakka haydash, ularni qo'pol jazolash va ota-onalariga qo'ng'iroq qilishdir. Bunday strategiya aniq mojarolar yo'qolishiga olib keladi, ammo ba'zi maktabgacha yoshdagi bolalar bundan yashirincha, tanho joyda mushtlar yordamida narsalarni tartibga solish kerak degan xulosaga kelishadi. Guruhda tugamagan mojaro uning chegaralaridan tashqarida ham davom etadi. Va ba'zi bolalar uchun kurash qo'shimcha qahramonlik belgisi bo'ladi. Bu nafaqat bir-birlari bilan janjal, balki ularni jazolaydigan kattalar bilan g'oyibona kurash. Hamkorlik strategiyasi. Eng qiyin va eng samarali strategiya shundaki, kattalar bolalarga mojaroga olib kelgan ichki tajribalarini tushunishga yordam beradi va ular bilan birgalikda yarashishning turli usullarini o'ylab topishga va sinab ko'rishga harakat qiladi. Siz, albatta, janjallashayotgan bolalarni qandaydir universal pedagogik harakat

bilan vaziyatga qarab yarashtira olasiz, masalan, o'yin yoki haqiqatan ham qiziqarli qo'shma biznes bilan o'ziga jalb qilish. To'g'ri, har qanday holatda, bunday yarashuv tajribasi aniqsirt va faqat vaziyatli tarzda yordam beradi. Axir, mojaro maktabgacha yoshdagi bolalar boshdan kechiradigan qandaydir ichki stressning belgisidir. Ayniqsa, agar to'qnashuvlar qayta-qayta yangilansa, agar bola nizolarning kuchayishi bilan ajralib tursa. Mojarolarni hal qilishda o'qituvchi:

- birinchidan, konflikt ishtirokchilari o'rtasida qarama-qarshi maqsadlar mavjudligini tan olish, bu ishtirokchilarning o'zlarini aniqlash. Amalda, bu muammolarni tashqi ko'rinishlar bilan hal qilish juda oddiy, chunki mojaroda maktabgacha yoshdagi bolalar sodir bo'layotgan voqealarga juda hissiy munosabatda bo'lishadi va mojaro haqida o'zlari xabar berishadi.

- ikkinchidan, konflikt predmetini tashkil etuvchi masalalar doirasini aniqlash. Asosiy muammo umumiy tarzda aniqlashshartlari nima ziddiyatli va nima yo'q. Ushbu bosqichda konfliktga yondashuvlar ishlab chiqiladi, tomonlarning pozitsiyalari aniqlanadi, eng katta kelishmovchiliklar va pozitsiyalarning yaqinlashishi mumkin bo'lgan nuqtalar aniqlanadi. Konfliktni hal qilishda o'qituvchi nizoli vaziyatni to'g'ri hal qilish uchun kasbiy javobgarlikni o'z zimmasiga oladi bolalar bog'chasi bu jamiyat modeli bo'lib, unda o'quvchilar odamlar o'rtasidagi munosabatlarning ijtimoiy normalarini o'rganadilar. Turli xil tushunish ishtirokchilar tomonidan hodisalar va ularning sabablari, ziddiyat o'qituvchi va bolalar ko'zi bilan boshqacha ko'rinadi. Konflikt paytida boshqa maktabgacha yoshdagi bolalarning mavjudligi ularni guvohlardan ishtirokchilarga aylantiradi va nizo tarbiyaviy ma'noga ega bo'ladi.

O'qituvchining kasbiy pozitsiyasi ziddiyatni hal qilish uchun tashabbus ko'rsatish va paydo bo'lgan shaxsning manfaatlarini birinchi o'ringa qo'yishdir. Ammo baribir bolalardagi mojarolarni muvaffaqiyatli hal qilishdan ko'ra oldini olish osonroq. O'qituvchiga kuza-tuvchi vositachi roli berilganligi sababli, uning asosiy maqsadi

mojaroga sabab bo'lgan sabablarni bartaraf etishga maqsadli ta'sir ko'rsatish, nizo ishtirokchilarining xatti-harakatlarining oldini olish, asosan og'zaki harakatlarning normal almashinuvini ta'minlashdir. Mojaro ishtirokchilari, ular o'rtasida bo'lgan kishi orqali bir birlarini tinglashlari va eshitishlari uchun. Shuning uchun, konfliktdagi o'qituvchi uchun mojaroning predmeti va materiali emas, balki o'zaro ta'sirning rasmiy tomoni, ya'ni uning tashkiloti.

3.2. Faoliyat. Maktabgacha yoshdagi bolalar faoliyatining psixologik xususyatlari

Bolaning 3 yoshdan 7 yoshgacha bo'lgan maktabgacha yoshi bolalik davrining katta bir qismini tashkil etadi. Asosan mana shu davrdan boshlab bolaning mustaqil faoliyatlari rivojlanadi, hamda shaxsiy individual xususiyatlari shaxsiy fazilatlarini tarkib topa boshlaydi. Rus pedagoglaridan P.F. Lesgaftning fikricha, insonning maktabgacha yoshidagi davri shunday bir davrki, ana shu davr mobaynida kelgusida qanday xarakter xislatlari paydo bo'lishi belgilanadi va axloqiy sifatlarining asoslari yuzaga keladi. Insonning kamol topa borishida maktabgacha yoshdagi davrning ahamiyatiga doir P.F. Lesgaftning bu fikri rus pedagogi A.S. Makarenkoning quyidagi fikriga to'la mos keladi. A.S. Makarenko bolalarni juda kichik davridan boshlab tarbiyalash zarurligi haqida gapirib, tarbiyaning eng muhim asoslari bolaning besh yoshgacha bo'lgan davri mobaynida yuzaga keltiriladi. Mana shu davrda qilingan butun tarbiya jarayonining 90% ini tashkil etadi, degan edi. Haqiqatan ham bolaning maktabgacha yoshidagi davri shu qadar mazmundor va faol davrdirki, bu davr bolaning kelgusi o'sishida albatta o'z aksini qoldiradi.

Shuning uchun maktabgacha yoshidagi davr ta'sir o'tkazish kuchi jihatidan g'oyat mas'uliyatlidir. Bolalik yoshdan maktabgacha davrga o'tgach, uning butun yashash sharoitida jiddiy o'zgarishlar yuz beradi. Birinchidan, bola bog'cha yoshiga o'tgach, uning faoliyat doirasi ancha kengayib, mustaqilligi yanada ortadi. Uning o'yinlari, xatti-

harakatlari ham boshqacha mazmunga ega bo'la boshlaydi. Ikkinchidan, bolaning butun faoliyatida nutqning roli orta boradi. Uchinchidan, bola maktabgacha yoshga o'tgach, muayyan dastur asosida maxsus pedagog tomonidan tarbiyalana boshlaydi. Maktabgacha yoshdagi bolaning yashash sharoitida yuzaga kelgan bu o'zgarishlar uning jismoniy va psixik jihatdan o'sib kamol topishniga ta'sir etmay qolmaydi. Maktabgacha yoshdagi bolaning jismoniy jihatdan rivojlanishi. Yuqorida aytib o'tganimizdek, bolaning jismoniy jihatdan eng tez o'sadigan davri bir-ikki yoshligiga to'g'ri keladi. Bola uch yoshga to'lib maktabgacha yoshiga o'tgandan so'ng uning jismoniy jihatdan o'sishi bir qadar sekinlashadi. Bolaning jismoniy jihatdan o'sishidagi notekislik bu davrda ham davom etaveradi. Masalan, bola tug'ilgandan bir yoshga to'lguncha bo'yining o'sishini quyidagi jadvalda ko'rishimiz mumkin.

Maktabgacha yoshdagi bolaning tanasi, xususan, oyoqlarining uzayishi tufayli gavdasidagi umumiy mutanosiblik o'zgaradi. Maktabgacha yosh davrida bolaning oyoqlari nisbatan ko'proq o'sadi. Biroq shunday bo'lsa ham 6-7 yoshgacha bo'lgan bolaning suyaklari hali yaxshi qotmagan, ya'ni tog'aysimon holatda bo'ladi. Maktabgacha yoshdagi bolalarning pay va muskullari hali baquvvat emasligiga qaramay juda harakatchan bo'ladilar. Bola 7 yoshga yetgach, umurtqa suyagining bo'yin qismida oldinga tomon, ko'krak qismida esa orqaga tomon ma'lum darajada egilish yuz beradi. Keyinchalik bolaning umurtqa suyagi mana shu shaklda saqlanib qoladi. Bola qaddibastining to'g'ri bo'lishida umurtqa suyagining ana shunday holda saqlanib qolishi juda katta ahamiyatga ega. Bog'cha yoshidagi bolaning bosh suyagi ham tez o'sadi. Bola uch yoshga to'lgandan so'ng bosh miya suyagining orqa va tepa tomonlari tez o'sadi. Maktabgacha yoshda bolaning ichki organlarida ham jiddiy o'zgarishlar ro'y beradi. Masalan, bolaning yuragi hajm jihatidan chaqaloq bolaning yuragiga nisbatan 4-5 barobar kattalashgan, biroq uning muskullari hali yetarli darajada mustahkamlanmagan bo'ladi.

Mana shuning uchun bog'cha yoshidagi bolaning yuragi bir qisqarishda organizm uchun yetarli qon siqib chiqara olmaydi. Bola yuragi-ning katta odamlar yuragiga qaraganda nisbatan tezroq urishining sababi ham mana shundadir.

Chunonchi, agar 1 yoshdagi bolaning yuragi bir marta qisqarishda 10,2 kub/sm qon siqib chiqarsa, 7 yoshli bolaning yuragi bir marta qisqarishda 23 kub/sm dan qon siqib chiqaradi. Katta yoshdagi odamning yuragi esa bir marta qisqarishda 60 kub/ sm dan ortiqroq qon siqib chiqaradi. Maktabgacha yoshdagi davrda yurakning nisbatan tezroq ishlashi tufayli bolaning qon bosimi katta kishilarga nisbatan biroz kuchliroq bo'ladi. Maktabgacha yoshdagi bolalar nafas olish a'zolarining ishida ham anchagina o'zgarishlar yuzaga keladi. Bu yoshdagi bolalar o'pkasining normal ishlashi va rivojlanishiga ko'krak qafasining o'sishi ko'p jihatdan ta'sir etadi. Chunki, o'pkaning faoliyati asosan ko'krak qafasining shakli va elastikligiga harakatchanligiga bog'liq bo'ladi. Bolalarning ko'krak qafaslari nafas olish uchun qulay emas. Bolalarda diafragmaning bir qadar tik joylashganligi ko'krak qafasining vertikal uzunligini qisqartirib qo'ygan. Bundan tashqari, maktabgacha yoshdagi bolalarda ko'krak qafasining doirasi ham kattalarnikiga qaraganda juda tor bo'ladi. Shu sababli, bolalarning nafas olishlari katta odamlarning nafas olishlariga nisbatan nozikroq bo'ladi. Bolalar o'pkasining hajmi yetarli darajada kattalashmaguncha chuqur nafas ololmaydilar. Natijada bolalar chuqur nafas olishning o'rniga tez nafas olish bilan qoniqadilar. Bolaning bog'cha yoshidagi davrida boshqa organlari kabi ko'krak qafasining o'sishi ham biroz sekinlashadi. Lekin ko'krak qafasi doirasining kengayishi bu davrda ancha tez davom etaveradi. Bola ko'krak qafasining doirasi yiliga 1-2 sm dan kengayib borib, 13-14 yoshga yetganda o'z shakli va hajmi jihatidan katta odamlarning ko'krak qafasiga yaqinlashadi. Bolaning 3 yoshdan 7 yoshgacha bo'lgan davrida nafas olishining miqdori deyarli o'zgarmaydi.

Lekin bu davrda bola haddan tashqari harakatchan bo'lgani uchun uning organizmi juda ko'p miqdorda kislorod talab qiladi. Shuning uchun bola mumkin qadar ko'proq ochiq havoda bo'lishi kerak. Ana shu yuqoridagilardan xulosa qilib aytish mumkinki, maktab yoshiga kelib organizmining ishchanlik qobiliyati ancha oshadi. Shuning uchun bog'chada va oilada ta'lim-tarbiya ishlari hamda bola faoliyati rejimini tuzishda bolaning jismoniy taraqqiyoti xususiyatlarini doimo hisobga olish zarurdir. Maktabgacha yoshdagi bolalar nerv sistemasining o'sishi. Maktabgacha yoshdagi bolalar psixikasining rivojlanishida ularning nerv sistemalarida sodir bo'ladigan o'zgarishlar juda katta rol o'ynaydi. Bolalar nerv sistemalarining eng kuchli taraqqiy etadigan davri 1 yoshgacha bo'lgan davrga to'g'ri keladi. Yangi tug'ilgan bola bosh miyasining o'rtacha og'irligi 380-400 g keladi. Bola bog'cha yoshiga yetguncha uning miyasi g'oyat tez rivojlanib, deyarli uch baravar ko'payadi. Demak, bog'cha yoshiga yetgan bolalar miyasining og'irligi 1100-1200 ga yetadi. Maktabgacha yoshdagi bolalar nerv sistemasining bundan keyingi takomillashishi davomida bosh miya po'sti qismidagi markazlarni bir-biri bilan tutashtiruvchi nerv tolalari ham miyelin qobig'i bilan qoplana boshlaydi. Bosh miyadagi nerv tolalarining miyelin qobig'i bilan qoplanishi aks ettirish jarayoni, ya'ni psixik jarayonlar va ularning rivojlanishi uchun juda katta ahamiyatga ega. Nerv tolalari miyelinizatsiyalashganda, birinchidan, qo'zg'alishlarning nerv tolalaridan tez o'tishi ta'minlansa, ikkinchidan, qo'zg'alishning faqat tegishli markazgagina borishini ta'minlaydi. Buning natijasida organizmga tashqi muhitdan ta'sir etib turuvchi turli qo'zg'atuvchilar ta'siri tufayli yuzaga keladigan shartli reflekslar muvaqqat bog'lanishlar nisbatan tez hosil bo'ladi. Bundan tashqari, har bir qo'zg'alishning tegishli markazigagina aniq borishi bog'cha yoshidagi bolalarning o'z harakatlarini epchillik bilan idora qila olishlarini ta'minlaydi. Muvaqqat nerv bog'lanishlari tez hosil bo'ladigan bo'ladi. Rus fiziologlari N.I. Krasnogorskiy va A.G. Ivanov, Smolenskiylar tomonidan ko'plab o'tkazilgan tajribalarning

ko'rsatishicha, MTM yoshidagi bolalarning nerv sistemalari o'z faoliyati jihatidan hali qat'iy bir izga tushmagan, o'zgarib turadigan bo'ladi. Markaziy nerv sistemasi faoliyatining o'zgaruvchanligi, xususan, ilk yoshda ravshan ko'rinadi. Masalan, bu yoshdagi bolalarda qo'zg'alish jarayoni tormozlanish jarayonidan ustunlik qiladi. Mana shuning uchun ham bu yoshda bolalar juda serharakat va o'ta hayajonlanuvchan bo'ladilar. MTM yoshidagi bolalarda qo'zg'alish jarayonining nisbatan ustun bo'lishi tufayli muvaqqat bog'lanishlar kattalarga qaraganda sekinlik bilan maydonga keladi. Shu sababli ularda muvaqqat bog'lanishlarni yuzaga keltirish takror-takror ta'sir etishni talab qiladi. Biroq, shunga qaramay, hosil etilgan muvaqqat bog'lanishlar juda yengillik bilan tormozlanib o'chib qoladi. Bog'cha yoshidagi bolalar oliy nerv faoliyati tashqi muhitdan bolaga ta'sir qilayotgan biron qo'zg'atuvchining ta'siri bilan yuzaga keladigan qo'zg'alish va tormozlanish jarayonlari ilk yoshdagi bolalarniki kabi keng irradiatsiyalash, atrofga keng yoyilish xususiyatini saqlab qolgandir. Natijada, miya po'stining ma'lum markazida yuz bergan qo'zg'alish yoki tormozlanish hodisasi miya po'stida joylashgan boshqa markazlarga ham keng tarqalib ketadi. Bu bog'cha yoshidagi bolalarning ayrim psixik jarayonlarida o'z ifodasini topadi. Shuning uchun bog'cha yoshidagi bolalar o'z diqqatlarini biron narsaga uzoq muddat davomida qarata olmaydilar. Nerv sistemasining taraqqiyoti bog'cha yoshidagi hamma bolalarda bir xil temp bilan davom etmaydi. Bu murakkab taraqqiyot bolalarning individual xususiyatlariga va xususan, yashash sharoitlariga, ya'ni oilada hamda bog'chada qanday tarbiyalanishiga bog'liqdir. Bolaning tarbiyasi qanchalik to'g'ri yo'lga qo'yilgan bo'lsa, uning nerv sistemasi shunchalik normal taraqqiy etadi. Bola nerv sistemasining taraqqiy etishida uning atrofidagi har turli narsa va hodisalar bilan bevosita mustaqil munosabatda bo'lishi ham nihoyatda katta rol o'ynaydi. Chunki bunda, ya'ni bolaning mustaqil harakatlarida uning nerv sistemasi aqliv faoliyatda bo'ladi va tez rivojlanadi. Mana shu holatni nazarda tutib, tarbiyachilar bola-

larning mustaqil faoliyatlarini to'g'ri tashkil etishga alohida e'tibor berib borishlari lozim. Bola bog'cha yoshiga yetgach uning psixik taraqqiyotida jiddiy o'zgarishlar yuzaga keladi. Chunki xuddi ana shu davrdan boshlab bolaning mustaqil faoliyati anchagina kengayib boradi. Bog'cha yoshidagi bola mustaqil faoliyatda bo'la olishi uchun zarur bo'lgan ikkita qudratli kuchga ega. Birinchidan, ma'lum darajada o'ziga bo'ysundirilgan harakat apparatiga, ikkinchidan esa, atrofidagi katta odamlar va o'z tengdoshlari bilan bir qadar erkin munosabatda bo'la oladigan nutqqa ega. Mana shuning uchun bu yoshdagi bolalarning xulq-atvorlari, xatti-harakatlari, qiziqish va ehtiyojlari ilk yoshdagi bolalarnikidan keskin farq qiladi. Bu esa, o'z navbatida, ilk yoshdagi bolalar bilan maktabgacha yoshdagi bolalar ta'limi ham turlicha munosabatda bo'lishni taqozo qiladi. Maktabgacha yoshdagi davrda bolaning barcha psixik jarayonlari jadal rivojlana borib, uning tashqi muhit bilan bo'lgan munosabatlarida anchagina o'zgarishlarni yuzaga keltiradi. Bir tomondan, bola kattalarning doimiy yordamlaridan ancha ozod bo'lib, ulardan bir qadar uzoqlashadi, ikkinchi tomondan, kattalar bilan bo'lgan munosabatlari murakkab, ko'p tomonlama xarakter kasb eta boshlaydi. Shu narsa xarakterliki, kichik bog'cha yoshidagi 3-5 yoshli bola doimiy yordam va g'amxo'rlik talab qiladigan obyektidan sekin-astalik bilan oila hamda bolalar guruhining faol a'zosiga aylana boshlaydi. Demak, bola bu davrdan boshlab, muhtojlikdan qutilib, o'zi ham boshqalarga ma'lum darajada yordam bera oladigan, o'zining burchi, vazifalari, qiziqishlari hamda xilma-xil ehtiyojlariga ega bo'lgan shaxsga, jamoa a'zosiga aylana boshlaydi. Bog'cha yoshidagi bolalarning psixik jihatdan rivojlanishlarida ularda paydo bo'ladigan xilma-xil ehtiyoj va qiziqishlar juda katta ahamiyatga ega. Chunki, ehtiyoj va qiziqishlar bolalarni u yoki bu harakatga undovchi, ularni ishga soluvchi stimul omil hisoblanadi. Bog'chagacha tarbiya ishidagi bolalar organik ehtiyojlardan tashqari ijtimoiy va intellektual ehtiyojlarning dastlabki kurtaklari yuzaga kela boshlaydi. Masalan, bog'chagacha tarbiya yoshidagi bolalar hali yaxshi gapira

olmasalar ham, haddan tashqari qiziquvchan bo'ladilar. Ular ko'zlariga ko'ringan har bir narsani qo'llari bilan timirsqilab ushlab ko'rma-gunlaricha tinib tinchimaydilar. Bog'chagacha tarbiya yoshidagi bolalarda uchraydigan mana shunday qiziquvchanlik ularda intellektual ehtiyojlarning yuzaga kelayotganligidan dalolat beradi. Bog'cha yoshidagi bolalarda ijtimoiy intellektual va axloqiy ehtiyojlar yaqqol ko'rina boshlaydi. Agar bog'chagacha tarbiya yoshidagi bola uzoq vaqt davomida yolg'iz o'zi biron o'yinchoq bilan mashg'ul bo'lib o'tira olsa, bog'cha yoshidagi, xususan, o'rta va katta guruh bolalari bola bunday yolg'iz o'ynashga toqat qila olmaydi. Ularda o'zlariga yaqin bo'lgan katta odamlar va tengdoshlari bilan munosabatda bo'lish ehtiyoji tug'iladi. Ular tor oila doirasidagi munosabatlar bilan o'z ehtiyojlarini qondira olmay, kengroq doiradagi munosabatlarga intila boshlaydilar. Natijada bu yoshdagi bolalarning ijtimoiy munosabat va faoliyat doiralari tobora kengayib boradi. Bog'cha yoshidagi bolalar tabiatlariga xos bo'lgan kuchli ehtiyojlardan yana biri har narsani bilib olishga bo'lgan ehtiyojdir. Bolaning faoliyat doirasi kengaygan sari atrofidagi narsalarni bilishga qaratilgan ehtiyojlari ham orta boradi. Bunga sabab bolada turmush tajribasining ozligidir. Har bir narsa bola uchun yangilik bo'lib tuyiladi va binobarin, bola uni har tomonlama bilib olishga intilaveradi. Shuning uchun ham ular juda ko'p savollar beradi. Bog'cha yoshidagi bolalarning psixik jihatdan rivojlanishlarida bog'cha muhiti juda katta rol o'ynaydi. Bog'chadagi tartib, intizom va turli-tuman ta'limiy mashg'ulotlar bolalarda yuksak ijtimoiy, intellektual, axloqiy va gigiyenik ehtiyojlarning garmonik ravishda yuzaga kelishi uchun sharoit tug'diradi. Psixologiya nuqtayi nazaridan qaraganda, odatlar o'z mohiyati jihatidan ehtiyojga yaqin narsalardir. Boshqacha qilib aytganda, turlicha odatlar kundalik holatda takrorlana borishi natijasida vujudimizga juda singib ketib, ehtiyojga aylanib qoladi. Shuning uchun bolalarda ijobiy va foydali ehtiyojlarni tarbiyalash deganda, ularda ijobiy, foydali odatlarning hosil qilinishini tushunamiz. Bog'cha yoshidagi davrda hosil qilingan mustahkam

ijobiy odatlar kishining butun umri davomida saqlanib qoladi. Bog'cha yoshidagi bolalarning psixik jihatdan rivojlanishlarida qiziqishning ham roli g'oyat kattadir. Qiziqish, xuddi ehtiyoj kabi, bolani biron faoliyatga undovchi harakatga soluvchi omillardan biridir. Bog'cha yoshidagi bolalar hamma narsalarga birdek qiziqavermaydilar. Ular ayrim narsalarga ko'proq, boshqa bir narsalarga kamroq qiziqadilar. Lekin bolalarning qiziqishlari katta odamlardagi kabi bir narsaga nisbatan qat'iy hamda mustahkam bo'lmay, bir narsadan ikkinchi bir narsaga tez-tez ko'chib turadi, juda tarqoq va yuzaki bo'ladi. Ular narsa va hodisalarning mohiyati yoki natijalariga emas, balki shu narsa va hodisalarning o'zigagina qiziqadilar. Shu sababli bog'cha yoshidagi bolalarda asosan beqaror va bevosita qiziqishlar ustun turadi. Tarbiyachi bog'chada turli mashg'ulotlar, ekskursiyalar, suhbatlar o'tkazishi, kitoblar o'qib berish orqali bolalarda markazlashgan barqaror qiziqishlarni yuzaga keltirishga harakat qilishi lozim. Bola qiziqqan narsasini mumkin qadar chuqurroq bilishga tirishadi va uzoq vaqt davomida qiziqqan narsasi bilan shug'ullanishdan zerikmaydi. Bu esa, o'z navbatida, bolaning diqqati, irodasi kabi muhim psixik jarayonlarni rivojlantirish hamda mustahkamlashga yordam beradi. Bolalarda biror sohaga nisbatan barvaqt yuzaga kelgan qiziqish kelajakda ularning shu sohasini yaxshi egallashlari uchun qandaydir tayyorgarlik rolini o'ynaydi. Bog'chada bolalarning birgalikda ta'lim-tarbiya olishlari, birgalikda o'ynashlari va birgalikda ovqatlanishlari ularda birlashish tuyg'usini yuzaga keltira boshlaydi. Ko'pchilik bo'lib bir o'yinni o'ynash yoki biron vazifani bajarishda o'z xatti-harakatlarini kelishib olish, rollarni taqsimlash va bir birlariga yordam berish kabi jamoa hayotiga oid fazilatlar namoyon bo'la boshlaydi. Bolalar jamoasini mustahkamlashda ularning jamoadagi endigina yuzaga kelayotgan o'zaro murakkab munosabatlari, ya'ni bir-biriga bo'ysunish, bir-biriga yon bosish kabi munosabatlar katta rol o'ynaydi hamda bolalarning psixik taraqqiyotiga yordam beradi. Bolalarning o'z xatti-harakatlarini ma'lum vazifalarni bajarishga bo'ysundira olishlari, tobora kuchayib

borayotgan qiziqish va erishgan aqliy taraqqiyot darajalari ularni ma'lum ta'limiy dastur asosida tarbiyalash imkonini beradi. Bog'chada to'g'ri yo'lga qo'yilgan tarbiyaviy ishlar bolalarda mehnat faoliyatining dastlabki belgilari hamda bilimga qiziqishini tarkib toptiradi.

3.3. O'yin faoliyatining psixologik xususiyatlari

O'yinning bolalar psixik taraqqiyotidagi g'oyat katta ahamiyatini nazarda tutib, mashhur pedagoglar va mutafakkir yozuvchilar o'zlarining bu masalaga doir qimmatbaho fikrlarini yozib qoldirganlar. A.S. Makarenkoning fikricha, bolalarning o'yin faoliyatlari ularni jismoniy va psixik jihatdan garmonik ravishda rivojlanishlari uchun birdan bir vositadir. Katta odamlar uchun mehnat faoliyati qanchalik ahamiyatli bo'lsa, bolalar uchun o'yin shunchalik ahamiyatga ega. "Yaxshi o'yin faoliyati, – deydi A.S. Makarenko, – yaxshi bajarilayotgan mehnatga o'xshaydi. Mana shuning uchun bolalar o'yin faoliyatida o'zlarini qanday namoyon etsalar, katta bo'lganlaridan so'ng mehnat faoliyatlarida ham ko'p jihatdan o'zlarini shunday namoyon etadilar". A.S. Makarenkoning bu fikri bolalarning o'yin faoliyatlari orqali ularda yuksak insoniy sifatlarni tarbiyalash imkoniyati naqadar katta ekanligiga ahamiyat bilan qarashni taqozo etadi. O'yin faoliyati bolalarni insoniyatning ijtimoiy tajribasini egallashning shakliga, ya'ni ta'lim faoliyatiga tayyorlaydi. Odam birdaniga ijtimoiy tajribani o'zlashtirishga kirisha olmaydi. Ijtimoiy tajribalarni egallash uchun odam avvalo yetarli darajada nutqni egallagan, ma'lum malaka, ko'nikma hamda elementar tushunchalarga ega bo'lishi kerak. Bularga esa bola faqat o'yin faoliyati tufayligina erishadi. O'yin bolalar hayotida shunday ko'p qirrali faoliyatki, unda bolalarga mansub bo'lgan mehnat ham, narsalar haqida fikr yuritish ham, san'at, xayol qilish, dam olish va xushchaqchalik manbalari ham mujassamlangandir. Mana shu jarayonlarning barchasi o'yin faoliyatida namoyon bo'ladi hamda bolalar talab qilayotgan darajadagi to'laqonli hayotni ta'min eta oladi. O'yinning bolalarni maftun etuvchi

tomoni ana shunda. O'yin faqat tashqi muhitdagi, narsa va hodisalarni bilish vositasi bo'libgina qolmay, balki qudratli tarbiya vositasi hamdir. Ijodiy va mazmunli o'yinlarda bolalarning barcha psixik jarayonlari bilan birlikda ularning individual fazilatlari ham shakllanadi. Mana shu nuqtayi nazardan o'yin maktabgacha ta'lim-tarbiya ishlari orasida eng asosiysi hisoblanib, markaziy o'rinda turadi. Demak, maktabgacha yoshdagi ta'lim-tarbiya ishlarining muvaffaqiyati ko'p jihatdan bolalarning o'yin faoliyatlarini maqsadga muvofiq ravishda tashkil qila bilishga bog'liqdir. Bolaning haddan tashqari o'yinga berilib ketishini, xayoliy tarzda cho'pdan yasalgan otni, stulchalardan qilingan paroxodni berilib haydashni real voqelikdan chetga chiqib ketish deb qaramaslik kerak. Bola voqelikni, ya'ni o'zi yashab turgan muhitni va undagi turli-tuman narsa hamda hodisalarni juda sevadi. Bola o'zining voqelikka bo'lgan cheksiz muhabbatini va undagi narsa hamda hodisalarni bilishga bo'lgan intilishini o'zining xilma-xil o'yin faoliyatlarida ifoda etadi. Shuning uchun bola o'zining turli variantdagi o'yinlarida xayoliy muhit yaratib, voqelikni mumkin qadar to'la va to'g'ri aks ettirishga intiladi. Chet el psixologlaridan J. Piaje va Koffkaning fikricha, bolalar go'yoki bir-biridan ajratilgan ikki xil dunyoda, ya'ni xayollar, afsonalar dunyosida va real, voqeiy dunyoda yashaydilar. Bolalar o'zlarining faoliyatlarida qanchalik xayolga berilib ketmasinlar, har doim voqeiy dunyoga, undagi real narsalarga nazar tashlab turadilar. Buning haqiqatdan ham shunday ekanligini ularning o'yin jarayonida o'z xatti-harakatlariga "bunday bo'ladi", "bunday bo'lmaydi" deb baho berib turishlaridan ko'rish mumkin. Ular qanchalik o'yinga berilmasinlar, voqeiy dunyoni hech qachon unutmaydilar va unga go'yoki andaza tariqasida zimdan qarab turadilar. Psixolog A.N. Leontevning fikricha, bolalarning o'yin faoliyatlarida real voqelikdan chetga chiqib ketish darajasidagi afsonaviylik yo'q. Bolalar o'yinlaridagi turli-tuman harakatlar va narsalar, voqelikda haqiqatdan bor bo'lgan real harakat hamda real narsalarning real obrazlaridir. Bola o'zi yashab turgan real voqelik bilan bog'liq

bo'lmagan xayoliy, afsonaviy o'yinlar yaratishning hali uddasidan chiqa olmaydi. Chunki bola hali o'zi bilmagan, ko'rmagan, eshitmagan narsalarini o'z o'yin faoliyatida aks ettira olmaydi. U yoki bu o'yinni o'ynash uchun bolalar albatta elementar ravishda bo'lsa ham hayotiy hodisalar hamda mehnatning bir qancha turlari bilan tanish bo'lishlari kerak. Demak, bolaning hayoti qanchalik mazmundor va yashash doirasi qanchalik keng bo'lsa, uning o'yinlari ham shunchalik xilmaxil bo'ladi. Natijada bola zerikib, toliqib qolmaydi. Bolalar hayotini mazmundor qilish ko'p jihatdan tarbiyachilar hamda ota-onalarga bog'liq. Ota-onalar va tarbiyachilar bolalarni vaqti-vaqti bilan sayohatga olib chiqib turishlari maqsadga muvofiqdir. Shunday qilib, o'yin bolalar xayoli tomonidan yaratilgan narsa emas, aksincha bolalar xayolining o'zi o'yin jarayonida yuzaga kelib, rivojlanadi. Bolalar o'yin faoliyatlarida turli xayoliy va afsonaviy obrazlarni yaratadilar. Odamning tashqi muhitdagi narsa va hodisalarni aks ettirish jarayonlari passiv jarayon emas, balki aktiv hamda ijodiy yaratuvchan, o'zgartiruvchan jarayondir. Bolalar o'yin faoliyatining yana bir xususiyati, o'yinning umumiylik xarakteriga ega bo'lishidir. Bola o'zining turli-tuman o'yinlarida faqat o'ziga tanish bo'lgan yolg'iz bir kasb egasining emas umuman haydovchilarning, militsionerlarning, tarbiyachilarning, uchuvchilarning xatti-harakatlarini aks ettiradi. Albatta, turmush tajribasi va faoliyat doirasi juda cheklangan kichik yoshdagi bolalar ba'zan kichik guruh bolalari ham o'zlarining o'yinlarida konkret odamlarni: onasini, otasini va boshqalarni va ularning xatti-harakatlarini aks ettiradilar. O'rta va katta maktabgacha yoshdagi bolalarning o'yinlarida esa bunday obrazlar umumiylik xarakteriga ega bo'la boshlaydi. O'yin faoliyati bolalarni individual ravishda o'rganish imkonini beradi. Bolalarning individual xususiyatlarini, xususan, ularning guruhiy o'yinlari orqali kuzatish qulaydir.

Guruhiy o'yinda bolalar bir guruh odamlarning murakkab hayotiy faoliyatlarini aks ettiradilar. Masalan, "Sotuvchi xaridor" o'yinida bolalar sotuvchi, kassir, ishchi, xaridorlar rollariga bo'linib o'ynay-

dilar. Bolalarning mana shu kabi guruhliy o'yinlari artistlarning faoliyatiga o'xshaydi. Chunki, guruhliy o'yinda har bir bola o'z rolini yaxshi bajarishga intilishi bilan birga o'yinning umumiy mazmunidan ham chetga chiqib ketmaslikka tirishadi. Bu esa, har bir boladan o'zining butun qobiliyatini ishga solishni talab etadi. Mazmunli rolli o'yinlar va ularning ahamiyati. Bolalar bog'chada asosan mazmunli va rollarga bo'linib o'ynaladigan o'yinlarni o'ynaydilar. Ular o'zlarining turli o'yinlarida kattalarning oilaviy hayot sharoitlariga doir hodisalarni, mehnat faoliyatlarini, bayramlarni, muhim sanalar kabi hodisalarni qayta tiklaydilar. Ko'pincha bolalar aks ettirayotgan tashqi muhit hodisalari ular o'yin faoliyatining mazmunini tashkil etadi. Bolalar aks ettirayotgan muhit qanchalik keng va xilma-xil bo'lsa, bolalar o'yinining mazmuni ham shunchalik keng va xilma xil bo'ladi. Ana shuning uchun kichik bog'cha yoshidagi bolalar o'yinlarining mazmuni nihoyatda tor bo'ladi. Bolalar o'sib ulg'aygan sari ular o'yinining sujeti tobora boyib, xilma-xillashib boradi. O'yin turining ko'payishi bilan birga o'yinga sarf qilinadigan vaqt ham ortib boradi. Masalan, uch yoshli bolalar 10-15 daqiqa mobaynida o'ynaydigan bo'lsalar, 4-5 yoshli bolalar esa 40-50 daqiqa davomida o'yin faoliyati bilan shug'ullanadilar. Katta yoshdagi bog'cha bolalarida o'yin faoliyati bir necha soat va hatto bir kundan ortiq vaqt mobaynida davom etishi mumkin. Katta yoshdagi bog'cha bolalari mazmunli o'yinlardan tashqari rollarga bo'linib o'ynaladigan o'yinlarni ham juda mohirlik bilan o'ynaydilar. Rollarga bo'linib o'ynaladigan o'yinlarda bolalar tevarak-atrofdagi narsalarni aks ettiradilar. Bunday o'yinlar amalga oshirilishi jihatidan birmuncha murakkabdir. Bunday o'yinlarda oldin rollar taqsimlab olinadi. O'yinda ishtirok etuvchi har bir bola rolini ustalik bilan bajarishi kerak bo'ladi. Hamma bolalar ham bunday vazifaning uddasidan chiqavermaydilar. Kichik yoshdagi ayrim bolalar tasavvur doiralari keng bo'lmaganligi sababli o'z rollarini hali yaxshi bajara olmaydilar. Shuning uchun rollarga bo'linib o'ynaladigan o'yinlar asosan katta yoshdagi bog'cha bolalariga taal-

luqlidir. Bog'cha yoshidagi bolalarning mazmunli va rollarga bo'linib o'ynaladigan o'yinlari deyarli hamma vaqt jamoa holida amalga oshiriladi. Mazmunli va rollarga bo'linib o'ynaladigan o'yinlar bolalarning ko'pgina psixik jarayonlari va shaxsiy psixologik sifatlarini rivojlantirishga yordam beradi. O'yin sharoitining o'ziyiq bolalar diqqatini atrofdagi narsa va hodisalarga faol yo'naltirishni talab qiladi. Bu esa, o'yin faoliyati davomida bolalarni nihoyatda faollashtiradi, ya'ni ular kuza-tuvchan, tez esda olib qoladigan, har bir narsani atroflicha va chuqur analiz qiladigan bo'ladi. O'yinlar jarayonida bolalarning bir birlari bilan faol munosabatda bo'lishlariga imkon yaratiladi. Bu esa, bolalar nutqining tez rivojlanishiga olib keladi. Ma'lumki, mazmunli va rollarga bo'linib o'ynaladigan o'yinlarning o'z qonun qoidalari mavjud. Bu qonun qoida-larga rioya qilishda bolalar o'z iroda kuchlarini ishga soladilar. Binobarin, o'yin faoliyati davomida bolalarning irodaviy sifatleri ham jadal rivojlanadi. Demak, bog'cha yoshidagi bolalar o'yinlari quyidagicha psixologik xusu-siyatlarga ega:

- 1) o'yin mavzusining haddan tashqari sermazmunligi va boyligi;
- 2) bolalar o'yin faoliyatlarida milliy tuyg'uning aks etishi;
- 3) o'yin jarayonida vatanparvarlik tuyg'ularining namoyon bo'li-shidadir. O'rta va katta bog'cha yoshidagi bolalar o'yinlari, o'yinchoq-lari, yasagan buyumlari milliy urf-odatlar, an'analarga asoslanganligi;
- 4) bolalar o'yini jarayonida psixik jarayonlarining diqqati, sezgi va idroki, xotirasi, tafakkur va nutqi, xayoli, his-tuyg'u, irodasi, xarakteri va qobiliyatining namoyon bo'lishidir.

Bog'cha yoshidagi bolalarning turli-tuman o'yin faoliyatlari sekin-astalik bilan ularni o'qish faoliyatiga tayyorlaydi. Bolalarning o'yin faoliyatlariga tarbiyachilar ta'lim elementlarini kiritadilar. Natijada bolalar o'yin orqali juda ko'p narsalarni bilib oladilar, ularning bilishga bo'lgan qiziqishlari orta boradi. Demak, o'yin faoliyati bolalarning har tomonlama rivojlanishlarida qudratli vositadir. Bolalarning psixik rivojlanishiga o'yinchoqlarning ta'siri. O'yinchoq-ning bola psixik taraqqiyotiga ta'sirini o'rganish ishlariga XIX asrga

kelib jiddiy e'tibor berila boshlandi. Bu yo'nalishdagi birinchi tadqiqot ishlari nemis pedagogi Frebel tomonidan ilmiy ravishda o'rganildi. Frebel o'z tadqiqotlarida bolaning dunyoga kelgan birinchi kunlaridanoq bilish jarayonlarini rivojlantirish zarurligini, bolaning birinchi o'yinchoqlari yumshoq o'yinchoqlar bo'lishi kerakligini aytadi. Bola qo'lida ushlab tura oladigan yorqin, turli rangdagi yumshoq kop-tokchalar bolaning psixikasiga ijobiy ta'sirini aytib o'tadi. Bolaning o'z qo'li bilan loydan yasalgan turli shakllari haqida: "Loydan narsalar yasab o'ynash davomida ular o'rtasidagi o'zaro aloqalarni tushunadilar. Bu mashg'ulotlar nafaqat bolaning fikrlash qobiliyatiga balki uning ruhiy dunyosiga ham ta'sir ko'rsatadi deydi. XIX asrning oxiriga kelib rus pedagogi M. Manaseinovaning fikricha, onaning bolasi bilan o'ynaydigan ilk o'yinchog'i matolar qirqimi, yorqin rangdagi predmetlar bo'lishi kerakligini ta'kidlaydi. Oradan taxminan 100 yil o'tgach amerikalik psixolog G.L. Lendret loyni bolaning shaxs xususiyatlariga ijobiy ta'siri haqida aytib: "o'zidagi jahl, g'azab, agressiyaning chiqarib tashlovchi vositadir" deb hisoblaydi. Bolaning rivojlanishini o'yinchoqsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Aynan o'yinchoq bolaga o'z his-tuyg'ularini namoyon qilishga, atrof hayotni o'rganishga, ijtimoiy munosabatlarga kirishishga, o'z-o'zini anglashga o'rgatadi. Har bir bolaning sevimli o'yinchog'i bo'ladi.

Kattalar chin ko'ngildan sovg'a qilgan o'yinchoqqa nisbatan bola o'zi tanlab olgan o'yinchoq unga sevimli, yoqimli, emotsional yaqinroq hisoblanadi. Kattalarga do'st, ishdagi hamkasb qanchalik zarur bo'lsa, bolaga ham o'yinchoq shunchalik zarurdir. Har bir bolada shunday o'yinchoq bo'lishi kerakki, u bolaning do'stiga aylanib, unga arz qila olishi, jazolay olishi, rahmdillik qilishi, avaylab asrashi lozim. Ayni shu o'yinchoq uchun qo'rquv hissini yengib o'tishi mumkin. Masalan, qorong'ilikdan qo'rqadigan bolalarga kuchuk ayiq o'yinchoq bilan qorong'i xonaga kirib chiqishni taklif qilish mumkin. Bola o'yinchog'ini xuddi kattalar uni jazolagani kabi jazolashi, urishishi, burchakka otishi, keyin yana olib dumi va qulog'ini tikib qo'yishi

mumkin. Bolalar bunday munosabatni robot transformer, Dendi, mashina, legolarga nisbatan qila olmaydilar. Kichik yoshdagi o‘g‘il va qiz bolalar “do‘st”likka Barbi, yumshoq ayiqcha, mushukcha, quyoncha, odamga yaqin bo‘lgan o‘yinchoqlarni tanlaydilar. Bolada u tomonidan hissiy idrok qila oladigan, tafakkuri, dunyoqarashini kengaytiradigan, kattalar va ertak qahramonlariga taqlid qila oladigan o‘yinchoqlar to‘plami bo‘lishi zarur. G.L. Lendret o‘zining “O‘yin terapiyasi muomala san’atidir” nomli kitobida o‘yinchoq tanlashda nimalarga e‘tibor berish kerakligini aytib: “O‘yinchoq bola intellektini har tomonlama rivojlantirishga his-tuyg‘ularini, o‘z-o‘zini anglashga, xulq-atvorini nazorat qilishga, o‘zaro munosabatlarga kirisha olishiga yordam beradi. Hamma o‘yinchoqlar ham magazindan sotib olinadi, lekin ota-onalar o‘z qo‘llari bilan yasab, tikib bergan o‘yinchoqlari bolaga yanada yaqin va qimmatlidir”, deb ta’kidlaydi.

O‘yinchoqlar bir necha turga bo‘linadi:

1. Hayotiy o‘yinchoqlar qo‘g‘irchoqlar, hayvonlar oilasi, qo‘g‘irchoqlar uyi, mebellar, idish-tovoqlar, mashinalar, qayiq, kassa, tarozi, telefon, tibbiyot va sataroshlik asboblari, soat, kir yuvish mashinasi, gaz plita, televizor, doska, bo‘r, musiqa asboblari, temiryo‘l va boshqalar.

2. Boladagi agressiya g‘azabni chiqarib yuborishga yordam beruvchi o‘yinchoqlar, askarlar to‘plami, miltiq, pistolet, qilich, “yostiqlik”lar, yovvoyi hayvonlar, rezina o‘yinchoqlar, arqon, bolg‘acha va boshqa asboblari.

3. Ijodiy fikrlashga, fantaziyaning rivojlantirishga qaratilgan o‘yinchoqlar kubiklar, matryoshka, piramida, lotto, lego, mozaika, stol o‘yinlari, qirg‘ma rasmlar, qo‘l ishi, tikuvchilik to‘plami, mato parchalari, rangli qog‘ozlar va h.k. O‘yinchoq bolaning birgalashib o‘ynovchi hamrohiga aylanadi. Bola atrofdagi hamma narsalardan o‘ziga eng yaqin va qiziqarli hisoblangan o‘yinchoqni yaxshi ko‘radi. Bu ajablanarli narsa emas. Agar biz bolaning o‘yinchoq bilan o‘ynashiga

nazar solsak, bola o'yin vaqtida har qanday o'yinchoqni qo'g'irchoqmi, otmi, ayiqmi baribir xayoliy tarzda tiriltirilib, u bilan gaplashib, birga o'ynaydi. Mabodo o'yinchoq bo'lmasa, bola oddiy bir cho'pni ham biron narsaga otga yoki qo'g'irchoqqa aylantirib, zo'r ishtiyoq bilan bemalol o'ynayveradi. Har qanday o'yinchoq bolaning hissiyotlarini qitiqlab, ehtiyojlarini qondirib, ijodiy kuchlarini ishga soladi va binobarin, yangi hissiyotlarini yangi qiziqish va talablarini yuzaga keltiradi. Bu jihatdan o'yinchoqning bola shaxsiy xislatlarini tarbiyalashdagi o'rni kattadir. Bolalar o'yinchog'i katta yoshdagi kishilarning qanday o'yinchoqni yoqtirish-yoqtirmasligiga qarab hal qilinmaydi, balki bolaga qanday o'yinchoq yoqishi va zarurligi nuqtayi nazaridan hal qilinishi zarur. Muhimi qaysi yoshdagi bolaga qanday o'yinchoq kerakligini bilishdir. Bolalarga hamma narsadan ko'ra o'yinchoq zarur. Bolalarga o'yinchoq berishda ularning yosh xususiyatlarini, taraqqiyot darajalarini, layoqatini va ayni vaqtda, ularni ko'proq nimalar qiziqtirishini hisobga olish kerak. Bir yoshli bolalarning asosiy ehtiyojlari ona va uning mehri bo'lgani sababli ularga beriladigan o'yinchoqlar ham yoqimli va yumshoq bo'lishi lozim. Bu yoshda eng yaxshi o'yinchoq bola tishlay oladigan o'yinchoqdir. O'yinchoqlar asosan plastmassadan, yorqin rangda ovozli bo'lishi bolaning sensor taraqqiyotiga yordam beradi. 1 yoshli bolaga 3-4 halqali piramidalar, turli kattalikdagi tarelkalar bir birining ichiga kiradigan rangli kubiklar berish foydalidir. Bunday o'yinchoqlar bilan harakat qilish bola intellektini o'stiribgina qolmay unda quvonch va qoniqish hissini hosil qiladi. Bola o'yinchoqni xuddi kattalardek taxlay olganidan quvonadi. Bu yoshda tik turadigan qo'g'irchoq ham berish kerak. Ikki yoshli bolaga katta rangli koptok, 7-8 tali piramida, yumshoq o'yinchoqlar berish kerak. Bola ularni o'g'ziga sololmaydi, lekin ular bilan osongina birga uxlaydi. Katta plastmassa mashina yoki quticha bola o'ynab bo'lgach o'z o'yinchoqlarini solishi uchungina emas, bolada tartiblilik, mustaqillik odatlarini hosil qilish uchun muhimdir. Bu yoshda bolaning shaxsiy o'ynash joyi, o'yinchoqlar

saqlanadigan joyi bo'lishi lozim. Uch yoshli bolaning o'yinchoqlari qatoriga qurish, yasash o'yinchoqlari, "Kinder-syurpriz" kabilarni berish mumkin. Bola kattalar bilan birga yasab, ulardan turli shakllar hosil qilar ekan bolada analiz-sintez kabi tafakkur operatsiyalari shakllanadi. Bu yoshdagi bolalar katta ayiq, katta qo'g'irchoqni talab qiladilar. Yana hayotiy o'yinchoqlar asliga o'xshash bo'lishini talab qiladilar. Masalan, limuzin mashinasi albatta qora bo'lishi kerak. Kichik guruh bolalari hali hayot tajribalari kam bo'lganligi uchun tashqi muhit bilan yaxshi tanish bo'lmaydilar. Ularga hali narsalarning rangini, hajmini ajrata olishga o'rgatuvchi o'yinchoqlar zarur. Shuning uchun ularga qo'g'irchoq, yumshoq o'yinchoq bilan birga har xil rangli matolar ham berishi kerak. O'z qo'g'irchoqlarini har xil rangli matolarga o'rab, o'ynaydilar. Bolalarga beriladigan qo'g'irchoq chiroyli va sinmaydigan bo'lishi juda muhimdir. Ularga ko'proq plastmassadan yoki rezinadan qilingan qo'g'irchoq berish kerak.

3.4. Maktabgacha yoshdagi bolalarda ta'lim berish shakllari, mehnat faoliyatining bola psixik rivojlanishiga ta'siri

Insonning mehnat faoliyati atrof-muhitni o'zgartirishga qaratilgan dunyo, ijtimoiy foydali mahsulotni yaratish. Mehnatning maqsadi unda emas o'zi va uning mahsulotida. Mehnat motivlari ijtimoiy xarakterga ega. Ushbu faoliyat bu maxsus buyumlar, asboblarni yordamida amalga oshiriladi. Shuning uchun muvaffaqiyat mehnat faoliyati odamning xatti-harakatlariga qanchalik egalik qilishiga bog'liq amaliy ko'nikmalarga ega bo'lgan vositalar. Mehnat samaradorligi ta'minlanadi uning maqsadini belgilash, harakatlar ketma-ketligini rejalashtirish. Mehnat faoliyati uchun zarur shartlar quyidagilardan iborat: bolaning obyektiv faoliyati o'z-o'zini anglash, shaxsiyatni rivojlantirish bilan bog'liq. Ularni nomlaylik:

- qurol harakatlarini o'zlashtirish va ular asosida birinchi protozoalarni shakllantirish mehnat qobiliyatlari.

– o‘z harakatlarining natijasiga erishish va uni kattalar tomonidan baholash istagi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarga ta’lim berish shakllari natijalarga erishish emas, balki bilim, mahorat va ko‘nikmalar hosil qilish o‘quv faoliyatining maqsadidir. Bu maqsad uning asosiy xususiyatini belgilaydi. Bola rasm chizish jarayoniga qiziqsa va chiroyli chizishga harakat qilsa, bunday jarayon o‘yin yoki samarali harakat hisoblanadi. Lekin qachonki bola rasm mashg‘uloti vaqtida o‘z oldiga ma’lum maqsad qo‘ysa, bu harakatlar ta’lim ko‘rinishiga ega bo‘ladi. Masalan, avvalgilardan yaxshiroq rasm chizish, tasvirni to‘g‘ri bo‘yash yoki tekis chiziqlar chizish ham shunday harakat turlariga kiradi. Ta’lim olish vaqtida va bolaga oldingi avlod tomonidan qoldirilgan tajribani yetkazib berishda bolaning psixik rivojlanishi amalga oshsada, bilim va ko‘nikmalarining aksariyat qismini u kattalar bilan muloqotda, ularning talablarini, maslahatlarini va ko‘rsatmalarini bajarish davomida o‘zlashtiradi. Shuningdek, o‘yin faoliyati, rasm chizish, buyumlar yasash va turli xil faoliyatlarda vujudga kelgan kundalik muloqot ham bolaning bilim va ko‘nikmalarini kengaytirib boradi. Kattalarning bola bilan bo‘lgan har xil uslubdagi muloqot negizida ta’lim yotadi. Ammo u bolaning rivojlanishiga qarab sistematik xarakterga ega bo‘ladi. Bolalar ijtimoiy maktabgacha tarbiya sharoitida muayyan dasturlar asosida o‘tkaziladigan mashg‘ulotlarda ta’lim oladilar. O‘yin usullari va samarali topshiriqlardan foydalanish bunday hollarda muhim o‘rin egallaydi. Shu bilan birga mashg‘ulotlar vaqtida bolalarga tanish bo‘lgan talablar qo‘yiladi: to‘liq va sifatli bilim va ko‘nikmalar hosil qilish, tarbiyachini tinglash va uning ko‘rsatmalarini to‘g‘ri bajarish. Mashg‘ulotlar orqali bilim berish o‘quv faoliyatini boshlang‘ich qoidalarini egallashda muhim ahamiyatga ega. O‘quv faoliyatini boshlang‘ich qoidasi bilim olishga bo‘lgan qiziqishni shakllanishini va o‘rganish qobiliyatini o‘zlashtirishni o‘z ichiga oladi. Atrof-muhit haqida yetkazilgan xilma-xil ma’lumotlar bolada qiziquvchanlik paydo bo‘lishiga sabab bo‘ladi. Kattalar tomonidan gapirib berilgan va

ko'rsatilgan narsalar yoki bolaning o'z ko'zi bilan ko'rganlari ham unda yangiliklarga bo'lgan qiziqishni uyg'otishi mumkin. Maktab yoshigacha bo'lgan bolalarda qiziquvchanlikning o'sishi, aksariyat hollarda ular tomondan berilayotgan savollar soni va ular turini o'zgarishida namoyon bo'ladi. Uch-to'rt yoshli bolalar savollari yangi bilim olishga, tushunarsiz narsalarni aniqlashtirishga qaratilgan bo'lsa, maktab yoshiga yaqinlashgan bolalar savollarning aksariyat qismini shunday savollar tashkil qiladigan bo'ladi. Turli xil hodisa sabablariga, ular orasidagi bog'liqlikka qiziqadilar. "Nimaga yomg'ir yog'yapti?"; "Nima uchun o'simliklarni sug'orish kerak?"; "Nimaga doktor kasalni urib, eshitib ko'radi?"; "Yulduzlar qayerdan paydo bo'ladi?"; "Traktorga kichik uyni joylashtirsa olib keta oladimi?"; "Agar barcha suvlar dengizga quyilsa, keyin ular qayerga g'oyib bo'ladi?". Bu olti yoshli bolaning doim berishi mumkin bo'lgan savollarining kichik ro'y-xatidir. Ayrim hollarda maktabgacha yoshdagi bolalarda aniq va barqaror qiziqish erta namoyon bo'ladi va ular bolalarni bilim olishda hayratlanarli natijalarga erishishlariga sabab bo'ladi. Izlanishlarga ko'ra mashg'ulotlar vaqtida bolalarga alohida, tarqoq ma'lumotlar emas, balki aniq tartibdagi bilimlar berilsa, barcha bolalarda matematikaga, tilga, jonli va jonsiz tabiat hodisalariga bo'lgan qiziqish kerakli me'yorda shakllanadi. Bu bilimlar bolalarga voqelikni barcha sohasiga xos bo'lgan hodisalarni asosiy bog'liqligini tushuntirib berishi kerak. Matematika sohasida bu o'lchovni o'lchanuvchiga, qismni butunga, birlikni ko'plikga bo'lgan bog'liqligidir. Til sohasida esa so'z tuzilishini uning ma'nosiga bog'liqligi, jonli tabiat sohasida hayvonlar va o'simliklarning tuzilish xususiyatlari hamda yashash sharoitiga bo'lgan bog'liqligidir va h.k. Bunday obyektiv qonuniyatlarga asoslangan hodisalar bilan tanishuvdan so'ng bolalar ularni ayrim hollarda namoyon bo'lishini katta qiziqish bilan kuzatib boradilar. Bolalar ko'z o'ngida atrof-muhitning notanish qirralari ochiladi va ular ta'limni ajoyib kashfiyotlarga yo'l ekanligini tushunadilar. Kichik va o'rta maktabgacha yoshdagi bolalar odatda berilayotgan

bilim va ko'nikmalar o'yinda, rasm chizishda yoki boshqa ularni o'ziga jalb qiluvchi harakatda qo'llansagina, o'quv topshiriqlarini darhol qabul qiladilar. Maktab yoshiga yaqinlashgan bolalarda maxsus tashkillashtirilgan o'quv sharoitida o'quv topshiriqlarini o'zlashtirilgan materiallarni amalga oshirish imkoniyati bilan bog'lamasdan qabul qilish qobiliyati paydo bo'ladi. Bilimni kelajakda "foйда keltiradigan" qilib o'zlashtirish imkoni paydo bo'ladi. Kuzatuvlar shuni ko'rsatadiki, didaktik o'yin loto, rasmlı kubiklardan har turli ko'rinishlar chiqara bilish, son-sanoq, mozaika, shashka, topishmoqlar kabi maktabgacha yosh davrida oddiy o'quv topshiriq usuliga ko'ra bilim olishning samaraliroq yo'lidir, didaktik o'yinlar ko'pincha turli vazifalar bilan bog'liq bo'lgan qobiliyatlar va tafakkurlarning rivojlanishiga yordam beradi. Bu jihatdan didaktik o'yinlar katta guruh bolalarini maktabdagi o'qish faoliyatiga tayyorlash vositalaridan biridir. Biroq shu narsani eslatib o'tish kerakki, bolalarning o'qish faoliyati bevosita didaktik o'yinlardan kelib chiqmaydi. Ammo kichik va o'rta maktab yoshida didaktik o'yin asosiy o'rin egallasa, katta bog'cha yoshi davrida bu farq ancha pasayadi. Bu bolalarni o'quv topshiriqlarini qabul qilish qobiliyati oshayotganini bildiruvchi ko'rsatkichdir. Bu bolalarni amallarning bajarilish usullariga e'tibor bera boshlashi, ularni o'quv topshiriqlari mazmunini tushuna boshlaganini bildiradi. Ular ongli ravishda bu usullarni egallashga harakat qiladilar. Maktabgacha yoshdagi bolalar biror maqsadga qaratilgan kuzatuvlarni, predmetlarni tasvirlashni, qiyoslashni va ularni guruhlarga bo'lishni, hikoya va suratlar mazmunini bir-biriga bog'lagan holda gapirib berishni, arifmetik masalalarning hisob va yechim yo'llarini topishni va hokazolarni o'rganadilar. Masalalarni to'g'ri bajarilishi va kattalar tomonidan qo'yilgan talablar amalga oshishi muhim ma'noga ega bo'ladi. Bunday hollarda bolalar kattalarga bajarilgan u yoki bu o'quv topshiriqlari to'g'riligini baholashlarini so'rab tez-tez murojaat qiladilar. Masalan, maktabgacha yoshdagi bolalar masofaviy aloqani aniq tasvirlashni o'rganish jarayonida, bir necha marta tarbiyachiga

murojaat qiladilar: “Meni chizayotganim o‘xshyaptimi, iltimos, ko‘rib bering? ”; “Burchagi burchagiga to‘g‘ri kelishi kerak, bu uchburchak narigisini to‘g‘risida bo‘lishi kerak. To‘g‘rimi? ”.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning tasviriyl faoliyati. Bolalarning psixik jihatdan rivojlanishda tasvirlash faoliyatlarining roli kattadir. Bog‘cha yoshidagi bolalar rasm chizish, loydan yoki plastilindan turli narsalarni yasash, kubiklardan imoratlar, ko‘priklar qurishni juda yoqtiradilar. Bolalar o‘zlarining tasvirlash faoliyatlarida qandaydir g‘ayritabiyy, xayoliy narsalarni emas, balki tashqi muhitni, undagi narsalarni, jonivorlarni aks ettirishga intiladilar. Bolalarning bunday faoliyatlarida ijodkorlik, yaratuvchanlik elementlari bo‘ladi. Bolalar o‘zlaridagi ma’ruza, xohish, intilishlarni ana shunday tasvirlash, rasm chizish, loy yoki plastilindan biron narsa yasash, applikatsiya ishlari orqali ifodalashga intiladilar. Bolalarning tasvirlash faoliyatlari juda sodda bo‘lsada, ular o‘zlarining bunday faoliyatlarida atroflaridagi narsa va hodisalarni shunchaki passiv tasvirlash bilan cheklanib qolmay, o‘zlaridan nimalarnidir qo‘shib, yangilik yaratishga harakat qiladilar. Ana shuning uchun bolalardagi ayrim qobiliyatlar ularning tasvirlash faoliyatlarida juda erta namoyon bo‘la boshlaydi. Ma’lumki, odam tug‘ilishi bilan rassom, haykaltarosh, naqqosh bo‘lib tug‘ilmaydi. Odamdagi bunday qobiliyatlar uning yoshligidan tasvirlash faoliyati bilan shug‘ullanishi jarayonida yuzaga kelib, takomillashib boradi. Masalan, biz chaqaloq bolalarda hech qanday tasvirlash faoliyatini ko‘rmaymiz. Bunday faoliyat bolaning taxminan ikki, ikki yarim yoshidan boshlab yuzaga keladi. Chunonchi, ikki yoshli bola qalam bilan to‘g‘ri kelganicha ushlab olib nimalarnidir chizib tashlaydi va o‘zining egri-bugri chiziqlarini “bu daraxt”, “bu odam”, “bu uy”, “bu mushuk” deb tushuntiradi. Bu yoshdagi bolalar rasm chizayotganlarida biron narsani tasvirlashni maqsad qilib olmaydilar. Keyinchalik chizgan chiziqlariga qarab, miyalariga kelgan birinchi nom bilan ataydilar. Bolalarning tasvirlash faoliyatlaridagi bu davr tayyorgarlik davri deb ataladi. Bolalarning tasvirlash faoliyatlari asosan o‘rta va

katta guruhdan boshlanadi. Lekin bu davrdagi tasvirlash faoliyatlari ham ko'p jihatdan sxematik xarakterga ega bo'ladi. Masalan, bolalar odamning rasmini chizganlarida bitta kichik va bitta kattaroq doira chizib, shundan qo'l va oyoqlarni chiqaraveradilar. Ular rasm chizganlarida yoki biron narsaning haykalini yasaganlarida hajm, perspektiva masalalariga mutlaqo rioya qilmaydilar. Ana shuning uchun ularning chizgan rasmlari hajm o'ltov jihatidan juda katta yoki juda ham kichkina bo'lishi mumkin. Buning sababi nimada. Birinchidan, bog'cha yoshidagi bolalarda katta odamlardagidek kuzatuvchanlik qobiliyati yaxshi rivojlanmagan bo'ladi va ular chizayotgan rasmlaridagi obyektlarni real voqelikdagi haqiqiy narsalar bilan solishtirmaydilar. Bolalarning tasvirlash faoliyatlari asosan tasavvurlariga asoslanadi. Masalan, 4-5 yoshli bog'cha bolasiga onasining rasmini chizish taklif qilinganda, u biron marta ham onasiga qaramay, rasm chiza boshlagan. Undan nega onangga qaramading, deb so'raganlarida, u o'zim juda yaxshi bilaman, deb javob bergan. Agar tarbiyachi bolalarning tasvirlash faoliyatlarini izchil tarzda tashkil qilib, bu ishni pedagogik jihatdan to'g'ri yo'lga qo'ysa, bolalarning tasvirlash faoliyatiga bo'lgan munosabatlari o'zgaradi. Bolalar oldiga qat'iy bir maqsad qo'yib, ana shu maqsadni amalga oshirish buyurilsa, bolalar tasvirlash faoliyatini o'yinga aylantirmay ishga nisbatan jiddiy munosabatda bo'la boshlaydilar. Masalan, bayram o'tgandan so'ng bolalarga bayram rasmini chizish taklif etilsa, ular bu vazifani bajon-u dil bajaradilar. Bog'cha yoshidagi bolalarni aqliy, axloqiy va xususan, estetik jihatdan tarbiyalashda tasvirlash faoliyati juda katta yordam beradi. Shuning uchun ham bog'cha yoshidagi bolalarning tasvirlash faoliyatlarini har doim maqsadga muvofiq ravishda pedagogik jihatdan to'g'ri va qiziqarli tashkil qilishga e'tibor bilan qarash zarur. Maktabgacha yoshdagi bolalarning Qurish-yasash mashg'ulotlari ularning kuzatuvchanligi va tafakkurining rivojlanishida alohida ahamiyatga egadir. Qurish-yasash o'yinlari hamisha ma'lum maqsadga qaratilgan o'yinlar bo'lib, bolalardan murakkab o'quv, malaka va

bilimlarni talab qiladi. Qurish-yasash o'yinlarida bolalar turli narsalarning detallari ya'ni ayrim qismlari faqat tashqi tomondangina emas, balki ichki tomondan ham o'zaro uzviy bog'liqligini bilib oladilar. Odatda biron narsani qurish-yasashga kirishishdan, ya'ni konstruksiyalashdan oldin uni sinchiklab qarab chiqiladi va diqqat bilan idrok qilinadi. Undan so'ng kerakli qismlarni to'plab ishga kirishadilar. Qurish-yasash o'yini rasm chizish yoki applikatsiyaga nisbatan bolalardan butunlay boshqa malaka va o'quvlarni talab qiladi. Shuning uchun Qurish-yasash ishlari bilan bolalar juda qiziqsalar ham ilk yoshdagi bolalar bu ishning uddasidan chiqa olmaydilar. Qurish-yasash ishlari bilan bolalar yolg'iz o'zlari va jamoa bo'lib shug'ullanishlari mumkin. Har ikki holda ham Qurish-yasash faoliyati bolalarning idrokini, diqqati, kuzatuvchanligini, xotirasini hamda tafakkur qilish jarayonlarini rivojlantirishga yordam beradi. Tarbiyachilar qurish-yasash o'yinlarini tashkil qilishda bolalarga ko'rsatma va yo'llanma berishi kerak. Kattalar bolalarning ishini baholashi, boshqa bolalarni ish jarayoni va natijasi bilan qiyoslashi, bolani o'z harakatlarini to'g'ri nazorat qilishiga va o'z bilim va imkoniyatlarini baholashiga sabab bo'ladi. Bajarilgan o'quv topshirig'iga nisbatan bolalarda o'zini nazorat qilish va baholash ko'nikmalari yuzaga keladi. Ko'p hollarda maktab yoshiga yaqinlashgan bolalar o'zlari istamagan holda, oson tuyilgan topshiriqlarni bajaradilar va bola nuqtayi nazaridan qaraganda, erishilgan bilim va qobiliyat darajasiga mos keladigan natijalarga intiladilar. Ta'lim faoliyati tarbiya ishlari bilan uzviy bog'liqdir. Ta'lim muassasalaridagi har qanday ta'lim jarayoni tarbiyaviy xarakterga ega. Bolalarga u yoki bu fan bo'yicha ta'lim berar ekanmiz, biz ularni bir vaqtda tarbiyalaymiz ham. Ta'lim-tarbiya ishlari asosan tushuntirish, ishon-tirish, ko'rsatish, rag'batlantirish, talab qilish, vazifa berish va jihoz-lash kabi vositalar yordamida amalga oshiriladi. Ta'lim va tarbiya faoliyati odamni ijtimoiy foydali mehnatning har xil turlari uchun zarur bo'lgan bilimlar, malaka hamda ko'nikmalar bilan qurollantiradi.

Bundan tashqari ta'lim va tarbiya faoliyati turli-tuman ishlarga mos ravishda o'z xatti-harakatlarini va psixik jarayonlarini boshqara olishga o'rgatadi. Shu tariqa odam uzoq vaqt mobaynida sistemali davom etadigan ta'lim-tarbiya faoliyatida o'zini inson hayotida eng muhim faoliyat bo'lgan mehnat faoliyatiga tayyorlaydi. Ma'lumki, odam o'z tabiati jihatidan mehnat faoliyati bilan shug'ullanmay yashay olmaydi. Agarda odam mehnat faoliyatidan to'xtab qolsa, unday paytda o'z hayotini ham tugatgan bo'lur edi. Shu sababli ham mehnat faoliyati odamning yashashini ta'minlovchi eng asosiy faoliyatdir.

3.5. Diqqat. Diqqatning nerv fiziologik asoslari. Bolalarda diqqatning rivojlanishi. Bolalarda ixtiyoriy diqqatni tarbiyalash

Diqqatning nerv fiziologik asosida oriyentirovka yoki tekshirish deb aytiladigan maxsus reflekslar yotadi. Oriyentirovka yoki tekshirish refleksi diqqatning fiziologik asosi hisoblanadi, chunki bu refleks bosh miya yarim sharlarining po'stida kuchli qo'zg'alish jarayonidan iborat bo'ladi. Boshqacha qilib aytganda, har bir daqiqada organizmga turli narsalarning ta'siridan hosil bo'lgan qo'zg'alishlarga nisbatan, oriyentirovka yoki tekshirish refleksini hosil qilgan narsaning ta'siridan yuz bergan qo'zg'alish kuchli bo'ladi. Diqqat ma'lum nerv markazlarining qo'zg'alishi va miyadagi boshqa nerv markazlarining tormozlanishi bilan bog'liqdir. Bu esa subyekt ahamiyatli bo'lgan qo'zg'atuvchilarni ajratishni, ya'ni psixik faoliyatning yo'naltirilishini ta'minlaydi. Bunday yo'naltirilishning sodda misoli sifatida oriyentatsiya refleksini ko'rsatish mumkin. Har qanday yangidan yuzaga kelgan qo'zg'atuvchi, agar u yetarli darajada intensiv kuchlanishga ega bo'lsa, tegishli qo'zg'alish jarayonini yuzaga keltiradi, bu refleks, I.P. Pavlov aytganidek "nima u" degan refleks bilan ifodalanadi, bu esa sodda turdagi diqqatning fiziologik asosidir. I.P. Pavlov ta'limoti bilan akademik A.A. Uxtomskiy olib borgan tekshirishlari bir-biriga to'g'ri keladi. Agar nerv sistemasiga bir qancha qo'zg'ovchilar bir vaqtda ta'sir qilsa bosh miya po'stida shu ongning o'zida bir necha

qo'zg'alish o'choqlari paydo bo'ladi. Shu bilan birga, har bir qo'zg'alish o'chog'i bosh miya po'stining hamma yog'iga tarqalishga iradiatsiyalanishga moyildir. Shuning uchun ayrim qo'zg'alish o'choqlari o'rtasida to'qnashish va "kurash" sodir bo'ladi. Bu kurash natijasida qo'zg'alish o'choqlaridan biri hukmron dominanta bo'lib oladi. Mana shu hukmron bo'lib olgan qo'zg'alish o'chog'ini akademik Uxtomskiy "dominanta" deb ataydi. Uxtomskiyning bergan ta'rifiga ko'ra; Dominanta bu ayni chog'da markazda sodir bo'ladigan reaksiyalar xarakterini bir qadar belgilab beruvchi hukmron qo'zg'alish o'chog'idir. Dominantalar mavjud bo'lgan paytda boshqa qo'zg'alish o'choqlari "subdominantalar" – nisbatan kuchsiz qo'zg'alish o'choqlari ko'pincha yo'qolib ketmaydilar. Ular dominantaga qo'shilib, uni kuchaytiradilar yoki dominanta bilan kurasha boshlaydilar. Bu kurash jarayonida subdominanta dominanta bo'lib olishi mumkin, ilgari dominanta esa subdominanta bo'lib qolishi mumkin. Hukmron qo'zg'alish o'chog'i bo'lgan dominanta diqqatimizning ma'lum narsaga yo'naltirilishi va to'planishining fiziologik asosidir. Diqqat – inson hayotida katta ahamiyatga ega. Har qanday faoliyatni amalga oshirish uchun zaruriy shartdir. Bu bizning barcha aqliy jarayonlarimizni to'liq bajaradigan diqqat; faqat diqqat atrofimizdagi dunyoni idrok etish imkonini beradi. Ammo e'tibor faqat muvaffaqiyatli faoliyat uchun shart emas. Shuningdek, u shaxsiyatning umumiy tuzilishi, insonning ijtimoiy yo'nalishi haqida ko'p narsalarni aytishi mumkin. Diqqat muammosi an'anaviy ravishda ilmiy psixologiyaning eng muhim va murakkab muammolaridan biri hisoblanadi. Diqqat muammolarini o'rganishda turli psixologlar ishtirok etdilar, bular, masalan, A.R. Luriya, S.L. Rubinshteyn, L.S. Vygotskiy, A.N. Leontiev va boshqa ko'plab psixologlar. Ularning barchasi, shubhasiz, aqliy jarayon sifatida diqqat haqidagi ta'limotga ulkan hissa qo'shgan. E'tibor deganda, biz kerakli ma'lumotlarni tanlash, saylov-oldi harakat dasturlarini ta'minlash va ularning borishi ustidan doimiy nazoratni ta'minlashning maqsadli jarayonini tushunamiz. Bizning

ongimizning tanlab olish jarayoni, xususan, hissiyotlarni idrok etishda ham, harakat jarayonlarida ham, fikrlashda ham inson faoliyatining tabiatini belgilaydi. Agar bunday selektivlik bo'lmaganida, barcha kiruvchi tanlanmagan ma'lumotlar shunchalik tezlikda to'planganki, biz uni idrok etishga vaqtimiz yo'q edi. Shuning uchun diqqatni jamlash uchun zarur bo'lgan jarayonlar va hodisalarni farqlash, diqqatning eng to'liq tuzilishini tashkil etuvchi shartlarni aqliy va psixologik faoliyat jarayoni sifatida ko'rib chiqish kerak. Shuning uchun men ushbu mavzu psixologiya uchun dolzarb deb hisoblayman, chunki diqqatni to'liq quvvat bilan ishlatish shartlarini to'liq tahlil qilish zarur. Yuqoridagilardan biz maqsadni shakllantirishimiz mumkin, ya'ni diqqat va xususiyatlarning asosiy turlarini o'rganish, ularning shaxs tomonidan ma'lumotni idrok etishga ta'sirini kuzatish. Maqsad muddatli ish muammolarning yechimini aniqladi: diqqatni aqliy jarayon sifatida ko'rib chiqish va tahlil qilish. fiziologik xususiyatlarni va diqqat asoslarini aniqlash. 1-bob. Diqqat tushunchasi va mohiyati. Diqqat inson faoliyatining barcha turlari, birinchi navbatda, mehnat va ta'lim samaradorligining muhim va zarur shartidir. Ish qanchalik qiyin va mas'uliyatli bo'lsa, u shunchalik ko'p e'tibor talab qiladi. Ehtiyotkorlik inson uchun kundalik hayotda, boshqa odamlar bilan muloqotda, sportda zarurdir. Talabalarning diqqat e'tibori o'quv jarayonini muvaffaqiyatli tashkil etishning asosiy shartlaridan biridir. Buyuk rus o'qituvchisi K.D. Ushinskiy o'qitishda diqqatning rolini ta'kidlab, shunday yozgan edi **“E'tibor bu – faqat tashqi dunyodan insonning ruhiga kiradigan hamma narsa o'tadigan eshikdir”**. Ko'rinib turibdiki, bolalarni bu eshiklarni ochiq saqlashga o'rgatish birinchi navbatdagi masala bo'lib, uning muvaffaqiyati butun ta'limning muvaffaqiyatiga asoslanadi. Diqqat nima? Bu savolga javob berish uchun talaba nima qilayotganini tasavvur qiling. U muammoni hal qilishda butunlay chuqur, diqqatini unga qaratadi, uning shartlarini o'ylaydi, bir hisobdan ikkinchisiga o'tadi. Ushbu epizodlarning har birini tavsiflab, shuni aytishimiz

mumkinki, u o'z ishiga diqqat bilan qaraydi, u boshqalardan ajratib turadigan narsalarga e'tibor beradi. Bu barcha holatlarda uning aqliy faoliyati biror narsaga qaratilgan yoki biror narsaga qaratilgan deb aytishimiz mumkin. Aqliy faoliyatning ma'lum bir narsaga yo'naltirilishi va jamlanishi diqqat deyiladi. Kognitiv jarayonlarning borishining eng muhim xususiyati ularning selektiv, yo'naltirilganligidir. Atrofdagi dunyoning ko'plab ta'siridan odam doimo nimanidir idrok etadi, nimanidir ifodalaydi, aks ettiradi, nimadir haqida o'ylaydi. Ongning bu xususiyati uning diqqat kabi xususiyati bilan bog'liq. Kognitiv jarayonlardan farqli o'laroq, diqqat o'ziga xos tarkibga ega emas, u barcha kognitiv jarayonlarning dinamik tomonidir. Barcha bilish jarayonlari, xoh u idrok, xoh tafakkur, ularda aks ettirilgan u yoki bu obyektga qaratilgan: biz nimanidir idrok qilamiz, o'ylaymiz va nimanidir tasavvur qilamiz. Shu bilan birga, u idrokni o'z-o'zidan idrok etmaymiz va fikr bilan o'z-o'zidan o'ylamaymiz; inson idrok qiladi va o'ylaydi; idrok qiluvchi va fikrlaydigan shaxs. Shuning uchun ham biz hozirgacha o'rgangan jarayonlarning har birida shaxsning olamga, subyektning obyektga, ongning obyektga qandaydir munosabati doimo mavjud bo'ladi. Bu munosabat e'tiborda o'z ifodasini topadi. Biz nafaqat eshitganimizda, balki tinglaganimizda, ko'rganimizda, balki qaraganimizda yoki hatto tengdoshimiz bo'lganimizda, ya'ni obyektivni bilish yoki aks ettirish jarayonida bizning kognitiv faoliyatimizning faolligi ta'kidlanganda yoki kuchayganda diqqatli bo'lamiz. Diqqat, birinchi navbatda, kognitiv faoliyat kursining dinamik xarakteristikasi u aqliy faoliyatning ma'lum bir obyekt bilan ustun bog'liqligini ifodalaydi, xuddi diqqat markazida bo'lgandek. Diqqat bu ma'lum bir obyektga tanlab yo'naltirish va unga diqqatni jamlash, obyektga qaratilgan kognitiv faoliyatning chuqurligi. Shaxsning qiziqishlari va ehtiyojlari, munosabati va yo'nalishi doimo e'tibor orqasida. Ular obyektga munosabatning o'zgarishiga olib keladi. Obyektga bo'lgan munosabatning o'zgarishi esa diqqatda bu obyekt qiyofasining o'zgarishida, ongning

berilganligida ifodalanadi u yanada aniqroq bo'ladi. Shunday qilib, diqqat boshqa jarayonlarda namoyon bo'ladigan o'ziga xos mazmunga ega bo'lmasa-da, lekin unda faoliyat va tasvir o'rtasidagi munosabatlar o'ziga xos tarzda ochiladi. Diqqatning o'zgarishi u qaratilgan tarkibning ravshanligi va aniqligining o'zgarishida ifodalanadi. Kognitiv faoliyat. Diqqat faoliyat bilan chambarchas bog'liq. Birinchidan, xususan, filogenetik rivojlanishning dastlabki bosqichlarida u bevosita amaliy faoliyatga, xulq-atvorga kiradi. Diqqat birinchi navbatda hushyorlik, birinchi signalda harakatga tayyorlik, bu signalni harakat manfaati yo'lida idrok etishga safarbarlik sifatida yuzaga keladi. Shu bilan birga, ushbu dastlabki bosqichlarda e'tibor ham harakatga tayyorgarlik ko'rish uchun xizmat qiladigan letargiyani anglatadi. Diqqat, uning mavjudligi yoki yo'qligi haqida faqat biron bir faoliyat turiga nisbatan gapirish mumkin: amaliy yoki nazariy. Inson o'z fikrlarining yo'nalishi uning faoliyati yo'nalishi bilan tartibga solinsa, diqqatli bo'ladi va shuning uchun ikkala yo'nalish ham mos keladi. U inson hayoti va faoliyatida juda ko'p turli funksiyalarni bajaradi. Keling, asosiylarini ko'rib chiqaylik. Diqqat ma'lum taassurotlar yoki fikrlarga qaratiladi va boshqa, hozirgi paytda keraksiz taassurot va fikrlardan chalg'itadi. Boshqacha aytganda, diqqat ishtirok etuvchi bilish jarayoni tanlab olish xususiyati bilan ajralib turadi, diqqat esa tanlash vazifasini bajaradi. Tanlovning ikki tomoni bor va ikkalasi ham diqqat ishida mujassamlangan. Tanlovning ijobiy tomoni bu omon qolish uchun ham, bilish subyekting o'zi qo'ygan maqsadlarga erishish uchun ham zarur bo'lgan narsani tanlashdir. Salbiy tomoni kerakli narsani idrok etish va tushunishga xalaqit beradigan keraksiz narsalarni tashlab yuborish. Diqqat "ongni jamlash" bilan bog'liq bo'lib, biz ma'lum vaqt davomida ongning "diqqat markazida" ushlab turishimiz va har tomondan o'rganishimiz mumkin bo'lgan bilimlarimiz mavzusiga diqqatni jamlash bilan bog'liq. Bu yerda diqqat, aks holda boshqa, yangi va kuchli taassurotlar bilan almashtirilgan taassurotlarni yoki fikrlarni saqlab qolish funksiyasini

bajaradi. Diqqatni saqlash odatda subyektiv harakat tajribasi bilan birga keladi. Bu ikki funksiya diqqatning ikki tomoniga mos keladi, diqqatning turli hodisalarida namoyon bo‘ladi: diqqatning tanlab olish tomoni tanlash funksiyasi bilan bog‘liq bo‘lib, diqqat harakatlarining tanlanganligida namoyon bo‘ladi; Diqqatning intensivlik jihati diqqatni ushlab turish funksiyasi bilan bog‘liq bo‘lib, uning konsentratsiyasida va u bilan birga keladigan harakat tajribasida namoyon bo‘ladi. Diqqatning nazariyalari va fiziologik asoslari. Diqqat bu – psixologik hodisa bo‘lib, u haqida hali ham psixologlar o‘rtasida kelishuv mavjud emas. Bir tomondan, psixologik adabiyotlarda diqqatning mavjudligi masalasi mustaqil psixik hodisa sifatida ko‘rib chiqiladi. Shunday qilib, ba’zi mualliflarning ta’kidlashicha, diqqatni mustaqil hodisa sifatida ko‘rib chiqish mumkin emas, chunki u boshqa psixik jarayonda u yoki bu tarzda mavjud. Boshqalar esa, aksincha, aqliy jarayon sifatida diqqatning mustaqilligini himoya qiladilar. Boshqa tomondan, psixik hodisalarning qaysi sinfga tegishli bo‘lishi kerakligi haqida kelishmovchiliklar mavjud. Ba’zilar diqqatni kognitiv aqliy jarayon deb hisoblashadi. Boshqalar esa har qanday faoliyatni, shu jumladan kognitiv faoliyatni ham e’tiborsiz amalga oshirib bo‘lmashligini, diqqatning o‘zi esa ma’lum ixtiyoriy harakatlarning namoyon bo‘lishini talab qilishiga asoslanib, diqqatni insonning irodasi va faoliyati bilan bog‘laydi. Darhaqiqat, diqqat psixologik hodisalar tizimida alohida o‘rin tutadi. U boshqa barcha psixik jarayonlarga kiradi, ularning zaruriy momenti sifatida ishlaydi va uni ulardan ajratish, ajratib olish va “sof” shaklda o‘rganish mumkin emas. Biz diqqat hodisalari bilan faqat kognitiv jarayonlarning dinamikasi va insonning turli ruhiy holatlarining xususiyatlarini hisobga olgan holda shug‘ullanamiz. Qachonki biz psixik hodisalarning qolgan mazmunidan chalg‘ituvchi diqqat “materiyasi”ni ajratib ko‘rsatishga harakat qilsak, u g‘oyib bo‘ladigandek tuyuladi. Muhokama qilinayotgan muammoni to‘g‘ri hal qilish har ikkala nuqtayi nazarni birlashtirish va hisobga olishga harakat qilishdir, ya’ni jarayon va hodisalarning ikkala

tomonini ham, ulardan mustaqil narsalarni ham diqqatda ko'rish. Ushbu pozitsiya ma'lum anatomik va fiziologik ma'lumotlar bilan tasdiqlangan, ularning asosiylari quyidagilardir.

Diqqatning fiziologik korrelyatsiyasi sifatida dominant mexanizm, ularda o'ziga xos analizatorlar lokalizatsiya qilingan proyeksiya zonalaridan qat'i nazar, miya yarim korteksining butun yuzasida kuzatilishi mumkin. Ishi diqqat hodisalari bilan bog'liq bo'lgan retikulyar shakllanish deyarli barcha kognitiv jarayonlarga tegishli nerv impulsleri yo'lida sezgi ma'lumotlarini afferent va efferent o'tkazishning o'ziga xos bo'lmagan yo'llari. Diqqat neyronlari yangilik detektorlari bo'lgan hujayralar – deyarli butun yuzada va miyaning ba'zi ichki tuzilmalarida mavjud. Shu bilan birga, markaziy asab tizimidagi uchta nomdagi anatomik va fiziologik omillarning barchasi avtonom va individual sensorli analizatorlardan mustaqil ravishda mavjud bo'lib, bu e'tibor hali ham boshqalarga nisbatan kamaymaydigan alohida hodisa ekanligini ko'rsatadi. Diqqat, har qanday ruhiy jarayon kabi, ma'lum fiziologik hodisalar bilan bog'liq. Diqqatning fiziologik asoslarini tushunish katta ahamiyatga ega atoqli rus fiziologlari I.P. Pavlov va A.A. Uxtomskiylarning asarlari mavjud. I.P. Pavlov ilgari fiziologlar tomonidan kashf etilgan nerv jarayonlarining induksiya qonuni ham insonning diqqatiga bog'liqligini aniqladi. Pavlovning fikricha, bu qonunga ko'ra, qo'zg'alish o'chog'i atrofida miya yarim sharlari po'stlog'ida inhibe qilingan joylar hosil bo'ladi. I.P. Pavlov aytganidek beixtiyor diqqatning refleks tabiati haqidagi taxminni o'z ichiga olgan. Biz paydo bo'lgan tasvirga qaraymiz, paydo bo'lgan tovushlarni tinglaymiz, bizga tegadigan hidni diqqat bilan tortamiz deb yozgan I.P. Pavlov. Zamonaviy ma'lumotlarga ko'ra, yo'naltiruvchi reaksiyalar juda murakkab. Ular tana-ni muhim qismining faoliyati bilan bog'liq. Orientatsiya kompleksi tashqi harakatlarni ham masalan, ko'zni va boshni qo'zg'atuvchi tomon burish va ma'lum analizatorlarning sezgirligining o'zgarishini o'z ichiga oladi; metabolizmning tabiati o'zgaradi; nafas olish, yurak

qon tomir va galvanik teri reaksiyalari o'zgaradi, ya'ni vegetativ o'zgarishlar sodir bo'ladi; shu bilan birga, miyaning elektr faolligida o'zgarishlar mavjud. I.P. Pavlovning qo'zg'alish o'choqlarining miya yarim korteksi bo'ylab harakatlanishi haqidagi pozitsiyasi zamonaviy tomonidan tasdiqlangan. Eksperimental tadqiqot... Diqqatning fiziologik mexanizmlarini tushunish uchun A.A. Uxtomskiyning qoidalari alohida ahamiyatga ega. A.A. Uxtomskiy tomonidan ilgari surilgan dominant prinsipga ko'ra, miyada doimo vaqtinchalik dominant qo'zg'alish o'chog'i mavjud bo'lib, u ma'lum bir daqiqada nerv markazlarining ishini belgilab beradi va shu orqali inson xatti-harakatlariga ma'lum bir yo'nalish beradi. Dominantning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, asab tizimiga kiradigan impulslarning yig'indisi va to'planishi mavjud bo'lib, bir vaqtning o'zida boshqa markazlarning faoliyatini bostiradi, buning natijasida qo'zg'alish yanada kuchayadi. Ushbu xususiyatlar tufayli dominant qo'zg'alishning barqaror markazidir, bu esa, o'z navbatida, diqqatning intensivligini saqlashning neyron mexanizmini tushuntiradi. Shuni ta'kidlash kerakki, qo'zg'alishning dominant o'chog'ining paydo bo'lishining asosi nafaqat odamga ta'sir qiluvchi stimulyatsiyaning kuchi, balki oldingi ta'sirlar va allaqachon qo'zg'almas nerv bog'lanishlari tufayli asab tizimining ichki holatidir. Biroq, na asabiy jarayonlarning induksiya qonuni, na dominant haqidagi ta'limot diqqatning mexanizmlarini, ayniqsa ixtiyoriylikni to'liq ochib bermaydi. Hayvonlardan farqli o'laroq, odamlar o'z e'tiborini maqsadli ravishda boshqaradi. Bu e'tiborni keltirib chiqaradigan va ushlab turadigan faoliyat maqsadlarini belgilash va aniqlashtirishdir. Katta yarim sharlar diqqatning neyrofiziologik mexanizmlari tizimida. Miya yarim korteksi darajasida, mavjudligi maxsus turi neyronlar diqqat neyronlari yangilik detektorlari va o'rnatish hujayralari kutish hujayralari. Shunday qilib, sog'lom odamlarda kuchli e'tibor sharoitida masalan, turli xil intellektual va motorli vazifalarni hal qilishda) miyaning frontal loblarida bioelektrik faollikdagi o'zgarishlar sodir

bo'lishi aniqlandi. Miyaning frontal qismlarining ba'zi qismlari zararlangan bemorlarda og'zaki ko'rsatmalar yordamida doimiy ixtiyoriy e'tiborni uyg'otish deyarli mumkin emas. Miyaning frontal qismlarining shikastlanishi bilan ixtiyoriy diqqatning zaifligi bilan bir vaqtda diqqatning ixtiyoriy shakllarining patologik kuchayishi qayd etilgan. Shunday qilib, diqqat bir qator miya tuzilmalarining faoliyati bilan bog'liq, lekin ularning tartibga solishdagi roli turli shakllar va diqqat turlari har xil. Umuman olganda, individual qo'zg'atuvchilarni izolyatsiya qilish va jarayonlarning ma'lum bir yo'nalishda borishi uchun fiziologik asos ba'zi nerv markazlarining qo'zg'alishi va b. Insonga ta'sir etuvchi stimul miyani faollashtiradi. Miyaning faollashishi birinchi navbatda retikulyar shakllanish orqali amalga oshiriladi. Retikulyar shakllanishning ko'tarilgan qismini tirnash xususiyati miya yarim korteksida tez elektr tebranishlarining paydo bo'lishiga olib keladi, asabiy jarayonlarning harakatchanligini oshiradi va sezgirlik chegaralarini pasaytiradi. Bundan tashqari, miyaning faollashuvida diffo'z talamus tizimi, gipotalamus tuzilmalari va boshqalar ishtirok etadi. Retikulyar shakllanishning "tetiklash" mexanizmlari orasida orientatsiya refleksini ta'kidlash kerak. Bu inson va hayvonlarda atrof-muhitning har qanday o'zgarishiga tananing tug'ma reaksiyasidir. Xonada shovqin-suron eshitildi, mushukcha o'rnidan turib, hushyor bo'lib, ko'zlarini tovush kelayotgan tomonga qaradi. Biroq, diqqatni faqat bitta yo'naltiruvchi refleks bilan izohlab bo'lmaydi. Diqqatning fiziologik mexanizmlari ancha murakkab. Masalan, har qanday yangi qo'zg'atuvchini hozirgi vaqtda doimiy ravishda harakat qiladigan boshqalardan ajrata oladigan muayyan mexanizmlar kerak. Psixologik adabiyotlarda odatda stimullarni filtrlaydigan mexanizmlarning ikkita asosiy guruhi ko'rib chiqiladi: periferik va markaziy. Periferik mexanizmlar sezgi organlarini so'zlashni o'z ichiga oladi. Zaif tovushni tinglab, odam boshini tovush tomon buradi va ayni paytda mos keladigan mushak quloq pardasini cho'zadi, uning sezgirlikini oshiradi. Ovoz juda kuchli bo'lsa, timpanik

membrananing kuchlanishi zaiflashadi, bu tebranishlarning ichki quloqqa o'tkazilishini buzadi. Diqqat yuqori bo'lgan paytlarda nafasingizni to'xtatish yoki ushlab turish ham eshitishingizni kuchaytiradi. D.E. Brodbentning fikricha, diqqat bu kirishlarda, ya'ni periferiyadagi ma'lumotlarni aniq tanlaydigan filtr. U aniqladiki, agar odam bir vaqtning o'zida ikkala qulog'iga turli xil ma'lumotlar berilsa, lekin ko'rsatmalarga ko'ra, uni faqat chap tomoni bilan idrok etishi kerak bo'lsa, o'ng qulog'iga berilgan ma'lumotlar butunlay e'tiborga olinmaydi. Keyinchalik periferik mexanizmlar ma'lumotni jismoniy xususiyatlarga ko'ra tanlab olishi aniqlandi. U. Nayzer bu mexanizmlarni ma'lumotni nisbatan qo'pol qayta ishlash bilan bog'lab, oldindan kutish deb atagan (fondagi rasmni ajratib ko'rsatish, tashqi maydondagi keskin o'zgarishlarni kuzatish). Diqqatning markaziy mexanizmlari ba'zi nerv markazlarining qo'zg'alishi va boshqalarning inhibitsiyonu bilan bog'liq. Aynan shu darajada tashqi ta'sirlar chiqariladi, bu ular tomonidan yuzaga kelgan asabiy hayajonning kuchi bilan bog'liq. O'z navbatida, asabiy qo'zg'alishning kuchi tashqi stimulyatsiya kuchiga bog'liq. Kuchli hayajon u bilan bir vaqtda yuzaga keladigan kuchsiz hayajonni bostiradi va aqliy faoliyatning tegishli yo'nalishda borishini belgilaydi. Shu bilan birga, bir vaqtning o'zida bir-birini kuchaytiradigan ikkita yoki undan ortiq ta'sir qiluvchi stimullarni birlashtirish mumkin. Rag'batlantiruvchilarning o'zaro ta'sirining bu turi ham tashqi ta'sirlarni va ma'lum bir yo'nalishdagi jarayonlarning borishini aniqlash uchun asoslardan biridir. Diqqatning fiziologik asoslari haqida gapirganda, yana ikkita juda muhim hodisani eslatib o'tish mumkin emas: asabiy jarayonlarning nurlanishi va dominant. K. Sherrington tomonidan asos solingan va I.P. Pavlov keng qo'llagan nerv jarayonlarining induksiya qonuni ma'lum darajada diqqatni ta'minlovchi fiziologik jarayonlarning dinamikasini tushuntiradi. Ushbu qonunga ko'ra, miya yarim korteksining bir sohasida paydo bo'ladigan qo'zg'alish miya yarim korteksining boshqa sohalarida inhibitsiyonga olib keladi bir vaqtning o'zida induksiya deb

ataladi yoki miyaning ushbu hududida inhibitsion bilan almashtiriladi ketma-ket induksiya. Nurlanish hodisasi sodir bo'lgan miya yarim korteksining maydoni qo'zg'alish uchun maqbul sharoitlar bilan tavsiflanadi, shuning uchun bu yerda differentsiatsiyalar osongina rivojlanadi, yangi shartli aloqalar muvaffaqiyatli shakllanadi. Miya-ning boshqa qismlarining faoliyati bu vaqtda odatda ongsiz, avtomatik inson faoliyati deb ataladigan narsa bilan bog'liq. Diqqatning fiziologik mexanizmlarining juda murakkab tuzilishi va uning tabiatiga qarama-qarshi qarashlar diqqatning bir qator psixologik nazariyalarining paydo bo'lishiga olib keldi. N.N. Lange diqqatning mohiyatini tushunishning eng mashhur yondashuvlarini tahlil qilib, diqqatning mavjud nazariyalari va tushunchalarini bir necha guruhlariga birlashtirdi.

Dvigatel moslashuvi natijasida e'tibor. Ushbu yondashuv tarafdorlari shundan kelib chiqadiki, inson o'z ixtiyori bilan diqqatni bir obyektдан ikkinchisiga o'tkazishi mumkin, chunki mushaklarning harakatlari diqqatni jalb qilish mumkin emas. Sezgilarning eng yaxshi idrok qilish sharoitlariga moslashishini ta'minlaydigan mushak harakatlaridir. Ongning cheklangan doirasi natijasida e'tibor. I. Gerbert va V. Hamilton ong hajmi deganda nimani anglatishini tushuntirmasdan, kuchliroq vakillik kamroq kuchli bo'lganlarni siqib chiqarishga yoki bostirishga qodir, deb hisoblashadi. Emotsiya natijasida e'tibor. Bu nazariya ingliz assotsiatsiyasi psixologiyasida eng katta qabul qilingan. Bu e'tiborning taqdimotning hissiy ranglanishiga bog'liqligi haqidagi bayonotga asoslanadi. Masalan, ushbu nuqtayi nazar vakili J. Milning quyidagi gapi juda yaxshi ma'lum: "Yoqimli yoki og'riqli his yoki fikrga ega bo'lish va ularga e'tiborli bo'lish bir narsadir". Diqqat appersepsiya natijasida, ya'ni individning hayotiy tajribasi natijasida. Diqqat ruhning maxsus faol qobiliyati sifatida. Ushbu pozitsiyaning tarafdorlari asosiy va faol qobiliyatni hisobga oladi, ularning kelib chiqishi tushunarsizdir. Diqqat asabiy tirnash xususiyati kuchayishi sifatida. Ushbu farazga ko'ra, diqqat markaziy

asab tizimining mahalliy tirnash xususiyati kuchayishi bilan bog‘liq. Nervlarni bostirish nazariyasi. U diqqatning asosiy haqiqatini – bir g‘oyaning boshqalardan ustunligini bitta fiziologik asabiy jarayon boshqa fiziologik jarayonlarni kechiktirishi yoki bostirishi bilan izohlashga harakat qiladi, bu esa ongning alohida kontsentratsiyasi haqiqatiga olib keladi. Diqqat nazariyalari orasida diqqat doimo his-tuyg‘ular bilan bog‘liq va ular tufayli yuzaga keladi deb hisoblagan T. Ribot nazariyasi ham keng shuhrat qozondi. U his-tuyg‘ular va ixtiyoriy diqqat o‘rtasidagi ayniqsa yaqin aloqani ko‘rdi. Ribot bunday e‘tiborning intensivligi va davomiyligi diqqat obyekti bilan bog‘liq hissiy holatlarning intensivligi va davomiyligi bilan bog‘liq deb hisobladi.

Bundan tashqari, Ribot diqqatni doimo tananing jismoniy va fiziologik holatidagi o‘zgarishlar bilan birga bo‘lishiga ishongan. Buning sababi shundaki, fiziologiya nuqtayi nazaridan diqqat o‘ziga xos holat sifatida qon tomir, nafas olish, harakat va boshqa ixtiyoriy reaksiyalar majmuasini o‘z ichiga oladi. Shu bilan birga, Ribot harakatlarga e‘tiborning mohiyatini tushuntirishda alohida rol o‘ynadi. Uning fikricha, diqqatni jamlash holati tananing barcha qismlari yuz, magistral, oyoq qo‘llarning harakatlari bilan birga keladi, bu organik reaksiyalar bilan birgalikda diqqatni ushbu darajada ushlab turish uchun zarur shartdir. Harakat bu ong holatini fiziologik jihatdan qo‘llab-quvvatlaydi va mustahkamlaydi. Shunday qilib, ko‘rish va eshitish organlari uchun diqqatni jamlash va harakatlardagi kechikishni anglatadi. Diqqatni biror narsaga qaratish va ushlab turish uchun qilingan harakat har doim fiziologik asosga ega. Bu holat, Ribotga ko‘ra, mushaklarning kuchlanishiga mos keladi. Shu bilan birga, Ribot chalg‘itishni mushaklarning charchoqlari bilan bog‘ladi. Binobarin, ixtiyoriy diqqatning siri, bu yondashuv muallifi ishonganidek, harakatlarni boshqarish qobiliyatidadir. Shuning uchun bu nazariya diqqatning motor nazariyasi deb atalishi bejiz emas. T. Ribot nazariyasidan tashqari, diqqatning tabiatini o‘rganishning boshqa bir xil darajada mash-

hur yondashuvlari mavjud. Masalan, D.N. O'znadze e'tibor bevosita munosabat bilan bog'liq deb hisoblagan. Uning fikricha, munosabat ichki e'tibor holatini ifodalaydi. O'rnatish ta'siri ostida atrofdagi haqiqatni idrok etish jarayonida olingan ma'lum bir tasvir yoki taassurot ta'kidlanadi. Bu tasvir yoki taassurot diqqat obyektiga aylanadi va jarayonning o'zi obyektivlashtirish deb ataladi. Xuddi shunday qiziqarli e'tibor tushunchasi P.Ya. Xalperin tomonidan taklif qilingan. Uning konsepsiyasi quyidagi asosiy qoidalaridan iborat: Diqqat yo'naltirish tadqiqot faoliyatining momentlaridan biri bo'lib, hozirgi vaqtda inson psixikasida mavjud bo'lgan tasvir, fikr, boshqa hodisaning mazmuniga qaratilgan psixologik harakatdir. Diqqatning asosiy vazifasi harakat mazmunini, aqliy tasvirni va hokazolarni nazorat qilishdir. Har bir inson harakatida yo'naltiruvchi, ijro etuvchi va nazorat qiluvchi qism mavjud. Bu oxirgi e'tibor tomonidan taqdim etiladi. Muayyan mahsulot ishlab chiqarishga qaratilgan harakatlardan farqli o'laroq, nazorat yoki e'tibor faoliyati alohida natijaga ega emas. Diqqat mustaqil harakat sifatida faqat aqliy emas, balki qisqartirilgan holda ham ajralib turadi. Shu bilan birga, barcha nazoratni e'tibor deb hisoblamaslik kerak. Nazorat odatda, faqat harakatni baholaydi, e'tibor esa uni yaxshilashga yordam beradi. Agar diqqatni aqliy nazorat faoliyati deb hisoblasak, unda barcha o'ziga xos diqqat harakatlari ixtiyoriy va ixtiyoriy emas, yangi aqliy harakatlarning shakllanishi natijasidir. Ixtiyoriy diqqat bu tizimli ravishda amalga oshiriladigan diqqat, ya'ni oldindan belgilangan reja yoki model bo'yicha amalga oshiriladigan nazorat shakli. Xulosa qilib shuni ta'kidlash kerakki, mavjud bo'lgan ko'plab nazariyalarga qaramay, e'tibor muammosi unchalik ahamiyatli emas. Diqqatning tabiati haqida bahs davom etadi. Diqqat turlari. Diqqat heterojen hodisadir. Xilma-xillikda hayotiy vaziyatlar, har xil muammolarni hal qilishda har xil turdagi e'tibor talab etiladi. Zamonaviy psixologik fanda diqqatning bir nechta asosiy turlarini ajratish odatiy holdir. Aqliy faoliyatning diqqati va konsentratsiyasi ixtiyoriy yoki ixtiyorsiz bo'lishi mumkin. Faoliyat bizni

o'ziga jalb qilsa va biz buni ixtiyoriy harakatlarsiz amalga oshirsak, u holda aqliy jarayonlarning yo'nalishi va konsentratsiyasi ixtiyoriy emas. Biz ma'lum bir ishni bajarishimiz kerakligini bilsak, uni maqsad va qabul qilingan qarorga ko'ra o'z zimmamizga olsak, u holda aqliy jarayonlarning yo'nalishi va konsentratsiyasi allaqachon o'zboshimchalik bilan bo'ladi. Shuning uchun ularning kelib chiqishi va amalga oshirish usullariga ko'ra, odatda ikkita asosiy e'tibor turi ajratiladi: ixtiyoriy va ixtiyorsiz. Ixtiyorsiz diqqat – diqqatning eng oddiy turi. U ko'pincha passiv yoki majburiy deb ataladi, chunki u inson ongida mustaqil ravishda paydo bo'ladi va saqlanadi.

Faoliyat o'zining maftunkorligi, o'yin kulgisi yoki hayrati tufayli odamni o'ziga jalb qiladi. Ixtiyorsiz diqqat refleksli munosabat bilan bog'liq. U insonning ongli niyatidan qat'i nazar o'rnatiladi va saqlanadi. Unga ta'sir etuvchi, qo'zg'atuvchilarning xususiyatlari, ularning intensivligi yoki yangiligi, hissiy bo'yoqlari, harakatchanlik, ehtiyojlar yoki qiziqishlar bilan bog'liqligi ma'lum narsalar, hodisalar yoki shaxslar bizning e'tiborimizni o'ziga jalb qiladi. Bu diqqatning asosiy shakli. Bu qiziqishning bevosita va ixtiyoriy mahsulotidir. Ixtiyorsiz diqqatning paydo bo'lishi jismoniy, psixofiziologik va ruhiy omillar bilan belgilanadi. Uning paydo bo'lishining asosiy shartlarini rag'batlantirishning fazilatlarini, birinchi navbatda, ular mavzu uchun yangiligi bilan bog'lash mumkin. Yangilik ilgari mavjud bo'lmagan qo'zg'atuvchining paydo bo'lishi, ta'sir etuvchi stimullarning jismoniy xususiyatlarining o'zgarishi, ularning harakatlarining zaiflashishi yoki to'xtatilishi, tanish stimullar bo'lmasa, kosmosdagi qo'zg'atuvchilarning harakati harakatlanuvchi obyektlar bo'lishi mumkin. Odatda e'tiborni tortadi. E'tibor g'ayrioddiy hamma narsaga qaratiladi. Haqiqatda bitta umumiy yangilik xususiyatiga ega bo'lgan turli xil qo'zg'atuvchilar e'tiborni tortadi, chunki odatlanish natijasida ularga reaksiya zaiflashmaydi.

E'tiborni kuchli ogohlantirishlar jalb qiladi: baland tovushlar, yorqin chiroqlar, ranglar va o'tkir hid. Bunda qo'zg'atuvchining nisbiy

intensivligi emas, balki qo'zg'atuvchining kuchi bo'yicha hozirgi vaqtda harakat qilayotgan boshqa qo'zg'atuvchilar bilan nisbati muhim ahamiyatga ega. Biroq, beixtiyor e'tiborning sabablarini tushunish juda soddalashtirilgan. Odatda, beixtiyor diqqat paydo bo'lganda, biz sabablarning butun majmuasi bilan shug'ullanamiz. Bu kompleks turli xil jismoniy, psixofiziologik va ruhiy sabablarni o'z ichiga oladi. Ular bir-biri bilan bog'langan, ammo shartli ravishda ularni quyidagi to'rt toifaga bo'lish mumkin: Birinchi guruh sabablar tashqi qo'zg'atuvchining tabiati bilan bog'liq. Bu, birinchi navbatda, qo'zg'atuvchining kuchi yoki intensivligini o'z ichiga olishi kerak. Tasavvur qiling, siz biror narsaga ishtiyoqlisiz. Bunday holda, siz ko'chada yoki qo'shni xonada ozgina shovqinni ham sezmasligingiz mumkin. Ammo to'satdan stoldan tushgan og'ir narsadan yaqin joyda qattiq taqillatish eshitiladi. Bu sizning e'tiboringizni beixtiyor jalb qiladi. Shunday qilib, har qanday yetarlicha kuchli tirnash xususiyati baland tovushlar, yorqin yorug'lik, kuchli silkinish, o'tkir hid beixtiyor e'tiborni tortadi. Bunday holda, eng muhim rol mutlaq emas, balki stimurning nisbiy kuchi bilan o'ynaydi. Misol uchun, agar biz biror narsaga ishtiyoqli bo'lsak, biz zaif stimullarni sezmaymiz. Buning sababi shundaki, ularning intensivligi bizning faoliyatimiz obyektni yoki shartlarini tashkil etuvchi qo'zg'atuvchilarning intensivligi bilan solishtirganda yetarlicha katta emas. Shu bilan birga, boshqa sharoitlarda, masalan, tungi vaqtda, biz dam olayotganda, biz har xil shovqinlarga, xirillashlarga va hokazolarga juda sezgir munosabatda bo'lishimiz mumkin. Rag'batlantiruvchilar o'rtasidagi kontrast, shuningdek, qo'zg'atuvchining davomiyligi va uning hajmi, shakli kichik ahamiyatga ega emas. Ushbu sabablar guruhi rag'batlantirishning yangiligi, g'ayrioddiylik kabi sifatini o'z ichiga olishi kerak. Bunda yangilik deganda nafaqat ilgari mavjud bo'lmagan qo'zg'atuvchining paydo bo'lishi, balki ta'sir etuvchi qo'zg'atuvchilarning jismoniy xususiyatlarining o'zgarishi, ularning ta'sirining zaiflashishi yoki tugashi, tanish stimullarning yo'qligi va qo'zg'atuvchilarning kosmosdagi harakati

tushuniladi. Shunday qilib, sabablarning birinchi guruhi odamga ta'sir qiluvchi stimurning xususiyatlarini o'z ichiga oladi. Ixtiyorsiz diqqatni keltirib chiqaradigan sabablarning ikkinchi guruhi tashqi stimullarning mos kelishi bilan bog'liq ichki holat inson va birinchi navbatda uning ehtiyojlari. Shunday qilib, yaxshi ovqatlangan va och odam oziq-ovqat haqidagi suhbatga butunlay boshqacha munosabatda bo'ladi. Och odam beixtiyor ovqat haqidagi suhbatga e'tibor beradi. Fiziologik nuqtayi nazardan, bu sabablarning ta'siri A.A. Uxtomskiy tomonidan taklif qilingan dominant prinsipida tushuntiriladi. Uchinchi guruh sabablar shaxsning umumiy yo'nalishi bilan bog'liq. Bizni nima ko'proq qiziqtiradi va bizning manfaatlarimiz, shu jumladan professional sohasini tashkil etuvchi narsa, qoida tariqasida, biz tasodifan duch kelgan bo'lsak ham, diqqatni o'ziga tortadi. Shuning uchun ko'chada yurib, politsiyachi noto'g'ri qo'yilgan mashinaga, me'mor yoki rassom esa eski binoning go'zalligiga e'tibor beradi. Muharrir kitob matnidagi xatolarni osongina topadi, u shunchaki zavqlanish uchun o'qigan, chunki stilistik va boshqa xatolarni aniqlash uning kasbiy qiziqishlari sohasi bo'lib, uzoq amaliyot bilan qo'llab-quvvatlanadi. Binobarin, shaxsning umumiy yo'nalishi va oldingi tajribaning mavjudligi beixtiyor e'tiborning paydo bo'lishiga bevosita ta'sir qiladi. Beixtiyor e'tiborni keltirib chiqaradigan sabablarning to'rtinchi mustaqil guruhi sifatida bizda ta'sir qiluvchi stimullar tufayli yuzaga keladigan his-tuyg'ularni nomlashimiz kerak. Biz uchun qiziq bo'lgan narsa, bizda ma'lum bir hissiy reaksiyani qo'zg'atadigan narsa, beixtiyor e'tiborning eng muhim sababidir.

Misol uchun, qiziqarli kitobni o'qiyotganda, biz uning mazmunini idrok etishga to'liq e'tibor qaratamiz va atrofimizda sodir bo'layotgan voqealarga e'tibor bermaymiz. Bunday e'tiborni haqli ravishda asosan hissiy deb atash mumkin. Ixtiyorsiz diqqatning uch turi mavjud. Majburiy e'tibor. Har qanday xavf tug'diradigan har bir narsada qo'zg'atuvchining intensivligi, uning vaqt va makon bo'yicha uzunligi kabi omillar bilan belgilanadi. Diqqatni ushbu shaklda o'rganish

ahamiyatsiz rol o'ynaydi, shuning uchun u tug'ma, tabiiy deb nomlangan. Majburiy e'tibor obyektlarining xususiyatlari ro'yxati odatda taassurotning intensivligidan boshlanadi. Bizning e'tiborimizni baland ovoz, qattiq og'riq, sovuq jalb qiladi. Eng muhim xususiyat diqqatni tortuvchi va chalgituvchi obyekt bu harakat. Bir kishi uchayotgan yulduzning xira chiziqlarini, uchib yurgan kapalakni payqadi. Bu yerda mavzuning hissasi minimal, garchi u butunlay chiqarib tashlanmasa ham. Misol uchun, odamlar turli xil idroklarga ega va bir kishi e'tiborni jalb qilish uchun yetarlicha kuchli bo'lgan stimullar boshqa odam tomonidan sezilmaydi. Majburiy e'tibor. Bu xilma-xillik turga emas, balki obyektning individual tajribasiga bog'liq deb ta'riflanadi. U xuddi shunday instinktiv asosda rivojlanadi, lekin go'yo kechiktirilgan tartibda, o'z-o'zidan o'rganish va shaxsning muayyan yashash sharoitlariga moslashish jarayonida. Ushbu jarayonlar va sharoitlar turli yoshdagi vakillar o'rtasida mos keladigan yoki mos kelmagan darajada ijtimoiy guruhlar, diqqat va e'tiborsizlik obyektlarining umumiy va individual zonalarini shakllanadi. Odatiy e'tibor, mohiyatan ixtiyoriy, bizning xohish va niyatlarimizdan mustaqil bo'lib, yanada individuallashtiriladi. Bu shaxsning o'tmishdagi tajribasi bilan bevosita bog'liq. Majburiy, ixtiyorsiz va odatiy diqqatni turli xil ixtiyorsiz diqqat sifatida birlashtiradi, ularning motivatsion sabablari subyektni ongidan tashqarida yotadi. Bunday e'tibor kichik bolada allaqachon sodir bo'ladi va shuni ta'kidlash kerakki, birinchi bosqichlarda u beqaror. Uning e'tibor doirasi tor va u o'z e'tiborini bir nechta stimullar orasida taqsimlay olmaydi, oldingisiga qaytadi va oldingisini yo'qotmaydi.

O'zboshimchalik bilan e'tibor faqat odamga xosdir. Odamning hayvonlarga xos bo'lmagan bunday e'tiborga ega ekanligini ko'rsatadigan asosiy fakt shundaki, odam o'zboshimchalik bilan u yoki bu obyektga diqqatini qaratishi mumkin. Diqqatning bu turi insonning irodasi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, mehnat harakatlari natijasida rivojlangan, shuning uchun uni irodali, faol, qasdli deb ham atashadi.

Ba'zi faoliyat bilan shug'ullanishga qaror qilib, biz bu qarorni amalga oshiramiz va diqqatimizni hatto o'zimizni qiziqitirmaydigan, lekin nima qilishimiz kerak deb hisoblagan narsalarga ataylab qaratamiz. O'zboshimchalik bilan e'tibor bizning maqsad va rejalarimizga mos keladi va shuning uchun shaxsiyat faoliyatining natijasi bo'lib chiqadi. Ixtiyoriy diqqat obyektlari doirasi cheksizdir, chunki u rag'batlantirish xususiyatlari, organizmning o'ziga xos xususiyatlari va subyektning manfaatlari bilan belgilanmaydi. E'tiboringizni biror narsaga qaratish uchun ongli niyat – o'ziga xos xususiyati bu e'tiborning barcha holatlari. Ixtiyoriy diqqatning asosiy vazifasi psixik jarayonlarning borishini faol tartibga solishdan iborat. Demak, ixtiyoriy diqqat ixtiyorsizdan sifat jihatidan farq qiladi. Biroq, diqqatning ikkala turi bir-biri bilan chambarchas bog'liq, chunki ixtiyoriy diqqatdan kelib chiqqan. Ixtiyoriy diqqat insonda ongli faoliyat jarayonida paydo bo'lgan deb taxmin qilish mumkin. Ixtiyoriy diqqatning sabablari biologik emas, balki ijtimoiydir: ixtiyoriy diqqat organizmda kamolotga yetmaydi, balki bolaning kattalar bilan muloqoti jarayonida shakllanadi. Vygotskiy ko'rsatganidek, rivojlanishning dastlabki bosqichlarida ixtiyoriy diqqat funksiyasi ikki: kishi kattalar va bola o'rtasida bo'linadi. Voyaga yetgan odam obyektni atrof-muhitdan ajratib, unga ishora qilib, uni so'z deb ataydi va bola bu signalga imo-ishorani kuzatish, obyektni ushlab yoki so'zni takrorlash orqali javob beradi. Keyinchalik, bolalar o'zlariga maqsadlar qo'yishni boshlaydilar. Shuni ham ta'kidlash kerakki, ixtiyoriy diqqat nutq bilan chambarchas bog'liq. Bolada ixtiyoriy diqqatning rivojlanishi dastlab uning xatti-harakatining kattalarning nutqiy ko'rsatmalariga bo'ysunishida namoyon bo'ladi, so'ngra nutqni o'zlashtirganda, ixtiyoriy diqqatdan sifat jihatidan farqiga qaramay, ixtiyoriy diqqat hissiyotlar, qiziqishlar bilan ham bog'liq va insonning oldingi tajribasi. Biroq, bu momentlarning ixtiyoriy diqqatga ta'siri bevosita emas, balki bilvosita. Bunga ataylab qo'yilgan maqsadlar vositachilik qiladi, shuning uchun bu holda manfaatlar maqsad manfaatlari, faoliyat natijasi manfaatlari

sifatida harakat qiladi. O‘zboshimchalik bilan e’tibor bir nechta turlarga ega. Aslida ixtiyoriy e’tibor. Bu odatda inson bajaradigan faoliyatning asosiy oqimida yotadi. Masalan, monografiya kabi ish uchun bunday e’tibor talab qilinishi mumkin. Kuchli irodali e’tibor. Ixtiyoriy diqqatga bo‘lgan ehtiyoj tanlangan obyekt yoki faoliyat yo‘nalishi bilan ixtiyoriy diqqat obyektlari yoki tendensiyalari o‘rtasidagi ziddiyat sharoitida yuzaga keladi. Ixtiyoriy diqqatning eng tanish varianti tashqi muhitdagi ziddiyatli vaziyatda, masalan, zaif signalni tanib olishga to‘sqinlik qiluvchi kuchli chalg‘ituvchi shovqin ta’sirida amalga oshiriladi. Ixtiyoriy diqqat subyektning hozirgi intilishlari, qiziqishlari va xohishlariga zid ravishda, majburan, ijtimoiy muhitning bevosita bosimi ostida yoki zaif motiv tufayli amalga oshiriladi. Kutilayotgan e’tibor. E’tiborning bir turi sifatida kutish ixtiyoriy diqqatga o‘xshaydi, bundan tashqari, diqqat obyekti bu yerda yo‘q va odamning faoliyati ma’lum bir signal turini kutishdan iborat. Kutilayotgan e’tiborning keskinligi qisqa muddatli to‘lqinlarda amalga oshiriladi, ularning har biri bir necha soniyadan oshmaydi. O‘zboshimchalikdan e’tibor, go‘yo beixtiyor bo‘lib qoldi. Haqiqiy ixtiyorsiz diqqatdan farqli o‘laroq, ixtiyoriy diqqat ongli maqsadlar bilan bog‘liq bo‘lib qoladi va ongli manfaatlar bilan quvvatlanadi. Shu bilan birga, ixtiyoriy diqqatdan farqli o‘laroq, ixtiyoriy harakat yo‘q yoki deyarli yo‘q. Shubhasiz, ixtiyoriylikdan keyingi e’tibor pedagogik jarayon uchun juda katta ahamiyatga ega. Albatta, o‘qituvchi o‘quvchilarga ixtiyoriy harakatlar qilishda yordam berishi mumkin. Binobarin, yaxshi o‘qituvchi bolani o‘ziga rom etishi, uni shunday qiziqtirishi kerakki, u o‘z kuchini behuda sarf qilmay ishlasin, ya’ni maqsad qiziqishi, ish natijasiga bo‘lgan qiziqish bevosita qiziqishga aylansin. Diqqatning bu turi shaxs faoliyatining mutlaqo alohida, eng yuqori shaklidir. Buning ortida nafaqat faoliyatning maqsadliligi, balki unga bo‘lgan qiziqish ham bor. Ixtiyoriy va ixtiyorsiz diqqatni farqlashda, bir biridan o‘zib, ularni bir-biriga tashqi tomondan qarama-qarshi qo‘yish kerak emas. Hech shubha yo‘qki, ixtiyoriy diqqat

ixtiyoriy emas. Boshqa tomondan, ixtiyoriy diqqat ixtiyorsizga aylanadi. Beixtiyor e'tibor odatda bevosita qiziqish bilan boshqariladi. Bunday bevosita qiziqish bo'lmagan joyda o'zboshimchalik bilan e'tibor talab qilinadi va biz ongli ravishda e'tiborimizni oldimizda turgan vazifalarga, o'z oldimizga qo'ygan maqsadlarga qaratamiz. Biz qilgan va biz birinchi bo'lib ixtiyoriy ravishda diqqatimizni qaratgan ish bizni bevosita qiziqтира, ixtiyoriy diqqat ixtiyorsiz bo'lib qoladi. Ixtiyoriy diqqatning ixtiyoriy va ixtiyorsizga o'tishini hisobga olish diqqat jarayonlarining haqiqiy borishini nazariy jihatdan to'g'ri aks ettirish va ishni amaliy to'g'ri tashkil etish, xususan, ta'lim uchun markaziy ahamiyatga ega. Shuni hisobga olish kerakki, o'z tabiatiga ko'ra, ularning natijasi ifodalovchi jozibadorligi tufayli darhol qiziqish uyg'otishga va beixtiyor e'tiborni jalb qilishga qodir bo'lgan faoliyat turlari mavjud; ammo, ular talab qiladigan operatsiyalarning monotonligi tufayli uni ushlab turishga qodir emaslar. Boshqa tomondan, shunday faoliyat turlari mavjudki, ular boshlang'ich bosqichlarining qiyinligi, ular xizmat qiladigan maqsadlarning uzoqligi tufayli e'tiborni jalb qila olmaydilar va shu bilan birga uni ushlab, keyin ushlab turishadi. Birinchi holda, ixtiyoriy diqqatdan ixtiyoriy diqqatga o'tish zarur, ikkinchidan, ixtiyoriy diqqatdan ixtiyoriy diqqatga o'tish tabiiy ravishda amalga oshiriladi. Bir va boshqa holatda ham bir, ham boshqa turdagi e'tibor talab etiladi. Hamma uchun juda muhim ixtiyorsiz va ixtiyoriy diqqat o'rtasidagi farqni faqat rasmiy mavhumlik bilan buzish va tashqi ko'rinishga qaratish mumkin; haqiqiy mehnat jarayonida, odatda, ularning birligi va o'zaro o'tishi xulosa qilinadi. Bundan foydalanib, pedagogik jarayonda, bir tomondan, ixtiyoriy e'tiborga tayangan holda, ixtiyoriy tarbiyalash, ikkinchidan, o'quvchilarning qiziqishlarini shakllantirish, shuningdek, eng qiziqarli o'quv tarbiyaviy ishlarni amalga oshirish, o'quv uslubiy bilimlarni o'z ichiga oladi. talabalarning ixtiyoriy e'tiborini ixtiyoriy ravishda qaytarish. Birinchisi, o'quv topshiriqlarining ahamiyatini anglash, burch hissi, tartib-intizom, ikkinchisi, bevosita qiziqish bilan bog'liq

bo'lishi kerak. O'quv materiali. Ikkalasi ham zarur. Beixtiyor diqqatni jamlash. Diqqatning asosiy xossalari. Diqqat uni mustaqil psixik jarayon sifatida tavsiflovchi bir qator xususiyatlarga ega. Diqqatning asosiy xususiyatlariga quyidagilar kiradi: barqarorlik, diqqatni jamlash, taqsimlash, o'tish. Barqarorlik bu – ma'lum vaqt davomida bir xil obyektga e'tibor qaratish qobiliyatidan iborat. Barqarorlik insonning bajargan ishining ahamiyatini tushunishiga bog'liq. Diqqatning barqarorligi turli sabablarga ko'ra belgilanishi mumkin. Ulardan ba'zilari insonning individual fiziologik xususiyatlari, xususan, uning asab tizimining xususiyatlari, vaqtning ma'lum bir daqiqasida tananing umumiy holati bilan bog'liq; boshqalari ruhiy holatlarni qo'zg'alish, letargiya va boshqalarni tavsiflaydi, uchinchilari motivatsiya faoliyat mavzusiga qiziqishning mavjudligi yoki yo'qligi, uning shaxs uchun ahamiyati, uchinchisi faoliyatning tashqi sharoitlari bilan bog'liq. Asab tizimi zaif yoki haddan tashqari hayajonlangan odamlar tezda charchab qolishlari va impulsiv bo'lishlari mumkin. Jismoniy jihatdan o'zini juda yaxshi his qilmaydigan odam, shuningdek, tartibsiz diqqati bilan ajralib turadi. Mavzuga qiziqishning yo'qligi diqqatni undan tez-tez chalg'itishga yordam beradi va aksincha, qiziqishning mavjudligi diqqatni uzoq vaqt davomida kuchaygan holatda ushlab turadi. Tashqi chalg'ituvchi daqiqalar yo'qligi bilan ajralib turadigan muhitda e'tibor juda barqaror. Juda ko'p chalg'ituvchi stimullar mavjud bo'lganda, u o'zgarib turadi, yetarlicha barqaror bo'lmaydi. Hayotda e'tiborning umumiy barqarorligining o'ziga xos xususiyati ko'pincha ushbu omillarning birgalikdagi kombinatsiyasi bilan belgilanadi. Diqqatning barqarorligi, albatta, qo'shimcha ravishda, bir qator shartlarga bog'liq. Bularga quyidagilar kiradi: materialning xususiyatlari, uning qiyinchilik darajasi, tanishligi, tushunarligi, subyektning unga bo'lgan munosabati, uning qiziqish darajasi. Bu material – individual. Ikkinchidan, eng muhimi, birinchi navbatda, ongli irodali harakat orqali, diqqatni uzoq vaqt davomida ma'lum darajada ushlab turish qobiliyati, hatto u qaratilgan mazmun darhol qiziqish uyg'otmasa ham,

diqqat markazida bo'lishi ma'lum qiyinchiliklarga to'la. U faoliyatning muayyan predmeti yoki tomoni bilan bog'lanishning mavjudligini bildiradi va bu bog'lanishning shiddatini ifodalaydi. Konsentratsiya bu – diqqatni jamlash, ya'ni diqqatni aks ettiruvchi asosiy fakt. Diqqatning konsentratsiyasi aqliy yoki ongli faoliyat to'plangan diqqatni anglatadi. Diqqatni jamlash tushunchasi bilan bir qatorda, konsentratsiyalangan diqqat ko'pincha psixologik adabiyotlarda bir yoki kichik miqdordagi obyektlarga kuchli diqqatni jamlash e'tibori sifatida tushuniladi. Bu holda diqqatning jamlanishi ikki belgining birligi bilan belgilanadi – diqqatning intensivligi va torligi. Diqqatning zichligi va torligi konsepsiyasidagi birlashuv diqqatning intensivligi va uning hajmi bir-biriga teskari proporsional ekanligidan kelib chiqadi. Diqqat sohasi bir-biriga bog'liq bo'lmagan elementlardan iborat bo'lsa, bu asos odatda to'g'ri bo'ladi. Lekin unga semantik aloqalar kiritilganda, birlashtiruvchi turli elementlar o'zaro e'tibor sohasining qo'shimcha mazmun bilan kengayishi nafaqat konsentratsiyani kamaytirmaydi, balki ba'zan uni oshirishi mumkin. Shuning uchun biz diqqat konsentratsiyasini faqat konsentratsiyaning intensivligi bilan aniqlaymiz va unga diqqatning torligini kiritmaymiz. Diqqatni taqsimlash bu – diqqatni bir nechta obyektlarga tarqatish yoki bir vaqtning o'zida bir nechta harakatlarni muvaffaqiyatli bajarish qobiliyatidir. Shuning uchun diqqatni taqsimlashda biz uni bir emas, balki ikki yoki undan ortiq turli fokuslarda jamlash imkoniyati haqida gapiramiz. Bu bir vaqtning o'zida bir nechta harakatlar ketma-ketligini bajarish va bir nechta mustaqil jarayonlarni ularning diqqat markazidan hech birini yo'qotmasdan kuzatish imkonini beradi. Ularning aytishicha, Napoleon bir vaqtning o'zida o'z kotiblariga yettita muhim diplomatik hujjatni aytib berishi mumkin edi. Ba'zi shaxmatchilar diqqat bilan bir vaqtning o'zida bir nechta o'yinlarni o'ynashlari mumkin. Taqsimlangan e'tibor bir vaqtning o'zida bir nechta mashinalarni kuzatishi kerak bo'lgan to'qimachilik ishchilari kabi ba'zi kasblar uchun professional muhim xususiyatdir. E'tiborni taqsimlash

o'qituvchi uchun ham juda muhim, u sinfdagi barcha o'quvchilarni o'z ko'rish sohasida ushlab turishi kerak. Diqqatning taqsimlanishi diqqatni muhim makonga tarqatish, bir nechta faoliyat turlarini parallel ravishda bajarish yoki bir nechta turli harakatlarni bajarish qobiliyatidan iborat. E'tibor bering, diqqatni turli xil faoliyat turlari o'rtasida taqsimlash haqida gap ketganda, bu har doim ham ular tom ma'noda parallel ravishda amalga oshirilishini anglatmaydi. Bu kamdan kam uchraydi va bunday taassurot odamning bir faoliyat turidan ikkinchisiga tezda o'tish qobiliyati, unutish sodir bo'lgunga qadar o'zilib qolganning davomiga qaytishga ulgurishi tufayli yuzaga keladi. Bu xususiyat insonning psixologik va fiziologik holatiga bog'liq. Charchoq bilan, diqqatni jamlashni talab qiladigan murakkab ishlarni bajarish jarayonida uning tarqalish maydoni odatda torayadi. Diqqatni almashtirish. Diqqatning o'zgarishi bu – o'zgartirilgan sharoitlarga mos keladigan ba'zi o'rnatishlarni tezda o'chirish va yangilariga o'tish qobiliyati. Diqqatning o'zgaruvchanligi deganda uning bir obyektidan ikkinchisiga, bir faoliyat turidan boshqasiga o'tishi tushuniladi. Inson diqqatining bu xususiyati uning diqqatini bir obyektidan ikkinchisiga o'tkazish tezligida namoyon bo'ladi va bunday ko'chirish ham ixtiyoriy, ham ixtiyorsiz bo'lishi mumkin. Birinchi holda, shaxs o'z e'tiborini beixtiyor uni tasodifan qiziqtirgan narsaga qaratadi, ikkinchidan – ongli ravishda, iroda harakati bilan u o'zini biron bir narsaga, hatto o'zi unchalik qiziq bo'lmagan narsaga qaratishga majbur qiladi. Diqqatning o'zgarishi, agar u ixtiyoriy asosda yuzaga kelsa, uning beqarorligini ko'rsatishi mumkin, ammo bunday beqarorlik har doim ham uni salbiy sifat deb hisoblash uchun sabab bo'lmaydi. U ko'pincha tananing vaqtincha dam olishiga, analizatorga, asab tizimining va umuman tananing ish qobiliyatini saqlash va tiklashga yordam beradi. O'tish qobiliyati e'tiborning moslashuvchanligini anglatadi, bu juda muhim va ko'pincha juda zarur sifat. O'zgartirish qulayligi turli odamlarda har xil ba'zilar oson almashtirish bilan oson va tez bir ishdan ikkinchisiga o'tish; boshqalarga "kirish" bor yangi ish

ko'p yoki kamroq vaqt va katta kuch talab qiladigan qiyin operatsiya. O'tish tezligida subyektning individual xususiyatlari, xususan uning temperamenti ham ma'lum rol o'ynaydi.

Diqqat doirasi. Diqqat miqdori, ya'ni diqqatni qamrab oladigan bir xil obyektlar soni alohida masaladir. Diqqat hajmi biz bir vaqtning o'zida yetarlicha aniqlik bilan ushlay oladigan obyektlar sonini anglatadi. Ma'lumki, inson bir vaqtning o'zida turli narsalarni o'ylay olmaydi va turli ishlarni bajara olmaydi. Ushbu cheklov bizni tashqaridan kelayotgan ma'lumotlarni qayta ishlash tizimining imkoniyatlaridan oshmaydigan qismlarga bo'lishga majbur qiladi. Diqqat miqdorining muhim va belgilovchi xususiyati shundaki, u o'rganish va o'qitish jarayonida o'zgarmaydi. Shuni ta'kidlash kerakki, diqqat hajmi tushunchasi idrok hajmi tushunchasiga, adabiyotda keng qo'llaniladigan aniq diqqat sohasi va noaniq diqqat sohasi tushunchalari esa juda yaqin. Vizual idrok etish markazi va periferiya tushunchalari. Bizning e'tibor sohamizdagi o'zaro bog'langan elementlarning soni, agar bu elementlar mazmunli bir butunga birlashtirilsa, ancha ko'p bo'lishi mumkin. Diqqat miqdori o'zgaruvchan miqdor bo'lib, diqqat qaratilayotgan mazmunning bir-biri bilan qanchalik chambarchas bog'liqligiga, materialni mazmunli bog'lash va tuza bilish qobiliyatiga bog'liq. Oxirgi holat pedagogik amaliyotda e'tiborga olinishi, taqdim etilgan materialni talabalarning diqqat doirasini ortiqcha yuklamaydigan tarzda tizimlashtirishi kerak. Diqqat miqdori uning o'ziga xos xususiyati bo'lib, u bir vaqtning o'zida odamning ortib borayotgan diqqat ong sohasida qolishi mumkin bo'lgan ma'lumotlar miqdori bilan belgilanadi. Odamlarning o'rtacha e'tiborining soni 5-7 birlik ma'lumotdir.

Odatda tajriba orqali o'rnatiladi, uning davomida juda qisqa vaqt ichida odamga katta hajmdagi ma'lumotlar taqdim etiladi. Bu vaqt ichida u nimaga e'tibor bera oladi, uning diqqatini jamlaydi. Diqqat miqdorini eksperimental aniqlash qisqa muddatli yodlash bilan bog'liq bo'lganligi sababli, u ko'pincha qisqa muddatli xotira miqdori bilan

belgilanadi. Diqqatning turli xossalari uning kontsentratsiyasi, hajmi va taqsimoti, o'zgaruvchanligi va barqarorligi ko'p jihatdan bir-biriga bog'liq emas: bir jihatdan yaxshi diqqat boshqasida u qadar mukammal bo'lmasligi mumkin. Masalan, diqqatning yuqori kontsentratsiyasi olimlarning g'ayrioddiy beparvoligidan dalolat beradiki, zaif o'zgaruvchanlik bilan birlashishi mumkin. Diqqatning xususiyatlarini o'rganish uchun beparvolik masalasi katta ahamiyatga ega. Beparvolik odatda ikki xil bo'ladi. Birinchidan, bema'nilik, ko'pincha, odam o'z atrofida hech narsani – na odamlarni va narsalarni, na turli xil hodisa va hodisalarni sezmasa, ortiqcha ish bilan shug'ullanish natijasi deb ataladi. Ushbu turdagi beparvolik odatda xayoliy beparvolik deb ataladi, chunki bu hodisa har qanday faoliyatga katta kontsentratsiya natijasida yuzaga keladi. Beparvolikning fiziologik asosi miya yarim korteksida qo'zg'alishning kuchli o'chog'i bo'lib, u manfiy induksiya qonuniga ko'ra korteksning atrofdagi hududlarida inhibitsyonni keltirib chiqaradi. Odam uzoq vaqt davomida biror narsaga diqqatini jamlay olmagan, doimiy ravishda bir narsa yoki hodisadan ikkinchisiga o'tganda, hech narsa ustida o'ylamasdan, butunlay boshqa turdagi beparvolik kuzatiladi. Bunday bema'nilik haqiqiy g'oyibonalik deyiladi. Haqiqiy beparvolik bilan og'rigan odamning ixtiyoriy diqqati o'ta beqarorlik va chalg'itish bilan tavsiflanadi. Fiziologik nuqtayi nazardan haqiqiy befarqlik ichki inhibitsyonning etarli emasligi bilan izohlanadi. Tashqi signallar ta'sirida paydo bo'ladigan qo'zg'alish oson tarqaladi, lekin qiyinchilik bilan to'planadi. Natijada, tarqoq odamning miya yarim korteksida beqaror qo'zg'alish o'choqlari hosil bo'ladi. Haqiqiy bema'nilikning sabablari har xil. Ular asab tizimining umumiy buzilishi, qon kasalliklari, kislorod etishmasligi, jismoniy yoki ruhiy charchoq, og'ir hissiy stress bo'lishi mumkin. Bundan tashqari, chinakam befarqlikning sabablaridan biri olingan taassurotlarning sezilarli soni, shuningdek, sevimli mashg'ulotlari va qiziqishlarining buzilishi bo'lishi mumkin. Xulosa. Diqqatning asoslarini ko'rib chiqsak, u eng murakkab rivojlanish mahsuli ekanligini ta'kidlash

mumkin. Shaxs diqqatining o'zboshimchaligi alohida ahamiyatga ega bo'lib, uning shakllanishi inson ongli faoliyatini tashkil etishning murakkab shaklining ichki mexanizmlarini tushunishga yo'l ochadi, bu uning barcha aqliy faoliyatida hal qiluvchi rolni ochib beradi. Hayotiy funksiyalarni yaxshilash uchun e'tiborni rivojlantirish tananing boshqa har qanday fiziologik parametrlarini o'rgatish kabi muhimdir. Diqqat dunyoning rasmini aniqroq idrok etishga, aqliy vazifalarni hal qilishga, shuningdek, inson faoliyatining eng muhim omillarini tanlashga qaratilgan. Shuning uchun, psixologik holatingizni saqlab qolish uchun diqqatni qanday o'rgatish kerakligini aniq bilishingiz kerak. Ushbu ishda diqqatning shakllanishiga ta'sir qiluvchi asosiy yo'nalishlari, turlari va xususiyatlari ko'rib chiqildi. Qo'zg'alish jarayonlarining selektiv yo'nalishini belgilovchi va diqqat asosida yotadigan fiziologik mexanizmlar aniqlangan. Shuningdek, diqqat zarur bo'lganlarni faollashtiradi va hozirda kerak bo'lmagan psixologik va fiziologik jarayonlarni, tanaga kiradigan ma'lumotlarni uning haqiqiy ehtiyojlariga muvofiq tashkiliy va maqsadli tanlashga yordam beradi, aqliy faoliyatning bir xil obyekt yoki turga tanlab va uzoq muddatli konsentratsiyasini ta'minlaydi. Ta'rif:

1. Diqqat – sezgilar orqali kelayotgan bir ma'lumotni ongli yoki ongsiz ravishda tanlab olish jarayoni va ikkinchisiga e'tibor bermaslik.

2. Ixtiyorsiz diqqat – iroda ishtiroki bilan bog'liq bo'lmagan diqqat turi.

3. To'g'ridan to'g'ri diqqat – boshqarmaydigan diqqat turi. U yo'naltirilgan obyektдан boshqa narsa va shaxsning haqiqiy qiziqishlari va ehtiyojlariga mos keladigan narsa.

4. Diqqat miqdori bir vaqtning o'zida bir xil ravshanlik va aniqlik darajasi bilan idrok etiladigan obyektlar yoki ularning elementlari soni.

5. Diqqatning vositachi turi maxsus vositalar yordamida tartibga solinadi, masalan, imo-ishoralar, so'zlar, ko'rsatkichlar, obyektlar.

6. Diqqatning birinchi funksiyasi – zaruriylarni faollashtirish, keraksiz psixologik va fiziologik jarayonlarni inhibe qilishdir.

7. Diqqatning ikkinchi funksiyasi – uyushgan va maqsadli harakatga yordam berishdir. kiruvchi ma'lumotni tanlash.

8. Diqqatni almashtirish – diqqatni bir obyektidan ikkinchisiga o'tkazish tezligida namoyon bo'ladigan xususiyat.

9. O'zboshimchalik bilan e'tiborning ixtiyoriy tartibga solishni o'z ichiga olgan diqqat turi.

10. Diqqatning taqsimlanishi, diqqatni muhim bo'shliqqa tarqatish, bir vaqtning o'zida bir nechta faoliyat turlarini bajarish yoki bir nechta turli xil harakatlarni bajarish qobiliyatida namoyon bo'ladigan e'tibor xususiyati.

11. Diqqatni jamlash – diqqatning ayrim obyektlarga jamlanish darajasi va uni boshqalardan chalg'itishidagi farqlarda namoyon bo'ladigan diqqat xususiyati.

12. Diqqatning barqarorligi – har qanday obyektga, predmetga diqqat holatini saqlab turish qobiliyatida namoyon bo'ladigan diqqat xususiyati. Uzoq vaqt davomidagi faoliyat.

E'tibor insonga to'g'ri axborotni tanlash jarayoni va keraksiz ma'lumotlarni yo'qotishning eng muhim xususiyatlaridan biridir. Har bir soniyada inson miyasi atrofidagi dunyoni minglab signallarga ega. Shunga o'xshash signallarni qabul qilishda miyani ortiqcha yuklanishiga to'sqinlik qiladigan filtr bo'lib xizmat qiladi. Bolaning diqqat e'tiborini o'ziga jalb qilmasligi uning akademik ishiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu sababli, ota-onalar erta yoshdan boshlab ushbu masalani e'tiborga olishlari kerak. Mutaxassislar, o'z navbatida, bolaning diqqatini jamlashni qanday qilib rag'batlantirishi haqida bir necha maslahatlar beradi. Birinchi maslahat quyidagicha: bolalar bilan muomala qilayotganda his-tuyg'ularingizni ko'rsatib turing tabassum, hayrat, qiziqish va quvonch baxsh eting! O'z farzandlarining e'tiborini jalb qilish bilan shug'ullanadigan kishilarga keyingi maslahat, ular o'zlarini bolaning e'tiborini yo'naltirish, uni turli tadbirlarga jalb qilish va bir yoki bir nechta faoliyatning ijobiy tomonlarini ko'rsatishdir. Bolalar e'tiborini jalb qilish uchun yangi imkoniyatlar va vositalarni

toping. Bola uchun eng jozibali narsa, hissiy jihatdan rangli va kutilmaganidir. Nutq e'tiborni tashkil etishning eng universal usuli. Ko'pincha maktab o'quvchilari va katta yoshdagi maktabgacha yoshdagi bolalar vazifani bajarayotib, ovoz chiqarib aytadilar. Shunday qilib, nutq shaklida nutq yoki kattalarning talablari bolani maqsadga muvofiq ravishda boshqarishga yordam beradi. Qadam-qadam ko'rsatmalar har doim eng samarali hisoblanadi. Bunday yo'l-yo'riq, bolaning faoliyatini rejalashtirishga yordam beradi va uning e'tiborini tashkil etadi. Buning uchun uchinchi maslahatlar paydo bo'ladi ko'rsatmalar yaratish va uni bosqichma-bosqich, mutlaqo xayrixoh, tushunarli, aniq va to'liq bo'lishi kerakligini yodda tuting. Farzandni chalg'itadigan omillarga qarshi turish ehtimoli diqqatni saqlab qolishning asosidir. Chaqaloqni chaqirganda, tashqi ogohlantirishlardan, narsalardan, odamlardan ichki hissiy tajribaga qadar turli omillar bo'lishi mumkin. Farzandingiz beparvolikka qarshi turish uchun mexanizmni ishlab chiqishga yordam berishi kerak. Bu holatda yordam berish uchun ota-ona bolaning asosiy faoliyatlarini bajarishga qaratilgan ko'rsatmalarga ega bo'lishi mumkin. Ota-onalar uchun o'rganish san'ati asosan bolaning qobiliyatlariga asoslangan bunday vazifalarni tanlashdir. Bu holda, ideal vazifa bolaning salohiyatidan biroz ko'proq farq qiladi. Bu bolaning kelgusida rivojlanishini rag'batlantiradi. Bundan tashqari, ota-onaning bolaning asosiy faoliyatiga e'tiborini qaratishga qaratilgan so'zlari salbiy his-tuyg'ularga ega bo'lmasligi kerak. Ota-ona "Faraz qilmang. Atrofga qaramang. O'yinchoqlar tegmang, degan iboralarni ishlatma, u topshiriqni bajarishi juda shubhali. Bu holatda, bu gapni va o'yinni tugatamiz. Mana, siz yozish uchun ikkita harf bor. Yoshi katta maktab o'quvchilarida diqqatni jamlash ancha yaxshi bo'ladi. Olti yoshgacha bo'lgan bolalar, o'z e'tiborini 20 soniyali rasmga osongina qaratishi mumkin. Barqarorlikka e'tiborni bolaning asabiyligi va og'rig'i ham ta'sir qiladi. Asab va achinarli bolalar sog'lom odamlarga qaraganda chalg'itadilar. Bunday holatda, e'tibor qaratish darajasi bir yarim barobarga ikki barobar farq qilishi mumkin. Televizor yoki

magnitafon ishlaydigan xonada, bola jim, sokin xonaga qaraganda tez-tez chalgʻib ketadi. Gʻazablangan yoki bezovtalanadigan bola, shuningdek, diqqatni jamlashni rivojlantirish va kamroq ishlashga qodir. Bulardan ota-onalar uchun toʻrtinchi maslahat: bolangizning hissiy va jismoniy salomatligiga gʻamxoʻrlik qilishingiz kerak, agar siz farzandingiz maktabni yaxshi bajarishni va topshiriqlarni bajarishni xohlasangiz. Hissiy nutq, baland tovushlar, qiziqarli jurnallar va kitoblar, yorqin oʻyinchoqlar, harakatlanuvchi narsalar kabi chalgʻitadigan narsalarni chetlab oʻtadigan muhit yarating. Yaxshi diqqat markazida boʻlgan narsa, asosiy ish joyidan tashqari, atrofdagi hamma narsa koʻrinmasligini koʻrsatadi. Bolaning diqqat-eʼtiborida barqarorlik boʻlishi kerak, shuning uchun bola bu xususiyatni shakllantirgan. Bolaning sevimli mashgʻuloti yoki biznesning qiziqishi borligi, bolada konsentraciyaning rivojlanishiga hissa qoʻshadi. Sevimli biznesingizga diqqat qaratib, bola konsentraciyaning koʻnikmalarni rivojlantiradi. Bir-ikki haftalik chaqaloqlarda diqqatning hech qanday alomati koʻrinmasa ham, oradan sal oʻtmay, yaʼni bolaning bir oylik davridan boshlab, ixtiyoriy diqqat alomatlari yaqqol koʻrina boshlaydi. Demak, bolaning bir oylik davrida uning diqqatini har xil kuchli qoʻzgʻatuvchilar qattiq tovush, ortiqcha yorugʻlik kabi ixtiyorsiz ravishda oʻziga jalb qila boshlaydi. Ikki-uch oylik bolalar esa, “shaqir-shuqur”ga quloq soladigan shaqldoqlarning tovushiga ovunadigan boʻla boshlaydilar. Bu yoshdagi bolalarning diqqatlarini yorqin yaltiroq rangli narsalar ham beixtiyor jalb qila boshlaydi. Bolaning koʻz oʻngidagi narsa qanchalik rang barang boʻlsa, bola unga shunchalik koʻp eʼtibor beradi. Bolalarda diqqat juda erta rivojlana boshlaydi. Bir-ikki haftalik chaqaloqlarda diqqatning hech qanday alomati koʻrinmasa ham, oradan sal oʻtmay, yaʼni bolaning bir oylik davridan boshlab, ixtiyoriy diqqat alomatlari yaqqol koʻrina boshlaydi. Bogʻchagacha tarbiya yoshidagi bolalarning diqqati nihoyatda beqaror boʻlishi bilan xarakterlanadi. Masalan, bolaga yangi oʻyinchoq bersangiz u oʻyinchoqni juda qiziqib koʻra boshlaydi. Lekin ayni shu paytda yana bir boshqa oʻyinchoqni koʻr-

satsangiz, birinchi o'yinchoqni tashlab, ikkinchisiga talpinadi. Bolalar diqqatining beqarorligi fiziologiya nuqtayi nazaridan ularda hali tormozlanish protsesslarining kuchsizligi bilan bog'liqdir. Tormozlanish jarayoni qo'zg'alish jarayonining keng yoyilib ketishini to'xtata olmaydi. Ana shuning uchun kichik bolalarning diqqati bir narsadan ikkinchi narsaga chalg'ib ketaveradi. Ilk bolalik davridagi bolalar diqqatining g'oyat beqaror bo'lishi turmush tajribalarimng juda ozligi bilan ham bog'liqdir. Bolalarga hamma narsa yangilik bo'lib tuyulaverganidan ularning diqqatlari bir narsadan ikkinchi narsaga tez-tez chalg'ib ketaveradi. Bola ko'z o'ngidagi narsaning o'zi bolaga juda qiziq tuyulgani sababli ham diqqati chalg'ib ketadi. Masalan, N.M. Menchinskayaning hikoya qilishicha, Sasha 1 yosh 8 oylik echki va uning bolalari haqidagi ertakni zo'r qiziqish bilan tinglaydi. Bo'ri kelib eshikni taqillatgani hikoya qilinganda, Sasha bo'rining qanday taqillatganini ko'rmoqchi bo'lib, devorga tap-tap etib uradi, lekin ba'zan taqillatishga shu qadar mahliyo bo'lib ketadiki, ertakni tamomila unutib qo'yadi. Ilk bolalik davridagi bolalarda diqqatning bo'linuvchanligi juda zaif, ko'lami esa tor bo'ladi. Bu yoshdagi bolalar diqqatlarini faqat ko'zlariga yaqqol ko'rinib turgan bir narsagagina qarata oladilar. Ilk bolalik davridagi bolalar diqqatining rivojlanishida nutqning roli juda kattadir. Bolaning tili chiqib nutqni egallay boshlashi, katta kishilar bilan muloqotda bo'lishdan tashqari, ularning ko'rsatmalarini bajarish imkoniyatini ham beradi. Yuqorida aytib o'tganimizdek, kichik yoshli bolalar kattalarga qarashishni, imkoniyatlari boricha ularning mehnatlariga aralashishni juda yoqtiradilar. Kattalarning iltimos va topshiriqlarini bajonidil ado etadilar, o'z o'ziga xizmat ko'rsatishga oid oddiy yumushlarni qiziqib bajaradilar, ota onalarining uy-xo'jalik ishlarida qarashishga harakat qiladilar. Mana shularning hammasi, diqqatni ma'lum darajada to'plash va muayyan bir maqsadga qaratishni talab etadi. Bu esa bolalarda ixtiyoriy diqqatning rivojlanishiga asos yaratadi. Bog'cha yoshidan boshlab bolalarda ixtiyoriy diqqat rivojlana boshlaydi. Biroq, kichik yoshdagi

bog'cha bolalarida ixtiyorsiz diqqat ustunlik qiladi. Kichik yoshdagi bog'cha bolalarida kun sayin paydo bo'ladigan yangi yangi qiziqishlar, o'yin faoliyatlarining xilma-xil bo'la borishi ularda ixtiyorsiz diqqatni asta sekin takomillashtirib boradi. Bog'chada jamoa tomonidan talab etiladigan tartiblaiga bo'ysunish, qoidali o'yin shartlarini so'zsiz bajarish, kattalarning topshiriqlarini chidam, qunt bilan ado yetish kabi hollar bog'cha yoshidagi bolalarda diqqatning ixtiyoriy turini rivojlantiradi. Bolalarda ixtiyoriy diqqatni rivojlantirishda o'yinning roli juda kattadir. Chunki turli o'yinlar paytida bolalar diqqatlarini bir joyga to'plab, o'z tashabbuslari bilan ma'lum maqsadlarni ilgari suradilar. O'yinlarning qanday qoidalar asosida yo'nalishini o'zlari mustaqil ravishda tanlab oladilar. O'yin qoidasidan chetga chiqib ketmaslik uchun o'z harakatlarini o'yin qoidalariga moslashtirishga va o'yinda qatnashuvchi o'rtoqlarining harakatlarini ham kuzatib borishga intiladilar. Ana shunday o'yinlarda ixtiyorsiz diqqat bilan birga ixtiyoriy diqqat ham faol ishtirok etadi, binobarin, bolalarning o'ymi uchun sharoit yaratib beradi. Shuni ham nazarda tutish kerakki, ixtiyoriy diqqat iroda bilan bog'liq, shuning uchun ham ko'pincha bolalar diqqatning bu turini o'zlaricha mustaqil tashkil eta olmaydilar. Dastlabki paytlarda diqqatning ixtiyoriy turini har xil savollar va topshiriqlar berish yo'li bilan rivojlantirib borish kerak. Bog'cha yoshidagi bolalarda diqqatning ayrim xususiyatlari, ya'ni diqqatning kuchi va barqarorligi ham tarkib topib yuksala boshlaydi. Buni biz bolalarning xususan o'rta va katta guruh bolalarining bir ish ustida uzoq vaqt davomida o'tira olishlaridan, ba'zi o'yinlarni zerikmay soatlab o'ynay olishlaridan, ta'limiy mashg'ulotlarda chidam bilan o'tira olishlaridan bilishimiz mumkin. Maktabgacha yoshidan boshlab bolalarda ixtiyoriy diqqat rivojlana boshlaydi. Biroq maktabgacha kichik yoshdagi bolalarda ixtiyorsiz diqqat ustunlik qiladi. Maktabgacha kichik yoshdagi bolalarda kun sayin paydo bo'ladigan yangi yangi qiziqishlar, o'yin faoliyatlarining xilma-xil bo'la borishi ularda ixtiyorsiz diqqatni asta-sekin takomillashtirib boradi. Maktabgacha

ta'lim muassasasi tomonidan talab etiladigan tartiblarga bo'ysunish, qoidali o'yin shartlarini so'zsiz bajarish, kattalarning topshiriqlarini chidam va qunt bilan ado etish kabi hollar maktabgacha yoshdagi bolalarda diqqatning ixtiyoriy turini rivojlantiradi. Bolalarda ixtiyoriy diqqatni rivojlantirishda o'yinning roli juda kattadir. Chunki, turli o'yinlar paytida bolalar diqqatlarini bir joyga to'plab, o'z tashabbuslari bilan ma'lum maqsadlarni ilgari suradilar. O'yinlarning qanday qoidalar asosida o'ynalishini o'zlari mustaqil ravishda tanlab oladilar. O'yin qoidasidan chetga chiqib ketmaslik uchun o'z harakatlarini o'yin qoidalariga moslashtirishga va o'yinda qatnashuvchi o'rtoqlarining harakatlarini ham kuzatib borishga tirishadilar. Ana shunday o'yinlarda ixtiyorsiz diqqat bilan birga ixtiyoriy diqqat ham aktiv ishtirok etadi. Bolalarning o'yin faoliyatlari ularda ixtiyoriy diqqatning rivojlana boshlashi uchun sharoit yaratib beradi. Shuni ham nazarda tutish kerakki, ixtiyoriy diqqat iroda bilan bog'liq, shuning uchun ham bolalar diqqatning bu turini o'zlaricha mustaqil tashkil eta olmaydilar. Dastlabki paytlarda diqqatning ixtiyoriy turini har xil savollar va topshiriqlar berish yo'li bilan rivojlantirib borish kerak. Bog'cha yoshdagi bolalar diqqatining rivojlanishi faqat bog'chadagi sharoit-gagina emas, balki ko'p jihatdan oiladagi sharoitga ham bog'liqdir. Shuning uchun ham bolalarning diqqati bir tekisda va bir darajada rivojlanmaydi. Ayrim bolalar oilada tegishli nazorat ostida bo'lmashligi, yoki haddan tashqari erka qilib, taltaytirib yuborilganligi sababli o'zlarining xatti-harakatlari, xulq-atvorlarini tartibga sololmaydilar. Bunday bolalar hamma narsalarga ruxsatsiz tegaveradigan, bir joyda tinib-tinchib o'tira olmaydigan, tartibga chaqirilganda gapga quloq solmaydigan bo'ladilar. Bunday bolalarda diqqat juda beqaror bo'lgani uchun ular hech bir narsa ustida qunt bilan mashg'ul bo'la olmaydilar. Diqqatni boshqara bilmaslik, ya'ni ma'lum muddat davomida bir narsaga yo'naltira olmaslik mashg'ulotlarda intizom buzish va boshqalarga xalaqit berishga olib keladi. Ana shuning uchun tarbiyachilar bunday bolalarga nisbatan individual munosabatda bo'lishlari har xil

mas'ulyatli topshiriqlar berish va hokazo, ularda diqqatning kuchini har onda barqarorlik xususiyatini tarbiyalab borishlari zarur. Bog'cha yoshida bolalarda avvalgi davrlarga nisbatan diqqatning ko'lami hajmi ham ancha kengayadi. Bolalar diqqatining ko'lami katta odamlarnikiga nisbatan hali ham juda tor bo'ladi. Masalan, katta odamlar diqqatining ko'lami ayni vaqtda 5-6 narsani bir-biri bilan bog'lanmagan harflarni yoki raqamlarni sig'dira olsa, bog'cha yoshidagi bolalar diqqatining kolami ayni bir vaqtda 1-2 narsanigina kichik guruh bolalari 1 ta, o'rta va katta guruh bolalari 2 ta sig'dira oladi. Kichik guruh bolalari diqqatlarini ikkita narsaga bo'lishga harakat qilsalar ham, ammo buning uddasidan chiqa olniyadilar, Masalan, 3 yoshli bolaga bir piyola suv olib kelish buyurilsa, u albatta suvni to'kib sochib olib keladi. Bu uning uquvsizligi, bo'shangeligidan emas, balki o'z diqqatini ayni bir vaqtda ikkita narsaga bo'la olmasligidandir. Bola o'zining diqqatini yurib kelish bilan piyoladagi suvni to'kmay, chayqaltirmay olib kelishga bo'la olmaydi. Shuning uchun bunday hollarda bolalarni koyish yaramaydi. Diqqat ko'laminig kengligi aniq idrok qilish bilan bog'liq bo'lgan xususiyatdir. Bu xususiyat ayniqsa bola diqqatinig ko'lami o'qish faoliyati uchun zarur. Shuning uchun bolaning bog'cha yoshidagi davrida barcha imkoniyatlardan keng foydalanib, diqqatning bu xususiyatini rivojlantirishga jiddiy ahamiyat berish lozim. Bunda asosan, ekskursiyalar, insseniroykalar, har sohaga doir rasmlar bilan o'tkaziladigan suhbatlar katta rol o'ynaydi. Maktabdagi ta'lim jarayoni uchun zarur bo'lgan ixtiyoriy diqqat bog'chada didaktik mashg'ulotlar, hikoyalar o'qib berish davomida rivojlantiriladi. Bog'cha yoshidagi bolalarning diqqati ko'pincha ko'lami qiziqishi hamda hissiyotlari bilan bog'liqligi sababli konsentrlashgan, ya'ni bir narsaga qaratilgan bo'ladi. Ana shuning uchun bu yoshdagi bola diqqatining bo'linuvchanlik xususiyati deyarli rivojlanmagan bo'ladi. Bog'cha yoshidagi bolalar diqqati bo'linuvchanlik xususiyatining zaifligi va ko'laminig torligi sababli ular ayrim narsalarni qayta qayta idrok qilib, eslarida olib qolishga intiladilar. Masalan, bog'cha yoshidagi bolalar, odatda,

bir hikoyani qayta-qayta eshitaveradilar. Bu hodisaning sababi shundaki, bolalar diqqatining ko‘lami hikoyaning syujetini va personajlarini birdaniga sig‘dira olmaydi. Shuning uchun ular hikoya va ertaklarni qayta qayta aylantirib eshitaveradilar. Shunday qilib, bolaning bog‘chagacha va bog‘cha yoshidagi davrida diqqat ancha tez rivojlanadi. Bu davrda asosan diqqatning ixtiyorsiz turi ko‘proq rivojlanadi. Lekin bolaning bog‘cha yoshidagi faoliyat va xususan didaktik hamda mehnat mashg‘ulotlarining tizimli tarzda ortib borishi, ularda ixtiyoriy diqqatning rivojlanishiga olib keladi. Ma‘lumki, maktabdagi ta‘lim jarayoni ixtiyoriy diqqatsiz bir qadam ham siljiy olmaydi. Shuning uchun bog‘chada turli majburiy mashg‘ulotlar orqali bolalarda ixtiyoriy diqqat va diqqatning asosiy xususiyatlarini rivojlantirishga harakat qilish kerak. Diqqatning bundan keyingi taraqqiyoti maktabda ta‘lim jarayonida amalga oshiriladi. Diqqat – subyekt faoliyatining biror obyekt yoki hodisaga jalb qilinishi. U har qanday ongli faoliyat samaradorligining zarur shartidir. Bosh miya po‘stlog‘ining muayyan joylaridagi optimal qo‘zg‘alish manbalari. Diqqatning fiziologik asosini tashkil qiladi. Diqqat ikki turga bo‘linadi: ixtiyorsiz passiv diqqat va ixtiyoriy aktiv. Diqqat biron tashqi sabab ta‘sirida kishi xohishidan qat’i nazar hosil bo‘ladi. Bunday diqqat odamdan iroda kuchini talab qilmaydi. Diqqatni jalb qilish uchun qo‘zg‘atuvchining kuchi katta ahamiyatga ega emas, narsaning chiroyliligi, yorqinligi, o‘tkir hidliligi va b. xususiyatlari diqqatni beixtiyor tortadi. Ixtiyoriy Diqqat da psixik faoliyat oldindan belgilangan maqsad bilan muayyan narsaga ongli ravishda jalb etiladi. Diqqatning bu turi iroda kuchini talab qiladi; shuning uchun bu diqqat irodaviy diqqat deb ham ataladi. Insonning butun ongli faoliyati asosan ixtiyoriy diqqat vositasida amalga oshiriladi. Diqqatning barqarorlik, ko‘chuvchanlik, bo‘linuvchilik kabi xususiyatlari, ko‘lami bor. Diqqatning barqarorligi uning yagona, umumiy masalan, kitob o‘qish, masala yechish kabi ishga xizmat qiluvchi narsa yoki hodisaga uzoq muddat jalb bo‘la olishidan iborat. Bunda harakat obyektlari masalan, kitob

matni, masalada berilgan sonlar va shu kabilar hamda harakatning o'zi masalan, masalani yechish yo'llari o'zgarib turishi mumkin, lekin faoliyatning umumiy yo'nalishi o'zgarmay saqlanishi lozim. Ko'chuvchan diqqat bir faoliyatdan yoki narsadan boshqa faoliyat yoki narsaga tez jalb bo'ladi. Bu xususiyat diqqatning avvalgi narsaga qay darajada qaratilganligiga va yangi faoliyatning xususiyatiga uning diqqatni qanchalik qarata olishiga bog'liq. Diqqatning bo'lina olish xususiyati bir vaqtning o'zida 2 yoki undan ortiq ish-harakat bajarishda aks etib, ko'p kasb egalari masalan, o'qituvchi, shofyor, uchuvchi uchun ayniqsa katta ahamiyatga ega. Bu xususiyat bir faoliyatni bajarish xiyla avtomatlashib, ikkinchi faoliyat bir qadar tanish bo'lib qolgandan keyin tarkib topadi. Diqqat ko'lami uning eng qisqa vaqt ichida go'yo birdaniga o'z doirasiga sig'dira olishi mumkin bo'lgan narsalar soni bilan belgilanadi. Shu jihatdan diqqat keng yoki tor bo'lishi mumkin. Odatda, keng ko'lamlı diqqat yaxshi diqqat hisoblanadi. Diqqat ko'lami idrok qilinayotgan narsalarning hamda ularni idrok qilayotgan kishi faoliyatining vazifasi va xususiyatiga bog'liq. Diqqatning aksi parishonxotirlikdir. Bunda odam diqqatini biror narsaga to'play olmay, hamma vaqt boshqa narsalarga chalg'iyveradi. Shunday holat kishi qattiq charchaganda, uning uchun ahamiyatsiz juda ko'p qo'zg'atuvchilar mavjudligida yoki, aksincha, bitga ham qo'zg'atuvchining odam uchun ahamiyati bo'lmaganda ro'y beradi. Mashq qilish bilan parishonxotirlikka barham berish mumkin. Diqqatning turlari va xususiyatlari odamning juda yoshlik davridan boshlab rivojlanadi va hayoti davomida o'zgarib, murakkablashib boradi.

IV BOB. SHAXSNING PSIXIK JARAYONLARI

4.1. Sezgilar. Sezgining inson hayoti va faoliyatidagi o'rni.

Bolalarda sezgilarning rivojlanishi. Sensor taraqqiyot bosqichlari

Odamning tegishli sezgi organlariga moddiy olamdagi narsa va hodisalar ta'sir ko'rsatgan paytida ulardagi ayrim xossalarning aks ettirilishidan iborat bo'lgan eng sodda psixik jarayon sezgi deb ataladi. Masalan, qarshimizda turgan stol bilan ish ko'rar ekanmiz ko'rish yordamida biz uning rangini, shaklini, katta kichikligini aniqlaymiz; tuyish orqali uning qattiqligini, silliqligini bilamiz; qo'lda siljitib ko'rish bilan uning og'irligiga ishonch hosil qilamiz va hokazo. Bularning barchasi moddiy buyumning alohida sifatlari bo'lib ular haqidagi ma'lumotlarni bizga sezgilar beradi. Sezgi bilish jarayonlari jumlasiga kiradi, chunki sezgi tufayli odam olamni biladi. Boshqa psixik jarayonlar: idrok, xotira, tafakkur, xayol uchun kerakli ma'lumotlar sezgilar orqali olinadi. Sezgilar hamisha bizning sezgi organlarimizga: ko'zimizga, quloqlarimizga, teri ustiga va boshqa organlarga tashqi qo'zg'atuvchilar ta'sir ko'rsatishi tufayli vujudga keladi. Yorug'lik nuri ko'zning to'r pardasiga tushishi bilan u yerni qo'zg'atadi, bu qo'zg'alish nerv tolalari orqali miya katta yarimsharlari po'stlog'igacha yetib kelgach, odamda ko'rish sezgisi hosil bo'ladi. I.P. Pavlovning yozishicha, katta yarimsharlar qo'zg'atuvchilarning analiz qilish organidir. Shu sababdan I.P. Pavlov sezgilarning paydo bo'lishini ta'minlovchi barcha fiziologik apparatlarni analizator deb atagan. Analizatorlar 3 qismdan:

1) Tashqi ta'sirni qabul qiluvchi retseptor (ko'zning retina yoki retchatka deb ataluvchi nerv hujayralari yorug'likni qabul qiladi va ko'rish retseptori hisoblanadi);

2) O'tkazuvchi nerv yo'llari (afferent, markazga intiluvchi) retseptorlarda vujudga kelgan qo'zg'alish shu nerv yo'llari orqa liniyaga yetkazib beriladi;

3) Miya katta yarimsharlari po'stlog'idagi maxsus hujayralar masalan, miya po'stlog'ining ko'rish markazi deb ataluvchi qismidagi hujayralar ko'rish uchun maxsuslashgan nerv hujayralaridir.

Agar analizatorlarning bir qismi zararlansa, sezgi vujudga kelmasligi mumkin. Masalan, ko'z soqqasi tagidagi retina yemirilsa yoki miyaga boruvchi ko'z nervi zararlansa odam ko'rish qobiliyatini yo'qotadi. Ma'lumki bizni o'rab turgan tashqi olamdagi narsa va hodisalarning juda ko'p belgi va xususiyatlari mavjud. Masalan, narsalarning rangi, ta'mi, hidi, qattiq yoki yumshoqligi, g'adir budur yoki tekisligi, harorat va boshqalar. Ana shu narsa va hodisalarning turli xil belgi, xususiyatlarini biz ham turlicha sezgi a'zolarimiz orqali ongimizda aks ettiramiz. Tashqi olamdan bizni tanamizga milliard qo'zg'ovchilar hujum qiladi. Bizning qorong'i ichki dunyoimizda esa sirli miyamiz ishlaydi. Bu fakt esa psixologiyaning yuqori ming yildan ortiq fundamental muammosini ko'taradi. Masalani yechishda bundan yuz yil avval psixologiya fan sifatida rivojlandi: Atrof muxitimizni o'rab turgan siymolar miyamizga tushadi. Zamonaviy tilda esa uni quyidagicha talqin qilsa bo'ladi: tashqi olam haqidagi tasavvurlarimizni qanday tuzishimiz; lagerdagi gulxanni yonishidan chiqayotgan tutunining aktiv neyron zanjirlariga aylanishi. Qanday qilib biz tirik neyroximiyadan olovni to'liqlinini, temperaturasini hamda olovni tutunini hidini anglaymiz. Miyamizda dunyoni rasmini aks ettirishimiz uchun, tashqi dunyoni fizikaviy energiyasini bilishimiz va uni nerv signallari shaklida kodlashimiz va bu jarayon an'anaviy sezgi deyiladi. So'ng esa biz buni olib biz o'z sezgilarimizni tashkil qilishimiz va sharxlashimiz, va bu jarayon an'anaviy idrok deyiladi. Bizning kundalik amaliyotimizda sezgi va idrok uzilmas bir jarayonga aytiladi. 5- va 6-boblarda biz ikkala qismini birlashgan jarayonini ko'rib chiqamiz. Biz bu bobni sensor retseptorlardan boshlab, yuqori darajadagi ma'lumotlarni ishlanmalarini ko'rib chiqamiz. Kirish qismidagi sensor analiz, psixologiyada ma'lumotlarni sxema bo'yicha pastdan yuqoriga qarab ishlash deb nomlanadi. Sezgi jarayonining buzilishi har erda

bo'lishi mumkin bu sensor retseptordan boshlab to perseptiv interpretatsiyada tugaydi. Masalan, inson ko'zida katarakta bilan tug'lsa uning ko'zlari yorug'likni ko'rmaydi, bu jarayonda eng murakkab mexanizm ishlasa ham ko'rish ma'lumotlarini bilolmaydi. Miyasi shikastlangan bemorlarda ham qandaydir sezgi va idrok zanjirlari bor. Miya po'stlog'ining chakka qismi buzilganda, inson yuzini tanish javobgarligi yo'qoladi va bu kasallik prosopagnoziya deb nomlanadi. Unda sezgilari normal, lekin idroki normal emas. U ma'lumotlarni ko'rib qabul qila oladi va insonni yuz tuzilishini xarakterlab bera oladi, lekin uni taniy olmaydi. Unga notanish chexrani ko'rsatishganda u bunga e'tibor beraydi. Unga tanish chexrani ko'rsatishganda, avtonom nerv sistemasi reaksiyasi shuni ko'rsatadiki u xavotirlanadi va terlashni boshlaydi, lekin bu inson kimligini aytib bera olmaydi. U o'z chexrasini ko'zguda ko'rganda, yana shu chalkashlikga keladi. Miya buzilganligi sababli, u ma'lumotlarni sxema bo'yicha tepadan pastga qarab ishlolmaydi to'plangan bilimlarni sensor ma'lumotlar bilan bog'lay olmaydi. Tevarak atrofimizdagi narsa va hodisalarning turli xil belgi hamda xususiyatlari har doim ham bizning sezgi a'zolarimizga ta'sir etib turadi. Natijada bizda turli sezgilar hosil bo'ladi. Chunonchi, nurlarning ko'zimizga ta'sir qilishi natijasida ko'rish sezgisi, har xil tezlik va kuchlanishdagi havo to'lqinlarining qulog'imizga ta'sir etishi natijasida eshitish sezgisi, nafas olish paytida havo bilan birga burun bo'shlig'iga kirgan har turli modda zarrachalarining ta'siri natijasida hid sezgisi, biror narsani qo'limiz yoki badanimizga tegib ta'sir etish natijasida teri taktil biror narsaning terimizga tegishi yoki bosim sezgisi va shu kabi sezgilar har doim hosil bo'ladi. Demak, sezgi deb, atrofimizdagi narsa va hodisalarning sezgi a'zolarimizga bevosita ta'sir etishi natijasida ularning ayrim belgi va xususiyatlarini miyamizda aks ettirilishini aytamiz. Sezgi bilish jarayonlari ichida oddiy psixologik jarayon bo'lib, tashqi olamdagi narsa va hodisalarni aks ettiradi. Tashqi olamdan kelayotgan qo'zg'atuvchilarning muayyan retseptorlarga bevosita ta'sir etish orqali ayrim belgi va xususiyatlarni va

organizm ichki holatini aks ettiradi. Ma'lumki, insondan sezishning dastlabki bosqichi hissiy bilishdan boshlanib, keyinchalik u mantiqiy bilishga o'tadi. Sezgi ham oddiy psixologik jarayon bo'lgani bilan uning yuzaga kelishi o'z-o'zidan hosil bo'lmaydi. Ular jumlasiga quyidagilar kiradi. Sezgi a'zolariga ta'sir etadigan narsa va hodisaning bo'lishi. Sezuvchi apparat, ya'ni analizatorning mavjud bo'lishi. Masalan, havoning sovuqligini, temirning qattiqligini, qorning yumshoqligi va boshqalarni sezamiz. Sezgi idrok bilan bog'liq bo'ladi, lekin narsa va hodisani idrok qilishdan oldin uni sezish lozim, shu bois sezgilar materiyaning sezgi a'zolarimizga ta'siri natijasidir. Sezgi axborotlarini qabul qilib, tanlab, to'plab, har bir sekundda axborotlar oqimini qabul qilib va qayta ishlab miyaga yetkazib beradi. Natijada tevarak atrofdagi tashqi olamni va organizm o'z ichki holatini adekvat "mos" aks ettirishi hosil bo'ladi. Sezgi a'zolari tashqi olamning inson ongiga olib kiradigan yo'llaridan biridir.

Sezgilarning nerv fiziologik asoslari

Ma'lumki, sezgilar faqatgina tashqi ta'sirlar natijasida hosil bo'lmay, balki organizmning ichki holatida ham amalga oshiriladi. Sezgi nerv tizimining u yoki bu qo'zg'atuvchidan ta'sirlanuvchi reaksiyalari tarzida hosil bo'ladi va har qanday psixik hodisa kabi reflektorlik xususiyatiga egadir. Sezgilarning nerv – fiziologik asosini qo'zg'atuvchining o'ziga aynan o'xshaydigan analizatorga ta'siri natijasida hosil bo'ladigan nerv jarayoni tashkil qiladi. SHuningdek, sezgilarning nerv fiziologik asosini o'rganishda I.P. Pavlov ta'biri bilan aytganda analizator apparati tashkil etadi.

Analizator tashqi va ichki muhitdan keladigan taassurotlarni qabul qilib olib, fiziologik jarayon bo'lgan qo'zg'alishni psixik jarayonga, ya'ni sezgilarga aylantiruvchi nerv mexanizmlari tizimi. Analizator apparati 3 qismdan tashkil topgan bo'lib, ular quyidagilardan iborat. periferik retseptor tashqi quvvatni nerv jarayoniga o'tkazadigan maxsus transformator qismi. Analizatorning periferik bo'limining mar-

kaziy analizator bilan bog'laydigan yo'llarni ochadigan afferent markazga intiluvchi va efferent markazdan qochuvchi nervlar. Analizatorning periferik bo'limlaridan keladigan nerv signallarining qayta ishlanishi sodir bo'ladigan qobiq osti va qobiq bo'limlari. Analizatorning qobiq bo'limida retseptor hujayralarining asosiy qismi jamlangan o'zak, ya'ni markaziy qism va qobiqning turli joylarida ma'lum miqdorda mavjud tarqoq hujayra qismlaridan tarkib topgan tashqi qism bo'ladi. Analizatorning o'zak qismida retseptordan markazga intiluvchi nervlar joylashgan bo'lib, ko'plab hujayralardan iborat. mazkur analizatorning periferik, ya'ni tarqalib ketgan qismlari boshqa analizatorlarning o'zaklari bilan yondosh sohalariga kiradi va alohida narsalarni izlash jarayonida butun bosh miya qobig'ining katta qismi ishtirok etishiga erishiladi. analizatorning o'zagi analiz va sintez qilish funksiyasini bajaradi, masalan, tovushlarning balandligi. Tarqoq qismlar dag'al analiz funksiyalarni, masalan musiqiy ohang va tovushlarni farqlash bilan bog'liq bo'ladi. Analizator nerv jarayonlarining yoxud reflektor yoyining butun yo'li manbasi va eng muhim qismini tashkil etadi. Reflektor yoyi retseptordan ta'sirotni miyaga olib boruvchi nerv yo'llari va efektordan tarkib topgandir. Reflektor yoyi elementlarning o'zaro munosabati murakkab organizmning tevarak atrofdagi olamda to'g'ri mo'ljal olishning organizmning yashash sharoitlariga muvofiq tarzdgai faoliyatining negizini ta'minlaydi. Maktabgacha bolalarning sezgir rivojlanishi. Bolaning sezgi rivojlanishi uning hislarini va obyektlarning tashqi xususiyatlari haqidagi g'oyalarni shakllantirish va kosmosdagi mavqeyi, shuningdek, bo'shliq, ta'm va boshqalar. Erta va maktabgacha bolada sezgir rivojlanishning ma'nosi haddan tashqari baholash qiyin. Bu sezgi faoliyatini yaxshilash, atrof-muhit haqidagi fikrlarni to'plash uchun eng qulaydir. Bolaning maktabga tayyorligi asosan uning hissiy rivojlanishiga bog'liq. Bolalar psixologlari tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, bolalardan boshlang'ich o'rganish paytida kelib chiqadigan qiyinchiliklarning muhim qismi ayniqsa

maktabgacha yoshdagi bolalarda idrokning etarli emasligi va moslashuvchanligi bilan bog'liq. Beshta sezgi tizim mavjud, ularning yordamida odam dunyoni biladi: ko'rish, eshitish, teginish, hid, ta'm. Sezgi qobiliyatlarini rivojlantirishda hissiy standartlarning rivojlanishi odatda obyekt xususiyatlarining namunalarini qabul qilish. Masalan, kamalakning 7 ranglari va ularning soyalari, geometrik shakllari, metrial o'lchovlar tizimi va boshqalar. Bir tomondan sezgichilik bolaning umumiy aqliy rivojlanishining asosidir, boshqa tomondan, mustaqil ahamiyatga ega, chunki bolani muvaffaqiyatli o'rganish uchun to'liq idrok zarurdir, bolalar bog'i, maktabda va ko'plab ish turlari uchun. Bolalar bog'chasida bola chizish, modellashirish, dizaynni o'rganadi, tabiat hodisalari bilan tanishadi, matematika va diplomlar poydevorini magistratura boshlaydi. Ushbu barcha sohalarida bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirish obyektlarning tashqi va ichki xususiyatlariga doimiy e'tiborni talab qiladi. Shunday qilib, tasvirlangan narsa bilan o'xshash rasmga o'xshashlik uchun bola o'zining shakli, rang va materialining xususiyatlarini aniqlab olishi kerak. Loyihalash predmet shaklini namuna, uning tuzilishi haqida chuqur o'rganishni talab qiladi. Bola kosmosdagi qismlar o'rtasidagi munosabatlarni aniqlaydi va mavjud materialning xususiyatlari bilan namunaning xususiyatlarini aytib beradi. Doimiy yo'nalishsiz, buyumlarning tashqi xususiyatlarida yashash va taniqli tabiat hodisalari, xususan, mavsumiy o'zgarishlar haqida obyektiv g'oyalarni olish mumkin emas. Boshlang'ich matematik g'oyalar shakllanishi geometrik shakllar va ularning navlari bilan tanishishni anglatadi, obyektlarni kattaligi bilan taqqoslaydi. Diplomni o'zlashtirish bilan, diqqatni tinglash juda katta rol o'ynaydi – so'z tovushlarini aniq farqlash va harflar rasmini tasavvur qilish. Ushbu misollar osonlikcha NNI darajasiga o'rnatilishi mumkin edi. Sezish standartlarini o'zlashtirishning asosi – bu uzoq va murakkab jarayon bo'lib, u doirada cheklanmagan maktabgacha bolalik va uning asl kelib chiqishi. Tegishli standarti Imkoniyat umuman to'g'ri va obyektning xususiyatini qanday qilib to'g'ri deb atashni o'rganish

uchun umuman yo‘q. Har bir mulkning navlari va eng muhimi, turli xil fanlarning xususiyatlarini tahlil qilish va taqsimlash uchun bunday g‘oyalarni turli vaziyatlarda tahlil qilish va taqsimlash bo‘yicha ishlatishingiz kerak. Boshqacha aytganda, hissiy standartlarning so‘rilishi moddalarning xususiyatlarini baholashda ulardan “o‘lchash birliklari” sifatida yetarli darajada foydalanishdir. Har bir asrda ta’limga ta’sir qilishdan oldin vazifalar bor, hissiy madaniyatning ma’lum bir aloqasi shakllantiriladi. Shunday qilib, sezgichilikni rivojlantirish va tug‘ilishdan 6 yilgacha tarbiyalashda asosiy vazifalarni taqsimlash mumkin. Hayotning birinchi yilida bu bolani taassurot bilan boyitadi. Bola uchun sharoit yaratilishi kerak, shunda u yorqin o‘yinchoqlarni harakatga keltirishi, turli shakllar va kattalikdagi buyumlarni ushlashi mumkin. Hayotning ikkinchi uchinchi yilida bolalar ranglarning o‘ziga xos belgilari sifatida rang, shakl va kattalikni ajratishni o‘rganishlari, rang va shakldagi asosiy navlar va ikki element o‘rtasidagi munosabatlar haqida fikrlarni to‘plashlari kerak. Keyinchalik ranglar bilan uchrashish kerak, geometrik shakllarning variantlari va ko‘proq obyektlarning elementlari o‘rtasida paydo bo‘lgan qiymat nisbati bilan. Standartlar shakllantirish bilan bir vaqtda bolalarni obyektlarni o‘rganish usullariga o‘rgatish, ularni shakllantirish va standart namunalarini, izchil tekshirish va tavsiflash, tobora murakkab ko‘z faoliyatini amalga oshirish zarur. Va nihoyat, maxsus vazifa sifatida bolalarda analitik in’ikosni rivojlantirish uchun: ranglarning kombinatsiyasini o‘rganish kerak. Kichik va o‘rta maktabgacha yosh bolalar uchta obyekt o‘rtasidagi eng katta nisbatlar haqida g‘oyalarni ishlab chiqadi: katta – kamroq – eng kichik. Bola tanish elementlarni boshqalarga o‘xshamasligidan qat’i nazar katta yoki kichik deb belgilashni boshlaydi. Masalan, to‘rt yoshli bola. Bu eng kattalikdan eng kichik darajadagi o‘yinchoqlarni tashkil qilishi mumkin. Bu “fil katta” va “pashshalar kichik” deb bahslashishi mumkin, ammo u hozirda ularni ko‘rmaydi. Maktabgacha bo‘lgan, maktabgacha yoshdagi bolalar kattalikdagi individual o‘lchovlar haqida

g'oyalarni ishlab chiqadilar: uzunligi, kengligi, balandligi, shuningdek, obyektlar o'rtasidagi fazoviy munosabatlar. Ular ba'zi narsalar bir-biriga nisbatan nisbiy ravishda joylashgan yuqoridan, o'rtadan, chap tomonda, va h.k. ichida qanday joylashgan narsalarni belgilashni boshlaydilar. Bolalar ko'rinadigan harakatlar deb ataladigan narsalarni qo'lga olishlari juda muhimdir. Bu maktabgacha tarbiyachilar kengligini, uzunligi, balandligini, shaklini, obyektlarning hajmini o'lchash qobiliyatini egallashda sodir bo'ladi. Shundan so'ng, ular "ko'zda" vazifalarni hal qilish uchun borishadi.

Ushbu qobiliyatlarning rivojlanishi nutqni rivojlantirish, shuningdek, bolalarni chizish, modellashtirish, loyihalash, ishlab chiqarish ya'ni ta'lim berish bilan chambarchas bog'liq. Mahsulotning faoliyati bolaning nafaqat idrok etish qobiliyatini, balki ranglar, buyumlarning o'lchamlarining xususiyatlarini, ularning joylarida joylashgan joylar va hunarmandchilikka nisbatan ko'paytirishni anglatadi. Buning uchun nafaqat hissiy standartlarni o'zlashtirish, balki idrokning noyob harakatlarini rivojlantirish ham muhimdir. Sensor qobiliyatlarini rivojlantirish uchun bolalarning ijodiy salohiyatini ochib berish, uning hissiy dunyosini boyitishga yordam beradigan turli xil o'yin va mashqlar mavjud. Teginish. Tuzatish hislarini ishlab chiqing, quyidagi o'yinlar yordam beradi. O'qituvchi bolaning tanasining turli qismlariga yumshoq o'yinchoq mushuk va yopiq ko'zlari mushuk qayerdaligini aniqlaydi. Teginish uchun o'xshashlik bilan siz boshqa narsalardan foydalanishingiz mumkin: nam baliq, tikanli tipgohi va boshqalar. "Ajoyib sumka" Naqshli sumkada turli xil shakllar, kattalik, to'qimalar o'yinchoqlar, geometrik shakllar, plastik harflar va boshqalar. Bola teginishga taklif qilinadi, sumkaga qaramang, to'g'ri narsani toping. "Qo'g'irchoq uchun karta" material tuzilishidagi buyumlarning ta'rifi, bu holda mato turini aniqlash. Bolalar turli ro'molchalarda uchta qo'g'irchoqni taklif qilishadi ipak, jun, to'qilgan. Bolalar navbat bilan barcha ro'molchalarni his qilishadi. Keyin ro'molchalar olib tashlanadi va sumkaga yig'iladi. Bolalarga teginish uchun har bir qo'g'irchoq

uchun kerakli ro‘molchani toping. “To‘ckni taxmin qiling, bu mavzu nima” Bola diqqatni aniqlash uchun tegish uchun taklif qilinadi: qaysi turli xil buyumlar amalga oshiriladi: shisha, yog‘och bar, temir, plastik shisha, bema‘ni shisha, mayin o‘yinchoq, charm qo‘lqoplar, kauchuk to‘p, loy va boshqalar. O‘xshashlik bilan turli xil to‘qimalarning narsalar va materiallaridan foydalanish va ular nimani anglatishini aniqlash mumkin: viskoz, yopishqoq, qo‘pol, baxmal, yumshoq, silliq va boshqalar. Bolalar juda kuzatuvchan. Bolalarni bir xil obyektga qarashning turli xil usullarini ko‘rib chiqish: shisha, suv, selofan, kattalashtirilgan shisha; Turli xil masofalardan va turli xil ko‘rinishda: uzoqdan, yaqindan, yuqoriga va pastga qarab. Masalan, idishdagi har qanday xona gulini oling. Avval bolaga tezroq qarab, uni chizish uchun taklif qiling. Ikkinchi o‘yin ushbu o‘simlikning eng yaqin o‘rganishidan keyin oladi. Uchinchisi – ko‘zingizni yumgan holda gulni his qilganingizdan keyin his-tuyg‘ularingizni torting. To‘rtinchi narsa obyektни kattalashtiruvchi shisha, beshinchi – rangli suv bilan yoki boshqa rasmlar qatoriga kirib, bolalarga uning his-tuyg‘ulari haqida gapirib bering. Shunday qilib, u bu hissiyotlarni yodlashni va ularni hayotda ishlatishni o‘rganadi. Eshitish. Bolani tovushlarni tan olishni o‘rgating. Bu, masalan, bunday o‘yin bilan amalga oshirish mumkin. Xuddi shu shaffof idishlarda turli xil buyumlarni qo‘ying: guruch, loviya, qalampir, daryo qumlari, toshlar, no‘xot va eshitgan narsalarini torting. Va siz mashg‘ulotni mutlaqo boshqacha tashkil qilishingiz mumkin. Musiqani etnik, ritm va temperamentingiz bilan o‘chirishni o‘z ichiga oladi. Bolaga yaxshi musiqa asboblarni olishni taklif eting: suv qutilar; no‘xat bilan to‘ldirilgan idishlar; metall qog‘oz, zimpara, yog‘och qoshiq, metall qoshiq, niqoblar, qo‘ng‘i-roqlar, kauchuk boncuklar, plastik boncuklar. Uning kayfiyatini oshirib, yangi tovushlar bilan ohangni to‘ldirsin. Ta‘mi “Mazali sayohat vizual tasvirlar fikrlash va xayolot ishiga xalaqit bermasligi uchun boladan ko‘zlarini yumishni so‘rang. G‘ayrioddiy did bilan biroz qutblanadigan mavzuni sinab ko‘rish uchun taklif qiling, u ilgari

hech qanday harakat qilmaganligi ma'qul. Endi bola o'z his-tuyg'ularini va ichki qiyofasiga kirsin. Boshqacha qilib aytganda, tasvir hissi tasviriy harakatni sinash mumkin. Bolalar qiziqarli hikoya natijasida hosil bo'lgan rasmni to'ldirishni yaxshi ko'rishadi: Ushbu hikoyada asosiy qahramon ta'mli tasvir bo'ladi. Hid. Farzandingiz bilan qanday boyitilgan va qayta tiklanganligi haqida gapiring. Eng yoqimli va yoqimsiz hidlarni muhokama qiling. Sayr qilish orqali turli xil hidlarga e'tibor bering. Hisoda nima deydi? Bo'sh joyda shaffof idishlar xarakterli hidlar: atir, vanilin, sovun, atirgul pitallari, piyoz, apelsin, yalpiz va hokazolar, ozgina hidli idishni ushlab turing. Burundan masofa, havoni burunni burunga chizish, qabariqni xurmo qo'liga bochkadan tortib olish. Bola barcha pufakchalarni hidlaydi va u eng yoqadigan hidni tanlaydi. Yoqimli hid bolasini o'ziga jalb qiladi va yangi hissiy hislarni ochish va yangi hissiyotlarni oshirish uchun unday qo'zg'atadi. Boladan ko'zingizni yumib, xushbo'y hidni yutib, u bilan muloqot qiling. Shundan so'ng, hissiy imidjni yaratish ustida ishlashni boshlash mumkin, cho'tkalar va bo'yoqlar, ehtimol va barmoqlar yordamida chizmalar chizilgan. Bu tabiatning ajoyib rasmlari, ajoyib mavjudotlar, musofir aholisi, gullar, peyzajlar, odamlar bo'lishi mumkin. Agar bola bu voqeani chizish haqidagi hikoyani to'ldirsa, u ko'payadi va qog'ozda ifodalangan his-tuyg'ularni ko'rsatadi. Sehrgarlik dunyosiga sayohat qilish, tovushlar, hidli va tasavvur qilish dunyosiga sayohat qilish, siz nafaqat bolaning barkamol rivojlanishiga hissa qo'shasiz, balki atrofdagi va ichki dunyoning turli xil turlarini ham kashf etasiz.

Rivojlanish. Jarayonda sezgir rivojlanish bola boshqalarning tashqi xususiyatlari g'oyasi bilan shakllanadi. Bola dunyoni sezgilar orqali, har xil narsalarni bilib oladi, eshitish, ko'rish, ta'm, xushbo'y, taktil. Yosh bolalarning hissiy ta'limi. Ularga hissiyotlarni to'g'ri munosabatda bo'lish uchun integratsiya qilishni o'rganishga yordam beradi. Sezgir rivojlanish – Dow tizimida yaxlit pedagogik jarayonning muhim vazifalaridan biri. Sezgir rivojlanish aqliy, jismoniy, estetik

bolalarning rivojlanishi. Maqsad shakllanishda sezgir standartlar va qobiliyatlar kichik shaxsni dunyoni atrofidagi dunyoni har tomonlama idrok etishga imkon beradi. Asosiy vazifa sezgir rivojlanish in'ikosni shakllantirish uchun sharoitlar atrofidagi ma'lumotning dastlabki bosqichi sifatida yaratish. Maxsus tashkil etilgan shartlar – darslarni o'tkazish va kundalik hayotda – turli xil vizual, eshitish, taktil taassurotlarni, shakllanishingizni ta'minlashga imkon beradi, asosiy navlari haqida katta-kichik, shakl aylana, kvadrat, uchburchak, oval, to'rtburchaklar, ranglar: qizil, to'q sariq, sariq, yashil, ko'k, binafsha, qora, oq. Natijada, ranglar, shakli, o'lcham, tovushlar, tuzilishga e'tibor qaratish, obyektlarning turli xususiyatlarini taqsimlash qobiliyatini shakllantirish imkonini tug'dirishi mumkin. Faqat, ma'lum bir didaktik o'yinlar o'tkazish tizimiga erishish mumkin. Shuning uchun, biz o'yinchoqlar, tashkilotning mohir tanlanishiga alohida e'tibor qaratamiz. Mavzu va fazoviy muhit, aloqa sohasi. Suyanish yosh kognitiv qobiliyat bolalarni bu narsalar bilan tanishtiring. Biz qiziqarli o'yin shaklidan foydalanib, yangi va qiziqarli narsalarni o'rgatamiz. Bola dunyosi haqiqiy obyektlar va buyumlardan iborat. U dunyoni doimiy ravishda bilishini va o'z obyektlari bilan tajriba izlaydi. Bu hamma narsani ishlatadi touchga teginish ta'mi, hid, teginish, ko'rish. Bolaning bolalik darajasi obyektlarni boshqaradigan boshlang'ich qonunlarni tushunadi. Yangisi har doim hayratda qoldiradi. Bolaning hayotidagi tajribasi qanchalik ko'p bo'lsa, hissiy dunyo ko'proq rang-barang bo'ladi. Kattalar va ota-onalarning vazifasi, bolaga dunyodagi qiziqarli narsalar va hodisalar bilan to'ldirilgan bu ulkan narsa bilan to'ldirilgan, chaqaloqning dunyoga yaxshi ma'lumotni saqlab turing. Hozirgi vaqtda bolalarning sezgir madaniyati past, shuning uchun, uni har jihatdan rivojlantirish va saqlash kerak. Eng ma'qul davr bu uchun erta yosh. Sensorli ta'lim hayotning birinchi oyidan boshlash kerak. Hamma bolalar, masalan, keksa yoshdagi bolalar uchun berilgan ma'lumotni juda tezroq bilishini biladi. Shu sababli, mutaxassislar bolalar bilan iloji boricha ko'proq shug'ullanishni rejalashtirishni, kelajakda

ular jamiyatga moslashish osonroq bo'lishlari uchun. Bugungi kunda, bizning maqolamizda biz qanday hissiy ta'limni ko'rib chiqamiz, buning uchun kerak va uni qanday qo'llashni bilib olamiz.

4.2. Idrok. Idrokning nerv fiziologik xususiyatlari.

Bolalarda idrokning rivojlanishi

Idrok – tirik organizmning ma'lumotlarni qabul qilib, qayta ishlash jarayoni; organizmga obyektiv reallikni aks ettirish va tashqi olamdagi yangidan-yangi vaziyatlarni baholab, shunga yarasha harakat qilish imkonini beradi. Idrok ongning, miyaning ijodiy jarayonidir. Idrokning fiziologik asosi bosh miya yarim sharlari po'stlog'ining analiz va sintez faoliyatidan iborat. Bu faoliyat sezgi a'zolarimizga ta'sir qilib turgan narsalarning bitta xususiyati bilan emas, balki jami xususiyatlarining ta'siri bilan bog'liq. Idrok ana shu barcha xususiyatlar o'rtasidagi muvaqqat bog'lanish assotsiatsiya natijasida yuzaga keladi. Inson miyasining umumlashtiruvchi faoliyatiga asoslangan idrok jarayoniga kishining tajribasi, bilim, abstrakt tafakkurning faoliyati va boshqalar ham ishtirok etadi. Shuning uchun kishilar ayni bir narsa yoki hodisani yoshlari, ma'lumotlari, turmush tajribalari, kasblari, ijtimoiy kelib chiqishlari, xarakteri, qobiliyati va qiziqishlarida ko'rinadigan shaxsiy xususiyatlariga qarab har xil idrok qiladilar. Masalan, tegishli ixtisosi bo'lmagan kishining birorta yangi mashinani idrok qilishi ixtisosi bor odamning idrokiga qaraganda tor va yuzaki bo'ladi. Idrokning muhim xususiyatlaridan biri barqaror konstantligidir. Inson bir vaqtda idrok qilgan narsani o'z xotirasida saqlab qolish va uni qayta tiklash qobiliyatiga ega. Bir narsaning ana shunday qayta tiklangan timsoli. Tasavvur idrok jarayonining ajralmas qismi. Idrokning xususiyati ko'p jihatdan hissiy kechinmalarga shodlik, g'amginlik, tajanglik va h.k. ham bog'liq. Masalan, kishining ta'bi xira vaqtida tabiat manzaralari unga allaqanday so'niqdek ko'rinso, ta'bi chog' vaqtida u butunlay boshqacha ko'rinadi. Idrok to'g'risida umumiy tushuncha. Narsalarning alohida-alohida sifatlari rangi, tovushi,

qattiqligi va hokazo sezgilar tufayli miya yarimsharlarida aks ettiriladi. Ammo odamni qurshab olgan voqelikdagi har bir narsa yoki hodisada turlicha sifatlar va xususiyatlarning yaxlit kompleksi mujassamlashgan bo‘ladi.

Analizatorlar orqali hosil bo‘ladigan sezgilar narsa va hodisalarni to‘g‘riroq aks ettirish uchun miya po‘stlog‘ida bir-biri bilan birikadi va odamda narsa va hodisaning yaxlit obrazi yaratiladi. Ayni chog‘da sezgi organlariga ta‘sir etib turgan narsa va hodisalarni ongimizda yaxlit aks ettirilishidan iborat bo‘lgan psixik jarayon idrok deb ataladi. Sezgilarga qaraganda idrok voqelikni aks ettirishning ancha yuksak formasidir. Katta yarimsharlar po‘stlog‘ida vujudga keluvchi murakkab shartli refleks bog‘lanishlari idrokning fiziologik asosi hisoblanadi. Tashqi qo‘zg‘atuvchilar ta‘siri natijasida vujudga keluvchi qo‘zg‘alishlar katta yarimsharlar po‘stlog‘ida sintez qilinadi birlashtiriladi. Idrok qilishda bir necha analizatorlarning ishi bilan organizmning qator qo‘zg‘atuvchilar kompleksi ta‘siriga javoban reaksiyasi bir-biri bilan uyg‘unlashadi. Masalan, biz atirgulni idrok qilar ekanmiz bir vaqtning o‘zida biz uning chiroyli shaklini ham, ajoyib rangini ham ko‘ramiz. Gulning xushbo‘y atrini hidlab bilamiz, gulbarglarining mayinligini tuyib sezamiz va hokazo. Alohida-alohida bu belgilarning barchasi miya po‘stlog‘ida yaxlit kompleks bo‘lib birikadi. Bundan tashqari, biz bu narsaning atirgul ekanligini taniymiz, ya‘ni bu yerda xotira jarayonlari ham ishtirok etadi. Gul hidi bizga huzur bag‘ishlaydi, bizda yoqimli his uyg‘otadi. Idrok jarayoni tarkibiga tafakkur ham kiradi: mazkur gul atirgulning qanday navi ekanligi haqida o‘ylaymiz, dastlabki sodda xulosani chiqaramiz. Idrok qaysi analizator ustunlik qilishiga qarab: ko‘rish, eshitish, hid bilish, ta‘m-maza va kinestetik idrok turlariga ajratiladi. Idrok odamning faoliyati bilan chambarchas bog‘liq jarayondir. Agar biz biron rasmga mahliyo bo‘lib uning qarshisida qimirlamay tursak ham, baribir biror aqliy ishni amalga oshiramiz, aks holda hech narsani anglay olmagan bo‘lamiz. Odatda bizning ongli idrok qilishimiz, bilib olishimiz lozim bo‘lgan qandaydir

konkret masalani yechishdan iboratdir. Uni maxsus perseptiv faoliyat lotincha “perception” – idrok deb atash mumkin. Deyarli har qanday obyekt shu obyektни qurshab olgan fon bilan birgalikda idrok qilinadi. Dars boshida o‘qituvchi butun sinfga, partada o‘tirgan ko‘plab bolalarga nazar tashlab turibdi, deb faraz qilaylik. Ammo shunday bir lahza yuz beradiki, o‘qituvchining nigohi ana shu o‘nlab o‘quvchilar orasidan bittasini ajratib olib, kuzatib boradi. Qolgan butun sinf fon vazifasini o‘taydi. Ba’zan, obyekt bilan fon o‘zaro o‘rin almashib turishi mumkin vaza, o‘rdakcha, ayol va hakzo. Bunday rasmlar ikkilanuvchi tasvirlar deb ataladi. Analizatorlarimizga keluvchi ko‘p-dan ko‘p qo‘zg‘alishlar orasidan qaysi biriga diqqatimizni qaratsak, faqat shunisinigina biz ayni chog‘da idrok qilamiz. Bu hol idrokning tanlab ajratib oluvchanlik xossasi deb ataladi. Idrokning yaxlitligi va ongliligi o‘tmish tajribamizning natijasi hisoblanadi. Agar derazadan olisdagi simyog‘ochlarga qarasak, ular ko‘z to‘r pardasida juda kichrayib aks etadi, oldimizda yotgan qalamdan ham kichikdek. Lekin biz ikkalasini ikki xil idrok qilamiz. Bu idrokimizning konstantligidan, ya’ni doimiyligidan dalolat beradi. Bolalarda turmush tajribasi oz bo‘lganligi sababli idrokning konstantlik xususiyati amaliy faoliyatlari jarayonida yuzaga keladi. Idrok tushunchasi lotin tilida “regserio” qabul qilish, idrok deb nomlanadi, uning yuqori bosqichi esa “appersensiya” lotincha “regserio” – idrok, qabul qilish deyiladi. Idrok sezgilarga nisbatan murakkab va mazmundor psixik jarayon bo‘lib hisoblanganligi sababli barcha ruhiy holatlar, hodisalar, xususiyatlar, xossalar va inson ongining yaxlit mazmuni, egallangan bilimlar, tajribalar, ko‘nikmalar bir davrning o‘zida namoyon bo‘ladi, aks ettirishda ishtirok etadi. Idrok yoki qabul qilish shaxsning obyektiv reallikdagi voqea-hodisalarning va predmetlarni aks ettirishdagi murakkablik, yaxlitlik va to‘laligi bilan sezgirdan farq qiluvchi ruhiy jarayondir. Sezgilarda yordamida predmetlarning, narsa va hodisalarning ayrim tomonlari, ba’zi xususiyatlari bilib olinadi. Har bir predmet yoki voqea hodisada ayrim belgilardan tashqari turlicha sifatlar va

xususiyatlarning yaxlit kompleksi mujassam bo‘ladiki, odam ularni butun formada, yaxlit tarzda aks ettiradi. Shuning uchun, ham sezgilarga qaraganda idrok voqelikni aks ettirishning murakkab tomonidir. Idrok jarayonida narsalar obrazini to‘la aks attrishining sababi shundaki, odam miyasida hayot davomida turli-tuman qo‘zg‘aluvchilar ta’siri tufayli juda ko‘p muvaqqat bog‘lanishlar vujudga kelgan bo‘ladi. Tajribasiz odamda esa bunday xususiyat bo‘lmaydi, ya’ni u idrok qilayotgan narsaning tub mohiyatiga tushunib yetmaydi. Psixologlarning fikricha, inson nimani idrok qilsa, uni figura va fonda idrok qiladi. Figura shunday narsaki, uni aniqlash, ajratish, ko‘rish, eshitish va tuyish mumkin, fon esa aksincha noaniqroq, yumshoqroq narsa bo‘lib aniq obyektni ajratishga yordam beradi. Idrok bu bilishimizning shunday shakli, u borlikdagi kuplab xilma-xil predmet va hodisalar orasida bizga ayni paytda kerak bo‘lgan obyektni xossa va xususiyatlari bilan yaxlit tarzda aks ettirishimizni taminlaydi. Ya’ni idrokning asosida narsa va hodisaning yaxlitlashgan obrazi yotadiki, bu obraz boshqalaridan farq qiladi. Idrok sezgi kabi reflektor jarayondir. Pavlov idrokning asosi tashqi olamdagi narsalari yoki hodisalarning retseptorlarga ta’sir etishi tufayli bosh miya katta yarim sharlarining po’stida yuzaga keladigan shartli reflekslar, ya’ni vaqtli nerv bog‘lanishlari ekanligini ko‘rsatib bergan. Bunda tashqi olamdagi narsalar yoki hodisalar kompleks qo‘zg‘atuvchilar tarzida ta’sir qiladi. Bu kompleks qo‘zg‘atuvchilar analizatorlarning miya po’stidagi qismlarida murakkab analiz va sintez qilinadi. Idrok sezgilarga nisbatan miya analitik sintetik faoliyatining yuksak formasi hisoblanadi. Idrokning nerv fiziologik asosi ham sezgilarning nerv fiziologik asosiga qaraganda murakkabdir. Idrok jarayonining nerv fiziologik asosida bir necha sezgi a’zolariga barobar ta’sir etuvchi kompleks qo‘zg‘atuvchilarning ta’siri natijasida bosh miya po’stida hosil bo‘ladigan sintez jarayoni, ya’ni vaqtli bog‘lanishlar shartli reflekslarning hosil bo‘lishi yotadi. Bundan tashqari, idrok jarayonining nerv fiziologik asosi birinchi va ikkinchi signallar sistemalarining faoliyatlari bilan ham

bog‘liqdir. Idrok obrazining yuzaga kelishidan iborat murakkab jarayonning asosi ichki analizator va analizatorlararo bog‘lanishlar sistemasidir. Bunday bog‘lanishlar qo‘zg‘atuvchilarni farqlashning eng qulay sharoitlarini va narsalar xususiyatlarining murakkab butunlik sifatida o‘zaro munosabatlarini hisobga olishni ta‘minlaydi. Tashqi ta‘sir katta yarimsharlar po‘stlog‘ida birlashtiriladi, organizmning bir qancha qo‘zg‘ovchilar ta‘siriga reaksiyasi bir-biri bilan bog‘lanadi. Har bir predmetdagi xossalarning yig‘indisiga qarab odam ularni bir-biridan farq qiladi. Idrokning turlari. Idrok quyidagi turlarga bo‘linadi. Idrok jarayonida qaysi analizatorning yetakchi rol o‘ynashiga qarab ko‘rish, eshitish, hid bilish, teri, ta‘m bilish, harakat idroklari. Materiyaning yashash shakllariga qarab, fazoni, vaqtni, harakatni idrok qilish. Faolligiga qarab; ixtiyoriy va ixtiyorsiz kabi idroklarga bo‘linadi. Idrok sezgi bilan o‘zaro bog‘liq bo‘lib analizatorlarning joylashuviga ko‘ra ko‘rish idroki, eshitish idroki hid bilish idroki, tam bilish idroki tuyish, va hokazolarga bo‘linadi. Faolligiga ko‘ra ixtiyorsiz va ixtiyoriy turlarga bo‘linadi. Vaqtni idrok qilish deyilganda, hodisalar ketma-ketligi va davomiyligini miyada aks etishi tushuniladi. Hodisalarning vaqt jihatidan yondosh ta‘sir ko‘rsatishlari sababli shartli refleks bog‘lanishlarining vujudga kelishi bilan natijada hodisalar miyada izchil aks etadi. Chaqmoq chaqishi bilan momaqaldiroq va bulut bilan yomg‘ir o‘zaro sabab natija aloqalariga ko‘ra ham, shuning bilan birga, o‘zaro muayyan tartibda va faqat vaqt jihatdan bog‘lanishiga ko‘ra ham aks etishi mumkin. Ijtimoiy hayot jarayonida insoniyat vaqt o‘lchovlari sistemasini sekund, minut, soat, kun, hafta, oy, yil, asr va hokazolarni ishlab chiqqan bo‘lib, ularni bilishga o‘rgatish kishilarning savodini oshirishda g‘oyat muhim vazifadir. Narsalar fazoda o‘z joyini o‘zgaritirib turadi. Bu holning miyamizda aks etishi psixologiyada harakatni idrok qilish deb ataladi. Agar narsa fazoda harakatda bo‘lsa, biz uning harakatini idrok qilamiz, harakatdagi narsa yaxshiroq ko‘rish eshitish doirasidan chetga chiqaverishi sababli ham biz uni e‘tibordan qochirmaslik uchun, unga tomon

qaraymiz, hamda boshimizni buramiz. Idrokning muhim jabhalari va tarkiblari mohiyatiga kiruvchilar qatoriga ko‘z bilan aks ettirishning negizi bo‘lmish ko‘z harakatlari kiradi. Ular o‘zlarining tuzilishi, kelib chiqishi, vaqtliligi, sur‘ati kabi belgilariga binoan, quyidagi turlarga ajratiladi:

1. Konvergensiya lotincha yaqinlashish, qo‘shilish demakdir. Ikkala ko‘zning ko‘rish o‘qlarining yaqinlashuvi natijasida to‘r parda-sida jismning ikkilanishiga yo‘l qo‘ymaslikda o‘z ifodasini topadi.

2. Divergensiya (lotincha - uzoqlashish) ko‘zning vergent harakat-larining bir turi bo‘lib, bir-biridan muayyan masofada turgan nuqtalari-ni qayd qilishda ko‘rish o‘qlarining uzoqlashuvidan iborat harakat.

3. Gorizontal harakat, ya’ni ko‘zning bir xil tekislikdagi ikki nuqta oraliq bo‘yicha narsalarning qayd qilishidir.

4. Vertikal harakat har xil fazoviy joylashuviga ega bo‘lgan nuqta-lar o‘rtasida aloqani tiklashdan iborat ko‘z harakati yordami bilan id-rok qilinishidir.

5. Siklofozion (yunoncha - doira, aylana harakati) harakatlanuvchi jismlarni ko‘z qorachig‘i yordamida aniq tasvirini aks ettirishidir.

6. Torsion (fransuzcha - aylantirish harakat) ko‘z o‘qi atrofida jismlarni aylanib turgan holda qayd qilishdir.

7. Version lotincha harakatlanaman, aylanaman demakdir harakat ko‘zning makro harakatlari doirasiga kirib, ko‘rish burchagini kuza-tish, tezlikni o‘zgartirmasdan kuzatiluvchi obyekttni idrok qilishda ish-tirok etishidir.

8. Vergen (lotincha - og‘ish, qiyshayish harakat) ko‘zning makro harakatlari tarkibiga kirib, o‘ng va chap ko‘zlarining ko‘rish o‘qlari burchagi o‘zgarishiga olib keladi va hokazo.

Idrok fazo, vaqt va harakat idroklariga bo‘linadi. Fazoni idrok, teri sezgilari va muskul harakat vositasi bilan idrok etganda ko‘z bilan qarab ham, ko‘z bilan qaramasdan ham ilrok qilish mumkin. Fazoviy munosabatlarni farqlashning muhim mohiyatlaridan biri. Narsalarning boshqa narsalarga yoki kuzatuvchiga nisbatan yo‘nalishlarini idrok

qilishdan iboratdir. Harakatni idrok qilish narsalarning fazodagi holatining o'zgarganligini aks ettirishdan iboratdir. Vaqt fazo kabi materiya mavjudligining asosiy imkonlaridan biridir. Vaqtni idrok qilish vahiylikdagi hodisalarning davomiyligini, tezligini va izchilligi aks ettirishdan iborat. Fazo munosabatlarini, narsalarning formasini, hajmi katta kichikligini ko'z bilan idrok qilamiz. Fazoni bir ko'zimiz bilan ham monokulyar ikki ko'zimiz bilan binokulyar idrok qilish. Ko'z gavharining ko'zning ravshan ko'rish uchun uyg'unlashuvi akkomodatsiya deb ataladi. Idrok xususiyatlari. Idrok o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan hissiy bilishning sifat jihatidan yangi bosqichidir. Idrokning predmetliligi, yaxlitligi, ma'lum tartibda tuzilishi, konstantligi va anglanganligi uning eng muhim xususiyatlaridandir.

Idrokning predmetligi obyektivlash deb atalgan vaqtda, ya'ni tashqi olamdan olingan ma'lumotlarni shu olamning o'ziga qaratishda ifodalanadi. Idrokning predmetliligi tug'ma sifat hisoblanmaydi. Subyektga olamning predmetligini ochib berishni ta'minlaydigan ma'lum harakatlar sistemasi mavjuddir. Predmetlilik idrokning sifati tarzida ish-harakatlarni boshqarishda alohida rol o'ynaydi. Tashqi olamdan olingan ma'lumotlarni ana shu olamning o'ziga solishtirib ko'rish idrok obrazining real predmetlarga adekvat mos ekanligini nazorat qilishni ta'minlaydi. Idrokning yana boshqa xususiyati uning yaxlitligidir. Idrok sezgi a'zolariga ta'sir qiluvchi narsalarning ayrim xususiyatlarini aks ettiruvchi sezgilardan farq qilib, narsalarning yaxlit obrazidir. O'z-o'zidan ravshanki, bu yaxlit obraz har xil modeldagi sezgilar orqali olingan narsalarning ayrim xususiyat va sifatleri haqidagi bilimlarni umumlashtirish asosida vujudga keladi. Idrokning yaxlitligi uning ma'lum tartibda tuzilganligi bilan bog'liqdir. Idrokning yaxlitligi va ma'lum tartibda tuzilganligining manbayi, bir tomondan, odamning narsalar bilan amalga oshiradigan faoliyatidir. I.M. Sechenov idrokning yaxlitligi va ma'lum tartibda tuzilganligi analizatorlar reflektor faoliyatining natijasidir, deb ta'kidlagan edi. Idrokning yana bir xususiyati konstantligidir. Idrokning konstantligi deganda, biz idrok

qilish natijasida ongimizda hosil bo'lgan obrazning real voqelikdagi bizga ta'sir etib to'rgan narsaning tabiiy holatiga har jihatdan mos, ya'ni teng bo'lishini ta'minlaydi. Idrokning yana bir xususiyati kuzatuvchanlik bo'lib biz idrokning ixtiyoriy turi bilan bog'liq bo'lgan maxsus kuzata bilish qobiliyatini tushunamiz kuzatuvchanlik qobiliyati deb, oldindan belgilangan aniq maqsad asosida sistemali tarzda qila olishga aytiladi. Illuziya shu lahzalarda shaxsning sezgi a'zolariga ta'sir etib to'rgan biror narsani yanglish, noto'g'ri idrok qilish jarayoni bo'lsa, gallyutsinatsiya yo'q, mavjud emas narsalarni "tashqi taassurotsiz" idrok qilinishidir. Masalan, yo'q narsalarning ko'zga bordek ko'rinishi, yo'q ovozlarning quloqqa eshitisilishi, yo'q hidlarning dimoqqa urilishi va hokazolar gallyutsinatsiyaning mahsuli bo'lib hisoblanadi. Gallyutsinatsiya shaxsning biror narsa va holatni ko'rgandek, eshitgandek, ushlagandek, hid bilgandek kabi tasavvurlarning aks etishidir, xolos. Gallyutsinatsiya hodisasi ko'pincha kasallikdan isitma, alahlashdan darak beruvchi alomatdir. U nerv sistemasini buzadigan kasalliklarning oqibatida ro'y berishi mumkin. Gallyutsinatsiya yo'q narsalarni tashqi ta'sirotsiz idrok qilishdir. Yo'q narsaning ko'zga bor ko'rinishi, yo'q ovozning quloqqa eshitisilishi gallyutsinatsiyadir. Idrokni sezgilarga nisbatan yana bir murakkab tomoni shundaki, har bir predmet, voqea va hodisa moddiy borliq formasi bo'lgan makon va zamon bilan bog'liq holda qabul qilinadi. Chunonchi moddiy borlikda mavjud bo'lib, odam tomonidan idrok qilinayotgan narsa va hodisalar hamda vaqt makon va zamon jihatidan bir biri bilan bog'liq bo'ladi. Demak, odam har bir predmetni idrok qilganda uning fazodagi formasini kub, uchburchak, doira, katta-kichikligini mayda munosabatlarini boshqa predmetlarga va idrok qiluvchiga nisbatan hisobga oladi. Ikkinchidan, hari predmet idrok qilinganda uning paydo bo'lish va o'zgarib borish jarayonlariga e'tibor beriladi. Attraksiya insonni o'zi bilan o'zga o'rtasidagi munosabatda namoyon bo'lib o'ziga mahliyo qilish, qalbni "jiz" ettirishdan iborat, ongsizlikka taalluqli insonni inson tomonidan idrok qilish hodisasidir. Bu hodisa

bir qancha manbalar, qo'zg'atuvchilar, motivlar ta'sirida vujudga keladi, jumladan. 1. dastlabki tashqi ko'rinish, istarasining issiqligi. 2. subyektga nisbatan rishtasiz bog'lanib qolishlik, ongsizlik darajasidagi anglashilmagan ichki noaniq moyillik. 3. shaxslarning xarakteridagi o'xshashlikning mavjudligi. 4. sheriklarning muomala maromidagi yaqinlik va boshqalar. Psixologiya fanida juda kam tadqiq qilingan idrok fenomenlaridan bittasi bu yaqqol ko'rinish "yasnovideniye" deb atalib, voqelik, holat, hodisa va tasodifni yaqqol oldindan ko'rish, yaqqol g'oyiblardan xabar olish singari parapsixologik muammodir. Faqat ayrim hollardagina yaqqol ko'rinishning aniq ilmiy hisoblashlarga asoslangan mahsuli namoyon bo'lishi mumkin, xolos. aksariyat vaziyatlarda yaqqol ko'rishlik bilish subyekting shaxsiy xayoloti, o'zgalarning diqqatini tortishga, jalb qilishga aloqador hissiy kechinmalardan boshqa narsa bo'lmasdan, uning yaqqollilik ehtimoli darajasi juda pastdir. Biroq shu narsani rad etmaslik kerakki, ayrim allomalarning bashoratlari yaqqol oldindan ko'rish imkonining yuksakligi, aniqligi kishini hanuzgacha hayajonga soladi. Idrokning muhim tomonlaridan biri uning xususiyatlarini turli jabhalar, vaziyatlar va sharoitlarda namoyon bo'lishidir. Idrokning muhim xususiyatlaridan biri bu faol ravishda bevosita aks ettirish imkoniyatining mavjudligidir. Odatda, insonning idrok qilish faoliyati uning o'zlashtirilgan bilimlari, to'plagan tajribalari, shuningdek, murakkab analitik, sintetik harakatlar tizimi zahirida yuzaga keladi. Bu holat idrok qilinishi zarur bo'lgan o'quv fani mohiyatiga bog'liq ilmiy faraz yaratish, uni amalga oshirish borasida qaror qabul qilish yaqqol voqelik bilan tasavvur qilinishining o'zaro mosligini aniqlash singari bosqichma-bosqich o'zaro bir-birini taqazo etuvchi tarkibiy qismlardan iboratdir. Idrokning yana bir muhim xususiyati uning umumlashgan holda narsa va hodisalarning aks ettirishidir. Ma'lumki, inson psixikasiga kirib borayotgan ko'pqirrali ko'pyoqlama alomatlaridan idrok qilish bilan cheklanib, chegaralanib qolmasdan, balki o'sha majmua aniq jism yoki hodisa sifatida baholalanadi. Jismlarning o'ziga xos xususiyatlarini belgilash bilan qanoat

qilmasdan, balki mazkur narsalarni ma'lum ma'noviy qismlarga ajratadi. Jumladan, "soat", "bino", "hayvonot" va hokazo. Idrokning navbatdagi xususiyati uning harakatchanligi va boshqaruvchanligidir. Masalan, toshko'mir yorug'likda yog'du sochadi, oq qog'ozdan ko'proq nur balqiydi. Lekin inson bu narsalarni "qora" va "oq" deb idrok qiladi, vujudga kelgan bevosita subyektiv taassurotlarga nisbatan o'zgartishlar, tuzatishlar kiritadi. Chunki idrok jarayoni inson oldida turgan maqsadga, maqsad qo'ya olishga, unga berilgan ustanovkaga ongli, ixtiyoriy ko'rsatmaga uzviy bog'liq holda irodaviy boshqarilish xususiyatiga egadir. Shuning uchun insonni idrok qilish perseptiv faoliyatida ongli boshqariluv imkoniyati mavjud bo'lib, analitik, sintetik, harakatlar negizida verbal orqali amalga oshiriladi.

Yuqoridagi xususiyatlarning barchasi insonning yosh xususiyatlariga, aqliy kamolotiga, tajribasiga, bilim saviyasiga bog'liqdir. Lekin to'g'ri adekvat idrok qilish uchun ma'lum shart sharoitlar muhayyo bo'lmog'i lozim. 1. subyektning aks ettirishi zarur bo'lgan narsalar yuzasidan avvalgi uquvi, tasavvurlarining ko'lami, ularning kengligi, chuqurligi. 2. mazkur jism fan, voqelik, muammo o'rganilishi bilan bog'liq bo'lgan maqsad qo'ya olish. 3. perseptiv faoliyatning faolligi, izchilligi va tanqidiy xususiyati. 4. idrok qilish faoliyati tarkibiga kiruvchi faol xatti-harakatlarning saqlanishi, ularning o'zaro uyg'unligi. Muayyan sharoitda shaxs tomonidan idrok qilinadigan narsa yoki jism idrokning obyekt deb ataladi. Idrok qilinadigan narsa uni o'rab turgan boshqa narsa jism yoki hodisalarga nisbatan obyekt hisoblanib, obyektning atrofdagilari esa fon deyiladi. Idrokning sifati obyektning fondan tez to'liq va aniq ajratib olish bilan belgilanadi. Idrok qo'zg'atuvchilarining ayrim xususiyatlarini aks ettiruvchi sezgilardan farq qilib, narsani butunligicha, yaxlitligicha uning hamma xususiyatlari bilan birga aks ettiradi. Shuning uchun idrok ayrim sezgilarning oddiy yig'indisidan iboratdir, degan xulosa chiqarib bo'lmaydi. Idrok o'ziga xos tuzilishga ega bo'lgan hissiy bilishning sifat jihatdan yangi yuksakroq bosqichidir. Idrok jarayonlarining faolligimizga, obyektga

munosabatimizga bevosita bog‘liqligini ko‘rsatib turibdi. Ikkinchidan, idrok bizning kayfiyatimizga ham bog‘liq. Yuqoridagilardan kelib chiqib, shaxs idrok qilishi jarayonlariga xos bo‘lgan bir nechta qonuniyatlarini belgilaymiz.

A) figura va fonning ilgarigi harakatga bog‘liqligi qonuni. Bu qonunning ma‘nosi: odam ilgarigi tajribasida bo‘lgan, bevosita to‘q-nash kelgan narsalarini idrok qilishga moyil bo‘ladi. Agar biror predmetni u ilgari figura sifatida idrok qilgan bo‘lsa, demak, keyingi safar ham uni aynan figuraday idrok qiladi, agar fon bo‘lgan bo‘lsa, tabiiy, fonday qabul qiladi. Bu qonunning hayotdagi o‘rni chet davlatlarda borgan turistlar tajribasiga tayanib tushuntirilishi mumkin. O‘zbekistonliklar Yer kurrasining qaysi burchagida bo‘lmasin o‘zbek do‘ppisi yoki atlas ko‘ylakni juda tez ilg‘ab oladilar va suyunib ketadilar ham. Yonidagi sheriklari o‘zbek bo‘lsa ham, aynan do‘ppili o‘zbekni ko‘rib, ko‘zlari yashnab ketadi. Boshqa millat vakillari, masalan, nigeriyalik ham milliy ko‘ylagida turgan bo‘lishi mumkin, lekin o‘zbek turist uchun bu kiyim fon edi, fonligicha qoladi ham.

B) idrokning konstantligida, ularni o‘zimiz “to‘g‘rilab” alohida predmetlar sifatida idrok qilaveramiz. Demak, idrokimizning konstantligi, ya‘ni avvalgi tajriba asosida narsalarning xossa va xususiyatlarini o‘zgartirmay, turg‘un xolda yaxlit tarzda idrok qilish xususiyati bizga tashqi muhitda to‘g‘ri muslashuvimiz, narsalar dunyosida adashmasligimizni ta‘minlaydi. Konstantlik “konstanta” so‘zidan olingan bo‘lib, o‘zgarmas, doimiy degan ma‘noni bildiradi.

V) kutishlar va taxminlarning idrokka ta‘siri. Ko‘pincha bizning idrokimiz ayni paytda biz nimalarni kutayotganimizga bog‘liq bo‘lib qoladi. Biz o‘zimiz kutganda ham ko‘p paytlarda o‘zimiz ko‘rgimiz kelgan narsalarni ko‘ramiz, eshitgimiz kelgan narsani eshitamiz. Masalan, sonlar qatorida paydo bo‘lgan “V” harfi uzoqdan albatta 13 soniday idrok qilinadi, yoki aksincha harflar orasidagi 13 “v” ga o‘xshaydi. Kechasi yolg‘iz qolib kimnidir kutayotgan bo‘lsangiz, har qanday juda sekin sharpa ham oyoq tuvushlariga o‘xshayveradi.

Sogʻingan doʻstingizga biror jihat bilan oʻxshash boʻlgan odamni koʻrsangiz-chi. Shunday qilib, inson idroki shaxsiy maʼno va ahamiyat kasb etgan maʼlumot vositasida ongdagi boʻshliqni toʻldirishga harakat qiladi. Birovning orqadan chaqirishini kutayotgan boʻlsangiz, negadir albatta, bosh harfi toʻgʻri kelgan ismni aytsa ham tezginada oʻsha tomonga oʻgirilib qaraymiz. Aynan shunday hodisalar baʼzan idrok-dagi xatoliklarning kelib chiqishiga olib keladi.

G) oʻzgarmas maʼlumotning idrok qilinmasligi qonuni. Bu qonunning mohiyati shundaki, muntazam taʼsir etuvchi maʼlumot onga uzoq ushlab turilmaydi. Masalan, oʻtirganingizda soatning tiqqillashini eshitganmisiz? ha, tovush eshitiladi, lekin maʼlum vaqt oʻtgandan soʻng goʻyoki u yoʻq boʻlib qolganday eshitilmaydi. Yoki eksperiment sharoitida yolgʻiz bitta nutqdagi yorugʻlik manbayi koʻziga taʼsir etilib, koʻz ham shu nuqta bilan bir vaqtda harakatga keltirib turilganda, 1-3 sekunddan soʻng odam yorugʻlik manbayini koʻrmay qoʻygandek. Shunga oʻxshash eksperimentlar barcha idrok turlarida ham sinalgan. Past ohangli kuy ham maʼlum vaqtdan keyin eshitmagandey hisni keltirib chiqarishini sinab koʻrishingiz mumkin.

D) anglanganlik qonuni. Idrok qilayotgan shaxs uchun figura anglanganligi, uning zarurati va maʼnosi katta ahamiyatga ega boʻladi. Agar biz kuzatayotgan predmet, eshitayotgan nutq yoki his qilayotgan narsamiz maʼnosiz, tushunarsiz, noaniq boʻlsa, biz juda tez charchaymiz va toliqamiz. Masalan, xitoy tilini bilmaydigan odam shu tilda soʻzlashuvchilar orasiga tushib qolsa, psixologik jihatdan juda qiynaladi. Yaʼni, bizga barcha narsalarda biror maʼno va mazmun kerak. Odam odatda tushunadigan narsasinigina idrok qiladi. Hattoki, maʼruzachining butun tushuntirayotgan maʼruzasidagi faktlar sizning tushunchalaringiz va bilim doirangizdan uzoq boʻlsa, professorga qarab oʻtirgan boʻlsangiz ham uning gaplari qulogʻingizga kirmaydi.

Y) taxminlarni tekshirish jarayonida idrok qilish. Biz idrok jarayonida ilgari tajribaga tayanganimiz bilan koʻpincha adashamiz, baʼzan esa oʻzimiz uni yangiliklar ochib, tajribani yanada boyitamiz.

Ilgarigi tajriba va kelajakni bashorat qilish insonga xos xususiyat bo'lib, bizning sezgi organlarimiz orqali keladigan ma'lumotlarning ko'lam va imkoniyatlarini yanada oshiradi. Shu nuqtayi nazardan olib qaralganda, idrok tashqi muhit to'g'risidagi taxminlarimizni isbot qilishga qaratilgan faol jarayondir.

4.3. Xotira. Inson hayotida xotiraning ahamiyati va xotira jarayonlari. Xotiraning bolalarda rivojlanishi

Xotira inson miyasida sodir bo'ladigan eng muhim va ehtimol, eng murakkab jarayonlardan biridir. Bu, birinchi navbatda, biz kimligimizni va bu hayotda qanday o'rin egallaganimizni anglashimiz uchun kerak. Ba'zida shunday bo'ladiki, odamlar negadir xotirani yo'qotadi. Keyin ular o'z yaqinlarini va oldin qilgan ishlarini unutiladi. Bunday hodisalardan so'ng, ular ko'pincha voqeadan oldingidan butunlay boshqacha hayot kechira boshlaydilar. Xotira biz uchun ham bilim va ko'nikmalarimizni oshirishimiz, tajriba orttirishimiz uchun zarurdir. Shunday qilib, bola, birinchi qadamlarini tashlab, yiqilib tushmaslik uchun oyoqlarini qanday qilib to'g'ri qo'yish kerakligini eslaydi. Maktabda o'quvchi xotira resurslaridan foydalangan holda yangi fanlarni o'zlashtiradi. Kattalar kasbiy jihatdan shu tarzda rivojlanadilar. Xotira tufayli biz nafaqat o'z xatolarimizdan, balki boshqalardan ham o'rganish imkoniyatiga egamiz. Masalan, muhim tarixiy voqealarni bilish insonning shoshqaloq harakatlarining dahshatli oqibatlarini tushunish imkonini beradi. Bizning xotiralarimiz doimo haqiqiy faktlarni aks ettiradimi? Albatta, yo'q, chunki odam hamma narsadan uzoqni eslab qolishga intiladi. Bizning miyamiz biz uchun muhim bo'lgan voqealarga e'tibor qaratadi. Bundan tashqari, biz ko'pincha yaxshi narsalarni eslaymiz va yomonni unutimiz. Unutish o'ziga xos himoya mexanizmidir. Agar biz hamma narsani eslasak, ehtimol aqldan ozgan bo'lardik. Shuning uchun, dastlab, bizning miyamiz tomonidan qayta ishlangan ma'lumotlar qisqa muddatli xotiraga kiradi va uning faqat kichik bir qismi keyinchalik uzoq muddatli

xotiraga kiradi. Ammo bu xotiralar vaqt o'tishi bilan so'nib ketadi. Shuning uchun, agar biz ularni saqlab qolmoqchi bo'lsak, unda xotiramizni muntazam ravishda yangilab turishga arziydi. Misol uchun, eski fotosuratlar bilan albomlarni varaqlash, bolaligingizdagi sevimli kitoblaringizni qayta o'qish yoki do'stlaringiz bilan o'tgan kunlardagi voqealarni muhokama qilish. Xotirani insonning hayotiy tajribasini barcha ko'rinishlarida eslab qolish, saqlash va ko'paytirish va boshqa odamlarga o'tkazish qobiliyati deb ta'riflash mumkin. Xotira, o'z navbatida, ma'lumotni saqlash, ko'paytirish, tanib olish va unutish jarayonlarini o'z ichiga oladi. Bu jarayonlarning barchasi yaxlit va ancha murakkab inson xotirasining aspektlaridir, ammo analitik maqsadlarda, xotirani chuqurroq va ko'p qirrali tushunish uchun bu jarayonlar ajratiladi va alohida hisoblanadi. Ularni tanlash va alohida o'rganish quyidagi sabablar bilan izohlanadi. 1. Bu jarayonlar kishilar hayotida turlicha rol o'ynaydi, bu ularning nomlarida ham o'z ifodasini topadi. 2. Bitta odamda va turli odamlarda bu jarayonlarning barchasi turli darajada rivojlanishi mumkin. 3. Bu xotira jarayonlari o'z faoliyatida turli qonuniyatlarga bo'ysunadi. 4. Miyaning anatomiyasi va fiziologiyasida tegishli jarayonlar turli nerv tuzilmalari va ularga xos fiziologik hodisalar bilan ifodalanadi. Xotira zamonaviy insonning butun hayotiga asoslanadi: ta'lim, tarbiya, kasbiy faoliyat, muloqot. Xotira tufayli, xususan, odamlar tomonidan to'plangan bilim va tajribani saqlab qolish va avloddan-avlodga yetkazish, butun insoniyat madaniyati, moddiy va ma'naviy madaniyati yaratilgan va takomillashib bormoqda. Xotirada, ya'ni barcha qobiliyatlar saqlanib qolgan, avloddan-avlodga o'tib kelayotgan va odamlar tomonidan egallangan ko'nikma va qobiliyatlarga asoslanadi. O'zining noyob xotirasi va uning doimiy takomillashuvi tufayli, bizning kunlarimizda faol va sezilarli jadallik bilan davom etmoqda. Inson nafaqat hayvonot olamidan ajralib turdi, balki hozirgi rivojlanish darajasiga erishdi. Bugungi kunda odamlarning har bir yangi avlodi o'z ixtiyoridagi ma'lumotlarning miqdori va mavjudligi bo'yicha avvalgisidan ustun-

dir. Uzoq tarixga ega bo'lgan xotira psixologiyasida bu yo'nalishdagi tadqiqotlar ikki yarim ming yildan ko'proq vaqtdan beri davom etmoqda va xotiraga bag'ishlangan ilk ilmiy ishlar Qadimgi Yunonistonda paydo bo'lgan xotira va esda saqlash jarayonlari, materialni ko'paytirish o'rganilgan. Bu, birinchidan, yodlash va eslab qolish eng katta yukka ega bo'lgan va inson hayotda tez-tez foydalanadigan asosiy xotira jarayonlari ekanligi bilan izohlanadi. Ikkinchidan, inson xotirasining unumdorligi birinchi navbatda shu ikki jarayonga bog'liq. Uchinchidan, agar odamlar xotira bilan bog'liq muammolarga duch kelsa, ular birinchi navbatda materialni eslab qolish yoki eslab qolish bilan bog'liq. To'rtinchidan, yodlash va eslab qolishni eksperimental tarzda o'rganish eng osondir. Keling, materialni yodlash va eslab qolish bilan bog'liq ba'zi taniqli faktlar bilan tanishaylik. Bir qarashda, odam tomonidan materialni eslab qolish yoki eslab qolish tom ma'noda sodir bo'lib tuyulishi mumkin, ya'ni yodlashda mos keladigan material oddiygina ko'chiriladi va esga olinganda u inson xotirasida saqlanadigan shaklda takrorlanadi. Aslida unday emas. Yodlash jarayonida ham, materialni takrorlashda ham uning maqsadga muvofiq va muntazam o'zgarishlari sodir bo'ladi, ammo ular eslab qolgan yoki eslab qolingan materialda asosiy narsani tegishli materialdan keyingi foydalanishda odamga nima kerakligini saqlab qoladi. Materialni eslab qolish jarayonida u hozirgi vaqtda odamni qiziqtirayotgan narsani ta'kidlaydi va aynan shu eng qiziqarli va insonning hozirgi ehtiyojlariga mos keladigan narsa esda qoladi. Inson uchun mayda, qiziq bo'lmagan tafsilotlarni yodlashga kelsak, u ularga umuman e'tibor bermaydi va shuning uchun eslamaydi.

Bundan tashqari, mos keladigan materialni yodlash va xotirada saqlash jarayonida uning yaxshi eslab qolishi, inson xotirasida uzoqroq saqlanishi va takrorlanishi osonroq bo'lishini ta'minlash uchun mo'ljallangan ichki qayta qurish sodir bo'ladi. "Materialni ko'paytirish, deb yozgan A.A. Smirnov, uning so'zma-so'z yoki mexanik takrorlanishi emas". Aksincha, bu uning faol aqliy rekonstruksiya,

ya'ni sezilarli, muntazam va tegishli o'zgarishlar bilan birga tiklanish. Bu o'zgarishlar ijodiy xarakterga ega, ammo inson uchun muhim bo'lgan tegishli materialning asosiy mazmunini o'zgartirmaydi. Ular uni yaxshiroq tushunishga va uzoqroq eslab qolishga, keyin esa aniq ko'paytirishga yordam beradi. Xotiradan qayta ishlab chiqarilgan materialga kiritilgan o'zgarishlarning shakllari quyidagicha bo'lishi mumkin.

1. Dastlabki materialda birinchi marta yodlanganda berilgan narsalarni batafsil, aniq va kengaytirilgan shaklda umumlashtirish va qisqartirish. Umumlashtirish tufayli ikkinchi darajali tafsilotlar materialdan chiqarib tashlanadi, asosiysi ta'kidlangan tagi chizilgan.

2. Xotirada dastlab umumlashtirilgan va siqilgan shaklda saqlangan narsalarni konkretlashtirish yoki detallashtirish. Bu jarayon material xotiraga muhrlanganidan keyin uni chuqurroq anglash zarurati bilan bog'liq. Masalan, biror kishi o'zi bilgan, lekin hali ham yetarlicha chuqur anglamagan narsasini boshqalarga tushuntirsa, u o'z bilimini ikki tomonlama maqsadda konkretlashtiradi va batafsillashtiradi: birinchidan, tegishli materialni chuqurroq tushunish uchun, ikkinchidan, buni boshqalarga yaxshiroq tushuntirish uchun.

3. Yodlangan materialdagi bir mazmunni boshqa, ma'no jihatdan ekvivalent bilan almashtirish. Bu odam biror narsaning nomini aniq eslay olmaganida va uni o'z so'zlari bilan yetkazganda sodir bo'ladi.

4. Asl nusxaning alohida qismlarini siljishi yoki harakati. Bu ikki holatda sodir bo'lishi mumkin: birinchisi – eslab qolgan materialning mazmuni o'zgarmasa, ikkinchisi – tafsilotlar harakati ushbu materialning tuzilishiga, uni tushunishga va yodlashga hissa qo'shiganda.

5. Asl nusxadagi narsalarni birlashtirish materialni birinchi yodlashda bir biridan alohida berilgan yoki asl nusxadagi narsalarni ajratish, aksincha, bog'langan. Qayta ishlangan materialni qayta tiklash jarayonida bunday o'zgarish 4-bandda ko'rsatilgan sabablarga ko'ra sodir bo'lishi mumkin.

6. Materialni asl nusxada bo'lmagan narsalar bilan to'ldirish. Bu yodlangan material va boshqa materiallar o'rtasida eslab qolingandan keyin muhim aloqalar aniqlanganda sodir bo'ladi. Shunday qilib, takror ishlab chiqarish xotira jarayoni sifatida ham idrok etilgan va eslab qolgan narsalarni xotirada tiklash, ham uni o'zgartirishdir. Tanib olish holatida, qoida tariqasida, xotirada taniqli materialning to'liq tiklanishi yo'q. Uning yaxlit va so'zma-so'z takrorlanishi o'rniga, odam ushbu material bilan allaqachon tanish bo'lgan, u bilan qayerdadir va qachondir uchrashganini his qiladi. Ko'p hollarda odam o'z xotirasida o'rgangan materialini to'liq tiklay olmaydi va u o'rgangan narsa bir vaqtlar bilgan narsasiga qanchalik mos keladi, degan savolga javob bera olmaydi. Materialning saqlanishi va unutilishiga kelsak, bu ikki xotira jarayoniga nisbatan, saqlangan yoki unutilgan materialning to'g'riligi haqidagi savol umuman tug'ilmaydi. Materialni saqlash holatida biz saqlangan narsaning asl nusxaga qanchalik mos kelishi haqida deyarli hech narsa ayta olmaymiz. Reproduksiya bizning xotiramizda saqlangan narsalarni tom ma'noda tiklamaganligi sababli, xotirada saqlangan narsaning asl nusxaga qanchalik mos kelishini takrorlash orqali aniqlash qiyin. Unutilganda, unutilgan narsani solishtirish mumkin bo'lgan narsa yo'qoladi va shuning uchun uning asl nusxaga mos kelishi haqidagi savol mantiqiy emas. Bu mulohazalarning barchasi shuni ko'rsatadiki, inson xotirasi o'zining barcha ko'rinishlarida eslab qolish, tan olish yoki eslash kerak bo'lgan materialning oddiy mexanik nusxasi yoki oyna tasviridan boshqa narsadir. Shunga qaramay, xotira asl nusxaga to'g'ri kelmasligi sababli odamga mos kelishi mumkin. Asosiysi, u hozirgi ehtiyojlarni qondirish uchun zarur va yetarli ma'lumotlarni taqdim etadi. Ilmiy nuqtayi nazardan qaraganda, inson xotirasida sodir bo'ladigan barcha narsalarni batafsil o'rganish, inson xotirasi qanday tartibga solinganligini yaxshiroq tushunish uchun uning barcha jarayonlarini o'rganish muhimdir. Bunday bilimlar, xususan, xotira bloklari mavjud bo'lgan kompyuter va boshqa texnologiyalar bo'yicha mutaxassislariga

o'z ishini yaxshilashga yordam beradi. Qadimgi yunon faylasufi Arastu miloddan avvalgi IV asr asarlarida keltirilgan xotira haqidagi mulohazalar bundan mustasno. Xotiraning yaxlit ilmiy tushunchasi birinchi marta XVIII asr assotsiativ psixologiyasida paydo bo'lgan va xususan, D. Gartli (1705-1757) va D. Pristli (1733-1804) asarlarida o'z aksini topgan. Bundan tashqari, assotsiativ pozitsiyalardan kelib chiqqan holda, inson xotirasi XIX asrda nazariy va eksperimental jihatdan o'rganilgan. G. Ebbinghaus (1850-1909) va I. Myuller (1850-1934), shuningdek, ongning introspektiv psixologiyasi va funksional psixologiyani ifodalovchi olimlar V. Vundt, V. Jeyms va boshqalar. Xotiraning assotsiativ psixologiyasi ikki asr davomida uni o'rganishda yetakchi yo'nalish bo'lib qoldi va shu vaqt ichida inson xotirasiga tegishli ko'plab faktlar aniqlandi va to'plandi. Assotsiativ psixologiyaning asosiy bayonoti shundaki, assotsiatsiyalar inson xotirasi ishini tashkil etishning asosiy mexanizmlari hisoblanadi. Gestalt psixologiyasining vakillari V. Kyoler (1887-1967) va K. Koffka (1886-1941) bu qoidaga mutlaqo qo'shilmaganlar. Ularning nuqtayi nazaridan, xotira jarayonlari assotsiatsiyalarga emas, balki esda qoladigan materialning tizimli tashkil etilishiga asoslanadi. Ularning fikriga ko'ra, materialni eslab qolish va saqlash yoki eslab qolishni aniqlaydigan materialning ana shunday tashkil etilishi. V. Kyoler yodlashning mazmunlilikini xotira jarayonlarining yaxlitligi tamoyili bilan bog'lab, mazmunli material va ma'nosiz bo'g'inlarni yodlashda sezilarli farq borligini ko'rsatadi. Yuqorida tilga olingan olimlar tomonidan taqdim etilgan gestalt psixologiyasida yodlangan material qanchalik ko'p tizimli yaxlit bo'lsa va bir-biriga bog'liq bo'lmagan elementlarning yig'indisi bo'lmasa, qanchalik mazmunli va tezroq eslab qolsa, shunchalik uzoq davom etadi, deb ta'kidlangan. Xotirani ilmiy tadqiq etishning rivojlanishiga yangi hissa fransuz funksional psixologiyasi vakillari, birinchi navbatda P. Janet (1859-1947) tomonidan qo'shildi. Bu olimning xizmati shundaki, u birinchi bo'lib xotirani funksional nuqtayi nazardan ko'rib chiqdi. Bundan tashqari, u inson xotirasining madaniy-tarixiy tahlilini

amalga oshirdi, uning odamlar evolyutsiyasidagi ahamiyatini ko'rsatdi. P. Janet birinchi bo'lib zamonaviy inson xotirasini odamlarning uzoq tarixiy taraqqiyoti mahsuli sifatida taqdim etdi, u birinchi bo'lib xotirani o'rganishga uning progressiv o'zgarishi – rivojlanishi g'oyasini kiritdi. U o'zining “Xotira evolyutsiyasi va vaqt tushunchasi” (1928) asarida xotiraning ijtimoiy-madaniy rivojlanishining asosiy manbalari – shaxsning amaliy faoliyati va uni amalga oshirish vositalarini ko'rsatdi. Olimning fikricha, inson o'z xotirasini o'zlashtirish va boshqarish, ularni avloddan-avlodga takomillashtirish uchun aynan shu vositalardan foydalanad. Bog'cha yoshidagi bolalar o'zlarining faoliyatlari uchun qandaydir ahamiyatga ega bo'lgan, ularda kuchli taassurot qoldirgan va ularni qiziqtirgan narsalarni beixtiyor eslarida olib qolaveradilar. Ular biror narsani eslarida olib qolishni o'z oldilariga maqsad qilib qo'ymaydilar va hali maqsad qo'yishni uddasidan ham chiqa olmaydilar. Maktabgacha yoshdagi bolalarda asosan ixtiyorsiz esda olib qolishning hukmron bo'lishi tasodifiy hol emas. Buning o'z sabablari bor. Har bir tarbiyachi pedagog bolalar xotirasiga doir xususiyatlarni yaxshi bilishi kerak. Ana shunda bolalar xotirasini to'g'ri rivojlantirish mumkin. Bog'cha yoshidagi bolalar xotirasining katta odamlar xotirasidan keskin farqi, avvalo ular oliy nerv faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liqligidadir. Bir qator rus psixologlari tomonidan o'tkazilgan ilmiy tekshirish ishlari natijalarining ko'rsatishicha, bog'cha yoshidagi bolalar oliy nerv faoliyati quyidagi maxsus xususiyatlarga ega. Birinchidan, bog'cha yoshidagi bolalarning nerv sistemasi xuddi ilk yoshdagi bolalar nerv sistemasi kabi juda plastik xarakterga egadir, ya'ni ularning nerv sistemalari haddan tashqari egiluvchan, ta'sirotda beriluvchandir. Shuning uchun ham bu yoshdagi bolalarda vaqtli bog'lanishlar assotsiatsiyalar juda yengillik bilan hosil bo'ladi. Bolalar nerv sistemasining xususiyati ularning esda olib qolish qobiliyatlariga ham ta'sir etmay qolmaydi. Shu sababli maktabgacha yoshdagi bolalar qo'shiq, ritmli she'r, qiziqarli va chuqur ta'sir etadigan narsalarni

beixtiyor hamda juda tez eslarida olib qolaveradilar. Ikkinchidan, bog'cha yoshidagi bolalar nerv sistemasi yengil qo'zg'aluvchan bo'lishi bilan birga yuzaga keladigan vaqtli bog'lanishlar assotsiat-siyalar juda beqaror bo'ladi, ya'ni mustahkam bo'lmaydi. Shuning uchun bu yoshdagi bolalar tomonidan idrok qilingan turli narsa va hodisalar ularning xotiralarida uzoq vaqt saqlanib qolmaydi. Ular tez esga olishlari bilan birga tez unutib ham yuboradilar. Ko'pincha narsa va hodisalarning bog'cha yoshidagi bolalar xotiralarida mustahkam saqlanib qolishi shu narsa va hodisalarning bolaga qanchalik emot-sional ta'sir qilishiga bog'liq bo'ladi. Uchinchidan, bog'cha yoshidagi bolalar nerv sistemasida qo'zg'alish jarayoniga nisbatan tormozlanish jarayoni ancha sust bo'lganligi tufayli ular o'xshash va birdaniga, ya'ni bir vaqtning o'zida juda ko'p idrok qilingan narsalarning farqini yaxshi ajrata olmaydilar. Shuning uchun ular birdaniga idrok qilgan juda ko'p narsalarni bir-biri bilan aralashtirib yuboradilar. Agar bog'cha yoshidagi boladan kechagi bayram kuni bo'lgan, ya'ni idrok qilgan narsalarini bir boshidan so'zlab berish iltimos qilinsa, u ma'noli va izchil qilib so'zlab berolmaydi. Bola bunday holda gapni tasodifiy esiga tushib qolgan narsalardan boshlab ketaveradi. Chunki birdaniga ko'rgan juda ko'p narsalarini bola tamoman aralashtirib yuborgan bo'ladi. Bola esida olib qolgan narsalarida hali izchillik yo'q. Shuning uchun bola dastavval chuqur taassurot qoldirgan, ya'ni esida chuqur o'mashib qolgan narsalardan boshlab gapiraveradi. Demak, bundan shunday xulosa chiqarish mumkin. Agar bog'cha yoshidagi bolalarga bir vaqtning o'zida haddan tashqari ko'p narsalar ko'rsatilsa, ular hamma narsalarni bir-biri bilan aralashtirib yuboradilar va birontasini ham puxtaroq esda olib qololmaydilar. O'tkazilgan tajribalarning ko'rsatishicha, kichik bog'cha yoshidagi bolalarga nisbatan o'rta va katta yoshdagi bog'cha bolalarida ixtiyorsiz va mexanik ravishda esda olib qolish hamda esga tushirish qobiliyati biroz susayadi. Ammo bundan, bolalar ulg'aygani sari ularning xotirasi kuchsizlanadi, degan xulosa kelib chiqmaydi. Bu yerda gap shundaki, bolalar o'sib, turmush

tajribasi ortgan va nutqi oʻsgan sari ular narsa va hodisalarni surunkasiga, yaʼni toʻgʻri kelganicha emas, balki tanlab, yaʼni oʻzlariga kerakligini esda olib qoladigan boʻla boshlaydilar.

Soʻnggi yillarda oʻtkazilgan eksperimental tekshirishlar natijalarining koʻrsatishicha, bogʻcha yoshidagi bolalarda ham narsa va soʻzlarning maʼnosiga tushunib esda qoldirish samarali ekani aniqlangan. Lekin bogʻcha yoshidagi bolalarning mantiqiy esda qoldirishlari ularga toʻla tushuniladigan maʼlumotlar berilganda ochiq koʻrinadi. Kichik bogʻcha yoshidagi bolalarda koʻproq obrazli xotira rivojlangan boʻladi. Shuning uchun ular eshitgan narsalariga nisbatan koʻrgan narsalarini yaxshi eslarida olib qoladilar. Buning asosiy sababi, birinchidan, kichik bogʻcha yoshidagi bolalarning idroklari aniq obrazli xarakterga ega, ikkinchidan, ularda hali nutq toʻla toʻkis shakllanmagan. Bolalar yuqori guruhlarda nutqni anchagina egallab olganlaridan keyingina soʻz orqali ifodalangan narsalarni esda yaxshi olib qoladigan boʻladilar. Bolalar juda koʻp narsalarni asosan turli oʻyin faoliyatlari davomida eslarida olib qoladilar. Shuning uchun ularning esda olib qolishlari koʻpincha epizodik va tasodifiy xarakterga ega boʻladi. Bu esa eslarida olib qolgan narsalarni maʼlum bir sistemaga solishni qiyinlashtiradi. Shu tufayli bolalarning xotiralaridagi narsalar tartibsiz, bir biri bilan aralashib ketadi. Natijada biron narsani esga tushirishlari qiyin boʻladi. Bogʻcha yoshidagi bolalar xotirasiga xos boʻlgan tartibsizlikni yoʻqotish va xotirasini oʻstirish juda koʻp jihatdan tarbiyachilarga bogʻliqdir. Tarbiyachi bolalarni esda olib qolishlari lozim boʻlgan maʼlumotlarni ularning yosh xususiyatlariga mos qilib tanlashi kerak. Bolalar xotirasini mashq qildirishda turli mazmunli oʻyinlardan, mashq va treninglardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Masalan, “Magazin-magazin” oʻyini, har turli loto oʻyinlari, topishmoqli oʻyinlar, didaktik va maxsus xotira oʻyinlari shular jumlasidandir. Umuman, bolaning maʼlumotni esda olib qolishini va qayta esga tushirishini tarbiyachi doimo boshqarib borishi zarur. Chunki bogʻcha yoshida xotiraning hamma tiplari oʻsa boshlaydi.

Biroq shu narsa xarakterliki, xotiraning asosiy turlari orasida masalan, obrazli, mexanik, mantiqiy kabi harakat xotirasi nisbatan kuchliroq rivojlanadi. Shuning uchun ham turli harakatlarni hamda musiqa ostida o'ynashni bu yoshdagi bolalar osonlik bilan o'zlashtiradilar. Mexanik tarzda o'zlashtiriladigan nutq ma'lumotlari ham qisman harakat xotirasiga kiradi. Shu sababli bog'cha yoshidagi bolalar tez aytiladigan turlicha ritmdagi she'rlarni bir ikki qaytarishdayoq yodlab oladilar masalan, bekinmachoq o'yinini o'ynash oldidan aytiladigan sanashlar. Bekinmachoq o'yinining "sanash"larida hech qanday ma'no yo'q, lekin juda ifodali, jarangli ritmika bor. Bog'cha yoshidagi bolalarda emotsional xotira yaxshi bo'lsa ham, lekin xotiraning bu turi bolalarga nisbatan katta odamlarda kuchliroq bo'ladi. Katta odamlar kuchli emotsional ta'sir qilgan ba'zi narsa va hodisalarni hech vaqt eslaridan chiqarmaydilar. Bog'cha yoshidagi bolalar esa kuchli emotsional ta'sir qilgan narsalarni ham ba'zan eslaridan chiqarib qo'yishlari mumkin. Bolalar xotirasini o'stirishda tarbiyachi va ota-onalarning nutqi ham nihoyatda katta rol o'ynaydi. Bola bilan gaplashilganda nutq sodda, talaffuz aniq va tushunarli bo'lishi kerak. Xotiraning taraqqiyoti bolaning bog'cha yoshidagi davrida tugallanmay bolaning bundan keyingi taraqqiyotida, ya'ni ta'lim-tarbiya va turmush tarziga qarab o'zgarib, o'sib boradi. Shuni ham qayd qilib o'tish kerakki, ma'lumotni idrok qilishda sezgi organlari qanchalik ko'p ishtirok etsa, ma'lumot shunchalik tez va puxta esda qoladi. Bu haqda mashhur rus pedagoglaridan K.D. Ushinskiyning quyidagi gaplari juda ham o'rindidir. "Bolaning esida biror narsaning mahkam o'rtnashib qolishini xohlovchi pedagog, bola sezgi organlarining mumkin qadar ko'prog'ini ko'zi, qulog'i, tovush organi, muskul sezgisi va hatto, agar iloji bo'lsa, hidlash va ta'm bilish organlarini esda tutib qolish jarayonida qatnashtirishga harakat qilishi kerak". Demak, bola xotirasi ustida qancha ko'p va puxta ishlansa, bolaning maktab ta'limini o'zlashtirishi ham shunchalik oson kechadi.

4.4. Tafakkur. Tafakkurning nerv fiziologik asoslari va tafakkur operatsiyalarining bilish faoliyatidagi o'rni. Bolalarda tafakkurning rivojlanishi va nutq. Bolalarda nutqning rivojlanishi

Tafakkur bolaning bog'cha yoshidagi davrida juda tez rivojlana boshlaydi. Bolalarda turmush tajribasining ko'payishi, ikkinchidan, nutqning nisbatan o'sganligi, bolalarining juda ko'p erkin va mustaqil harakatlar qilish imkoniyatiga ega bo'lishlari bunga sabab bo'ladi. Bolalar o'zlarining mustaqil harakatlari davomida atrofidagi turli xil narsalar bilan bevosita taqqoslash, analiz qilish va nihoyat, umumlash-tirish kabi fikr qilish jarayonlarini vujudga keltiradi va takomil-lashtiradi. 3 yoshdan oshgan bolalarning tafakkuri ko'rgazmali obrazli xarakterga ega bo'ladi. Ular o'zlarining mulohazalarida mavhum tushunchalarga emas, balki ko'z o'ngidagi aniq narsalarga asoslanadilar. Ko'rgazmali obrazli tafakkur ko'rgazmali harakat tafakkuriga qaraganda nutq bilan ko'proq bog'liq bo'ladi. Bu davrda ham bolalar-niing turli faoliyatlarida aniq obrazli tafakkur bilan nutq birga, ya'ni ketma-ket amalga oshiriladi. Bolalar ko'z o'ngidagi turli narsalar haqida mulohaza yuritganlarida bu narsalarning nomlarini ataydilar. Lekin bu yoshdagi ba'zi bolalarning mulohazalarida so'zlarga nisbatan obrazlar katta o'rin egallaydi. Ularning tafakkurida so'zlar qandaydir ikkinchi darajali, yordamchi rolni o'ynaydi, so'zlardan erkin foydalana olmaydilar. Buni aniqlash uchun professor B.C. Muxina shunday misol keltiradi. 4-5 yoshli bolalarga ataylab buzilgan o'yinchoqlar berilib, ularning buzilish sabablarini aniqlash va tuzatish talab qilingan. Ko'pchilik bolalar buzilgan o'yinchoqlarning buzilish sababini aniqlab, ularni tuzatganlar. Lekin qanday qilib tuzatganlarini so'z bilan aytib bera olmaganlar. Ular o'yinchoqlarning mana bu yerini unday qildik, mana bu yerini bunday qildik, deb aniq ravishda ko'rsatish bilan cheklanganlar. Ana shu misoldan ko'rinib turibdiki, aniq obrazli tafakkurda ham hali so'z yetakchi rol o'ynamaydi. 4-5 yoshli bolalar nutqni jadallik bilan o'zlashtiradilar. Bu yoshdagi bolalar sodda tarzda umum-lashtirish, guruhlash qobiliyatiga ega bo'la boshlaydilar. Bu davrni

mantiqiy tafakkurni egallashga tayyorgarlik davri deyish mumkin. Katta maktabgacha yoshdagi bolalarda mantiqiy tafakkur rivojlana boshlaydi. 6-7 yoshdagi bolalarda mantiqiy tafakkur taraqqiyotining barcha imkoniyatlari yuzaga kelgan bo‘ladi. Birinchidan, bu yoshdagi bolalarda nutq yetarli darajada rivojlangan, ikkinchidan, tushunchalar tarkib topa boshlagan. Bolalar obrazlardan, tasavvurlardan foydalanmay, mustaqil ravishda so‘zlar orqali tafakkur qila olishlari uchun ular voqelikdagi narsa va hodisalarning eng muhim xususiyatlarini aks ettiradigan tushunchalarni o‘zlashtirishlari kerak. Bolalarda avval so‘zlar bilan ifodalanadigan tasavvurlar tarkib topadi. Lekin bu tasavvurlar o‘z-o‘zidan tushunchaga aylanib qolmaydi. Tushunchalarni tarkib toptirishda bu tasavvurlardan foydalanish mumkin. Tushunchalar va ularga asoslangan mantiqiy tafakkur shakllari bolalarning turli sohalarga doir bilim asoslarini o‘zlashtirish jarayonida tarkib topa boshlaydi. Tushunchalarni izchil tarzda o‘zlashtirish maktabdagi ta’lim bilan bog‘liqdir. Bolalar ma’lum darajada tushunchalarni o‘zlashtirganlaridan so‘ng mantiqiy tafakkur qilish qobiliyatiga ega bo‘ladilar. Bunda bolalar berilgan masalani aql bilan yecha oladigan bo‘ladilar. Bolaning maktabgacha yoshdagi davrida uning erkin harakat qilish maydoni kengayadi. Bu esa tafakkurning rivojlanishi uchun juda katta ahamiyatga egadir. Maktabgacha yoshdagi bolalar o‘z tajribalarida ancha narsalarni bilib olganlaridan so‘ng narsalarning ichki xususiyatlari bilan ham qiziqqa boshlaydilar. Shu sababli ularda juda ko‘p savollar: Bu nima? Nega bunaqa? Kim qilgan? Qayerdan kelgan? Nima qiladi? Kabi paydo bo‘ladi. Bu tafakkurning aktiv va jadal rivojlanishi uchun zamin hozirlaydi. Bolalarning savollariga doimo ahamiyat bilan qarash kerak. Bola o‘z savoliga javob topa olmasa yoki katta odamlar uning savoliga ahamiyat bermasalar, undagi qiziquvchanlik, sinchkovlik susaya boshlaydi. Bolalarning savollariga javob berish qiyin, chunki ular o‘zlari hali mutlaqo tushunmaydigan narsalar va hodisalar haqida ham savol beraveradilar. Tarbiyachi bolalarning son-sanoqsiz savollariga ularning yosh xususiyatlarini

hisobga olgan holda javob berishi va tushuntirishi lozim. Odatda, har qanday tafakkur jarayoni biron narsaga tushuna olmaslik, biron narsadan taajjublanish, hayron qolish natijasida hosil bo‘ladi. Juda ko‘p ota-onalar va ayrim tarbiyachilar bolalar ortiqcharoq savol bersalar, ularni “Ko‘p mahmadona bo‘lma!”, “Sen bunday gaplarni qayerdan o‘rganding?”, deb jerkib tashlaydilar. Bola bir necha marta ana shunday pand yegandan so‘ng, kattalarga savol bermaydigan, ayrim murakkab narsalarni o‘z bilganicha yoki afsonalardagi kabi xato tushunadigan bo‘lib qoladi. Masalan, 7 yoshli bola “Yomg‘ir qayerdan yog‘adi?” degan savol berdi. Bu bolaga yomg‘irning yuzaga kelishi juda sodda va tushunarli qilib gapirib berildi hatto sovuq oynaga issiq par bilan ta’sir qilganda suv zarrachalarining yuzaga kelishi misol qilib ko‘rsatildi. Bola biroz qarab turib, yo‘q unaqa emas deb javob berdi. Bo‘lmasa, qani sen tushuntirib ber, deb so‘raldi. Shunda bola: “Yomg‘ir osmonda yashaydi, uning uyi bulutlardan ham balandda. Bulutlar ochilib ketgan paytda yomg‘ir yiqilib ketadi deb tushuntirdi. Bolaning ana shunday afsonaviy tushunchasidan voz kechib, to‘g‘ri, ilmiy tushunchani yuzaga keltirguncha ancha vaqt ketadi. Bolalarning beradigan savollari juda qiziq bo‘lishiga bir necha sabablar bor bolalar tevarak atrofdagi narsa va hodisalarni qanday bo‘lsa, shundayligicha, ya’ni yaxlit holda, xuddi rasmdagidek aks ettiradilar; narsa va hodisalar o‘rtasidagi bog‘liqlik va sababiylikni chuqur analiz va sintez qila olmaydilar; ularda turli tabiat va jamiyat hodisalariga doir ilmiy tushunchalar tarkib topmagan va yetilmagan bo‘ladi, bolalarda ularning turmush tajribalari juda oz bo‘ladi. Maktabgacha yoshdagi bolalarning beradigan savollaridan ular tafakkurining aniq obrazli xarakterga ega ekanligi ham ko‘rinib turadi. Masalan, katta bog‘cha yoshidagi bolalar quyidagi savollarni berishlari mumkin: Bulutlar nega yuradi? Osmon kattami, yer kattami? Yulduzlar nechta? Osmondagi yulduzlar nima uchun kunduzi ko‘rinmaydi? Daraxtlar nima yeb o‘sadi? Qorbobo odammi? Hozir qorbobo qayerda? Nima uchun qorbobo yozda kelmaydi? Elektr toki qayerdan keladi? Nega simda olov

ko‘rinmaydi? Bolalarni tabiat va jamiyatdagi narsalarning sababiy bog‘liqligi hamda ichki taraqqiyot qonunlari emas, balki shu narsalarning o‘zi qiziqtiradi. Ular hamma narsani bilishga intiladilar. Katta guruh bolalarining gaplariga diqqat qilsak, ular shunday hodisalar haqida mulohaza yurgizisha-yotganining guvohi bo‘lamiz. Temir og‘ir narsa bo‘lgani uchun suvda cho‘kadi, yog‘och yengil, shuning uchun u oqadi, Ichi bo‘sh banka yengil, shuning uchun u cho‘kmaydi, Urug‘ni yerga eksa, ko‘karib chiqadi va shu kabilar. Ayrim bolalar haddan tashqari ko‘p savol beradilar, boshqa bir bolalar esa deyarli hech savol bermaydilar. Bolalarning juda ko‘plab savollar berishlari ijobiy xarakterga ega bo‘lib, bu ularning qiziquvchanligi, faolligi va mustaqilligidan darak beradi. Odatda, juda passiv va tortinchoq bolalar savol bermaydilar. Bunday bolalarga turli mashg‘ulotlar va ekskursiyalar vaqtida tarbiyachining o‘zi savol berishi, shu bilan ularni faollashtirib borishi lozim. Maktabgacha yoshdagi bolalar fikr yuritish jarayonida ayni shu chog‘da idrok qilayotgan narsalargina emas, balki ilgari idrok qilgan narsalariga ham tayana oladilar. Masalan, bolaga ilgari ma‘lum bo‘lgan biron topshiriq yoki savol berilsa, u o‘z tasavvuriga asoslanib, qiynalmay, darhol javob qaytaradi. Chunonchi 6 yoshli bir boladan: yong‘oq suvda cho‘kadimi yoki oqadimi deb so‘ralganda, u oqadi deb javob bergan. Bolaning to‘g‘ri javob berganligiga sabab shundaki, u o‘z tajribasida yong‘oqni suvga tashlab ko‘rgan. Bu bolalarda induktiv va deduktiv xulosa chiqarishning eng sodda shakllari yuzaga kela boshlaganini ko‘rsatadi. Bola narsalarni bir-biriga taqqoslab, o‘xshash va farq tomonlarini ajrata boshlaydi. Masalan, kvadrat va to‘rtburchakni taqqoslab, kvadrat va to‘rtburchakni to‘rt tomoni bor, shuning ushuni ular o‘xshash. Lekin farqi shundaki, kvadratni to‘rtala tomoni va to‘rt burchagi teng, to‘rtburchakning esa qarama-qarshi tomonlari teng. Bolalarning oddiy masalalarni yechish haqida fikr yuritishga va u haqida so‘zlab berishga imkoni bo‘ladi. To‘rt besh yoshli bola masalani amaliy harakat bilan yechadi va u haqida nutqi orqali so‘zlab beradi. Masalan: 4 yoshli bola

kuch bilan quvurga ilinib qolgan bayroqchali tayoqchani tortadi, lekin chiqara olmaydi. Shunda bola quvur ichiga yuqoridan qarab tayoqchani ehtiyotkorlik bilan aylantiradi va bayroqchani chiqarib oladi. Masala hal etildi. Demak, kichik guruh bolalari masalani amaliy harakat orqali yechadilar va bajarilgan ishga nutqlari bilan yakun yasaydilar. 5-6 yoshli bolalar oldiga qo'yilgan masalani oldindan o'ylab, uning rejasini tuzib oladilar. Bu ichki, ovozsiz nutq orqali amalga oshiriladi. Masalani og'zaki yechadilar: masalan, daraxtga 7 ta qushcha qo'nib turibdi. Ulardan ikkitasi uchib ketdi, daraxtda nechta qushcha qoldi? Demak, bola tafakkurini o'stirishda turli xil ta'limiy mashg'ulotlarning roli katta. Mashg'ulotlar bola aqlini o'stirishga, mustaqil fikrlashga o'rgatadi. Bolaning tafakkurini o'stirish birinchi navbatda tushunchalar hosil qilishdan boshlanadi. Mashg'ulotlar yordamida elementar matematik tasavvurlarni o'stirish bolalarda taqqoslash qobiliyatini o'stiradi: ularni xulosalar chiqarishga va sodda masalalarni yechishga o'rgatib boradi. Kubiklar, doirachalar, kvadratlar va poloskalar yordamida bolalarni narsalarni taqqoslashga, o'xshatish va farq tomonlarini ajrata olishga, ayrim narsalardan guruh tuzish va guruh orasidan bittasini ajratib olishga, narsalarni bir necha teng qismga, ya'ni 2 ga va 4 ga bo'lishga o'rgatish va ularni taqqoslashga o'rgatib borish zarur. Tayyorlov guruhlariga borganda o'n ichida tartib bilan sanashga va og'zaki masalalar yechishga o'rgatish bilan bola tafakkurini o'stirish mumkin. Bolalarning ekskursiya va sayllar paytida kuzatuvchanligi ortadi, ular turli narsalarni taqqoslashga, analiz-sintez qilishga o'rganadi. Masalan bog'ga ekskursiyaga chiqqan bolalar bog'ning bir chekkasida yer kovlayotgan toshbaqaning oyoqlarini belkurakka o'xshatsa, ikkinchi bola ekskavatorning kovushiga o'xshatadi. Bunday taqqoslovchi mulohazalar bolalar tafakkurini o'stirishda aktiv ta'sir etadi. Tafakkur bolaning bog'cha yoshidagi davrida juda tez rivojlana boshlaydi. Bolalarda turmush tajribasining ko'payishi, ikkinchidan, nutqning nisbatan o'sganligi, bolalarining juda ko'p erkin va mustaqil harakatlar qilish

imkoniyatiga ega bo'lishlari bunga sabab bo'ladi. Bolalar o'zlarining mustaqil harakatlari davomida atrofidagi turli xil narsalar bilan bevosita taqqoslash, analiz qilish va, nihoyat, umumlashtirish kabi fikr qilish jarayonlarini vujudga keltiradi va takomillashtiradi. 3 yoshdan oshgan bolalarning tafakkuri ko'rgazmali-obrazli xarakterga ega bo'ladi. Ular o'zlarining mulohazalarida mavhum tushunchalarga emas, balki ko'z o'ngidagi aniq narsalarga asoslanadilar. Ko'rgazmali-obrazli tafakkur ko'rgazmali harakat tafakkuriga qaraganda nutq bilan ko'proq bog'liq bo'ladi. Bu davrda ham bolalarning turli faoliyatlarida aniq obrazli tafakkur bilan nutq birga, ya'ni ketma-ket amalga oshiriladi. Bolalar ko'z o'ngidagi turli narsalar haqida mulohaza yuritganlarida bu narsalarning nomlarini ataydilar. Lekin bu yoshdagi ba'zi bolalarning mulohazalarida so'zlarga nisbatan obrazlar katta o'rin egallaydi. Ularning tafakkurida so'zlar qandaydir ikkinchi darajali, yordamchi rolni o'ynaydi, so'zlardan erkin foydalana olmaydilar. Buni aniqlash uchun professor B.C. Muxina shunday misol keltiradi. 4-5 yoshli bolalarga ataylab buzilgan o'yinchoqlar berilib, ularning buzilish sabablarini aniqlash va tuzatish talab qilingan. Ko'pchilik bolalar buzilgan o'yinchoqlarning buzilish sababini aniqlab, ularni tuzatganlar. Lekin qanday qilib tuzatganlarini so'z bilan aytib bera olmaganlar. Ular o'yinchoqlarning mana bu yerini unday qildik, mana bu yerini bunday qildik, deb aniq ravishda ko'rsatish bilan cheklanganlar. Ana shu misoldan ko'rinib turibdiki, aniq obrazli tafakkurda ham hali so'z yetakchi rol o'ynamaydi. 4-5 yoshli bolalar nutqni jadallik bilan o'zlashtiradilar. Bu yoshdagi bolalar sodda tarzda umumlashtirish, guruhlash qobiliyatiga ega bo'la boshlaydilar. Bu davrni mantiqiy tafakkurni egallashga tayyorgarlik davri deyish mumkin. Katta maktabgacha yoshdagi bolalarda mantiqiy tafakkur rivojlana boshlaydi. 6-7 yoshdagi bolalarda mantiqiy tafakkur taraqqiyotining barcha imkoniyatlari yuzaga kelgan bo'ladi. Birinchidan, bu yoshdagi bolalarda nutq yetarli darajada rivojlangan, ikkinchidan, tushunchalar tarkib topa boshlagan. Bolalar obrazlardan, tasavvur-

lardan foydalanmay, mustaqil ravishda soʻzlar orqali tafakkur qila olishlari uchun ular voqelikdagi narsa va hodisalarning eng muhim xususiyatlarini aks ettiradigan tushunchalarni oʻzlashtirishlari kerak. Bolalarda avval soʻzlar bilan ifodalanadigan tasavvurlar tarkib topadi. Lekin bu tasavvurlar oʻz-oʻzidan tushunchaga aylanib qolmaydi. Tushunchalarni tarkib toptirishda bu tasavvurlardan foydalanish mumkin. Tushunchalar va ularga asoslangan mantiqiy tafakkur shakllari bolalarning turli sohalarga doir bilim asoslarini oʻzlashtirish jarayonida tarkib topa boshlaydi. Tushunchalarni izchil tarzda oʻzlashtirish maktabdagi taʼlim bilan bogʻliqdir. Bolalar maʼlum darajada tushunchalarni oʻzlashtirganlaridan soʻng mantiqiy tafakkur qilish qobiliyatiga ega boʻladilar. Bunda bolalar berilgan masalani aql bilan yecha oladigan boʻladilar. Bolaning maktabgacha yoshdagi davrida uning erkin harakat qilish maydoni kengayadi. Bu esa tafakkurning rivojlanishi uchun juda katta ahamiyatga egadir. Bolalarning savollariga doimo ahamiyat bilan qarash kerak. Bola oʻz savoliga javob topa olmasa yoki katta odamlar uning savoliga ahamiyat bermasalar, undagi qiziquvchanlik, sinchkovlik susaya boshlaydi. Bolalarning savollariga javob berish qiyin, chunki ular oʻzlari hali mutlaqo tushunmaydigan narsalar va hodisalar haqida ham savol beraveradilar. Tarbiyachi bolalarning son sanoqsiz savollariga ularning yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda javob berishi va tushuntirishi lozim. Odatda, har qanday tafakkur jarayoni biron narsaga tushuna olmaslik, biron narsadan taajjublanish, hayron qolish natijasida hosil boʻladi. Juda koʻp ota-onalar va ayrim tarbiyachilar bolalar ortiqcharoq savol bersalar, ularni “Koʻp mahmadona boʻlma, sen bunday gaplarni qayerdan oʻrganding deb jerkib tashlaydilar. Bola bir necha marta ana shunday pand yegandan soʻng, kattalarga savol bermaydigan, ayrim murakkab narsalarni oʻz bilganicha yoki afsonalardagi kabi xato tushunadigan boʻlib qoladi. Masalan, 7 yoshli bola “Yomgʻir qayerdan yogʻadi?” degan savol berdi. Bu bolaga yomgʻirning yuzaga kelishi juda sodda va tushunarli qilib gapirib berildi, hatto sovuq oynaga issiq

par bilan ta'sir qilganda suv zarrachalarining yuzaga kelishi misol qilib ko'rsatildi. Bola biroz qarab turib, yo'q unaqa emas deb javob berdi. Bo'lmasa, qani sen tushuntirib ber, deb so'raldi. Shunda bola: "Yomg'ir osmonda yashaydi, uning uyi bulutlardan ham balandda. Bulutlar ochilib ketgan paytda yomg'ir yiqilib ketadi deb tushuntirdi. Bolaning ana shunday afsonaviy tushunchasidan voz kechib, to'g'ri, ilmiy tushunchani yuzaga keltirguncha ancha vaqt ketadi.

Bolalarning beradigan savollari juda qiziq bo'lishiga bir necha sabablar bor:

1) bolalar tevarak-atrofdagi narsa va hodisalarni qanday bo'lsa, shundayligicha, ya'ni yaxlit holda, xuddi rasmdagidek aks ettiradilar;

2) narsa va hodisalar o'rtasidagi bog'liqlik va sababiylikni chuqur analiz va sintez qila olmaydilar;

3) ularda turli tabiat va jamiyat hodisalariga doir ilmiy tushunchalar tarkib topmagan va shakllanmagan bo'ladi;

4) bolalarning turmush tajribalari juda oz bo'ladi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning beradigan savollaridan ular tafakkurining aniq obrazli xarakterga ega ekanligi ham ko'rinib turadi. Bog'cha yoshidagi bolalar tafakkurining xarakterli xususiyatlaridan biri ularda tafakkurining hamon obrazli bo'lishidir. Ular o'zlarining mulohazalarida mavhum tushunchalarga emas, balki aniq faktlarga asoslanadilar. Shuning uchun ular mavhum tusda berilgan oddiy vazifalarni hal qila olmaydilar. Biroq, katta guruh bolalarida, ayrim narsa va hodisalarning muhim belgilariga qarab, umumlashtirish qobiliyati yuzaga kela boshlaydi. Masalan, bola olma, o'rik, nok, olcha, olxo'ri, uzum, anor, behi va anjirlarning rasmlarini to'plab, meva deb ataydi. Ular endi meva degan umumiy tushunchadan o'z nutqlarida erkin foydalana oladigan bo'ladilar. Bolalar xilma-xil rasmlil lotolar bilan o'ynash jarayonida ana shunday umumlashtirishga o'rgana boshlaydilar. Bunday o'yinlarda ba'zan tarbiyachining aralashuvi bolalarga umumlashtirish yuzasidan, masalan, hayvonlar, hasharotlar, gullar, qushlar, o'yinchoqlar va hokazolar berilgan topshiriqlarni

bajarilishiga yordam beradi. Bola narsalarni bir-biriga taqqoslab, o'xshash va farq tomonlarini ajrata boshlaydi. K.D. Ushinskiy aytgani-dek: "Qiziqish bu to'la fikrlashdir. Bolalar tafakkurini o'stirishda ana shu qiziqishlardan ham foydalanish lozim, chunki qiziqish bolaning bilimlarini chuqurlashtiradi". Demak, maktabgacha davrda yosh bolaning tafakkuri tez sur'atlar bilan o'sib borar ekan, uni yanada taraqqiy ettirish va rivojlantirish hozirgi kunda bolalar muassasalari oldida turgan eng muhim masala. Bola bog'cha yoshiga yetgach, so'z boyligining ancha ortishi bilan birga ayrim jumalarni grammatik jihatdan to'g'ri ishlata boshlaydi, so'z zaxirasi juda tez ortadi. Bu yoshda bolaning nutqi faqat miqdor jihatidangina ortib bormay balki sifat jihatidan ham ancha takomillashadi. Masalan ilk yoshdagi bolalar ancha so'z boyligiga ega bo'lishlariga qaramay ayrim tovushlarni (r, l, y, sh, z kabi) yaxshi farqlay olmaydilar va shu tufayli so'zlarni noto'g'ri talaffuz etadilar. Bundan tashqari, bog'cha yoshidagi bolalar o'z ona tillarining grammatik tuzilishini amaliy tarzda o'zlashtira boshlaydilar. So'z boylıkları miqdor jihatidan bog'cha yoshidagi bolalarning hammasida bir xil bo'lmaydi. Bog'cha yoshidagi bolalar so'z zaxirasining miqdori asosan bola tarbiyalanib o'sayotgan oilaning madaniyatiga, ma'naviyatiga bog'liqdir. Ba'zi oilalarda bola nutqining o'sishi bilan maxsus ravishda shug'ullaniladi. Boshqa bir oilalarda esa bola nutqining o'sishi bilan mutlaqo shug'ullanmaydilar. Ana shuning natijasida bog'cha yoshidagi bolalar so'z zaxirasi o'rtasida sezilarli farq yuzaga keladi. Agar ilk yoshdagi bolalarning nutqi asosan ular ayni shu chog'da idrok qilib turgan narsalar va harakatlar bilan bog'liq bo'lsa, bog'cha yoshidagi bolalarning nutqi hozir idrok qilib turgan narsalardan tashqari ilgari idrok qilingan narsalar hamda xayoliy narsalar bilan ham bog'liq bo'ladi. Shuning uchun bolalar katta kishilar aytib yoki o'qib bergan ertaklarni izchil ravishda qayta aytib bera oladilar. Bu yoshda bolalar nutqni juda tez egallaydilar. Shuning uchun ular o'z ona tillarining grammatik tuzilishini ham faqat og'zaki tarzda o'zlashtiradilar. Bolalarning o'z ona tillari grammatikasining

ayrim tomonlarini o'zlashtirishlari maktab bolalarining o'zlashtirishlaridan batamom farq qiladi. Bog'cha yoshidagi bolalar grammatik qoidalarini o'rganib yodlarida saqlab qolmaydilar. Ular ot, fe'l, sifat, olmosh, suffiks, kelishik kabi grammatik kategoriyalarning borligini ham, nima ekanligini ham bilmaydilar. Shuning uchun ular grammatikaning juda ko'p qo'llaniladigan eng sodda qoidalarini kattalarning nutqlari orqali mazmunli o'yinlarda taqlidiy yo'llar bilan amaliy ravishda o'zlashtira boradilar. Ma'lumki, nutqning o'sishi jarayonida bolalar so'z turkumlaridan otlarni tez o'zlashtiradilar. Bunga asosiy sabab shundaki, bolalar narsalarning nomlarini, otlarini o'z nutqlarida ko'proq ishlatadilar. O'rta va katta yoshdagi bog'cha bolalari otlarni ko'plik, birlik, bo'lishli, bo'lishsiz shakllarda va turli kelishiklarda to'g'ri ishlatadigan bo'ladilar. Katta guruh bolalari so'zlarni to'g'ri talaffuz eta oladilar.

Shuning uchun ular o'zlaridan kichik yoshdagi bolalar so'zlaganlarida, "bunaqa deb bo'lmaydi" deb ularning nutqlarini to'g'ri laydigan bo'ladilar. Otlardan so'ng bolalar so'z turkumlaridan fe'llarni va sifatlarni o'zlashtira boshlaydilar. Fe'llarning shaxs qo'shimchalarini osonlik bilan egallasalar ham, lekin fe'llarning zamonga qarab o'zgarishini o'zlashtira olmaydilar. Kichik guruh bolalarida turmush tajribasi juda oz bo'lganligi tufayli ularda o'tgan va kelasi zamon tushunchalar hali shakllanmagan bo'ladi. Shuning uchun ular o'z nutqlarida fe'llarning zamon qo'shimchalarini almashtirib yuboradilar. O'rta va katta guruh bolalari fe'lning zamonga qarab o'zgarib borishini to'g'ri ishlatadigan bo'ladilar. Nutq faqat boshqa odamlar bilan amalga oshiriladigan aloqa vositagina bo'lib qolmay, balki u bolalar uchun xulq-atvorni boshqarish vositasi hamdir. Turli yoshdagi bog'cha bolalari o'z xulq-atvorlarini, ya'ni ma'lum ijtimoiy sharoitda o'zlarini qanday tutishlarini tafakkur orqali o'ylab idora qiladilar. Bunda nutq birinchi darajali ahamiyatga egadir. Odatda kichik yoshdagi bog'cha bolalarining nutqlari ikkinchi bir odamga emas, balki o'zlariga qaratilgan bo'ladi. Masalan: "Anvar uxlaydi", "Anvarning qorni

ochdi” deb gapiradilar. Bolalarning ana shunday o‘zlariga qaratilgan nutqi egostentrik nutq deb yuritiladi. Katta yoshli bog‘cha bolalarida egostentrik, ya’ni o‘z-o‘ziga qaratilgan nutq tugallanib normal holga keladi. Shunday qilib, asosiy aloqa vositasi bo‘lgan nutq bola psixikasining taraqqiyotida katta rol o‘ynaydi. Bog‘chada va oilada to‘g‘ri yo‘lga qo‘yilgan ta’lim-tarbiya, xususan, bog‘chada ona tilidan o‘tkaziladigan maxsus mashg‘ulotlar tufayli bola nutqini normal o‘stirish mumkin. Bola bog‘cha yoshining oxirgi bosqichiga kelganda, og‘zaki nutqning hamma turlaridan erkin foydalana oladigan bo‘ladi. Bola nutqining bundan keyingi taraqqiyoti maktabda, o‘qish jarayonida amalga oshiriladi. Tarbiyachining nutqi nutq talablariga rioya qilingan holda bo‘lishi kerak. Ya’ni nutqning tushunarligi, soddaligi, ta’sirchanligi, boyligi, ravonligi, sofligi, ifodaliligi, mazmundorligi, aniqligi, chiroyliligi, to‘g‘riligi bilan ajralib turishi kerak. Ba’zi tarbiyachilarning nutqi juda ta’sirchan bo‘ladi. Bunday tarbiyachilar nutqi his-tuyg‘u bilan sug‘orilgan bo‘lib, ular o‘zlari gapirayotgan gaplardan o‘zlari ta’sirlanadilar, ana shundagina bolalarga ham muayyan kayfiyatni yuqtiradilar. O‘tkazmoqchi bo‘lgan mashg‘ulotiga tarbiyachining o‘zi qiziqishi va uning o‘zida ham samimiy his-tuyg‘u hosil bo‘lishi shart. Tajribali bir pedagog yosh tarbiyachilarga shunday deydi: “Bolalarga hikoyani shunday so‘zlab beringki, go‘yo o‘sha voqealarda o‘zingiz ham qatnashgandek bo‘ling. Lekin hamma tarbiyachilar ham obrazga kirib hikoya yoki ertakni aytib bera olmaydilar. Ba’zi tarbiyachilarda esa nutq ancha ohista, ta’sirsiz, kam ifodali, qat’iy izchillikka rioya qilingan holda, dalilli va mantiqiy bo‘ladi. Bunday nutq biroz zerikarli bo‘lib bolalarning mashg‘ulotga diqqatini jamlab olishi qiyinroq kechadi. Bunday nutq yo‘naltirilgan yoki boshqacha aytganda undalma nutqdan iboratdir. Nutq o‘stirish mashg‘ulotlari. Yana shunday tarbiyachilar ham borki, ularning nutqi emotsional ham, mulohazali ham emas, ammo bolalar ular nutqini yaxshi o‘zlashtiradilar. Bunday nutqlarda zo‘r ishonch kuchi yang-raydi, gapirilayotgan gapga chuqur ishonch paydo qiluvchi kishining

irodasi borligi sezilib turadi, o'z bolalarida ixtiyorsiz ishonch hosil qiladi. Tarbiyachi fikrlarining to'g'riligiga, bolalarni ishontirishga qattiq kirishganligi o'z-o'zidan ko'rinib turadi. Ularning to'g'riligi va muhimligiga ishonch ixtiyorsiz ravishda bolalarga o'tadi. Bu katta ishonch va ta'sir kuchiga ega bo'lgan irodali nutq deyiladi. Lekin bunday nutq avtoritar xarakterga ega bo'lib bolalardagi mustaqil fikrlashni cheklab qo'yadi. Zarur iboralarni tez tanlay olish so'z boyligiga, fikrlash jarayonining tezligiga, gapirilayotgan mavzuni yaxshi bilgan bo'lishiga, topqirligiga, kishining shu paytgacha umumiy holatiga va boshqa ko'pgina sabablarga bog'liqdir. O'z nutqini qulay va to'g'ri tuza bilishda badiiy adabiyotni o'qib turish katta ahamiyatga ega. Kitob o'qigan shaxsda lug'at boyligi ko'payadi, fikrining obrazlilik ortadi, nutq ravshan, chiroyli va adabiy bo'ladi. Nutqda murakkab jumlar va notanish qiyin so'zlar bo'lmasa, u ham ravshan, ham tushunarli bo'ladi. Murakkab bo'lmagan qisqa jumlar bayon etiladigan ma'lumotni tez tushunib olishga yordam beradi. Ammo fikrni bayon etishda juda ezmalanish ham bo'lmaydi. Nutqning juda qisqaligi, mavzuning haddan tashqari ko'pligi, hodisalarni ko'p keltirish bolalarning tushunmay qolishiga sabab bo'lishi mumkin. Bayon etish aniq, ifodalar ravshan, xulosa va umumlashtirishlar aniq bo'lsa, tarbiyachining bayoni tushunarli hamda tez esda qoladigan bo'ladi. Tarbiyachi nutqining sodda bo'lishini mazmunga aylantirib yubormasligi kerak. U yetarli mazmunga ega bo'lishi kerak. Uning murakkablashib ketishidan, bolalarning charchab qolishidan qochish kerak. Tarbiyachi nutqining tashqi shakli: tarbiyachi ovozinin yoqimlilik uning bo'yoqliligi va kuchi, ravonligi, ohangdor bo'lishi katta ahamiyatga ega. Nutqning bu tomonini yaxshilash ustida ishlash har bir pedagog uchun juda muhimdir. Tarbiyachining ovoz tembi juda past va juda yuqori ham bo'lmasligi kerak. U bir tekis baland ovoz bilan gapirganda fikrni bo'rttirib ko'rsatish uchun ovozini goh baland, goh past qilib gapirish imkoniyatidan mahrum bo'ladi. Bundan tashqari, tarbiyachining baland ovozi bolalarni asabiylashtiradi, shu

bilan birga tarbiyachi sinfdagi shovqinni ham eshita olmaydi. Juda past ovoz bilan gapirilgan nutq ham bolalarga yaxshi eshitilmaydi. Eng yaxshi pedagoglarning tajribasi mavzuni o'tishda bolalarning bilim darajasiga, yoshiga, o'tiladigan o'quv materialining mazmuniga, tarbiyachi tomonidan qo'yiladigan vazifaga, ishning boshqa sharoitlariga qarab nutqning biror shaklidan maqsadga muvofiq foydalanish lozimligini ko'rsatadi. Tarbiyachining vazifasi o'quvchilarga faqat ta'lim berish bilan chegaralanib qolmay, balki ularni har bir hikoya ustida o'ylashga, uni emotsional his qilishga o'rgatishdan iboratdir

4.5. Xayol. Bolalarda xayolning rivojlanishida ertak va tasviriy faoliyatning o'rni

Xayolning rivojlanishi uchun bolaga turmush tajribasi, tasavvurlar zaxirasi hamda juda ko'p bilimlar kerak bo'ladi. Tajriba esa bolaning tashqi olamdagi narsa va hodisalarni o'zi ko'rsatishi, voqelik hamda turli sohalarga doir tasavvur hosil qilishi, katta odamlar bilan keng munosabatda bo'lishi natijasida ortib boradi. Xayol jarayonining dastlabki ko'rinishlari bolada ikki yoshga to'lib, uch yoshga qadam qo'yganda ko'rinish boshlaydi. Ikki yoshli bolalarda ko'rinadigan dastlabki xayol ham ma'lum bir maqsadni ko'zlamay digan ixtiyorsiz xayoldir. Til chiqishi bolalarda ham jarayonining o'sishiga ta'sir ko'rsatadi. Ana shu davrdan boshlab, bola tevarak-atrofdagi kishilarning so'zini yaxshi tushunadigan bo'lib, o'zidagi tasavvurlar zaxirasini bevosita idrok qilingan narsalar orqaligina emas, balki katta yoshli odamlar nutqi ham to'ldirib boradi. Bola o'ziga tushunarli mavzulardagi hikoya va ertaklarni qiziqib tinglaydi. O'zi asosiy qahramon bo'lib qatnashadigan hikoyalarni jan-u dil bilan eshitadigan bo'ladi. Bunday hikoya bolaga juda tushunarli bo'ladi, chunki bola hikoyani eshitib, bevosita, o'zining idrokiga tayanadi. Bu yerda o'ylab chiqarilgan voqea bolaning o'zi haqiqatda ishtirok qilgan voqealarga ulanib ketadi. Bolaning hikoya va ertaklarni eshitishga juda ham qiziqishi, hikoya va ertaklarni tinglayotganida bolalarning tajribasini

orttiradigan va xayolini o‘stirishga yordam beradigan xilma-xil va aniq tasavvurlar hosil bo‘lishini ko‘rsatadi. Bolalar xayolining o‘shida nutqning ahamiyati yana shundaki, nutq bolaning yangi taassurotlar hosil qilishi va uni boyitishi bilangina cheklanib qolmay, balki nutq miyada hosil bo‘lganligi obrazlarni so‘zlar bilan ifodalashga yordam beradi. Masalan, ikki yarim yoshlardagi qizcha derazalardagi pardalar xilpirab va quyosh nurlarining shu‘lalaridan tovlanib turganini ko‘rib, o‘zini polga tashlaydi. Men cho‘milyapman deydi. Bola nutqida go‘yo so‘zining paydo bo‘lishi juda ham xarakterlidir. Bola xayolidagi vaziyatni shu so‘z bilan ifodalaydi, real narsalar bilan xayolidagi narsalarni bir-biridan ajratadigan bo‘ladi. Bolalar xayolining dastlabki rivojlanishida ular o‘yinining roli juda kattadir. Ularning yoshi ulg‘aygan sari ular o‘yinining mazmuni ham o‘zgarib boradi. Ikki yoshga to‘lish oldidan bolalar o‘yinida muhim o‘zgarishlar ro‘y beradi. Manipulyatsiya o‘yinlari bilan bir qatorda tasviriy o‘yin elementlari ham paydo bo‘ladi. Bola turmushda kurgan ish harakatlarini o‘z o‘yinida aks ettiradi. Masalan, bola qo‘g‘irchog‘ini ovqatlaniradi, yotqizib uxlatadi, uni “erkalaydi”, “arg‘imchoqda” uchiradi. Bola katta bo‘lgan sayin o‘yinda katta yoshli kishilarning harakatlariga taqlid qilish tobora ko‘p o‘rin egallay boshlaydi. Ayni vaqtda o‘yinlar murakkablashib, mazmuni ham turli-tuman bo‘lib boradi. Masalan, bola o‘ziga g‘amxo‘rlik qilayotgan onasining harakatlariga, shofyor, sartareshning harakatlariga taqlid qila boshlaydi. Bog‘chagacha tarbiya yoshidagi bolalarning harakatlarida tasviriy faoliyat elementlarining paydo bo‘lishi xayolning o‘sayotganligidan dalolat beradi. Masalan, bola bir nimalarni qog‘ozga chizib, nimanidir tasvirlashga urinib ko‘radi. Lekin dastlab bunday chizmakashlik faoliyati almoyi-aljoyi chiziqlar chizishdangina iborat bo‘ladi. Ikki yoshga to‘lganda bog‘chagacha tarbiya yoshidagi bolaning tasviriy faoliyatidaligi muhim element paydo bo‘ladi. U endi o‘zi chizayotgan rasmiga nom beradigan bo‘ladi. Tasviriy faoliyatining yuzaga kelishi bog‘chagacha tarbiya yoshidagi bolaning tasavvur xayolini ustirishga yordam beradi.

Ammo bu yoshda xayolning dastlabki nihollarigina paydo bo'la boshlaydi, bu nihollarni diqqat-e'tibor bilan doimo parvarish qilib turish tarbiyachi va ota-onalarning vazifasidir. Bog'cha yoshidagi bolalarda ham bir xilda rivojlanmaydi. Agar kichik yoshdagi bog'cha bolalarida, asosan, tiklovchi xayol o'sgan bo'lsa, o'rta va katta yoshdagi bog'cha bolalarida xayolning ijodiy turi ham o'sa boshlagan bo'ladi. Bolaning bog'cha yoshida harakat doirasining kengayishi, bilimlarining ortishi, turli xil yangi ehtiyoj, qiziqishlarning paydo bo'lishi unda xayol jarayonini birmuncha tez sur'at bilan rivojlanishiga olib keladi. Shuning uchun bog'cha yoshidagi bolalarning xayol qilish qobiliyatlari bog'chagacha tarbiya yoshidagi bolalar xayolidan har tomonlama ustun turadi. Bog'cha yoshidagi bolalarda xayol bir xilda rivojlanmaydi. Agar kichik yoshdagi bog'cha bolalarida asosan tiklovchi xayol o'sgan bo'lsa, o'rta va katta yoshdagi bog'cha bolalarida xayolning ijodiy turi ham o'sa boshlagan bo'ladi. Bolaning bog'cha yoshida harakat doirasining kengayishi, bilimlarining ortishi, turli xil yangi ehtiyoj va qiziqishlarning paydo bo'lishi unda xayol jarayoni birmuncha tez sur'at bilan rivojlanishiga olib keladi. Shuning uchun bog'cha yoshidagi bolalarning xayol qilish qobiliyatlari bog'chagacha tarbiya yoshidagi bolalar xayolidan har tomonlama ustun turadi. Bog'cha yoshidagi bolalarning xayoli, asosan, ixtiyorsiz va tiklovchi xayol bo'lib, ularning turli-tuman faoliyatlarida o'sib boradi. Xayol jarayoni va uning vujudga kelishi bir qancha sharoitlarga bog'liqdir. Xayol har doim ma'lum bir yo'nalishga ega bo'ladi. Odatda vujudga kelgan xayol odamning o'z faoliyati davomida nimaga intilayotgani, nimani istayotgani bilan bog'liq bo'ladi. Masalan, quruvchi qurayotgan binosining qanday bo'lishini, tarbiyachi tarbiyalayotgan bolalarining kim bo'lib yetishishlarini xayolan ko'z o'ngiga keltiradi. Xayolning ana shu xususiyati, xususan, bolalarda juda yaqqol ko'rinadi. Chunonchi, bog'cha yoshidagi kichik bolalar haydovchi bo'lgilari keladi. Buni amalga oshirish qiyin, albatta, lekin bu mushkul masalani hal qilishda xayol jarayoni yordam beradi. Bola xayolan

haydovchi bo‘lib olib, stulni mashina qilib, haydab ketaveradi. Xayol xususiyatlaridan biri shundan iboratki, xayol odamning ehtiyojlari, qiziqishlari va o‘z oldiga qo‘ygan vazifalari bilan bog‘liq holda yuzaga keladi. Odamning ehtiyojlari va qiziqishlari hamma vaqt ham xayolga to‘g‘ridan to‘g‘ri ta’sir etavermaydi. Odam hamma vaqt ham istagan narsalariga erishavermaydi. Qo‘rqoq odamning xayolida hamma vaqt qo‘rqinchli narsalar gavdalanaveradi. Ayni shu paytdagi ehtiyojning ta’siri bilan odamning xayoli o‘tmishda idrok qilingan narsalardan hosil bo‘lgan tasavvurlarni ijodiy ravishda qayta ishlab, yangi obrazlar yarata boshlaydi. Xayol jarayonining o‘ziga xos xususiyatlaridan yana biri uning boy tajriba hamda bilimlarga asoslanishidir. Agar bilim yetarli darajada bo‘lmasa, xayoliy tasavvurlar hosil bo‘lmaydi. Bolalar muzeylarda bo‘lmaganligi, teatrlarga tushib tarixiy postanovkalarni ko‘rmaganligi, kinolarni hali juda kam ko‘rganligi tufayli bunday tasavvurlarni xayol qilishning uddasidan chiqolmaydilar. Xayol jarayonining o‘ziga xos xususiyatlaridan yana biri, xotira tasavvurlarini analiz va sintez qilishdir. Xayol uchun material bo‘ladigan tasavvurlar xayol yaratib berayotgan obrazlarga ko‘pincha to‘liq holda kirmasdan, balki qisman kiradi. So‘ngra xayolning sintez, qilish faoliyati ro‘y beradi. Bunda muayyan tasavvurlardan ajratib olingan elementlarni qo‘shish va bir turkum qilish jarayoni ro‘y beradi. Mana shunday sintez qilish faoliyatida yangi tasavvur xayol tasavvuri vujudga keladi. Yozuvchilar adabiyotidagi badiiy obrazlarni yaratayotganlarida xayolning analiz va sintez qilish xususiyatidan foydalanadilar. Ular o‘z asarlaridagi qahramonlarning tiplarini bir qancha ayrim taassurotlardan vujudga keltiradilar. Qahramonning xarakteri shu qahramon mansub bo‘lgan ijtimoiy guruhdagi turli odamlarning qiyofalaridan olingan bir qancha xususiyatlardan bunyod bo‘ladi. Biroq shu narsa diqqatga sazovorki, agar bog‘cha yoshidagi bolalarda xayol qilish qobiliyati bo‘lmaganda edi, ularning o‘yinlari ham xilma-xil bo‘lmas edi. Demak, bolalarning xayol qilish qobiliyatlari ularni turli xil o‘yinlar o‘ynashga undasa, o‘z navbatida o‘yin ularning xayolini o‘stiradi.

Bog'cha yoshidagi bolalarning xayoli mashg'ulotlarda ham o'sib boradi. Masalan, bolalar loy o'ynashni, ya'ni loydan turli narsalar yasashni, shu jumladan, plastilindan ham, qumdan turli narsalar qurishni, rasm chizishni yaxshi ko'radilar. Bu mashg'ulotlar, ayniqsa, rasm chizish mashg'uloti bolalar xayolini o'stirishga juda katta ta'sir ko'rsatadi. Kichik yoshdagi bog'cha bolalarida hali ijodiy xayolning yo'qligi ularning rasm chizishlarida yaqqol ko'rinadi. Masalan, kichik yoshdagi bog'cha bolalarining chizgan rasmlari hamma vaqt ro'zg'or mavzularidan nariga o'tmaydi. Chunki, bu yoshdagi bolalar har kuni ko'rib turadigan narsalari haqidagina xayol qila oladilar. O'rta va xususan, katta guruh bolalarining rasm chizishlarida ijodiy xayolning yuzaga kela boshlagani aniq ko'rinadi. Ular rasm chizishda faqatgina uy ro'zg'or mavzulari bilan cheklanib qolmay, uzoq o'tmish va kelajakdagi narsalarga oid rasmlar ham chizadilar. Bu yoshdagi bolalar o'z o'yinlarida va chizgan chizmalarida katta odamlarning turli-tuman faoliyatlarini mustaqil tasvirlashga intiladilar. Bunday paytda ular faqat xayoliy tasavvur etish yoki taqlid qilish bilan cheklanib qolmay, balki o'zlari ijodiy ravishda yangiliklar ham qo'shib boradilar. Masalan, ular mazmunli o'yin o'ynaganlarida yangi yangi rollarni o'ylab chiqaradilar "poyezd" yoki "vokzal" o'yinida poyezdda yoki vokzalda xizmat qiluvchi kishilardan tashqari yo'lovchilarni vokzalga olib keluvchi transport, ya'ni taksi haydovchi rollarini qo'shadilar. Katta yoshdagi bog'cha bolalari o'zlarining rasmlarida xayoliy obrazlarni hatto orzularini aks ettiradilar. Shuning uchun ular ko'pincha erkin mavzuda; o'zlarini qiziqtirgan va ayni chog'dagi ehtiyojlari bilan bog'liq bo'lgan narsalar haqida rasm chizadilar. Ana shunday erkin mavzuda rasm chizish jarayonida bolalarning ijodiy xayol qilish qobiliyatlari o'sib boradi. Bog'cha yoshidagi bolalar xayolining rivojlanishiga turli xil hikoya va ertaklar ham ta'sir ko'rsatadi. Xalq turli qiziqarli, ibratli va ta'limiy ertaklar ijod etishda bog'cha yoshidagi bolalarni ham unutmagan. O'zbek xalqining og'zaki adabiyotida yosh bolalarga tushunarli, sodda til bilan yaratilgan ertaklar mavjud.

Bulardan tashqari, rus va boshqa xalqlarning tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilingan ertaklar ham ko‘pdir. Bog‘cha yoshidagi bolalar uchun yaratilgan ertaklarning ko‘pi antropomorfizm xarakteriga egadir. Buning ma’nosi shuki, ertaklarning qahramonlari odamlarga o‘xshab “gapiradigan” hayvonlardan iboratdir. Bolalar bunday ertaklarni juda yoqtiradilar va har doim maroq bilan tinglaydilar. Bog‘cha yoshidagi bolalar hayvonlar haqidagi turli ertaklarni eshitganlarida ularda shu ertaklardagi obrazlarga nisbatan ma’lum munosabat yuzaga keladi. Masalan, doim yovuzlik qiladigan bo‘ri obrazini, haddan tashqari ayyor tulki obrazlarini bolalar sevmaydilar. Ularga qo‘rqoq quyon, xo‘roz, g‘oz, echki, beozor hayvonlarning obrazlari yoqadi. Turli ertaklar bolalarning xayollariga to‘g‘ridan to‘g‘ri ta’sir etadi. Ular o‘z xayol kuchlarini ishga solib, eshitayotgan yoki eshitgan ertaklaridagi turli obrazlarning qiyofasiga kiradilar. Boshqacha qilib aytganda, eshitgan ertaklari ular o‘yinining mazmuniga ham ta’sir etadi. Bolalar uchun chiqarilgan turli ertaklarning tarbiyaviy ahamiyatini nazarda tutib, pedagog-tarbiyachilar bolalarga ertak aytib berish va o‘qib berishga alohida e’tibor bilan qarashlari lozim. Shunday qilib, xayol bog‘cha yoshdagi bolalarning taraqqiy etishlarida katta o‘rinni egallaydi. Shuning uchun ham bog‘cha yoshi davrida bolaning xayoli yetarli o‘sgan bo‘lishi kerak. Chunki maktabdagi o‘qish jarayonining birinchi kunidan boshlab bolalarda xayol qilish qobiliyati, xususan tinglash qobiliyati yaxshi o‘sgan bo‘lishi talab qilinadi.

V BOB. SHAXSNING HISSIY-IRODAVIY HOLATLARI

5.1. His-tuyg‘ular. His-tuyg‘ularning nerv fizialogik asoslari

Kishilar idrok qilayotgan, ko‘rayotgan, eshitayotgan, bajara-yotgan, o‘ylayotgan, orzu qiladigan narsalarga befarq bo‘lmaydilar. Bir xil predmetlar, shaxslar, harakatlar, voqealar bizni quvontiradi, boshqalari xafa qiladi, yana boshqalari g‘azab, nafratimizni uyg‘otadi. Biz xavf ostida qolganimizda qo‘rquvni his qilamiz, dushman ustidan g‘alaba qozonish yoki qiyinchilikni yengish zavq uyg‘otadi. Odamlarning o‘zi bilayotgan va bajarayotgan narsaga munosabatini boshdan kechirishi his tuyg‘ular yoki emotsiyalar deyiladi. His-tuyg‘ularning manbayi biz idrok qiladigan, ish ko‘radigan predmetlar va hodisalarning xususiyatlari vujudga keltiradigan ehtiyojlar, intilishlar, istaklardir. Bizning faoliyatimizni mehnat, o‘qish, o‘yin uning muvaffaqiyati va mag‘lubiyatini ham his tuyg‘ular uyg‘otadi. Hissiyot voqealikning aks ettirilishidir. Odam ayni bir paytda tirik organizm va jamiyat a‘zosi bo‘lishi bilan birga, o‘z miyasida alohida shaxs sifatida, ayrim obyektlar bilan qiladigan obyektiv munosabatlarni aks ettiradi. Odam miyasida olamning aks ettirishni ana shunday o‘ziga xos tomoni hissiyot sohasi yoki inson shaxsining emotsional tomoni hisoblanadi. Hissiyot odam miyasida uning real munosabatlarining, ya’ni ehtiyojlar subyektining uning uchun ahamiyatli bo‘lgan obyektlar bilan bo‘lgan munosabatlarning aks ettirilishidir. “Hissiyot” tushunchasini faqat tirik mavjudotlar miyasida ularning ehtiyojlarini qondiradigan va qondirishga qarshilik qiladigan obyektlarga bo‘lgan munosabatlarni aks ettirish haqida gap ketganda qo‘llash mumkin. Belgilari, xususan, yaqqol namoyon bo‘ladigan hissiyotlarning ichdan kechirishdan iborat bo‘lgan ruhiy jarayon sodir bo‘lishining konkret shakligina emotsiya deb ataladi. Masalan, vatanparvarlik, muhabbat, javobgarlik hissini emotsiya deb bo‘lmaydi. Tuyg‘ular inson hayotining ajralmas va juda muhim tarkibiy qismidir. Ko‘pchilik ularning hayotidagi rolini e’tiborsiz qoldiradi yoki shunchaki hisobga olmaydi. Ammo hissiyotlar

munosabatlarni yaxshilashga yordam beradi. Ishda his-tuyg'ularga o'rin yo'q deb hisoblaydigan menejerlar juda noto'g'ri ish qilishadi. Ammo hissiyotlar nima? Ushbu maqolada biz ushbu savolga javob beramiz. Tuyg'ular bu atrof-muhitning o'zgarishiga javoban paydo bo'ladigan o'rta davomiylik tajribasi ichki dunyo va nima sodir bo'layotganiga subyektiv bahodir. Ular ta'sirlar va kayfiyatlardan farq qiladi. Hissiyotlarning funksiyalari. Signal. Gap shundaki, ular bizga ba'zi narsalarga bo'lgan munosabatimizni boshqa odamlarga yetkazishga yordam beradi, biz ularga o'z kayfiyatimizni yetkazishimiz va suhbatdoshlar bilan mustahkam munosabatlar o'rnatishimiz mumkin. Bu shuni anglatadiki, hissiyotlar ko'pincha bizni muayyan harakatga undaydi yoki aksincha, bizni undan qaytaradi. Birinchi holda his-tuyg'u stenik deb ataladi, ikkinchisida esa astenik. Va siz his-tuyg'ularning ma'lum bir sinfga qo'rquv, g'azab, quvonch, qayg'u tegishliligiga emas, balki ushbu holat tufayli yuzaga kelgan o'ziga xos harakatlarga qarashingiz kerak. Reflektiv. Tuyg'ular ma'lumot va atrofdagi haqiqatni qayta ishlash vositasidir. Psixologiyada psixikaning aks ettirish kabi xususiyati mavjud. Bu shuni anglatadiki, dunyoda va o'zimizda sodir bo'layotgan hamma narsa, psixikada iz qoldiradi. Bu yerda his-tuyg'ular asosiy rol o'ynaydi. Rag'batlantirish. Bu funktsiyaning mohiyati shundaki, his-tuyg'ular biz harakat qiladigan yo'nalishni belgilaydi. Bu nuqta tartibga solish funksiyasiga yaqin, faqat rag'batlantirish funksiyasi biz o'z oldimizga qo'ygan maqsadlarni belgilaydi. Ya'ni ular sizni orzu sari harakat qilishga undaydi. Mustahkamlash. Bundan tashqari, ma'lum darajada, bu funktsiya tartibga solish bilan kesishadi. Tuyg'ular nima yaxshi va nima yomon ekanligini ko'rsatadigan belgidir. Hissiy jihatdan kuchli ma'lumotlarning qismlari yaxshiroq eslab qolinadi. Shunday qilib, evolyutsiya mexanizmi tartibga solingan. Shuning uchun maktab yoki universitet darsligini o'rganish juda qiyin. Kuchaytiruvchi funktsiya ham quyidagicha ifodalanadi: biz qandaydir harakat qildik. Agar buni qilish bizga yoqqan bo'lsa, uni takrorlashga harakat qilamiz. Agar sizga yoqmasa, undan qochishga

harakat qiling. Aynan shu funksiya har xil turdagi bogʻliqliklar koʻrinishida yon taʼsirga ega. Erkak ichadi va unga yoqadi. Shubhasiz, u buni tez-tez qilishni xohlaydi. Va his-tuygʻular ragʻbatlantiruvchi funksiyaga ega boʻlganligi sababli, nima uchun odam bunga dosh bera olmasligi va baribir boshqa ichkariga kirishishi aniq boʻladi. Va hatto odam spirtli ichimliklarni yoqtirmasa ham, uni tark etish qiyin, chunki refleks shakllangan. Va uning shakllanishiga ijobiy his-tuygʻular taʼsir qiladi. Kommutatsiya funksiyasi. Va bu funksiya boshqa tilda iroda kuchi deb ataladi. Yaʼni, his-tuygʻularning vazifasi ham qaysi harakat muhimroq va ustuvor ekanligini aniqlashdir. Mexanizm asosan ong-sizdir. Ammo agar siz iroda kuchini rivojlantirsangiz, ustuvorliklarni belgilash yanada ongli jarayonga aylanadi. Qoʻrquv odamni yomon his qiladigan muammolardan qochish yoʻlini topish uchun kerak. Agres-siya oʻljani taʼqib qilish, ammo mavhum, nishon shaklida va uni yoʻq qilish uchun zarurdir. Yoki potensial tahdid soladigan mavjudotni yoʻq qiling. Bularning barchasi moslashish mexanizmlari. Va umuman olganda, qoʻrquv gʻazab chambarchas bogʻliq. Koʻpincha ular qoʻr-quvdan gʻazablanishadi, garchi har doim boʻlmasa ham. Tuygʻularning tashqi koʻrinishi ogʻzaki va ogʻzaki boʻlmaganlarga boʻlinadi. Birin-chisi, insonning oʻzi nimani his qilayotganini yoki ishora qilganini aytadi. Umuman olganda, his-tuygʻularning ogʻzaki tashqi ifodasi nutqning semantik qismi bilan bevosita bogʻliqdir. Ogʻzaki boʻlmagan bu unga bogʻliq boʻlmagan juda koʻp turli tomonlar. Bu koʻrinishlar koʻplab belgilarni oʻz ichiga oladi, masalan: imo-ishoralar, yuz ifodalari, nafas olish, yurak urishi, intonatsiya. Koʻproq toʻliq roʻyxat his-tuygʻularga quyidagilar kiradi: hayajon, xavfsizlik, tashvish, minnatdorchilik, farovonlik, qoʻrquv, gʻazab, ayb, buyuklik, kuch, hayrat, takabburlik, ochlik, magʻrurlik, qaygʻu, ishonch, burch, qadr-qimmat, tashnalik, achinish, gʻamxoʻrlik, hasad, qiziqish, goʻzallik, dangasalik, sevgi, qasos, umid, takabburlik, noziklik, nafrat, dushmanlik, noaniqlik, norozilik, xafagarchilik, yolgʻizlik, ehtiyotkorlik, masʼuliyat, jirkanish, jirkanish, vatanparvarlik, qaygʻu, kutish, nafrat,

e'tiborsizlik, fidoyilik, shahvat, quvonch, umidsizlik, tavba, chalakshlik, hasad, zerikish, shahvoniylik, bema'nilik, rahm shafqat, mulk, shubha, xotirjamlik, adolat, qo'rquv, uyat, tashvish, umidsizlik, hurmat, ajablanish, qoniqish, charchash, yo'qotish hissi, shuhratparastlik. Hammasi bo'lib 75 ta nom mavjud. Ba'zi ismlar his-tuyg'ulardan ko'ra chegaraviy holatlardir, boshqalari esa bir nechta sinonimlarni o'z ichiga oladi. Tuyg'ular ro'yxatini tuzayotganda, unga hissiyotlar bo'lmagan ruhiy hodisalarni kiritmaslikka harakat qilish kerak. Misol uchun, oldingi ro'yxatda ochlik va chanqoqlik tanadagi oziq-ovqat va suv yetishmasligi bilan birga keladigan subyektiv hislardir. Bu hislar oshqozon, halqum va shunga o'xshash retseptorlarning signallari natijasida yuzaga keladi. Ular vaziyatni kognitiv baholash bilan bog'liq emas va hissiyotlar emas. Shu munosabat bilan nafaqat his-tuyg'ularni, balki his-tuyg'ularni ham sanab o'tish mantiqiy bo'lishi mumkin. Keling, oldingi ro'yxatdagi vaziyatni kognitiv baholash bilan bog'liq bo'lmagan va shuning uchun hissiyotlar bo'lmagan so'zlarni yozamiz: ochlik, tashnalik, shahvat, shahvoniylik, charchoq.

5.2. Bolalarda agressivlik holatlari

Bolalar tajovuzkorligining namoyon bo'lishining asosiy sabablari tengdoshlarning e'tiborini jalb qilish istagi istalgan natijaga erishish istagi; asosiy bo'lishga intilish; himoya va qasos; o'zining ustunligini ta'kidlash uchun boshqasining qadr-qimmatini buzish istagi. Bolalarda, kattalarda bo'lgani kabi, tajovuzning namoyon bo'lishining ikki shakli mavjud. Buzg'unchiliksiz tajovuzkorlik va buzg'unchilik. Birinchisi, ma'ruzani qondirish, maqsadga erishish va moslashish qobiliyati mexanizmi. Bu bolani atrofdagi dunyoda raqobatlashishga, uning huquqlari va manfaatlarini himoya qilishga undaydi va bilim va o'ziga ishonish qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ikkinchisi nafaqat yovuz va dushmanlik xatti-harakati, balki zarar yetkazish, undan zavqlanish istagi. Ushbu xatti-harakatlarning natijasi odatda nizolar, shaxsiy xususiyat sifatida tajovuzkorlikning shaklla-

nishi va bolaning moslashuvchan qobiliyatining pasayishi hisoblanadi. Bolalar tajovuzni erta yoshdan boshlab his qila boshlaydilar va uni boshqarishga harakat qilishadi. Biroq, ba'zi bolalarda, ehtimol, biologik dasturlashtirilgan va hayotning birinchi kunlaridan boshlab o'zini namoyon qiladi: uning eng oddiy ifodasi g'azab va g'azab reaksiyalaridir. Genetik jihatdan agressivlik Y xromosomalari bilan bog'liq: olimlar, ayniqsa, ba'zi genetik aberatsiyalarda bunday qo'shimcha xromosomaga ega bo'lgan o'g'il bolalarga xos ekanligini aniqladilar. Bolalarning tajovuzkor xatti-harakatlarini qo'zg'atadigan psixologik xususiyatlar orasida odatda quyidagilar mavjud: aql va muloqot qobiliyatining yetarli darajada rivojlanmaganligi o'z-o'zini boshqarish darajasining pasayishi, o'yin faoliyatining rivojlanmaganligi, o'z-o'zini hurmat qilishni kamaytirish tengdoshlar bilan munosabatlardagi buzilishlar. Shuni ta'kidlash kerakki, aksariyat hollarda maktabgacha yoshdagi bolalarning ayniqsa, juda yosh bolalarning tajovuzkor harakatlari buzg'unchi instrumental yoki reaktiv xarakterga ega. Agressiv xatti-harakatlarning namoyon bo'lishi ko'pincha o'z manfaatlarini himoya qilish va ularning ustunligini himoya qilish holatlarida, tajovuz ma'lum bir maqsadga erishish vositasi sifatida ishlatilganda kuzatiladi. Va bolalar kerakli natijaga erishgandan so'ng maksimal darajada qoniqishadi bu – tengdoshlarning e'tiborini jalb qiladimi yoki jozibali o'yinchoq bo'ladimi – shundan so'ng tajovuzkor harakatlar to'xtaydi. I.A. Furmanov bolalarning tajovuzkor xatti-harakatlarini ikki shaklga ajratadi:

A) Ijtimoiylashgan.

Bolalar odatda ruhiy kasalliklarga ega emaslar, ular xulq-atvorni tartibga solishning past axloqiy va ixtiyoriy darajasiga ega, axloqiy beqarorlik, ijtimoiy me'yorlarga e'tibor bermaslik, o'zini tuta olmaslik. Ular odatda tajovuzni e'tiborni jalb qilish uchun ishlatadilar, o'zlari-ning tajovuzkor his-tuyg'ularini juda aniq ifoda etadilar qichqiriq, baland ovoz bilan qasam ichish, narsalarni tarqatish. Ushbu xatti-harakatlar boshqalardan hissiy javob olishga qaratilgan yoki tengdosh-

lar bilan aloqa qilish istagini aks ettiradi. Hamkorlarning e'tiborini jalb qilgan holda, ular tinchlanib, o'zlarining qo'zg'atuvchi harakatlarini to'xtatadilar. Agressiya beixtiyor, o'z o'zidan paydo bo'ladi, dushmanlik harakatlari tezda do'stona harakatlar bilan almashtiriladi va tengdoshlariga qarshi hujumlar ular bilan hamkorlik qilishga tayyor. Yigitlar odatda jismoniy tajovuzdan foydalanadilar, to'g'ridan to'g'ri yoki bilvosita, harakatlar vaziyat jihatidan farq qiladi, eng yorqin his-tuyg'ular harakatlar paytida kuzatiladi va tezda yo'q bo'lib ketadi. Bunday maktabgacha yoshdagi bolalar tengdoshlar guruhida juda past maqomga ega – ular e'tiborga olinmaydi, jiddiy qabul qilinmaydi yoki ulardan qochishadi. Tengdoshlar ularga beradigan eng ajoyib xususiyat ular hamma narsaga aralashadilar, qichqiradilar, yuguradilar, hamma narsani buzadilar va hamma narsaga aralashadilar". Xulq-atvor giperkinetik sindromning namoyon bo'lishiga o'xshaydi, faqat ko'proq maqsadli va tajovuzkor.

B) Ijtimoiylashtirilmagan.

Bolalar odatda salbiy hissiy holatlarga tashvish, qo'rquv, disforiya ega bo'lgan ba'zi ruhiy kasalliklardan epilepsiya, shizofreniya, miyaning organik shikastlanishi aziyat chekishadi. Salbiy his-tuyg'ular va ularga hamroh bo'lgan dushmanlik o'z-o'zidan paydo bo'lishi mumkin yoki ular travmatik yoki stressli vaziyatga reaksiya bo'lishi mumkin. Bunday bolalarning shaxsiy xususiyatlari yuqori tashvish, hissiy stress, qo'zg'alish va impulsiv xatti-harakatlarga moyillikdir. Tashqi tomondan, bu ko'pincha to'g'ridan to'g'ri og'zaki va jismoniy tajovuz bilan namoyon bo'ladi. Bu bolalar tengdoshlari bilan hamkorlik qilishga intilmaydilar, ko'pincha o'zlari o'z harakatlarining sabablarini aniq tushuntira olmaydilar. Odatda, tajovuzkor harakatlar bilan ular shunchaki to'plangan hissiy stressni yengillashtiradi yoki boshqalarga muammo tug'dirishdan zavqlanadi. Bolalar va o'spirinlarning tajovuzkorligi xususiyatlari:

1. Bu o‘z-o‘zini rad etish “hodisasining bir turi, chunki bunday harakatlar qon aloqalarini uzishga qaratilgan inson mavjudligining hayotiy asosi.

2. Hamma tajovuzkor bolalar disfunkcional oilalarda tarbiyalanmaydi, aksincha, ularning ko‘plari juda boy va g‘amxo‘r ota-onalarga ega.

3. Agressiya ko‘pincha haqiqiy sababsiz paydo bo‘ladi.

Kattalarning eng katta va eng keng tarqalgan xatolaridan biri hatto mutaxassislar asosan o‘qituvchilar bu bolalar tajovuzkorligining har qanday namoyon bo‘lishini bostirish istagi. Aksariyat kattalar tajovuzni zo‘ravonlik bilan aniqlaydilar va ularni patologiya deb tasniflab, dushmanlik namoyishlari bilan o‘yinlar va xayollarni taqiqlashga harakat qiladilar. Buning uchun muntazam ravishda jazolanadigan bolalar ham bunday fikrlar, his-tuyg‘ular va xatti-harakatlarni xavfli va yoki noloyiq deb hisoblay boshlaydilar va ularni sekinlashtiradilar, bostiradilar va barcha noxush oqibatlariga olib keladi. Ba’zi sabablarga ko‘ra, aksariyat o‘qituvchilar tajovuzkor namoyonlarni bostirish guruhda, sinfda do‘stona va muvozanatli muhitni o‘rnatishga olib keladi deb hisoblashadi. Afsuski, bu nafaqat mutlaqo noto‘g‘ri, balki hatto xavfli: bostirilgan tajovuz yo‘qolmaydi, balki bolaning ong-sizligida to‘planadi. Bir kun go‘zal emas, u g‘azablangan portlash shaklida chiqib ketadi va odatda begunoh odamlarga o‘tadi. Shu bilan birga, bolalarning tajovuzkorligi kattalar va tengdoshlarda qarshi tajovuzni keltirib chiqaradi va shafqatsiz sikl shakllanadi, undan mutaxassislar yordamisiz ishtirokchilar ko‘pincha chiqolmaydilar. Men ko‘plab o‘qituvchilarning g‘azablangan hayqiriqlarini oldindan bilaman. Xo‘sh, ularga bir birlarini behuda urish uchun berish kerakmi? Men javob beraman azizlar, nega bunday ibtidoiy dixotomiya bosish yoki eritish kerak. Ota-onalarga kelsak, ko‘pincha jim turish, shovqin qilmaslik va sakramaslik talablari bolaga g‘amxo‘rlik qilishni emas, balki faqat o‘z muammolarini aks ettiradi: charchoq, asabiy-lashish va xavotirning kuchayishi, bu bolalar gamasi va notinchlik

ta'siri ostida kuchayadi. Va bunday hollarda, ota-onasi buvisi, o'qituvchisi buni avval o'zi uchun halol tan olishi yaxshiroqdir.

Puritan tarbiyasi bolalarning tajovuzning ruxsat etilgan namoyon bo'lishi va yo'l qo'yilmasligi o'rtasidagi zarur chegarani belgilashni to'xtatishiga aniqrog'i, o'rganmaslikka olib keladi. Ehtimol, har birimiz bolaligimizda qayg'uli, ammo foydali tajribaga ega edik, bu yerda biz tengdoshlarimizdan birini juda qattiq urdik, ko'pincha "zarur o'zini himoya qilish" chegaralaridan oshib ketamiz. Keyin ota-onalar va boshqa kattalarning reaksiyasi va o'zlarining qilmishlaridan qo'rqishlari bizning rivojlanishimizga qimmatli hissa qo'shdi va kelajakda ularning tajovuz kuchini o'lchashni o'rgatdi. Bolalarning tajovuzkorligini shakllantirish dastlabki yillarda bolaning hayoti butunlay ota-onalarga, ayniqsa, onaga aynan bog'liq u unga ovqat, himoya beradi, xizmat qiladi, sevgi va mehr hissi bilan isitadi. Bu davrda, boshqalarga qaraganda, u ota-onalarning e'tiborini va xatti-harakatlarini ma'qullashni izlaydi. Agressivlikning namoyon bo'lishi e'tiborni jalb qilish mexanizmlaridan biri va ularning maqsadlariga erishish usulidir. Shuning uchun, tajovuzkorlikning birinchi namoyon bo'lishi bolada hayotining uchinchi oyida allaqachon ko'rinadi: u qo'llari bilan uradi, oyoqlarini taqillatadi, qo'lida bo'lgan har qanday narsalarni ushlaydi. Ushbu faoliyat faqat instrumental bo'lib, istalgan narsaga erishish vositasi bo'lib, diqqatni jalb qilish va yoqimsiz, xalaqit beradigan narsadan xalos bo'lish imkoniyati sifatida ishlaydi. Ko'p narsa kattalarning reaksiyasiga bog'liq ular darhol o'z farzandlarining barcha talablarini ayniqsa, bezovta qiluvchi va o'ziga ishonmaydigan onalar va buvilar bajara oladilar yoki unga e'tibor bermasliklari mumkin. Qizig'i shundaki, bu ikkala yo'l ham bitta natijaga olib keladi – bola juda tajovuzkor bo'lib o'sadi. Agressivlikni tarbiyalashning birinchi variant haddan tashqari ehtiyotkor ota-onalar. Agressiya yordamida doimiy ravishda kerakli natijaga erishib, bola tajovuzkor xatti-harakatlar stereotipini rivojlantiradi. Uning xohish istaklarini bajarishda ozgina kechikish bilan u baqira boshlaydi, oyoqlarini qoqib,

ogʻzaki, ifodali va ehtimol, jismoniy tajovuzning boshqa shakllarini namoyon qiladi. Bunday xatti-harakatlar birinchi navbatda uyda shakllanadi, keyin u jamoat muhitiga bolalar bogʻchasiga, hovliga, yozgi uyga va hokazolarga oʻtkaziladi. Egosentrizm, histeroid va hayajonli xususiyatlar allaqachon oʻsib chiqqan mavjudotning xarakterida aniq koʻrinadi. Agressivlikni tarbiyalashning ikkinchi varianti: ota-onalar bolani hissiy jihatdan rad etishadi, unga beparvo yoki salbiy munosabatda boʻlishadi oʻgʻil bolalarga onaning eʼtiborining etishmasligi ayniqsa taʼsir qiladi. Bu tajovuzni keltirib chiqaradigan qoʻrquvni keltirib chiqaradi. Kasallikning koʻplab hikoyalari shuni koʻrsatadiki, juda erta yoshdagi tajovuzkor bolalarning aksariyati turli sabablarga koʻra onalaridan uzoq vaqt ajralib qolishgan. Bunday hollarda tajovuzkorlikning paydo boʻlishi, bu bolaga qandaydir hissiy tushkunlik ehtimolini keltirib chiqarishi va onani yoki boshqa yaqinlarini unga eʼtibor berishga majbur qilishi bilan izohlanadi. Onaning rad etishi yoki undan ajralishi bilan rivojlanishning muqobil varianti hamma narsaga boʻysunishga tayyor boʻlgan yopiq, juda xavotirli, tashabbuskor boʻlmagan bola. Biroq, bu nisbatan kam uchraydigan ekstremal variantlar: bolalarning tajovuzkorligining aksariyati bir xil natijaga olib keladigan bu ikki qarama-qarshilik oʻrtasida rivojlanadi. Uning ehtiyojlari qondirilmaydigan vaziyatga tushib qolgan bola kattalar singari unga salbiy his-tuygʻular bilan munosabatda boʻladi, temperament va psixologik xususiyatlarga qarab, bu gʻazab, qoʻrquv va tashvish boʻlishi mumkin. Psixologik qulaylikni tiklash uchun u yana kattalar singari faqat ikkita yoʻlga ega: voqealar bilan kurashish va vaziyatni kerakli yoʻnalishda oʻzgartirish, noqulay vaziyatga qaramay, hissiy muvozanatni tiklash asosan psixologik himoya mexanizmlari yordamida: repressiya, bostirish, rad etish va boshqalar. Bunday holda, salbiy his-tuygʻular shaxsiy ongsiz ravishda kanalizatsiya qilinadi, u yerda ular hozircha toʻplanadi. Ayni paytda, kichikintoylarda psixologik himoyaning boshqariladigan mexanizmlari hali shakllanmagan, shuning uchun u odatda vaziyatni oʻzgartirishga

intiladi va ko‘pincha tajovuz yordamida. Ammo ertami-kechmi tajovuzkorlikning namoyon bo‘lishi ota-onalarning ta’sirchan tabassumlarini keltirib chiqarishni to‘xtatadi va tobora norozilikka, hatto jazoga olib keladi va bu bolada tashvish va qo‘rquv hissini tug‘diradi. U aybdorlik majmuasini ishlab chiqadi, keyinchalik u qisman vijdon tuyg‘usiga aylanadi va axloqiy me’yorlarga ega bo‘lib, uning ijtimoiylashishi va atrof-muhitga moslashishiga yordam beradi. Bundan tashqari, ushbu kompleks ayb, vijdon va axloq o‘sgan bolaga butun hayoti davomida hamroh bo‘ladi, tabiiy ravishda o‘zgaradi va rivojlanadi. Ota-onalarning roziligini olish uchun bola o‘z tajovuzkorligini nazorat qilishni o‘rganadi va dastlab bunga boshqalarning reaksiyalari va uning qo‘rquvi bilan belgilanadigan tashqi nazorat orqali erishiladi. Xavotir odatda ikki xil: bu jazodan qo‘rqish va xafa qilish, ota-onalarni bezovta qilish va shu sababli ularning qo‘llab-quvvatlashidan mahrum bo‘lish qo‘rquvi. Oddiy rivojlanish bilan ijtimoiy normalar va taqiqlar tizimi asta-sekin ichkilashtiriladi, inson ruhiyatining bir qismiga aylanadi, har biri 3 tadan. Freyd-bu Super Ego shakllanishi va nazorat ichki bo‘ladi. Keyin xatti-harakatlarning aksariyati, shu jumladan tajovuzkorlikning namoyon bo‘lishi, vijdon va yoki aybdorlik hissi bilan, turli xil shaxslar orasida turli xil nisbatlarda tartibga solinadi. Ko‘p odamlar uchun, ayniqsa tabiatda tajovuzkor bo‘lganlar, turli sabablarga ko‘ra ichki nazorat muhim emas va tashqi nazorat hayot uchun yetakchi bo‘lib qolmoqda. Keyin o‘spirin va kattalar, agar u qonunlar va ijtimoiy talablarga bo‘ysunsa, vijdon buyrug‘i bilan emas, balki jazodan qo‘rqish yoki moddiy va ma’naviy yo‘qotish xavfi tufayli. Shuning uchun, qo‘rquvning pasayishi kuchning zaiflashishi, tartibsizlik, olomon ichida bo‘lish va ichki nazorat vijdon yo‘q bo‘lsa, odam o‘zi yoki olomon yoki bu olomonni boshqaradigan har qanday narsani qilishga imkon beradi. Va bizning yosh futbol va xokkey muxlislarimizning sevimli jamoalarining muvaffaqiyatsiz chiqishlaridan keyin ularning xatti-harakatlariga hayron bo‘lishning hojati yo‘q. Bolalar va o‘spirinlarda

ichki nazoratni rivojlantirish identifikatsiya jarayoni muhim shaxs sifatida harakat qilish istagi yordamida amalga oshiriladi.

Erta yoshda, bu ota onalarning xatti-harakatlariga taqlid qilishdir axir, ota-onalarning xatti-harakatlariga taqlid qilib, biz o‘z xatti-harakatlarimizni tasdiqlashga intilamiz. Va ota-onalarning hukmidan keyin xatolarni tuzatish orqali biz yana ota-onalarning roziligini olamiz. To‘g‘ri, bu yerda bitta qiyinchilik bor. Suhbatlarda, o‘yinlarda va hokazolarda bolalar kattalarning xatti-harakatlarini namunali deb hisoblab, nusxalashga harakat qilishadi, ammo ota-onalarning o‘zlari o‘zlarining xatti-harakatlarida hamma narsani yoqtirmaydilar. Bundan tashqari, kattalar har doim ham o‘zlarining xatti-harakatlarining nomaqbul shakllarini bilishmaydi, lekin ular buni tashqi tomondan ko‘rganlarida, ular darhol zo‘riqishadi va juda zo‘ravonlik bilan munosabatda bo‘lishadi. Farzandlarimizda biz o‘zimizga yoqmaydigan xususiyatlarni eng yaxshi ko‘rmaymiz. Odatdagidek, ota-onalarning xatti-harakatlarini sinchkovlik bilan nusxa ko‘chiradigan va buning uchun norozi so‘zlarni yoki hatto jazo tahdidlarini oladigan baxtsiz bolalar azob chekishadi. Ko‘p hollarda bolalarning tajovuzkorligi mutlaqo tabiiy narsa. Muammo bolalar bog‘chasining o‘zida emas agressivlik tashqi bezovta qiluvchi omillarga reaksiya sifatida, aksincha uni ifoda etish usullari. Agressiya nima? “Agressivlik” so‘zi lotincha “aggression” hujumdan kelib chiqqan. Ichida bunday holda, tajovuzning ta‘rifini faol ifoda shakli sifatida olaylik: odamga zarar yetkazish orqali o‘zini namoyon qiladigan g‘azab hissi. Agressiya bu hissiyot va har qanday tuyg‘u tana ifodasiga ega muayyan mushak guruhlari taranglashadi. Masalan, tajovuzkorlik bilan u taranglashadi butun tanasi va qo‘llari mushtlarga siqiladi. Bizning tanamiz hujumga safarbar qilinadi. Bunday keskinlik, ayniqsa, halokatli bolaning tanasi, bu turli xil somatik kasalliklarga olib kelishi mumkin kasalliklar. Shuning uchun bolaga munosabat bildirish imkoniyatini berish juda muhimdir, uning g‘azabi maqbul shaklda. Aslida, har qanday salbiy xatti-harakatlar bola yordam so‘rab yig‘laydi. Bolalar, kattalar singari,

tinch o'tira olmaydi stul va ularni bezovta qiladigan narsalar haqida gapiring. Ular shunchaki so'zlarni bilishmaydi, chunki ularning yordami bilan ular o'zlarining fikrlari va his-tuyg'ularini tasvirlashlari mumkin edi. Shuning uchun ular o'yinlarda o'z tajribalarini yo'qotadilar yoki bizga qandaydir tarzda ko'rsatadilar harakatlar. Bu bolaning xatti-harakatlarining buzilishida namoyon bo'ladi. Bolalar tajovuzining sabablari. Bolalarda tajovuzning sabablari juda boshqacha bo'lishi mumkin:

1. Bolalarda tajovuzning paydo bo'lishida oilada tarbiya katta rol o'ynaydi, bundan tashqari, bola hayotining birinchi kunlaridan boshlab. Shuningdek, tajovuzkorlarning paydo bo'lishi ba'zi somatik kasalliklar fazilatlariga yordam beradi miya, intellektual va aqliy turli xil buzilishlar rivojlanish. Ko'pincha bola psixologik tufayli tajovuzkor bo'ladi u hal qila olmaydigan muammolar. Qo'rquv va ishonchsizlik hissi atrofdagi dunyo. Hayotning birinchi yiliga kelib bola shakllanadi, yoki atrofdagi dunyo va odamlarga bo'lgan asosiy ishonch hissi, hissiyot xavfsizlik yoki ishonchsizlik, qo'rquv va tashvish. Agar bola salbiy bo'lsa, odamlar bilan munosabatlar tajribasi, yoki onam qo'rquvni boshdan kechirdi va xavotirda edi. Shuning uchun uning kelajagi uchun hali u yerda bo'lmagan chaqaloq "men" va "men emasman"ga bo'linish bir xil his-tuyg'ular bilan to'ldiriladi va uning birinchi tajribasi boshqalar bilan o'zaro munosabatlar unga bu yerda unchalik emasligini aytadi xavfsiz, shuning uchun u o'zini himoya qila boshlaydi. Bunday tajovuzkor portlashlar bolalar juda kutilmagan va tushunarsiz ko'rinadi.

2. Salbiy o'z-o'zini anglash men yomonman va o'zimni yomon kabi tutaman. Lekin yetakchilik o'zlarini yomon his qilishadi, bunday bolalar hatto yumshoq tanqidlariga ham juda og'riqli munosabatda bo'lishadi. U ularga "siz yomonsiz" kabi tuyuladi. Bunga qarshi vositalardan biri bu xabar. Siz buni qilganingizda meni o'ldirasiz emas, balki menga deyishingiz kerak buni qilganingizda juda yomon siz to'sqinlik qilyapsiz emas, balki bilasizmi, barcha bolalar shovqin

qilganingizda yomon.” Shaxsga emas, balki o‘ziga xos narsaga munosabat bildirish harakat va bolaga buni tushunishga yordam bering.

3. Charchoq. Haddan tashqari qo‘zg‘alishga moyil bo‘lgan, muvozanatsiz bolalar nerv jarayonlari ko‘pincha o‘z-o‘zidan bardosh bera olmaydi. Ular bundan ham ko‘proq charchashadi va bu buzilish bilan tugaydi. Agar bola haddan tashqari qo‘zg‘alishga moyil, barcha ochiq o‘yinlarni to‘xtating. Issiq dush va kunduzgi dam olish, ayniqsa, yozda foydali.

4. Ijtimoiy ta’lim kattalar, kino qahramonlari va boshqalar. Bola bilan yomon munosabatda bo‘lganlar ushbu xulq-atvor modelini takrorlashlari mumkin. Menga qanday munosabatda bo‘lishgan bo‘lsa, men boshqalarga shunday munosabatda bo‘laman. Agar bola yashagan bo‘lsa ular tez-tez janjallashgan oilada ular bir-birlariga baqirishdi, keyin u ko‘pchilik, allaqachon boshqa muhitda xuddi shunday qiladi. Agar bola tez-tez aksiyalarni tomosha qilsa, u mavjud bo‘lmagan hamma narsani mag‘lub etuvchi Supermenning misolini o‘rganadi. Bu yerda ota-onalar uchun ikkita narsani hisobga olish muhimdir: 1) birinchidan, taqiqlar va chegaralarni to‘g‘ri belgilashni o‘rganish muhimdir; 2) ikkinchidan, har qanday bolaning asosiy ehtiyoji ekanligini unutmaslik kerak uni sevish va qadrlashni his qilish zarurati.

5. E’tiborni talab qilish. Kam e’tibor beradigan bolalar ota-onalarning sevgisiga ega bo‘lmaganlar, bu farovonlikda oilalar sodir bo‘ladi, go‘yo ular oh, shunday emasmi? Meni sezyapsizmi? Xo‘sh, men sizga emas men o‘zimni unutishga ruxsat beraman!” Ular uchun har qanday e’tibor belgisi hatto salbiy ham muhimdir.

6. Hokimiyatga chanqoqlikning namoyon bo‘lishi Hujum qilish orqali omon qolishni o‘rgangan bolalar hamma uchun va barcha qoidalarni buzgan holda, ular to‘satdan bu juda yoqimli ekanligini tushunishadi asosiy kuchli hamma sizga itoat qilganda va hamma qo‘rqsa.

7. Shuningdek, tajovuzning paydo bo'lishiga quyidagilar ta'sir qiladi:

- onaning negativligi (uning begonalashishi, befarqligi, doimiy tanqidi);

- befarq munosabat, bolaning tajovuzkor namoyon bo'lishiga e'tibor bermaslik;

- boshqa bolalar va kattalarga nisbatan munosabat aslida tajovuzkorlikni rag'batlantirish, xatti-harakatlar;

- intizomiy harakatlarning jiddiyligi, jismoniy jazo va psixologik bosim.

5.3. Iroda. Maktabgacha yoshda hissiy-irodaviy holatlar

Iroda deganda insonning xatti-harakatlarini ongli ravishda tartibga solish tushuniladi va maqsadga erishishda qiyinchiliklarni yengish qobiliyatida ifodalangan faoliyat. Ixtiyoriy harakat ongli ravishda maqsadga muvofiqlik bilan umumlashtiriladi shaxsning faoliyatning ma'lum bir natijasiga yo'naltirilganligi. Birinchi bosqich ixtiyoriy harakat o'zini shakllantirishda ifodalangan tashabbus bilan bog'liq maqsadlar va ta'sirga qarshi turish qobiliyatida namoyon bo'ladigan mustaqillik. Qat'iylik motivlar kurashi va qaror qabul qilish bosqichini tavsiflaydi. Ijro bosqichida maqsadlarga erishishda to'siqlarni yengib o'tish o'z kuchlarini safarbar qilishni o'z ichiga olgan ongli ixtiyoriy harakat.

Kichkina bola hali ham o'z his-tuyg'ularini qanday boshqarishni bilmaydi va atrofdagilardan xijolat bo'lmay, ularni ochiqchasiga ifoda etadi. Ammo ko'pincha ota-onalar hech birimiz jamiyatda shakllangan xulq-atvor ko'nikmalariga ega emasligimizni unutishadi va bolaga bunday yo'l tutish mumkin emasligini xotirjam tushuntirish o'rniga, unga tanbeh berishadi, baqirishadi, jazolashadi. Ammo bundan hech qanday ta'sir yo'q: bola nima uchun baqirishga ruxsat berilmasligini tushunmaydi, lekin ota onalar tushunishadi. Maktabgacha yoshdagi bolalarning hissiy sohasi balog'atga yetmaganlik bilan tavsiflanadi,

shuning uchun har xil vaziyatlarda ular o'z-o'zini hurmat qilish, norozilik, xavotirlik darajasining pasayishi natijasida yuzaga keladigan yetarlicha emotsional reaksiyalarni, xulq-atvor buzilishlarini boshdan kechirishlari mumkin. Garchi g'azab va g'azablanish hissiyotlari odamning oddiy reaksiyasi bo'lsa-da, bolalar uchun salbiy his-tuyg'ularni to'g'ri ifoda etishni o'rganish qiyin. Uzoq vaqt davomida norozilik, g'azab, tushkunlik holatida bo'lgan bola hissiy noqulaylik, stressni boshdan kechiradi va bu aqliy va jismoniy salomatlikka juda zararlidir. Ijobiy harakatlar orqali bolalarni salbiy holatini kamaytirish, minish, taqillatish, qasrlarni kublardan qurish, vayron qilish, "o'tinni kesish" chizish, qum va suv bilan o'ynash, asosiy hissiyotlarni o'ynaydigan psixogimnastika eskizlari orqali: quvonch, ajablanib, g'azab, qayg'u, qo'rquv. Har xil his-tuyg'ularni o'rganish jarayonida bolalar ularni boshqarishni o'rganadilar, muloqotdagi to'siqlarni yengadilar, boshqalarni va o'zlarini yaxshiroq tushunishni boshlaydilar va psixo-emotsional stressdan xalos bo'ladilar. Bolalarning hissiy sohasini o'rganish doirasida bir qator diagnostik tadqiqotlar o'tkazildi, natijada maktabgacha yoshdagi katta yoshdagi bolalarning hissiy sohasini rivojlantirishning bosqichma-bosqich algoritmi ishlab chiqildi va quyidagicha taqdim etildi. Maktabgacha yoshdagi bolalik davrida his-tuyg'ularning xususiyatlari bola faoliyatining umumiy xarakterining o'zgarishi va uning tashqi dunyo bilan munosabatlarining murakkablashishi natijasida o'zini namoyon qiladi. Bolaning jismoniy va nutqining rivojlanishi hissiy sohadagi o'zgarishlar bilan birga keladi. Uning dunyoga qarashlari va boshqalar bilan munosabatlari o'zgarmoqda. Bolaning his-tuyg'ularini tan olish va nazorat qilish qobiliyati xatti-harakatni tushunishi bilan ortadi, masalan, "yomon" va "yaxshi" xatti-harakatlar haqida kattalarning fikri muhim bo'lgan sohalarda. Kattalar bolalardan nimani kutishlari haqida yaxshi tasavvurga ega bo'lishlari kerak, aks holda bolaning yosh xususiyatlarini hisobga olmaydigan noto'g'ri baholashlar bo'ladi. Kattalarning bolaga ideal munosabati bolaning shaxsiyatini hissiy rivojlanishi va shakl-

lanishiga bosqichma-bosqich moslashishdir. Uch yoshga kelib bolaning hissiy rivojlanishi shunday darajaga yetadiki, u o'zini namunali tuta oladi. Bolalarning "yaxshi" xulq-atvorga qodirligi, bu har doim ham shunday bo'ladi degani emas. Bolalarda ko'z yoshlari, tantrums va qichqiriqlar ko'rinishidagi norozilikning namoyon bo'lishi kam uchraydi. Garchi yoshi ulug'lar kichiklarnikidek jahldor bo'lmasa-da, ularda o'zini his qilish, mustaqillikka intilish kuchli. Agar to'rt yoshli bola janjalda nutq yordamida bahslashsa, u isteriyaga tushishi shart emas. Ammo agar kattalar bolaning savoliga javob bermasa. Agar to'rt yoshli bola juda charchagan yoki stressli kunni o'tkazgan bo'lsa, uning xatti-harakati kichikroq bolaga o'xshab ketadi. Bu kattalar uchun signaldir, hozirda bolaga chidash uchun juda ko'p narsa to'plangan. Unga mehr, tasalli va bir muncha vaqt yoshroqdek harakat qilish imkoniyati kerak. Maktabgacha yoshdagi bolaning his-tuyg'ulari ixtiyoriydir. Ular tezda yonib ketadi, yorqin talaffuz qilinadi va tezda chiqib ketadi. Qo'pol o'yin-kulgi ko'pincha ko'z yoshlar bilan almashtiriladi. Erta va maktabgacha yoshdagi bolaning butun hayoti uning his-tuyg'ulariga bo'ysunadi. U hali ham his-tuyg'ularini nazorat qila olmaydi. Shuning uchun bolalar kattalarga qaraganda kayfiyat o'zgarishiga ko'proq moyil. Ularni xursand qilish oson, lekin xafa qilish yoki xafa qilish osonroq, chunki ular o'zlarini deyarli bilishmaydi va o'zlarini qanday boshqarishni bilishmaydi. Shuning uchun ular g'ayrioddiy qisqa vaqt ichida his tuyg'ular va hayajonlarning butun gamutini boshdan kechirishlari mumkin. Kulgi bilan yerga dumalab tushgan bola birdan yig'lab yuborishi yoki umidsizlikka tushishi mumkin va bir daqiqadan so'ng ko'zlari hali nam bo'lib, yana yuqumli kulish mumkin.

Bolalarning bunday xatti-harakati mutlaqo normaldir. Bundan tashqari, ularning yaxshi va yomon kunlari bor. Bola bugun xotirjam va o'ychan bo'lishi mumkin yoki injiq va xirillashi mumkin va ertasi kuni jonli va quvnoq. Ba'zan uning yomon kayfiyatini charchoq, bog'chadagi qayg'u, bezovtalik, akasini hasad qilish va hokazolar bilan izohlashimiz

mumkin. Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, uning uzoq muddatli yomon kayfiyati biron-bir muayyan vaziyat tufayli tashvishlanishdan kelib chiqadi va biz bolaga undan xalos bo'lish uchun qo'limizdan kelganicha harakat qilsak ham, ko'pincha chaqaloqning his-tuyg'ulari butunlay hayratda qolishi mumkin. Agar yomon kayfiyat uzoq vaqt davom etmasa masalan, bir necha kun va hech qanday chegarani kesib o'tmasa, tashvishlanishga hojat yo'q. Ammo agar bola juda uzoq vaqt davomida tushkun kayfiyatda bo'lsa, yoki keskin va kutilmagan o'zgarishlar yuz bersa, psixologning maslahati zarur. Ammo aksariyat hollarda bolaning kayfiyati o'zgarishiga juda katta ahamiyat bermaslik yaxshiroqdir, bu unga o'z-o'zidan hissiy barqarorlikni topishga imkon beradi. Bolaning kayfiyati ko'p jihatdan kattalar va tengdoshlar bilan munosabatlarga bog'liq. Agar kattalar bolaga e'tiborli bo'lsa, uni shaxs sifatida hurmat qiling, shunda u hissiy farovonlikni boshdan kechiradi. Bolaning ijobiy fazilatlari, boshqa odamlarga nisbatan xayrixoh munosabati namoyon bo'ladi va mustahkamlanadi. Agar kattalar bolaga qayg'u keltirsa, u keskin norozilik tuyg'usini boshdan kechiradi, o'z navbatida, atrofdagi odamlarga, o'yinchoqlariga salbiy munosabatni o'tkazadi. Maktabgacha yoshdagi bolaning hissiy sohasining rivojlanishi bilan subyektiv munosabatni tajriba obyektidan ajratish asta-sekin sodir bo'ladi. Bolaning his-tuyg'ulari, his-tuyg'ularining rivojlanishi muayyan ijtimoiy vaziyatlar bilan bog'liq. Odatiy vaziyatni buzish, rejimni o'zgartirish, bolaning turmush tarzi affektiv reaksiyalarning paydo bo'lishiga, shuningdek, qo'rquvga olib kelishi mumkin. Inqiroz davrida bolaning yangi ehtiyojlarini qoniqtirmaslik bostirish umidsizlik holatini keltirib chiqarishi mumkin. Ko'ngilsizlik tajovuz g'azab, dushmanga hujum qilish istagi yoki depressiya passiv holat sifatida namoyon bo'ladi. Taxminan 4-5 yoshda bolada burch tuyg'usi shakllana boshlaydi. Axloqiy ong bu tuyg'uning asosi bo'lib, bolaning o'ziga qo'yiladigan talablarni tushunishiga hissa qo'shadi, u o'z harakatlari va atrofdagi tengdoshlari va kattalarning harakatlari bilan bog'liq. Eng yorqin burch hissi 6-7 yoshli bolalarda namoyon bo'ladi. Qiziqishning

jadali rivojlanishi ajablanishning rivojlanishiga, kashfiyot quvonchiga yordam beradi. Estetik tuyg'ular ham bolaning o'z badiiy va ijodiy faoliyati bilan bog'liq holda keyingi rivojlanishini oladi. Maktabgacha yoshdagi bolaning hissiy rivojlanishining asosiy nuqtalari: hissiyotlarni ifodalashning ijtimoiy shakllarini rivojlantirish; burch tuyg'usi shakllanadi, estetik, intellektual va axloqiy tuyg'ular yanada rivojlanadi; nutqni rivojlantirish tufayli his-tuyg'ular ongli bo'ladi; his-tuyg'ular bolaning umumiy holati, uning ruhiy va jismoniy farovonligi ko'rsatkichidir. Ontogenezning turli bosqichlarida hissiy rivojlanishdagi farqlarni aniq tushunish uchun ularning qiyosiy xususiyatlarini ko'rib chiqishimiz mumkin. Muloqot bolaning hissiy sohasini rivojlantirish omili sifatida. Muloqot bolaning umumiy aqliy rivojlanishining eng muhim omillaridan biridir. Muloqot, har qanday faoliyat kabi obyektivdir. Aloqa faoliyatining subyeksi, shuningdek, obyeksi boshqa shaxs, birgalikdagi faoliyatda sherikdir. Maktabgacha yoshdagi bola hissiy mavjudotdir: his-tuyg'ular uning hayotining barcha jabhalarida hukmronlik qiladi va ularga o'ziga xos rang beradi. U ifodaga to'la uning his tuyg'ulari tez va yorqin tarzda alangalanadi. Olti yoki yetti yoshli bola, albatta, qanday qilib o'zini tutishni biladi va qo'rquv, tajovuz va ko'z yoshlarini yashirishi mumkin. Ammo bu juda zarur bo'lgan hollarda sodir bo'ladi. Bola tajribasining eng kuchli va eng muhim manbayi uning boshqa odamlar, kattalar va bolalar bilan bo'lgan munosabatlaridir. Boshqa odamlardan ijobiy his-tuyg'ularga bo'lgan ehtiyoj bolaning xatti-harakatlarini belgilaydi. Bu ehtiyoj murakkab ko'p qirrali his-tuyg'ularni keltirib chiqaradi: sevgi, rashk, hamdardlik, hasad va boshqalar. Yaqin kattalar bolani yaxshi ko'rsa, unga yaxshi munosabatda bo'lsa, uning huquqlarini tan olsa va unga doimo e'tibor qaratssa, u hissiy farovonlikni tuyg'uni boshdan kechiradi. Bunday sharoitda quvnoq, jismoniy va aqliy jihatdan faol bola rivojlanadi. Hissiy farovonlik bolaning shaxsiyatining normal rivojlanishiga, unda ijobiy fazilatlarining rivojlanishiga, boshqa odamlarga xayrixoh munosabatda bo'lishiga yordam beradi. Oilada o'zaro sevgi sharoitida bola

o‘zini-o‘zi sevishni o‘rgana boshlaydi. Yaqin kishilarga, ayniqsa, ota-onaga, aka-uka, opa-singillar, bobo buvilarga mehr-muhabbat tuyg‘usi bolani psixologik jihatdan sog‘lom shaxs sifatida shakllantiradi. Agar olti yoshli bolaning his tuyg‘ularining o‘ziga xos xususiyatlarini baholasak, shuni aytish kerakki, bu yoshda u kattalar va tengdoshlar bilan kundalik muloqotda bo‘lgan turli xil tajribalardan himoyalanganmagan. Uning kuni hissiyotlarga to‘la. Bir kun yuksak quvonch, sharmandali hasad, qo‘rquv, umidsizlik, boshqasini nozik tushunish va butunlay begonalashishni o‘z ichiga oladi. Olti yoshli bola hissiyotlar asiridir. Har bir voqea uchun hayot tajribalar. Hissiyotlar bolaning shaxsiyatini shakllantiradi. Tuyg‘ular uni charchatadi. Charchagach, u tushunishni to‘xtatadi, qoidalarga rioya qilishni to‘xtatadi, o‘sha yaxshi bola yoki qiz, u bo‘lishi mumkin bo‘lgan yaxshi bola bo‘lishni to‘xtatadi. U o‘z his tuyg‘ularidan tanaffusga muhtoj. Tuyg‘ular va his tuyg‘ularning barcha harakatchanligi bilan olti yoshli bola “aql idrok”ning ortishi bilan ajralib turadi. Bu bolaning aqliy rivojlanishi bilan bog‘liq. U allaqachon xatti-harakatlarini tartibga sola oladi. Shu bilan birga, mulohaza yuritish qobiliyati ma’naviy fazilatlarni rivojlantirishga emas, balki ulardan o‘ziga xos dividendlar boshqalarning hayrati va maqtoviga ega bo‘lish uchun ularni namoyish etishga olib kelishi mumkin. Olti yosh bu bola o‘zini boshqa odamlar orasida anglay boshlagan, u xatti-harakatni tanlashda davom etadigan pozitsiyani tanlagan yoshdir. Bu pozitsiyani yaxshi his-tuyg‘ular, o‘zini shunday tutish kerakligini tushunish va boshqacha emas, vijdon va burch hissi bilan qurish mumkin. Lekin mavqeni xudbinlik, shaxsiy manfaat va hisob-kitob bilan ham qurish mumkin. Olti yoshli bola ko‘rinadigan darajada sodda, tajribasiz, o‘z-o‘zidan emas. Ha, uning tajribasi kam, his-tuyg‘ulari aqldan oldinda. Ammo shu bilan birga, u allaqachon kattalarga nisbatan qanday yashash va nimaga amal qilish kerakligini tushunish uchun ma’lum bir pozitsiyani egallagan. Bolaning odamlarga, hayotga ichki munosabati, eng avvalo, uni tarbiyalagan kattalarning ta’siri natijasidir.

VI BOB. SHAXSNING INDIVIDUAL-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

6.1. Temperament haqida umumiy tushuncha. Temperament haqida Gipokart nazaryasi

Temperament bu – odamning xulq-atvori va javobining dinamik xususiyatlaridan iborat bo‘lgan individual xususiyat. Har bir insonning shaxsiyati faqat o‘ziga xos psixologik xususiyatlar va o‘ziga xos xususiyatlarning kombinatsiyasiga ega bo‘lib, uning individualligini shakllantiradi, insonning o‘ziga xosligini, uning boshqa odamlardan farqini tashkil qiladi. Individuallik temperament, xarakter, odatlar, o‘zgaruvchan qiziqishlar, qobiliyatlar, faoliyatning individual uslubi va boshqalarda namoyon bo‘ladi. Temperamentning namoyon bo‘lishining uchta sohasi mavjud: umumiy faoliyat, vosita sohasining xususiyatlari va hissiyot xususiyatlari. Umumiy faoliyat insonning atrof-muhit bilan jismoniy va ijtimoiy o‘zaro ta’sirining intensivligi va hajmi bilan belgilanadi. Ushbu parametrga ko‘ra, odam inert, passiv, xotirjam, tashabbuskor, faol, tezkor bo‘lishi mumkin. Motor sohasida temperamentning namoyon bo‘lishi umumiy faoliyatning o‘ziga xos ifodasi sifatida qaralishi mumkin. Bularga tezlik, ritm va umumiy harakatlar kiradi. Shunday qilib, temperament bu – shaxsning aqliy faoliyatining dinamik xususiyatlari, ya’ni aqliy jarayonlar va holatlarning ushbu faoliyatini tashkil etuvchi temp, tezlik, intensivlik jihatidan o‘ziga xos xususiyati. Temperament, uning turlari haqidagi ta’limotlar uzoq tarixga ega. Temperament har doim tananing fiziologik xususiyatlari bilan bog‘liq edi. Temperament ta’limotining ushbu fiziologik tarmog‘i qadimgi davrga borib taqaladi. Gumoral nazariya. Gipokrat miloddan avvalgi V asr o‘sha davrning fiziologik tushunchalariga asoslanib temperamentning to‘rt turini tasvirlab bergan. Inson tanasida to‘rtta asosiy suyuqlik yoki “sharbat” mavjud deb ishonilgan: qon, shilimshiq, sariq va qora safro. Har bir odamda ma’lum nisbatlarda aralashib, ular uning temperamentini tashkil qiladi.

Ammo vaqt o'tishi bilan tanasida qon, sariq safro va boshqalar ustun bo'lgan odamda qanday ruhiy xususiyatlar bo'lishi kerakligi to'g'risida xulosalar paydo bo'ldi. Birinchi bunday urinish qadimgi shifokor Galenga tegishli miloddan avvalgi II asr. U "krasis" suyuqlik nisbati haqidagi gumoral g'oyalarga asoslangan temperamentlarning birinchi batafsil tasnifini berdi. Uyg'onish davrida anatomiya va fiziologiyaning rivojlanishi temperament turlarini tushuntirishga yangi yo'nalish berdi. Ular tobora ko'proq tana tuzilishining xususiyatlari bilan bog'lana boshladilar. Ko'p o'tmay, XVIII asrning oxirida I. Kant tomonidan to'rtta temperamentning psixologik portretlari berilgan. U ularni ikki guruhga ajratdi. U sanguine va melankolik tuyg'ularni hissiyot temperamentlari, xolerik va flegmatik esa harakat temperamentlari deb bilgan. Keyinchalik temperamentning kantian tavsiflari ko'plab manbalarda takrorlangan. Tana tuzilishidagi farqlarga e'tibor qaratgan antropologlar va ruhiy kasalliklarga moyillikdagi individual farqlarni ta'kidlagan psixiatrlar ta'siri ostida XIX–XX asrlarning boshlarida fizika va temperament xususiyatlari o'rtasida bog'liqlik mavjud degan tushuncha shakllandi. Konstitutsiyaviy nazariya. Inson tanasining tuzilishi va uning aqliy xususiyatlari o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlashga qaratilgan eng mashhur tipologiyalardan biri uning fe'l-atvori nemis psixiatr E. Kretschmerga tegishli. U antropometrik o'lchovlar yordamida to'rtta konstitutsiyaviy tana turini aniqladi.

1. Leptosomatik (yunon. – mo'rt tanasi) Leptosomatiklarning tor yelkalari, cho'zilgan yuzi, uzun ingichka oyoqlari bor. Nititosomatiya atamasidan ko'ra ko'proq yurish astenik atamasini oldi, bu leptosomal fizikaning haddan tashqari darajasini ifodalaydi.

2. Piknik (yunon. – qalin, zich). Pikniklarga katta to'liqlik, qorin, dumaloq bosh va kichik, qattiq bo'yin bo'lgan odamlar kiradi.

3. Atletik (yunon. – kurash, jang). Sportchilar kuchli mushaklari, keng yelkalari bilan ajralib turadi. Ular Leonardo da Vinchi odamining klassik tasviridan chiqib ketganga o'xshaydi.

4. Displastik (yunon. – yomon shakllangan). Displastikalar, go‘yo ularning tabiati shaklsiz noto‘g‘ri tana tuzilishiga ega.

E. Kretschmer ularga mos keladigan temperament turlarini aniq-ladi. Shizotimiklar astenik fizikaga ega. Ularning nomidan ko‘rinib turibdiki, shizofreniya kasalligiga moyilligi bor. Shizotimikiautestik, ya‘ni o‘zlariga botirilgan, yopiq, atrof-muhitga yomon moslashgan. Ularning regid xarakteridagi munosabat haddan tashqari mavhumlikka moyilligini ko‘rsatadi. Shizofreniya Siklotimiklar asosan katta fizikaga ega. Ular temperament jihatidan Shizotimiklarning kontrastidir. Ular ochiqko‘ngil, dunyoga Real qarashadi, kayfiyatida keskin o‘zga-rishlarga ega manik depressiv psixoz Ixotimika ular Atletik fizika bilan ajralib turadi, epilepsiyaga moyil. Ular ozgina taassurot qoldiradilar, mayda-chuyda narsalarga yopishib oladilar, cheklangan imo-ishoralariga ega epillepsiya. Keyinchalik AQShda V. Sheldonning tempe-rament tushunchasi (1940) mashhurlikka erishdi. Sheldonning qarash-lari asosida tana tuzilishi uning vazifasi bo‘lgan temperamentni belgi-laydi degan taxmin yotadi. Sheldon samatotip tushunchasiga keldi, u uchta parametr: endomorfizm visserotonik faol, quvnoq, ichki organ-larning ustun rivojlanishi, ortiqcha yog‘ to‘qimalari bilan zaif sumkali fizika, mezomorfizm somatotonik kombinatsiyasini o‘rganish orqali aniqlanadi. Qattiq, baquvvat, aqliy jihatdan barqaror, mushak to‘qima-larining rivojlanishi, kuchli kuchli tana, ektomorfizm kuchli sereb-rotonik yengil qo‘zg‘aluvchanlik. Nozik, rivojlangan NS, mo‘rt fizika, zaif mushaklar, uzun qo‘llar va oyoqlar. V. Sheldonning fikricha, har bir inson jismoniy va ruhiy xususiyatlarning uchta nomlangan guruhiga ega. Odamlar o‘rtasidagi farqlar ushbu guruhlarga tegishli ba‘zi xususiyatlarning ustunligi bilan belgilanadi. I.P. Pavlov NSning uchta asosiy xususiyatini aniqladi: qo‘zg‘aluvchan va inhibitiv jara-yonlarning kuchi, muvozanati va harakatchanligi. Sanguine tempera-menti asab tizimining kuchli, muvozanatli, tezkor turiga mos keladi; flegmatik temperament kuchli muvozanatli sekin tur xolerik tempe-rament asab tizimining kuchli muvozanatsiz tez turi; melankolik tem-

perament asab tizimining zaif turi. Soddaligi va tashqi uygʻunligiga qaramay, Pavlovning tasnifi chuqur ichki qarama-qarshiliklarni yashirdi. Teplov va Nebilitsin tadqiqotlari shuni koʻrsatadiki, NS xususiyatlarining tuzilishi temperamentning neyrodinamik oʻlchovlari sifatida ilgari tasavvur qilinganidan ancha murakkab va bu tizimlarning asosiy kombinatsiyalari soni va ularning xususiyatlari ancha koʻp. B.M. Teplov va V.D. Nebylitsin Pavlovning soʻzlariga koʻra asab tizimining xususiyatlarini batafsil oʻrganib chiqib, ular yana bir nechta xususiyatlarni asabiy jarayonlarning “dinamikasi” va “lability”ni aniqladilar. “Dinamizm” ijobiy va salbiy shartli reflekslar va differentsiatsiyalarning shakllanish tezligi bilan tavsiflanadi. “Labillik” asab jarayonining paydo boʻlishi va toʻxtashi tezligi bilan tavsiflanadi. Temperament xususiyatlari. Volf Solomonovich Merlin hissiy qoʻzgʻaluvchanlik turli xil hissiy holatlarning paydo boʻlish tezligi; Hissiyot. Barqarorlik vaqt, hozirgi vaqtda qaysi hissiy holat odamda davom etadi uzoq muddatli. Tuygʻu kuchlari tuygʻu qanchalik kuchli inson tarkibi; Diqqatning qoʻzgʻaluvchanligi biror narsaga eʼtiborni jalb qilish tezligi; Faoliyat inson qiyinchiliklarni yengish uchun qilgan ixtiyoriy harakat darajasi; Reaktivlik reaksiyaning paydo boʻlish tezligi; Qattiqlik oʻzgarmaslik, asoslilik, stereotip. Qarshilik organizmlarining qarshiligi. Shartlar. Ekstraversiya psixikaning tashqi tomonga burilishi. Introversiya psixikaning oʻziga, ichkariga burilishi. Aqliy harakatlar tezligi-aqliy jarayonlarning tezligi fikrlash, idrok etish tasavvur sezgirlik menimchi kuchning stimuliga sezgirlik. Ushbu xususiyatlar oqim bilan oʻzgarishi mumkin. Odamlarning hayoti, lekin ularning nisbati har doim bir xil boʻlib qoladi ushbu hodisa deyiladi oʻzgarmas. Merlin va Pichletskiy. Temperament xususiyatlarining oʻziga xos xususiyatlari. Bass, Plumin, Rusalov

- 1) irsiyat, temp xususiyatlarining tugʻma tabiati;
- 2) erta yigiruv;
- 3) St. temp. bu odamlarda ham, hayvonlarda ham oʻzini namoyon qiladi;

- 4) oqimdagi og‘zaki so‘zlarni anglatadi. Odamlar hayoti;
- 5) ularning biologik bilan bog‘liqligi. stmi chel va st-mi NS;
- 6) odamlarning maqsadi va mazmuniga deyarli bog‘liq emas;
- 7) xulq-atvor va harakatlarning ko‘plab sohalarida psixomotor SF – da: nutq, yurish, harakat, yuz ifodalari; Intel-oh SF: SK-st va fikrlashning moslashuvchanligi, kashfiyot, yodlashning SK-sti; communi SF: SK-st aloqa uning intensivligi; hissiyot SF: hissiyotlarning paydo bo‘lishi, omon qolish davomiyligi va h.

Temperamentni faoliyat talablariga moslashtirish usullari. Har bir faoliyat inson ruhiyatiga va uning dinamik xususiyatlariga ma‘lum talablarni qo‘yganligi sababli, barcha faoliyat turlari uchun ideal bo‘lgan temperament yo‘q. Mehnat va o‘qishda temperamentning roli shundan iboratki, yoqimsiz vaziyat, hissiy omillar, pedagogik ta’sirlar natijasida yuzaga keladigan turli xil ruhiy holatlar faoliyat ta’siri unga bog‘liq. Neyropsik stress darajasini belgilaydigan turli omillarning ta’siri temperamentga bog‘liq, masalan, faoliyatni baholash, faoliyatni nazorat qilishni kutish, ish tezligini tezlashtirish, intizomiy ta’sirlar va boshqalar. Gippokrat va Galenga ko‘ra temperament nazariyasi. Gippokrat davrida inson tanasida uning holatiga ta’sir qiluvchi asosiy suyuqliklar sharbatlar nisbatini aks ettirish uchun krasis tushunchasi ishlatilgan boshqa yunon. qadimgi Rim shifokorlari “temperament” tushunchasidan foydalanganlar. Inson xulq-atvorini tartibga soluvchi kimyoviy tizimlar o‘rtasidagi munosabatlarda barqaror individual farqlar mavjud deb taxmin qilingan, eng barqaror individual farqlar neyroxumoral tana suyuqliklari aralashmalaridagi farqlarga bog‘liq. Kimyoviy omillar nazariyalari asosan iqlim va tabiiy hodisalarni tasvirlab berdi. Shunday qilib, “havo, suv, joylar to‘g‘risida” risolasi. Gippokrat atrof-muhit omillarining inson tanasiga zararli ta’sirini va shunga mos ravishda ular yashaydigan hududga qarab turli xil “odamlar turlarini” tavsiflaydi. Barcha tanalar issiq, sovuq, nam va quruqdan iborat. Gippokrat birinchi marta to‘rtta tana sharbati haqida taxmin qildi va ulardan birining tanada ustunligi bilan odamlarni

shartli ravishda har xil turlarga ajratdi. Galen 13 ta temperamentni ajratib ko'rsatdi va Rim shifokori Aetius ularni to'rttaga yetkazdi va "an'anaviy ravishda Gippokrat deb ataladigan" temperamentlarni tasvirlab berdi. Sharbatlardagi farqlar odamlarning axloqidagi farqlarni ham tushuntiradi va birining ustunligi insonning temperamentini belgilaydi. Temperamentlar: XVII asr haykallari eskizi, qismi Grande qo'mondonligi, Charlz Lebrun tomonidan. Muayyan temperamentning aniq xususiyatlariga ega odamlar unchalik keng tarqalgan emas, ko'pincha odamlar turli xil kombinatsiyalarda aralash temperamentga ega. Ammo ma'lum xususiyatlarning ustunligi odamning temperamentini u yoki bu turga bog'lashga imkon beradi. Xolerik – tez, tezkor, impulsiv, muvozanatsiz, kayfiyatning keskin o'zgarishiga, hissiy portlashlarga moyil. Xolerik juda katta ishlashga ega. Flegmatik – sekin, bir faoliyatdan ikkinchisiga o'tish qiyin, intilishlarda va kayfiyatda barqaror va doimiy, his-tuyg'ularning namoyon bo'lishiga ziqna. Sangvinik harakatchan, jonli, muvaffaqiyatsizliklarni osonlikcha boshdan kechiradi, taassurotlarni o'zgartirishga intiladi. U qiziqqani ish samarali bo'ladi. Melankolik – o'zini tutib turadigan, himoyasiz, ta'sirchan, hatto ahamiyatsiz voqealarni doimiy ravishda boshdan kechirishga moyil, uyatchan. Gippokrat Galenning temperament nazariyasi hanuzgacha san'at, fan va adabiyotga ta'sir ko'rsatmoqda.

6.2. Bolalar temperament

Kattalarning bir-biri bilan muloqoti davomida ular har bir suhbatdoshning shaxsiy xususiyatlarini hisobga oladi. Ammo ota-onalar va ularning farzandlari o'rtasidagi o'zaro munosabatlar jarayonida ularning xususiyatlari va individualligi hisobga olinmaydi va bu ta'limning muhim nuqtasidir. Shaxsning individual xususiyatlariga xarakter, temperament turi va qobiliyatlari kiradi. Temperament tushunchasi bolaning faoliyati va xulq-atvorining hissiy va dinamik sohalarini belgilaydigan shaxsiy xususiyatlarni anglatadi. Bunday temperamentlar

mavjud: sangvinik, flegmatik, xolerik, melankolik. Har bir temperamentning barcha turlari quyidagi umumiy xususiyatlarga ega:

1. Chaqaloq shaxsiyatining tugʻma xususiyati;
2. Tugʻilishdan va erta bolalikdan namoyon boʻlishi;
3. Hayot davomida oʻzgarimasligi. Temperament oʻzini tutish uslubi va xulq-atvorini, shuningdek, chaqaloqlarda oʻrganish qobiliyatini belgilaydi.

Bola temperamentining barcha xususiyatlari uning xatti-harakati, oʻyinlari, his-tuygʻulari va kechinmalarida namoyon boʻladi. Kattalar oʻzlarining maydalangan temperamentining turini bilib, uning qobiliyatlarini rivojlantirishni toʻgʻri qurishlari, chaqaloqning energiyasini toʻgʻri yoʻnalishga yoʻnaltirishlari mumkin. Psixologlarning fikriga koʻra, “sof shakldagi” temperament deyarli yoʻq. Koʻpincha bola aralash tipga ega. Temperament hech qanday tarzda chaqaloqlarning qobiliyatiga taʼsir qilmaydi. Shaxsning bunday xossasi hissiyotlar, faollik va harakatchanlikning namoyon boʻlishida koʻrinadi.

Temperament xususiyatlari. Xolerik temperamentli bola: faol; beixtiyor, mobil, koʻpincha tajovuzkor. Bunday bolalar shovqinli va faol oʻyinlarni afzal koʻradilar, yetakchilik fazilatlarini namoyon etadilar, materialni tezda idrok etadilar va yodlaydilar, ular uchun yangi muhitga osongina moslashadilar va qiyinchilik bilan uxlab qolishadi. Xolerik odamning ota-onalari chaqaloqning energiyasini toʻgʻri yoʻnaltirishga harakat qilishlari kerak. Bunday bolani sport boʻlimiga berish juda foydali. Xolerik bolalar yopiq joylarni yoqtirmaydilar, shuning uchun tabiatda sayr qilish va toza havo ular uchun juda foydali. Melankolik temperamentli bolalar juda xavotirli, oʻzini tuta bilishadi, boshqalarga nisbatan yopiq, oqilona, shoshilmaydilar. Bunday bolalar tezda charchashadi, oʻz qobiliyatlariga ishonchlari komil emas, juda sezgir. Melankolik odamlar kattalar bilan muloqot qilishni yaxshi koʻradilar, ular osongina xafa boʻlishadi. Ota-onalar melankolik bolalarga gʻam-xoʻrlik, eʼtibor va sezgirlik koʻrsatishlari, ularning tashabbuslarini ragʻbatlantirishlari, ular bilan muloqot qilish jarayonida ehtiyot boʻlishlari

kerak. Flegmatik bolalar. Flegmatik temperamentli bola harakatsiz, xotirjam, vazmin, hissiyotsiz. Bunday bolalar tinch o'yinlarni afzal ko'radilar, uzoq vaqt davomida yangi sharoitlarga moslashadilar. Ota-onalar flegmatik odamlarni faollashtirishga, bo'sh vaqtlarini diversifikatsiya qilishga, epchillik va harakatchanlikni rivojlantirishga harakat qilishlari kerak. Sanguine chaqaloqlar. Sanguine temperamentli bolalar ochiqko'ngil, faol, chaqqon, quvnoq, yetakchilikka moyil. Ular kamdankam xafa bo'lishadi, ular ochiq o'yinlarni yaxshi ko'radilar. Sanguine odamlarda ko'pincha sabr-toqat yetishmaydi. Bunday chaqaloqlar haqiqatan ham doimiy nazoratga va kattalarning mavjudligiga muhtoj. Har xil temperament turlarining afzalliklari va kamchiliklari xolerik temperament afzalliklari: aniqlik; tashabbus; harakatchanlik; ehtiros; topqirlik; tez qaror qabul qilish qobiliyati; yangilikka intilish; tuyg'ularning namoyon bo'lishining intensivligi; kamchiliklari: shoshqaloqlik; nomutanosiblik; bezovtalik; harakatlarning keskinligi; sabrsizlik; to'g'rilik; ziddiyat; qaysarlik; qavf ishtahasi; qisqa jahl. ta'sirchanlik Sanguine temperament afzalliklari: quvnoqlik; javobgarlik; energiya; tez almashtirish, yuqori samaradorlik; qat'iyatlilik; entuziazm; kamchiliklari: boshlagan ishini oxiriga yetkazmaydi. qiziqishlarning beqarorligi; shoshilinch qarorlar; kayfiyatning beqarorligi. Flegmatik temperament afzalliklari: muvozanat; ehtiyotkorlik, qat'iyatlilik, tinchlik; ko'chirma; qiziqishlarning doimiyliigi; aniqlik; kamchiliklari; sekinlik; tuyg'ularning qashshoqligi; zerikish; sekin almashtirish; yangi muhitga yomon moslashish; melankolik temperament afzalliklari; yuqori sezuvchanlik; cheklash; xushmuomalalik; doimiylik. Kamchiliklari: teginish; uyatchanlik; zaiflik, qarorsizlik, noaniqlik, pessimistic, yangi muhitga yomon moslashish; yolg'izlikka moyillik; shubha; ko'z yoshi; qo'rquv;

Temperamentning ta'siri haqida. Bolaning temperamenti quyidagilarga ta'sir qiladi: Bolaning miyasida aqliy jarayonlarning fikrlash tezligi, diqqat va xotira. Iroda kuchi va hissiyotlar kabi psixik jarayonlarning namoyon bo'lishining yorqinligi va faolliigi; Bolaning harakat tezligi. Chaqaloqlarning xarakter xususiyatlari va xulq-atvor

reaksiyalarini shakllantirish jarayoni. Temperament turini aniqlash quyidagi usullar bilan juda oddiy: chaqaloqni kuzatish. Maxsus testlar ular mustaqil ravishda yoki mutaxassis psixolog yordamida o'tishi mumkin. Ota-onalar ruhiy jihatdan bolaligiga qaytishlari va bolasi bilan testdan o'tishlari tavsiya etiladi. Keyin temperament turini bolangiz olgan natijalar bilan solishtirishingiz kerak. Ota-onalar chaqaloq bilan to'g'ri va uyg'un munosabatlarni o'rnatishi mumkin, agar ular uning temperament turini aniqlab, uning xususiyatlarini o'rgansalar. Hech qachon chaqalog'ingizning temperamentini o'zgartirishga urinmang. Sangvinik bolani tarbiyalash: Sangvinik chaqaloqlarni tarbiyalash va rivojlantirish xususiyatlari quyidagilardan iborat:

1. Chaqaloqqa bergan va'dalaringiz bajarilishini kuzatib boring;
2. Ishning to'g'ri bajarilishiga e'tibor berish;
3. Aniqlikni tarbiyalash;
4. Doimiy va ayni paytda chaqaloq ustidan do'stona nazoratni saqlang;
5. Sangvinik shaxsda qiziqishlarning doimiyliги va barqarorligini tarbiyalash;
6. Chaqaloqni faqat munosib ravishda erishilgan muvaffaqiyatlar uchun rag'batlantirish;
7. Bolaga nisbatan talabchan bo'lish;
8. Bolaning barcha harakatlarini nazorat qilish;
9. Boshlagan ishingizni oxiriga yetkazishga o'rgatish;
10. Farzandingiz bilan iliq munosabat yarating.

Xolerik bolani tarbiyalash: Nutq tezligi, kattalar intonatsiyasining xususiyatlari chaqaloq temperamentining xususiyatlarini hisobga olgan holda tanlanishi kerak. Xuddi shu iboralar har xil temperamentli chaqaloqlarda turli xil reaksiyalarni keltirib chiqarishi mumkin. Xolerik yoki sanguine chaqaloqlar bilan muloqot qilishda tezlashtirilgan nutqni, flegmatik va melankolik bolalar bilan esa sekin va xotirjamlikni tanlash tavsiya etiladi. Muhim vaziyatlarda xolerik va melankolik bolalar bilan xotirjam ohangda muloqot qilish kerak. Kattalar e'tiborini talab

qiladigan vaziyatlarda flegmatik va sanguin chaqaloqlar bilan muloqot qilish jarayonida bolani qiziqtirish uchun nutq jonli va hissiy bo'lishi kerak. Kattalar va bolalardagi temperament turlarining farqi ziddiyatli vaziyatlarga va tushunmovchiliklarga olib keladi. Bolalar bilan muloqot qilish jarayonida ularning individualligini hurmat qilish juda muhimdir. Farzandingiz qanday temperament bilan tug'ilgan bo'lsa, uni o'zgartirishga urinmang. Farzandingizni qanday bo'lsa, shunday seving! Bolaning individualligining asosi uning tabiiy xususiyatlaridan iborat bo'lib, inson genlarining har xil birikmalari, tananing ba'zi anatomik va fiziologik xususiyatlari, miya, hissiy organlar, shuningdek, asab tizimining tipologik xususiyatlari, ya'ni yuqori asabiy faoliyat turi. Psixologiyada yuqori asabiy faoliyat turi temperamentning fiziologik asosi sifatida qaraladi. Temperament bu shaxsning o'ziga xos xususiyati uning dinamik xususiyatlari: intensivlik, sur'at tezligi, aqliy jarayonlar va holatlarning ritmi. Temperamentdagi farqlar psixikaning imkoniyatlari darajasidagi farqlar emas, balki uning namoyon bo'lish o'ziga xosligidagi farqlardir. Temperament tiplarining psixologik xususiyatlari quyidagi asosiy xususiyatlar bilan belgilanadi. Sezuvchanlik insonning har qanday ruhiy reaksiyasining paydo bo'lishi uchun zarur bo'lgan tashqi ta'sirlarning eng kichik kuchi va bu reaksiyaning paydo bo'lish tezligi yuqori sezuvchanlik. Bir odamning ehtiyojlarini qondirmaslik darajasi deyarli sezilmaydi, boshqasi esa azob-uqubatlarga sabab bo'ladi. Bunday holda, ikkinchisi yuqori sezuvchanlikka ega. Reaktivlik bir xil kuchli tashqi yoki ichki ta'sirlarga tanqidiy izoh, haqoratli so'z, tahdid, keskin va kutilmagan tovush ixtiyoriy reaksiyalar darajasi. Faoliyat bu insonning tashqi dunyoda harakat qiladigan va maqsadni amalga oshirishdagi to'siqlarni yengib o'tadigan faollik energiya darajasi. Bunga maqsadga erishishda maqsadlilik va qat'iyatlilik, uzoq muddatli ishlarga e'tibor qaratish va boshqalar kiradi. Reaktivlik va faollik nisbati bu – inson faoliyati ko'proq bog'liq bo'lgan narsa tasodifiy tashqi va ichki sharoitlar kayfiyat, ma'ruza, tasodifiy hodisalar yoki insonning maqsadi, niyatlari, intilishlari, e'tiqodlari. Reaksiya

tezligi turli aqliy reaksiyalar va jarayonlarning tezligi: harakat tezligi, topqirlik, yodlash tezligi, aql tezligi. Plastisite va uning qarama-qarshi sifati qattqlik. Bu odamning tashqi ta'sirlarga moslashuvining qulayligi va moslashuvchanligi plastiklik yoki uning xatti-harakatlarining inertligi. Ekstraversiya va uning qarama-qarshi sifati – introversiya. Insonning reaksiyalari va faoliyati asosan shu narsaga bog'liq. Shuning uchun, ekstrovert sportchi, ayniqsa keskin muhitda, o'ziga chekinishga intiladi. Hissiy qo'zg'aluvchanlik – hissiy reaksiyaning paydo bo'lishi uchun ta'sir qanchalik zaif va u qanday tezlikda sodir bo'ladi. U hissiy ta'sirchanlik, impulsivlik, hissiy harakatchanlik hissiy holatlarning o'zgarish tezligi, ularning boshlanishi va tugashi bilan ifodalanadi. Bolaning qaysi temperament turiga mansubligini uning faoliyatini, tashqi xulq-atvorini, turli ta'sirlarga bo'lgan munosabatini tahlil qilish asosida aniqlash mumkin. Bundan tashqari, bola qanchalik kichik bo'lsa, bu tasnif osonroq va ishonchli bo'ladi. Hayotning birinchi kunlarida chaqaloqlar bir-biridan sezilarli darajada farq qiladi. N.I. Kasatkinning ta'kidlashicha, chaqaloqlarda tug'ilgandan bir oygacha erta shartli reflekslarni shakllantirish bo'yicha 25 yillik ish davomida u asab tizimining bir xil xususiyatlariga ega bo'lgan ikkita bolani uchratmagan. Bolalar qanday qilib uxlab qolishlari va uyqudan uyg'onishga o'tishlarida sezilarli farqlar paydo bo'ladi. Katta yoshdagi bolalarda tipologik farqlar ayniqsa o'yinlarda, boshqa bolalar va kattalar bilan muloqotda namoyon bo'ladi. Biri doimo quvnoq, ikkinchisi sababsiz yig'lab yuboradi; biri yolg'iz o'ynay olmaydi va xohlamaydi, ikkinchisini tengdoshlariga qo'shilishga majburlash qiyin; kimdir o'z o'yinchoqlaridan bajonidil voz kechadi va kimdir hamma narsani o'zi uchun olish istagini ko'rsatadi. Bolalarning odatiy rejimni buzishga munosabati boshqacha. Kechki ovqat, uzoq vaqt uyg'onish, notanish odamlarning borligi ba'zi bolalarning xatti-harakatlarini deyarli o'zgartirmaydi va boshqalarning xatti-harakatlariga keskin ta'sir qiladi. Temperament, shuningdek, bolaning qanday quvonishi, qanday harakat qilishi yoki o'ynashi, turli hodisalarga qanday munosabatda bo'lishida

namoyon bo‘ladi. Tug‘ma tipologik xususiyatlar insonning qanday bo‘lishini aniqlamaydi: yaxshi yoki yomon, o‘zini tuta oladigan yoki ochiqko‘ngil, dangasa yoki mehnatsevar, ya’ni asabiy faoliyat turi individual xarakter xususiyatlarini ham, umuman xarakterni ham oldindan belgilamaydi, balki vaqtinchalik aloqalar tizimini dinamik stereotiplarni shakllantirish uchun turli shart-sharoitlarni ta’minlaydi, xarakterga ta’sir qiladi, uning o‘ziga xos xususiyatlarini shakllantirishga yordam beradi yoki unga qarshi turadi. Ta’lim tug‘ma xususiyatlar bilan kurashni emas, balki ularga tayanishni hisobga oladi. Sanguine bola kuchli harakatchan, muvozanatli asab tizimiga ega. Sanguine odamning xulq-atvori jonli, quvnoqligi bilan ajralib turadi. Bu jonli yuz ifodalari, quvnoq, doimiy kayfiyatli faol, ochiqko‘ngil bolalar. Ishonchli xolerik bolalardan farqli o‘laroq, bular xushomadgo‘y bolalardir. Ularning xususiyati yangi sharoitlarga oson moslashishdir. Bunday turdagi bolalar boshqa bolalar bilan osongina aloqada bo‘lishadi, har qanday vaziyatda tezda o‘rtoqlarni topadilar va ham yetakchilik qiladi, ham itoat qiladi. Bolalar qisqa vaqt ichida bolalar bog‘chalariga ko‘nikib qolishadi, u yerda o‘zlarini darhol uyda his qilishadi. Ular tezda uxlab qolishadi va osongina uyg‘onadilar, ular juda qiyinchiliksiz ochiq o‘yinlardan mashg‘ulotlarga o‘tadilar va aksincha. Sanguine bolalarning xushmuomalaligi kattalarni ularga qaratadi, shuning uchun ba’zida juda jozibali bo‘lmagan xarakterli xususiyatlar tashqi xulq-atvor shaklida yashirilishi mumkin. Faoliyat o‘zining jozibadorligini yo‘qotishi bilan uni to‘xtatishga intiladi, boshqasiga o‘tadi.

Men magistralni, shoxlarni, bir nechta barglarni chizdim va u zerikarli bo‘lib qoldi: “Yetarli, men paroxodni chizaman”. Bunday vaziyatlarning barchasida, boshlangan ish yaxshi natija bilan yakunlanishini ta’minlash kerak, masalan, birinchisi tugagunga qadar ikkinchi chizishni boshlashga yo‘l qo‘ymaslik kerak. Bolalar faoliyatini to‘xtatib qo‘ymaslik, chalg‘itmaslik uchun ma’qullovchi rag‘batlardan ham foydalanish kerak. Ehtiyotsiz bajarilgan ishni yana qilishni taklif qilish foydalidir. Faoliyatning tez-tez o‘zgarishiga yo‘l qo‘ymaslik kerak. Hamma

narsani o'z zimmasiga olish va hech narsaga erishmaslik odati xarakterning mulkiga aylanishi mumkin. Qo'zg'aluvchan tipdagi bola – xolerik kuchli, harakatchan, ammo muvozanatsiz asab tizimiga ega bo'lib, qo'zg'alish jarayoni inhibitsion jarayonidan ustundir. Ushbu turdagi bolalarda ifodali yuz ifodalari, jirkanch imo-ishoralar, tez baland ovozda gapirish, har qanday noqulayliklarga zo'ravon reaksiyalar, taqiqlar mavjud. Tajribalar juda kuchli, aniq u yig'lamaydi ba'zida u isterika bilan uradi, u shunchaki kulmaydi ko'z yoshlari bilan kuladi. U juda impulsiv, hatto maktabgacha yoshdagi bolaga xos bo'lganidan ham ko'proq. Bunday turdagi bolalar tez-tez kayfiyat o'zgarishiga moyil. Xolerik bolalar ochiq o'yinlar va mashg'ulotlarni yaxshi ko'radilar, ularda siz o'zingizni isbotlay olasiz, o'yinda asosiy rolni o'ynashga intilasiz, tengdoshlarini tashkil qilasiz, ularni boshqarasiz, kattalarni boshqarishga harakat qilasiz. O'zini tutish kerak bo'lgan vaziyatlar ularda norozilik tuyg'usini keltirib chiqaradi. Jamoada ular haddan tashqari harakatchan, shovqinli, impulsiv, tez jahldor, tajovuzkor, belgilangan qoidalariga deyarli bo'ysunmaydilar, o'yinchoqlar, o'yin qoidalariga zid keladilar, agar bunday bolalarga biror narsa juda ko'p tegsa, ular o'zlarini nazorat qilishni yo'qotadilar. Qo'zg'aluvchan bolani tarbiyalashning murakkabligi, har qanday holatda ham bolaning faoliyatiga to'sqinlik qilishga, uning harakatchanligini cheklashga harakat qiladigan kattalarning unga noto'g'ri munosabati bilan yanada kuchayadi. Qo'zg'aluvchan bola bilan xotirjam, ammo talabchan, ishontirmasdan gapirish kerak. Shuni esda tutish kerakki, bolalar tabiiy ravishda zaif inhibitiv jarayonga ega. Shuning uchun ularni haddan tashqari hayajon uchun qoralamaslik, balki uni jilovlashga yordam berish muhimdir. Flegmatik bolaning kuchli, muvozanatli, ammo faol bo'lmagan asab tizimi mavjud. Asab jarayonlarining past harakatchanligi nutq tezligiga, atrof muhitga va faoliyatga bo'lgan barcha reaksiyalarda ta'sir qiladi. U pauza bilan gapiradi, u savolga darhol javob bermaydi, siz uni turtmaguningizcha ishni boshlamaydi. Flegmatik odam uchun faoliyatga kirish davri, tashqi ta'sir zarur.

Flegmatik bolaning xatti-harakati barqaror. U odatlangan hamma narsa doimiy bo‘lib qoladi. Har qanday yangilik darhol qabul qilinmaydi. Bu bolalarning bog‘chaga ko‘nikishi qiyin, chunki ular yangi rejimga, yangi talablarga moslashishlari, ota-onalari bilan birga bo‘lishlari, bolalar bilan tanishishlari kerak. Ammo tanish muhitda bola majburlashsiz, xulq-atvor qoidalariga xotirjamlik bilan amal qiladi lekin kamdan kam hollarda birinchi bo‘lib, sog‘lom odamdan farqli o‘laroq, tanish ish bilan shug‘ullanadi, mashaqqatli ishlarni ehtiyotkorlik va qunt bilan bajaradi. Bu xususiyatlarni ijobiy deb hisoblash mumkin. Ammo letargiya, harakatning sekin sur‘ati, faollikning pasayishi flegmatikaga xalaqit beradi. Flegmatik bolalar. Xarakterli Flegmatik temperamentning ustunligi bo‘lgan bolalar dunyodagi eng xotirjam bolalar. Ular muvozanatli va tartibsizdir. Ular dunyoni asta-sekin va o‘lchov bilan o‘rganadilar. Flegmatik odamlar qiyinchiliklarni yaxshi yengishadi. Ular, albatta, o‘tirish, o‘ylash, mulohaza yuritish, dono bo‘lish kerak bo‘lgan vazifalarni yaxshi ko‘radilar. To‘rt yoshida sizning flegmatik bolangiz zavq bilan shaxmat o‘ynashi va birinchi kitoblarini o‘qishi mumkin. U soatlab rasmlarga qaraydi. U, haqiqatan ham, gapirishni yaxshi ko‘radi, garchi flegmatik bola bilan har qanday suhbat kattalar monologiga o‘xshaydi. Agar bola keyinroq gapira boshlasa, tashvishlanmang. Bu aql muammosiga hech qanday aloqasi yo‘q. U shunchaki gapirishga shoshilmaydi. Flegmatik odamni hayratda qoldiradigan yagona narsa bu tezkor vazifalar. Ular muvaffaqiyatga erishish uchun vaqt va dam olishlari kerak. Bola bilan ishlashda buni yodda tuting, hech qachon uni “tezlashtirish” yoki “sozlash”ga urinmang. Kichkina flegmatikdan biror narsani tezda, ayniqsa darhol qilishni talab qilishingiz bilanoq, siz hech narsa qila olmaydigan baxtsiz yig‘layotgan bolani olasiz.

Sanguine bolalar. Xarakterli Sanguine temperamenti ustun bo‘lgan bolalar jonli va optimistik. Ular muloqot qilishni yaxshi ko‘radilar. Shunday ekan, chaqalog‘ingiz yolg‘iz qolganda jimgina yig‘layotganiga hayron bo‘lmang. Unga yaqinlashing, uni oling, gapiring, qo‘shiq ayting. Farzandingiz uchun sayr qilishdan ortiq zavq va zerikishdan

ko‘ra yomonroq dushman yo‘q. Sanguine odamlarga suv, oziq-ovqat va havo kerak bo‘lganidek, o‘zgarishlar, yangi yuzlar, yangi joylar va yangi bilimlar kerak. Sanguine odamlar o‘ychan harakatlarga moyil, lekin ular tez fikrlashga qodir. Agar bola dars paytida chalg‘itishni boshlasa, diqqatini jamlay olmasa, u shunchaki zerikkan bo‘lishi mumkin. Bunday holda, darslarga yondashuvni qayta ko‘rib chiqish kerak.

Xolerik bolalar. Xarakterli Xolerik temperamentning ustunligi bo‘lgan bolalar bo‘ron va tornadoni eslatadi. Haddan tashqari asabiy va hissiy muvozanatga ega bo‘lgan xolerik odamlar “noz qilish”, ya‘ni o‘z vaqtida to‘xtata olmaydilar. Ular taassurotlarni o‘zgartirishga muhtoj, ammo kuchli taassurotlar ularni tezda charchatadi. Shuning uchun ularning arziyas narsalardan g‘azablanish qobiliyati, jahldorligi va sabr toqatining deyarli yo‘qligi. Agar xolerik bolangiz qandaydir chiroyli rasm chizgan bo‘lsa, u sizdan hamma narsani to‘xtatishingizni va darhol rasmga qarashingizni talab qiladi. Agar siz darhol chizilgan rasmga qaramasangiz, bola bir zumda o‘zini yo‘qotadi. Xoleriklar odatda o‘zlarining asabiy tuzilishida minaga o‘xshaydi: xavfli zonaga qadam qo‘yish kerak, chunki darhol portlash sodir bo‘ladi. Xolerik odamlarning faoliyati notekis, pulsatsiyalanuvchi. Biror narsa tomonidan olib ketilgan, ular juda baquvvat va shiddatli harakat qilishadi, lekin bu uzoq davom etmaydi. Xolerik odamlar tezda charchashadi va o‘zlari qiziqqan faoliyatni davom ettira olmaydilar. Asabiy pasayish va kuchning yo‘qolishi tabiiy ravishda tirnash xususiyati bilan “to‘qiladi”, u o‘sib borishi bilan nizoda yoki asabiy buzilishdan chiqish yo‘lini topadi. Agar bola konstruktordan nimani o‘ylaganini qura olmasa, u tez orada bu konstruktorni g‘azab bilan xonaga tarqatadi, g‘azab va ojizlik ko‘z yoshlari to‘g‘rirog‘i, o‘z kuchsizligidan g‘azab va boshqalarning noto‘g‘ri tushunadi. Xolerik odamlar uchun erta bolalik davri juda og‘ir bo‘lib, ularning qobiliyatlari hali ham qobiliyatlari va xohishlaridan juda uzoqda. Shunday qilib, xolerik odamning ota-onalari qiyin vazifaga duch kelishadi bola doimo yangi narsalarni o‘rganishi uchun, lekin ayni paytda ortiqcha ishlamasligi uchun darslarni dozalash.

Melanxolik bolalar. Xarakterli hissiy stress melankolik bola – deyarli hayot normasi, chunki har qanday kichik narsa ularni muvozanatini buzishi mumkin. Melanxoliklar juda zaif va sezgir, o‘z-o‘zidan shubhalanishdan aziyat chekadi. Chaqaloq har qanday sababga ko‘ra yig‘laydi va hatto yig‘lash uchun hech qanday sabab ko‘rmasa ham. Biz uning azob-uqubatlarini sabablarni ko‘rmaganimiz sababli, biz chaqaloqning his-tuyg‘ularini baham ko‘rmaymiz, bu vaziyatni yanada kuchaytiradi, chunki odamlar juda zaif va ta’sirchan bo‘lib, ularda sezgirlik kuchayadi va o‘z-o‘zidan shubhalanadi. Melanxoliklar tezda charchaydilar va ularning asabiy va jismoniy kuchlarini tiklash uchun juda ko‘p vaqt kerak bo‘ladi. Shuning uchun uzoq muddatli, ayniqsa murakkab o‘yinlarda ishtirok etish ularni stressga olib keladi. Umuman olganda, kutilmagan yangiliklarni keltirib chiqaradigan yoki raqobat elementlarini o‘z ichiga olgan har qanday vaziyat ular uchun stressdir. Stressga xos melankolik reaksiya bu muloqotdan qochish va yolg‘izlik istagi. Kichkina, aniq melankolik ota-onalar uchun sabr toqat va tushunish bolaning kaliti bo‘lishi mumkin. Melanxolik chaqaloqni uch yoshga to‘lgunga qadar bolalar bog‘chasiga yuborish mumkin emas. Qiyinchiliklar asta-sekin o‘tib borishi va u hamma narsaga dosh bera olishi uchun siz u bilan juda dozali tarzda muomala qilishingiz kerak, vazifalarni diqqat bilan tanlaysiz. Bunday yondashuv bolaning o‘ziga bo‘lgan hurmatini va uning darslarga bo‘lgan qiziqishini oshiradi. Farzandining temperamentidagi muammolardan xabardor bo‘lgan ota-onalar unga o‘zini-o‘zi yengishga yordam beradi va shu bilan uning ichki o‘sishi va shaxs sifatida rivojlanishi vazifasini osonlashtiradi. Ko‘p temperament testlari mavjud, ammo ularning hammasi ham bolalarga, ayniqsa yoshlarga taalluqli emas. 1 yoshda, 3 yoshda, 5 yoshda bolaning temperamentini qanday aniqlash mumkin? Kichkina xolerik yoki melanxolik bilan o‘zini qanday tutish kerak? Bolalar bog‘chasiga berish kerakmi yoki maktabga qanday tayyorgarlik ko‘rish kerak? Biz sizga birinchi ikki turdagi temperamentli bolalarni qanday tarbiyalashni aytamiz. “Bola bilan nima qilishni bilmayman. U kunlab yig‘laydi, har

soatda ko'ragini so'raydi, siz uning qo'llarini qo'yib yuborolmaysiz, uxlab yotganingizda, uyg'onasiz. Siz uni buzdingiz. Shunday qilib, men rejimga muvofiq ovqatlana boshladim va shunday bo'ldi. Har to'rt soatda bir marta u uyg'onadi, ovqatlanadi va darhol uxlaydi. Kechasi esa 6-8 soat uxlaydi. Va hammasi, chunki siz beshikdan ta'lim olishingiz kerak. Xo'sh, doim uxlasang nima foyda? Mana, qizim uyg'onib, o'yinchoqlar bilan o'ynay boshladi. Va agar siz uni qo'lingizga olsangiz, uni uy atrofida yomonlashtirsangiz, u quyosh kabi porlaydi. Va ko'zlar juda jonli, aqlli. Va mening xarakterim allaqachon paydo bo'lgan. Agar siz o'z vaqtida ovqatlanmasangiz – shunday qichqiring! Haqiqiy erkak. Tabiiyki, har bir ona o'z farzandini eng zo'r va u eng yaxshi ona deb o'ylashdan mamnun. Ammo, aslida, to'rtta ona va to'rt bola bir xil darajada yaxshi. Chaqaloqlar har xil temperamentga ega. Yunon shifokori Gippokrat to'rtta temperament haqidagi ta'limotning muallifi edi, lekin biz buni Ivan Petrovich Pavlov asarlaridan yaxshi bilamiz. Zamonaviy psixologlar temperamentni quyidagicha ta'riflaydilar: “Bolaga xos bo'lgan va u o'zini qanday tutishini yoki unga shaxs sifatida nima xosligini qobiliyatlari, aqliy mazmuni tavsiflash yoki nima uchun bunday harakat qilishini tushuntirishga imkon beradigan xulq-atvor uslubi va boshqacha emas motivatsiya. Temperament bolaning ruhiy reaksiyalarining tezligi va yorqinligini, ayniqsa kayfiyat va e'tiborni, uning tajribalarining o'ziga xos mazmunidan qat'i nazar, tavsiflash imkonini beradi. Voyaga yetgan odamda temperament, qoida tariqasida, ta'lim bilan “yopiladi, lekin chaqaloqda u odatda qiyinchiliksiz aniqlanadi. Men darhol ta'kidlashni istardimki, biz asab tizimining tug'ma xususiyatlari haqida gapiramiz, ular hisobga olinishi mumkin, ammo o'zgartirilishi mumkin emas. Xolerik odamni sangvinik, melanxolik odam esa flegmatik shaxsga qayta tarbiyalanmaydi. Albatta, yillar o'tib, odam xotirjamroq, ko'proq yig'ilgan, ko'proq sabr-toqatli bo'ladi, lekin bu haqiqatan ham yillar talab qiladi. O'ttiz yoshli va hatto besh yoshli bolaning aql-idroki va chidamliligini uch yoshli bolada tarbiyalash haqiqatga to'g'ri kelmaydi.

6.3. Xarakter. Bolalar xarakter xislatlarning o'ziga xosligi

Kishi jamiyatda yashab, biror faoliyat bilan shug'ullanar ekan, o'zini shaxs sifatida namoyon qiladi, o'zining atrof-muhitga, odamlarga, o'z ishiga va o'z-o'ziga munosabatini ifodalaydi. Ba'zan ana shu munosabatning ko'rinishlari odatdan tashqari, tasodifiy xarakterga ega bo'lishi mumkin. O'rtoqlari uning bu xulqidan taajjublanadilar, chunki odatda bu bola yuvosh, xushmuomala bo'ladi. Uning uchun qo'pollik tipik hodisa emas. Boshqa bir o'quvchi ko'pincha atrofdagilar bilan keskin va qo'pol muomalada bo'ladi. Bu narsa uning uchun tipik barqaror, bir necha marta takrorlangan xususiyat bo'lib, bu uni shaxs sifatida xarakterlab beradi. Shuning uchun ham mazkur xususiyatni uning xarakteriga xos xususiyatlardan biri deb hisoblash mumkin. Jamiyat a'zosi, kishining voqelikka munosabatida vujudga keladigan va uning xulq-atvori hamda harakatlarida ta'sir qoldiradigan muhim, barqaror psixik xususiyatlarning majmuyi. Xarakter yunon. "charaktir" belgi, nishon, xislat deyiladi. Ba'zan xarakter degan so'z bilan iroda kuchini, qat'iylilikni yoki boshqa kishilar bilan muomala qilgandagi keskinlikni ifodalaydilar, xarakterli kishi deyidilar. Aksincha irodasi zaif kishini xaraktersiz kishi deb ataydilar. Ilmiy nuqtayi nazardan qaraganda, bu ta'riflar noto'g'ridir, chunki xaraktersiz kishida ham xarakter bor. Xarakter hamisha shaxsning o'ziga xos sifatlarini nisbatan juda oz mustasnolar bilan belgilab beradi. Shuning uchun ham xarakter kishining biror hayotiy vaziyatda o'zini qanday tutishini oldindan ko'rish imkonini beradi. Xarakterdagi ko'p narsa kishining dunyoqarashiga, uning e'tiqodiga va ideallariga, ijtimoiy ahvoliga, atrofdagi muhitning ta'siriga bog'liq bo'ladi. Turli ijtimoiy guruhlariga mansub kishilarning xarakterlaridagi farqlarning sababi ana shundadir. Xarakter shaxsning individual xususiyatidir. Xarakterlari mutlaqo bir xil ikki kishini topib bo'lmaydi, lekin ayrim kishilarning xarakteridagi ko'p narsalar bir guruh kishilar uchun yoki hatto butun jamiyat uchun tipik bo'lishi mumkin. Ma'lumki xarakter to'g'risida faqat yetakchi, asosiy xususiyatlarga qarab fikr yuritish mumkinligi, bu xususiyatlar muayyan

shaxsning kim ekanligini hamma narsadan ko'ra ko'proq belgilab beradi. Shuning uchun ham yozuvchilar o'z qahramonlarini ta'riflar ekanlar, ularning asosiy, tipik xususiyatlarini ko'rsatishga intiladilar. Kishi faoliyatida qanday psixik jarayonlar ustun turishiga qarab xarakter xususiyatlarini intellektual, emotsional va iroda xususiyatlariga ajratish mumkin.

Maktabgacha va kichik yoshdagi o'quvchi bolalarda kishi xarakterining dastlabki belgilari bilan boshlanadi. Xatti-harakatning muayyan odatlangan usullari va xulq-atvorning shakllari vujudga kela boshlaydi. O'smirlik yoshida xarakterning shakllanishi shaxsning rivojlanishidagi hamma jarayonda muhim o'rin egallaydi. Ta'limning ta'sirida va maktabning ijtimoiy hayotida ishtirok etish tufayli o'smirlarda ularning g'oyaviy-siyosiy o'sishining yo'nalishi shakllanishining g'oyaviy asosi xarakterning mazmunini tashkil etadigan dunyoqarash asta-sekin hosil bo'lib boradi. Mustaqillikka intilish o'zining g'oyaga yetganligini ko'rsatishni harakat qilish o'smirlar o'z-o'zini anglash bilan bog'liq bo'lgan shakllanayotgan xarakterning muhim xislatidir. O'smirlarning mustaqilligi va aktivligi qanday yunalish olishi ular bilan maktabda va uyda olib borildigan tarbiyaviy ishlarni tashkil etishga bog'liq. Nihoyat darajada aktiv mehnatga qiziqish katta u aktivlikni yo'lga solishishni bilib olish bolalarni axillik bilan ish ko'rishga o'rgatish ularning zarur bilimlari bilan qurollantirishga yordam berish jamoat ishlarini olib borishga o'rgatish, aqliy mehnat sohasida ham uyushqoqlik bilan ishlashga o'rgatish zarur deb o'qtirishi nihoyatda haqqoniydir. O'smirlarning voqelikka ongli ravishda munosabatda bo'lishining ortib borishi bilan birga ularda o'qishga va mehnatga ongli munosabatda bo'lish ham ortadi. O'smirlar o'zlarining o'quv faoliyatida ijtimoiy xarakterdagi motivlar o'quvchisi va o'quvchilik burchini ado etish istagi jamoada faxrli o'rinni egallash o'z sinfining shon-sharafini maktabning sha'nini saqlashga ma'lum darajada amal qiladilar. Biroq o'smirlik yoshida o'qishga befarq qarash yoki unga salbiy munosabatda bo'lish mehnat qilishni yoqtirmaslik kabi ayrim hodisalar uchrab turadiki bu o'qishning

hayotdan ajrab qolishi ko‘pincha esa noto‘g‘ri yo‘lga qo‘yilgan oila tarbiyasining natajasidir. O‘smirlarda kattalarga ularning xulq-atvori bilimlari va fikr mulohazalariga nisbatan tanqidiy munosabatda bo‘lishi kabi xarakter xislatning ongi rivojlanganligi ham ko‘zga tashlanib turadi. Qo‘pollik, qo‘rslik kabi salbiy xarakter xislatlari o‘rta yoshdagi o‘quvchilardagi muqarrar xususiyatlari emas, bolalarni tarbiyalash tajribasi shuni ko‘rsatadiki yaxshi uyushgan do‘stona jamoalarda, shu jumladan, mehnat va dam olish rejimi yagona talablar asosida to‘g‘ri yo‘lga qo‘yilgan oilalarda ham o‘smirlarning jinsiy yetilishi davri va u bilan bog‘liq bo‘lgan o‘smir organizmidagi o‘zgarishlar bezarar o‘tib ketadi. Xarakter – shaxs psixik xususiyatlarning birligidan iborat yaxlitlik, lekin bu yaxlitlik bo‘limlardan tashkil topgan. Kishi xarakterining strukturasiga yoki tuzilishini aniqlash xarakteridagi asosiy komponent yoki xususiyatlarni ajratib ko‘rsatish va ularni murakkab munosabatlarni va o‘zaro ta’sirini belgilash demakdir. Shaxsning yo‘nalishi ehtiyojlari, motivlar, qiziqishlar, ishtiyoq ideallari, xarakterni mazmunini tashkil etadi. Xuddi mana shular kishining borliqqa ijtimoiy voqea hodisalarga, jamiyatda hamda boshqa shaxs sifatida o‘z-o‘ziga bo‘lgan munosabatlarini xususiyatini belgilaydi. Munosabatlar anglab olinish darajasiga qarab ham anglangan va chuqur anglab olingan ularning aktivligi va ijtimoiy ahamiyatga ko‘ra neytral hamda salbiy bo‘lishi mumkin. Shaxsning dunyoqarashi, ya’ni tabiatga, jamiyatga va kishi ongiga ham ularning rivojlanishiga bo‘lgan qarashlari sistemasi yo‘nalishining g‘oyaviy asosini tashkil qiladi. Ijtimoiy taraqqiyotning muayyan bosqichini aks ettiruvchi dunyoqarash shaxs yo‘nalishining shakllanishiga hal qiluvchi ta’sir ko‘rsatuvchi aktiv kuchdir. Kishining xakteri ko‘p qirralidir, lekin xarakterning ayrim xislatlarini bir-biridan ajratib olib alohida o‘rganish ayniqsa bu xislatlarning birini ikkinchisiga qarama-qarshi qo‘yish mumkin emas, chunki ular o‘zaro mustahkam bog‘langandir. Kishining xarakterida, avvalo, shaxs xulqining hamma tomonlarida iz qoldiradigan bazi bir xilma-xil tartibda birga qo‘shilib keladigan umumiy xislatlar ajralib turadi. Xarakterning mukammalligi

qat'iyliги barqarorligi va kuchli bunday xislatlari qatoriga tegishlidir. Masalan: Xarakterning juda kuchli bo'lishi bilan birgalikda uning bir tomonlama va tor ekanligini yoki yetarlicha barqaror bo'lmagan to'liqligini ham uchratish mumkin. Uzoq vaqt davomida xarakter kishi organizmining anatomik-fiziologik xususiyatlari gavda tizimining xususiyati qonning kimyoviy tarkibi, qon tomirlarini tuzilishi va boshqalari bilan belgilanadi deb hisoblash qabul qilingan edi. Har bir tarixiy davr va undagi kishilarning ijtimoiy guruhlari faqat shu kishilargagina xos bo'lgan xarakter xislatlarini vujudga keltiradi. Xususiyl mulkchilik va raqobatga asoslangan tuzum ekspluatatorlar sinfining xudbinlik, ochko'zlik, munofiqlik, odam sevmaslik va boshqa shu kabi tipik xususiyatlariga iz qoldirmaydi. Shaxsning turli xususiyatlari o'rtasidagi munosabatlar juda murakkabdir. Mustahkam xarakterli kishilar ko'pincha aqliy jihatdan ham yetuk bo'ladilar, shu bilan birga, ba'zan shunday kishilar ham uchraydiki ular qobiliyatli, serfikir va aqlli bo'ladilar-u o'zini tuta bilish salobatlilik xarakterining qat'iylik kabi xarakter xislatiga ega bo'lmaydi. Qobiliyat bilan xarakterning to'g'ri kelmaslik hollari o'quvchilar orasida ham uchraydi. Ko'pincha o'quvchilar to'la asos bilan "qobiliyatli o'quvchi ancha yaxshi o'qishi mumkin" deb gapiradilar. Bu shunga o'xshash o'quvchilarni tarbiyalashda yetarlicha e'tibor berilmaganligidan dalolat beradi. Inson xakteri xususiyatlarining yana bir tomoni uning ehtiyojlari, qiziqishlari, didi va odatlari bilan uzviy bog'liq bo'lgan faqat shu kishi uchun tipik hisoblangan. Shunday qilib shaxsning qiyofasiga uzviy ravishda kiradigan his-tuyg'ulari yig'indisidir. Kishining xakteri individual va umumiy xislatlarining birligidan iborat. Kishi xakterinig psixologiyasi to'g'risida gapirganda quyidagilarni farq qilish kerak.

- ayrim xislatlarning tipikligi
- mazkur kishidagi xakterning namoyon bo'lishi
- xislatlarning guruh kishilari uchun xosligi va ularning namoyon bo'lishi
- ko'p kishilarga nisbatan umumlashtirish

Ayrim kishilarning xarakteridagi tipik xususiyat bu bir muncha davomli vaqt davomida uning xulqini ifodalab beradi. Ammo barqarorlik xarakter xislatlarning o'zgarmasligidan dalolat bermaydi. Masalan: bola o'smirlik yoshiga qadam qo'yishi bilan unda yangi hayotiy munosabatlar paydo bo'ladi. Shubhasiz bu uning xarakterida iz qoldiradi. Yangi tipik xususiyatlarning shakllanishiga ta'sir qiladi. Bunda ko'pincha eski xususiyatlar uning xakteri uchun tipik bo'lmay qoladi. O'quvchining boshqa maktab jamoasiga o'tish uning qiyofasida xakterning yangi xislatlari paydo bo'lishi hodisalari ham tez-tez uchrab turadi. Umumiy xususiyat kishilarning ma'lum bir ijtimoiy guruhiga xos bo'lgan xususiyatdir.

O'smirlarning voqelikka ongli ravishda munosabatda bo'lishning ortib borishi bilan birga ularda o'qishga va mehnatga ongli ravishda munosabatda bo'lishining ortib borishi bilan birga ularda o'qishga va mehnatga ongli munosabatda bo'lish ham ortadi. O'smirlar o'zlarining o'quv faoliyatida ijtimoiy xakterdagi motivlarga malum darajada amal qiladi, biroq o'smirlar o'z yoshida o'qishga befarq qarash yoki unga salbiy munosabatda bo'lish mehnat qilishni yoqtirmaslik kabi ayrim hodisalar uchrab turadi bu o'qishning hayotdan ajrab turadiki, ko'pincha esa noto'g'ri yo'lga qo'yilgan oila tarbiyasining natijasidir.

Xarakter xislatlari inson amaliy faoliyatida bir necha bor namoyon bo'lsa va inson har doim muayyan tarzda muayyan munosabatda harakat qilgan taqdirdagina kishi xatti-harakatining formalari xarakter xislatlariga aylanadi. Xarakter xislatlarining ikki guruhini ko'rsatish mumkin. Birinchi guruhga shaxsning manaviy yo'nalishini ifodalovchi yangi voqelikka bo'lgan munosabati sistemasini bu ifodalovchi xarakter xislatlariga mansubdir. Xakterning bu xislatlari kishining biron maqsadga qaratilgan faoliyatlarida namoyon bo'ladi. Ikkinchi guruhga xakterning irodaviy xislatlar taalluqlidir. Xarakter kishi etiboriga olish kerakligi xarakter yaxlit strukturadir. Xarakter xislatlari o'zaro aloqa bo'ylab bir-birlariga bog'liq bo'ladilar va xakterning har bir xislati umuman xislatlariga bog'liq holatlaridir.

6.4. Qobiliyatlar. Maktabgacha yoshdagi iqtidorli bolalar va ular bilan ishlash

Qobiliyatlar insonning individual tipologik xususiyatlari, faoliyatning muvaffaqiyatini va uni o'zlashtirish qulayligini aniqlash. Qobiliyatlar barcha psixologik xususiyatlarni o'z ichiga olmaydi, faqat ajralib turadigan xususiyatlarni o'z ichiga oladi. Qobiliyatlar bilimlar, ko'nikmalarni o'zlashtirishni, shakllantirishni osonlashtiradi. O'z navbatida, bilim, ko'nikma va malakalar quyidagilarga olib keladi:

Qobiliyatlarni rivojlantirish. Qobiliyatlarni rivojlantirishning tabiiy shartlari moyillikdir, ya'ni organizmning genetik jihatdan aniqlangan anatomik va fiziologik xususiyatlari. Qobiliyatlar sifat va miqdoriy xususiyatga ega. Birinchisiga quyidagilar kiradi ularning tarkibiy qismlari, ikkinchisi qobiliyatlarning jiddiyligi. Qobiliyatlar odatda umumiy va maxsus turlarga bo'linadi. Umumiy, masalan kuzatish, yaxshi xotira, ijodiy tasavvur, ko'plab turlar uchun muhimdir faoliyat. Maxsus narsalar faqat muayyan faoliyat turlarida muhimdir tasviriy, musiqiy, adabiy va boshqalar. Yuqori ko'rinishli qobiliyatlar iste'doddur. Qobiliyatlardagi individual farqlarning namoyon bo'lishi maktabgacha yoshdagi bolalik davrida muhim ahamiyatga ega bo'lib, u butun shaxsning rivojlanishini, uning keyingi shakllanishi va keyingi yosh bosqichlarida namoyon bo'lishini belgilaydi. Aynan maktabgacha pedagogika va psixologiya mutaxassislari, ota onalar oldida bolalarning tabiiy qobiliyatlarini rivojlantirish va ularning maxsus salohiyatini imkon qadar erta aniqlash, tabiatning bebaho ne'mati iqtidor mavjudligini ko'rsatadigan hal qiluvchi vazifa turibdi. Odamlarning aqliy qobiliyatlari tengsizligining dalillari allaqachon sodir bo'lgan qadim zamonlar.

Genetika nuqtayi nazaridan, individual farqlarning tabiati va shaxslardagi ajoyib qobiliyatlarning mavjudligi haqidagi birinchi tushuntirish ularning "g'ayrioddiy", ilohiy kelib chiqishi lotincha "daho" ruhdan haqidagi xulosa edi. Zamonaviyga yaqin ma'no, "daho" atamasi faqat Uyg'onish davrida olingan. Qadimgi olimlarning qarashlari davrlar

ketma-ketligi bilan yangilandi, ammo ular ta'lim tizimi tomonidan talab qilinmadi. Shuning uchun ham birinchi ixtisoslashtirilgan o'quv yurtlari tashkil etilgunga qadar har qanday tadqiqotchiga xos bo'lgan muammoga o'z-o'zidan paydo bo'lgan qiziqish, iqtidorning tabiatini o'rganishga turtki bo'lib xizmat qildi. Iqtidorli bolalar haqidagi birinchi obyektiv mulohazalar o'tgan asrning boshlarida paydo bo'lgan.

Zamonaviy jamiyat oldida turgan eng muhim vazifalarni hal qilish uchun zaxiralarni topish zarurati iqtidorli bolalarni rivojlantirish muammosi alohida ahamiyatga ega. Iqtidorlilik muammosiga e'tiborining kuchayishi, asosan, ko'plab rivojlangan mamlakatlarda iqtisodiy yutuq, xususan, aholining umumiy ta'lim darajasining oshishi va psixologik pedagogik fanlar sohasidagi sezilarli yutuqlar bilan bog'liq. Xorijiy psixologiyada iqtidor muammosi jadal rivojlanmoqda. K. Tekeks, S. Merland, M. Karnes va boshqa ko'plab olimlar kabi tadqiqotchilar bolalarning iqtidorliligi haqidagi naturalistik g'oyalardan kelib chiqadilar va iqtidorli bolaning rivojlanish imkoniyatlarini cheklamasdan, uning mavjud imkoniyatlarini ochib beradigan shart sharoitlarni yaratishni rag'batlantiradilar. Vgotskiy, A.N. Leontiev, B.M. Teplova, A.R. Luriya, A.V. Zaporjets va boshqa mualliflar bolaning rivojlanishida madaniyatning hal qiluvchi rolini ta'kidlaydilar. Hozirda bu muammoga qiziqish so'nmagan. Bolalarning iqtidorini o'rganish yildan yilga ko'plab ilmiy ziyolilarni jalb qilmoqda. Ba'zi zamonaviy tadqiqotchilar, amerikaliklar Nensi Enn Tapp, Li Kerroll va Yan Tober, ayniqsa iqtidorli bolalarning g'ayrioddiy psixologik xususiyatlari va xatti-harakatlariga ega ekanligini ta'kidlab, ularni yangi dunyo xabarчилari deb e'lon qiladilar. Shunga qaramay, mamlakatimizda iqtidor tushunchasi uzoq vaqtdan beri qabul qilinmaganini ta'kidlash joiz. Qobiliyatsiz bolalarning yo'qligi, ta'limning qudratliliigi to'g'risida qarama-qarshi shior e'lon qilindi. Darhaqiqat, har bir oddiy bola deyarli har qanday faoliyatga ega. Ammo bu barcha bolalarda bir xil qobiliyatlarining bir xil yuqori rivojlanishini kutish mumkin degani emas. Shunday qilib, bolalarning iqtidori muammosini o'rganishga bo'lgan

qiziqish va ehtiyoj hech qachon o'z ahamiyatini va dolzarbligini yo'qotmaydi. Bolalar iqtidorini o'rganish muammosi. Iqtidorning asosiy tushunchalarining mohiyati. Shunday qilib, individual farqlar o'rganishga turli xil moyilliklarda va bolalarning ijodiy namoyon bo'lishida eng aniq namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, qobiliyatlarning o'sishi uchun nafaqat bolaning xususiyatlarini, balki ularning afzalliklarini ham hisobga olish kerak. Bunday farqlar nisbatan teng bilimlar, ko'nikmalar va faoliyatga bir xil munosabatda paydo bo'lganda, ular inson psixikasining o'ziga xos xususiyatlarini ko'rsatadi. Boshlang'ich nuqta sifatida bola psixikasi modelidan foydalanildi, unga ko'ra qobiliyat tushunchasi orqali iqtidor tushunchasi ochiladi. Shunday qilib, bola iqtidor ostida hayotining uzoq davrida barqaror namoyon bo'ladigan, aniq kognitiv motivatsiya bilan uyg'unlashgan holda, bolaning qobiliyatlari rivojlanishining yuqori darajasi tushuniladi. Ushbu konsepsiyaga ko'ra, maktabgacha yoshdagi aqliy qobiliyatli bola bu – maktabgacha yoshdagi bolalarga xos bo'lgan kognitiv faoliyatga eng rivojlangan qobiliyat va qiziqishga ega bo'lgan bola.

Qobiliyatlarni rivojlantirishning yuqori darajasi iqtidorli bolaga deyarli har qanday yangi vazifani tezda boshqarish, uning shartlarini aniq ko'rish, uni hal qilish yo'llarini topish, yangi ijodiy mahsulotlar uchun g'oyalar yaratish imkonini beradi. Shunday qilib, "qobiliyatlar" so'zi odatda alohida aqliy xususiyatlar deb ataladigan bo'lsa, iqtidorlilik insondagi qobiliyatlarning o'ziga xos birikmasi, ular tashkil etuvchi birlik deb ataladi. Shaxsiy ma'lumotlarga asoslanib, ko'plab psixologlar tushunchalarni o'zaro bog'laydilar. Iqtidorni uyg'otish, shaxsning shakllanishiga, shaxsiy fazilatlarini rivojlantirishga ta'sir qilishi mumkin. Shaxsning shakllanishi iqtidorning namoyon bo'lishi bilan murakkab va ba'zan qarama-qarshi munosabatlarga kiradi. Shuni ta'kidlash kerakki, shaxsning shakllanishida uning ichki faoliyati muhim ahamiyatga ega. Demak, shaxsda mavzuni kamsitish, bir fikrli, itoatkor mehnat-sevarlikning keng tarqalishi uning qobiliyatini rivojlantirishga zarar keltiradi. Va aksincha, faoliyatning namoyon bo'lishida shaxs o'zining

barcha individual o'ziga xosligi bilan subyekt sifatida namoyon bo'ladi. Demak, qobiliyat va iste'dodlar hayot jarayonida ijtimoiy tajribani o'zlashtirish tufayli shakllanadi va bu jarayon o'sib borayotgan shaxsning o'z faoliyatidan ajralmasdir. Hayot davomida bola o'z faoliyatini ham, o'zini-o'zi boshqarish imkoniyatlarini ham rivojlantiradi, bu qobiliyatlarni rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Albatta, qobiliyat va qobiliyatni o'z ichiga olgan barcha aqliy xususiyatlar o'ziga xos asabiy asosga ega. Inson fiziologiyasiga ko'ra, xususiyatlari asab tizimi qismidir yasashlar qobiliyatlarni faqat boshqa sharoitlar bilan o'zaro munosabatda shakllantirishda faoliyatga kiritilishi mumkin bo'lgan rivojlanish uchun oldindan belgilangan shartlar. Sog'lom ekanligiga ishonish uchun asos bor oddiy odam tug'ilgandan boshlab u har qanday inson faoliyatiga moyilliklarga ega, ammo ularning boshlang'ich darajasi bir xil emas va qobiliyatlarning individual rivojlanish tezligini belgilaydi.

O'ziga xos tug'ma shart-sharoitlarga ega bo'lgan individual ichki rivojlanish sharoitlari tashqi sharoitlar ta'sirida o'sib borayotgan shaxsning dunyo bilan o'zaro munosabati jarayonida, bu so'zlarning keng ma'nosida ta'lim va tarbiya ta'sirida shakllanadi. Va individual tabiiy ma'lumotlarning o'zlari yoshning yetukligi bilan birga rivojlanadi, o'zgaradi, jarayonlarga kiritiladi aqliy rivojlanish. B.S. Alyakrinskiy, I. Akimov va boshqa ko'plab olimlar o'z asarlarida iqtidorning bunday tarkibiy qismini "talant" istisno qobiliyatlar deb ta'riflaydilar. Iste'dod odamning oddiy oraliqda bo'lganida o'zini namoyon qiladigan oddiy muammolarni o'ziga xos tarzda hal qilish qobiliyati. Agar qobiliyat va iste'dod bir necha sohalarda namoyon bo'lsa, ular iqtidor haqida gapiradi. Iqtidor va iste'dod ko'pincha jins va turning sinonimi sifatida ishlatiladi. Moyillik, ya'ni qandaydir kasbga jalb qilish bu kasblarga qiziqishdan ko'proq narsa, garchi ko'pincha moyillikning rivojlanishi muayyan faoliyat sohasiga qiziqishdan boshlanadi. Ammo qiziqish moyillikka aylanmasligi mumkin, chunki moyillik faqat ma'lum bir sohada bevosita shaxsiy faoliyatga moyillikdir. Ko'p hollarda moyillik

qobiliyatlar bilan mos keladi. Moyilliklar intilishlar, qobiliyatlar imkoniyatlar, lekin ikkalasi o'rtasida chuqur munosabatlar. Bir tomondan, insonni boshqaradigan faoliyat tegishli qobiliyatlarning rivojlanishiga hissa qo'shishi mumkin emas. Shunday qilib, moyillik va qobiliyatlar bir-birini mustahkamlaydi, birgalikda rivojlanadi. Shunday qilib, ushbu muammoning tadqiqotchilari N.S. Leites, B.M. Teplov, V.S. Yurkevich, B.S. Alyakrinskiy va boshqalarning fikricha, "iqtidor" qobiliyatlarning yuqori darajada rivojlanishini bildiradi va o'zaro bog'liq bo'lgan qator tushunchalarni o'z ichiga oladi. Biroq, iqtidor hodisasini o'rganyotganda, faoliyat turlarining o'zida ham, muvaffaqiyatini baholashda ham ijtimoiy-tarixiy o'zgarishlarni e'tibordan chetda qoldirmaslik kerak.

Iqtidorning nazariy modellari. Iqtidor haqidagi tushunchaning eng muhim xususiyati shundaki, u statik emas, balki shaxsning dinamik xususiyati sifatida qaraladi. Babayeva, A.I. Savenkova, V. Shebeko qobiliyatlilik faqat vosita rivojlanishida mavjud. Bu tushuncha yaratilishga nazariy modellari, unda shaxsning salohiyati kabi omil bilan bir qatorda atrof-muhit omillari ham kiradi. Bular qatoriga F. Monks modeli "ko'p faktorli iqtidorli model" ham kirishi mumkin, bunda muallif asosiy o'rinni mikromuhit omillariga oila, maktab, tengdoshlar beradi. A. Tampenbaumning ta'kidlashicha, ajoyib ijodiy va intellektual qobiliyatlarning mavjudligi o'z-o'zidan shaxsning ijodiy faoliyatda amalga oshirishini kafolatlay olmaydi. Bu ichki va tashqi omillarni o'z ichiga olgan beshta shartning o'zaro ta'sirini talab qiladi "g" omil yoki umumiy qobiliyatlar ma'lum bir sohada maxsus qobiliyatlar; intellektual bo'lmagan xususiyatlar shaxsiy, irodaviy fazilatlar tasodifiy omillar. J. Gilfordning "Intellekt tuzilishi" xorijiy pedagogik nazariya va amaliyotda iqtidorli bolalarni diagnostika qilish, o'qitish va rivojlantirish bo'yicha ko'plab tushunchalar asosini tashkil etdi. U hozirgacha taklif qilingan aqlning eng mashhur modellaridan biri sifatida qabul qilinadi. Guilford intellektning ko'rinishlarini, omillarini tasniflaydi, ular asosida u asosiy turlarni, intellektual jarayonlarni va bajariladigan operatsiyalarni taqsimlashni ko'radi. Ushbu yondashuv intellektual qobili-

yatlarning beshta katta guruhini birlashtirishga imkon beradi: bilish, xotira, konvergent fikrlash, divergent fikrlash, baholash. Olim tomonidan taklif qilingan bu tasnifning ikkinchi usuli material turiga mos keladi: obrazli, ramziy, semantik, xulq-atvor. J. Gilfordning fikricha, u yoki bu operatsiyani qo'llash kamida olti turdagi yakuniy aqliy mahsulotni beradi: elementlar, sinflar, munosabatlar, tizimlar, transformatsiyalar, bashorat. Olim tomonidan taklif qilingan fikrlashning konvergent va divergentga bo'linishi aqliy qobiliyatlarning tarkibiy qismlarini farqlashda muhim qadam bo'ldi, ularni yanada kengroq tushunishga yordam berdi. Bu "intelektual iqtidor" va "ijodiy iqtidor" tushunchalarini ajratishning boshlanishini belgilab berdi. Amerikalik olim L.Termin, iqtidor haqidagi eng shijoatli uzoq muddatli tadqiqot muallifi, ijodiy faoliyatda muvaffaqiyatga erishishning yagona sharti yuksak intellektning mavjudligi emas degan xulosaga keldi. U tomonidan ishlab chiqilgan iqtidor konsepsiyasida mavjud: ijodiy qobiliyatlar, ijodiy motivatsiya. U tomonidan ishlab chiqilgan ijodkorlik diagnostikasi butun dunyoda iqtidorli bolalarni aniqlashda keng qo'llaniladi. S. Xoll tomonidan asos solingan pedologiya doirasida F. Galton, G. Doman, V.V. Klimenko, E.Tomas va boshqa olimlar "jismoniy intellekt" yo'nalishini ishlab chiqdilar, unga ko'ra iqtidor hissiy jarayonlarning xususiyatlari bilan belgilanadi. Domaning konsepsiyasi oltita hayotiy funksiyaga qaratilgan: vosita ko'nikmalari, til ko'nikmalari, qo'lda, vizual, eshitish va teginish qobiliyatlari. "Mana shu olti funksiyani amalga oshirish kam rivojlanganlik, normallik, qobiliyatlilik uchun hayot sinovi bo'lib xizmat qiladi", deb yozadi tadqiqotchi, atrof-muhit omillarining ta'sirini istisno qilgan holda. Ushbu yondashuv va muallif tomonidan taklif qilingan usullar yaxshi natijalar beradi. So'nggi o'n yillikda eng mashhuri J. Renzulli tomonidan iqtidor tushunchasi bo'lib, bu yerda iqtidor uchta xususiyatning kombinatsiyasi: intellektual qobiliyat, ijodkorlik va qat'iyatlilik, bilimdonlik va qulay muhitni hisobga olgan holda. Bu model demokratik tabiati bilan ajralib turadi, bu parametrlardan kamida bittasida muvaffaqiyat qozongan shaxslarni

iqtidorli deb tasniflash imkonini beradi. Aynan Renzulli “iqtidor” atamasini “potensial” tushunchasi bilan almashtirgan. Shuning uchun bu konsepsiya nafaqat iqtidorli, balki barcha bolalarni o‘qitish va o‘qitish tizimini ishlab chiqishning universal sxemasi sifatida belgilanishi mumkin. Ushbu konsepsiya o‘zgartirilgan shaklda ko‘pgina zamonaviy xorijiy iqtidor tushunchalarida mavjud Nemis olimi K. Xeller iqtidorning multifaktorial modelini pedagogik jihatdan eng samarali deb hisoblaydi. “Myunxen modeli” deb ataladigan narsaga quyidagilar kiradi: iqtidorlilik omillari: aql, ijodkorlik, ijtimoiy kompetensiya va boshqalar; atrof-muhit omillari: yutuqlar sport, tillar, fanlar va boshqalar. Mamlakatimizda Prezidentning “Iqtidorli bola” dasturini amalga oshirish doirasida “Iqtidorlilikning ishchi konsepsiyasi” ishlab chiqilgan bo‘lib, uning maqsadi mamlakatimiz va xorijiy psixologiyaning barcha ilg‘or yutuqlarini o‘zlashtirishdan iborat edi. Nufuzli olimlarning katta guruhi D.B. Bogoyavlenskaya, V.D. Shadrikov va boshqalar, ularning ishi kelgusida rivojlanishi kerak. “Iqtidorlilikning ishchi konsepsiyasi” doirasida “iqtidor yadrosi”ni ikkita komponent – instrumental va motivatsion ko‘rinishda taqdim etish alohida qiziqish uyg‘otadi. Motivatsiya beshta asosiy xususiyatga ajratiladi:

1) obyektiv faoliyatning ayrim tomonlariga qarab sezgirlikning oshishi;

2) muayyan faoliyatga aniq qiziqish;

3) kognitiv ehtiyojning kuchayishi;

4) paradoksal, qarama-qarshi ma’lumotlarga ustunlik berish;

5) o‘z ishining natijalariga yuqori tanqidiy munosabat.

Shunday qilib, iqtidorning ushbu va boshqa ko‘plab tushunchalari muammoni keyingi o‘rganish uchun asos bo‘lib xizmat qildi. Bolalikdagi iqtidorning turlari va ko‘rinishlari. Iqtidor turlarining mohiyati muammosi N.S. Leites, E. Meyman, V. Stern, P. Torrens, I. Torndike va boshqa olimlar ning asarlarida o‘rganilgan. Leitesning so‘zlariga ko‘ra, umumiy aqliy iqtidor vazifalar turiga qarab shartli ravishda ikki turga bo‘lingan kognitiv intellektual, bolalar tomonidan aqliy

muammolarni hal qilishda va ijodiy tasavvur uchun muammolarni hal qilishda. Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, umumiy aqliy qobiliyatning yuqori darajasi ham intellektual, ham ijodiy qobiliyatning mavjudligi bilan tavsiflanadi, ularning har biri bolada turli darajada namoyon bo'lishi mumkin. Umumiy iste'dod bilan bir qatorda, har qanday faoliyat turi uchun universal qobiliyatlar to'plami mavjud maxsus iste'dod, inson biron bir faoliyat sohasida musiqiy, badiiy, motorli va boshqalar iqtidorli bo'lsa va boshqasiga amalda yaroqsiz bo'lsa. Iqtidorning bu turi tabiatda juda kam uchraydi, ammo amaliyotchilar unga katta e'tibor berishadi, chunki bu alohida qobiliyatlar insonning umumiy rivojlanishida yetakchi rol o'ynaydi. "Iqtidorning ishchi konsepsiyasi" mualliflari bolalarning iqtidorini yana bir jihatda ko'rib chiqishni taklif qiladilar. Hozirgi vaqtda u bola tomonidan qanchalik namoyon bo'ladi. Iqtidor, bu faqat ma'lum aqliy qobiliyatlar potensial yuqori yutuqlarga erishish uchun, lekin amalga oshirib bo'lmaydi, bu daqiqa funksional yetishmovchiligi tufayli potensial deyiladi. Ularning namoyon bo'lish vaqtiga ko'ra, ular ajralib turadi: erta va kech iqtidor. Erta bolalik davrida o'zlarining ajoyib qobiliyatlarini namoyon etgan mashhur shaxslarning ko'plab misollari mavjud: A. Motsart, G.V. Leybnits, V. Gyugo, I.I. Mechnikov va boshqalar. Ko'pincha, bolaligida o'zini ko'rsatmagan odamlar balog'at yoshida muvaffaqiyatga erishadilar. Bu N. Kopernik, I.A. Krilov, Aksakov va boshqalar. Demak, real va potensial, oshkora va yashirin, erta va kech iqtidorning mavjudligi faktlari rivojlanishni bashorat qilish muammosining murakkabligi va muhimligini ko'rsatadi. Faqat iqtidorli bolaning shaxsiy o'xshashligini tushunish uning ijodiy va qobiliyatlarini tushunishga imkon beradi, "Bolalar iqtidori" tushunchasi, A.M. Matyushkin, J. Renzelli va boshqa olimlar "shaxsiy salohiyat"ning analogidir. Va har bir bolaga nisbatan iqtidor darajasini, bu salohiyatning rivojlanish darajasini aniqlash haqida gapirish mumkin. Bolalar iqtidori sohasidagi taniqli mutaxassis N.S. Leites pedagogik amaliyotda odatda iqtidorli deb ataladigan bolalarning 3 toifasini ajratib ko'rsatdi: intellekt darajasi (IQ)

yuqori bo'lgan bolalar, har qanday faoliyat turida ajoyib muvaffaqiyatlarga erishgan bolalar, erta aqliy ixtisoslashgan va yuqori ijodiy qobiliyatga ega bo'lgan bolalar. A.I. Savenkov o'z ishida yuqori ijodkorlik toifasini maktabda yaxshi o'qiydigan bolalar guruhi bilan almashtirib, iqtidorning bu turini "akademik qobiliyat" deb ataydi. Aqlidrok psixologiyasini o'rganish natijalariga ko'ra M.A. Xolodnaya, iqtidorli bolalarning 6 toifasi mavjud: aqlli, zo'r o'quvchilar, ijodiy, barkamol, iqtidorli va dono. Y.E. Gilbuch iqtidorlilikning dastlabki tadqiqotlariga asoslanib, aniqlaydi umumiy aqliy qobiliyatning xususiyatlari: yuqori kognitiv faollik va qiziqishning g'ayrioddiy erta namoyon bo'lishi, diqqat va operativ xotiraning barqarorligi, ko'nikmalarning shakllanishi tufayli aqliy operatsiyalarning tezligi va aniqligi. mantiqiy fikrlash, faol so'z boyligi, o'ziga xosligi. Iqtidorli maktabgacha yoshdagi bola belgilar, sarlavhalar va hatto kitoblarni o'qiydi, matematik muammolarni hal qiladi, turli hodisalar o'rtasidagi aloqalarni o'rnatadi, fakt va hodisalarni yaxshi eslaydi, ijtimoiy va axloqiy muammolarga qiziqadi. Intellektual iqtidorli bolalarning o'ziga xos xususiyati bu ularning ongining ikki tomonlamaligi, uning hal qilinayotgan vazifaga yoki o'ziga o'z psixikasining hal qilinayotgan vazifani qanday hal qilishiga qaratilganligi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, hayotning birinchi yillarida chaqaloqning nutq kogitativ faolligining rivojlanishi vosita faoliyati bilan uzviy bog'liqdir. Agar bola erta yurishni boshlasa, atrof-muhit bilan tanishish faollashadi va nutqni erta o'zlashtirish va intellektual sohani jadal rivojlantirish uchun zarur turli-tumanlar yaratiladi. Shu bilan birga, ko'pgina iqtidorli bolalar erta gapirmasligi, lekin ular ulg'aygan sari ajoyib nutq qobiliyatini namoyon etishi qayd etilgan. Bundan kam ahamiyatga ega bo'lmagan belgi bu – intellektda iqtidorli bolaning mavjudligi. Ijodkorlik. Ijodkorlikning tashqi ko'rinishlari xilma-xildir. Psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ijodiy iqtidorli bolada ustun bo'lgan kognitiv motivatsiya tadqiqot, qidiruv faoliyati shaklida namoyon bo'ladi va o'zini yangilikka, vaziyatning yangiligiga, oddiy yangilikni kashf etishda, shuningdek, o'zini namoyon

qilishda namoyon bo'ladi. Bojovich, L.A. Venger, D. B. Bogoyavlenskaya, A.M. Matyushkin, V. Vundra va boshqalar. A.I. Savenkov iqtidorli bolalarning aqliy rivojlanishining xususiyatlarini ochib berdi, ularni kognitiv va psixososyallarga ajratdi. Iqtidorli bola o'z tadqiqotining cheklanishiga toqat qilmaydi va bu xususiyat juda erta namoyon bo'lib, barcha yosh bosqichlarida uning eng muhim ajralib turadigan xususiyati bo'lib qoladi. Muammolarga yuqori sezuvchanlik boshqalar hech qanday qiyinchiliklarni ko'rmaydigan muammoni ko'rish qobiliyati. Hatto Afлотun ta'kidlaganidek, bilim oddiy narsalarga hayron qolishdan boshlanadi. Divergent tipdagi vazifalarga moyillik, ya'ni mavzu bo'yicha eng xilma-xil muammoli sohalarni tushunish qobiliyati, ijodiy vazifalar, uning asosiy xususiyati ko'plab to'g'ri javoblarning mavjudligi. Fikrlashning o'ziga xosligi – umumiy qabul qilinganlardan farq qiladigan yangi, kutilmagan g'oyalarni ilgari surish, shuningdek, mavjudlarini ijodiy rivojlantirish qobiliyati. O'ziga xoslik nafaqat fikrlashda, balki iqtidorli bolaning muloqotida, xatti-harakatlarida, shuningdek, uning barcha faoliyati turlarida namoyon bo'ladi. Fikrlashning moslashuvchanligi bu yechimning yangi strategiyalarini tez va oson topish, assotsiativ aloqalarni o'rnatish va bir sinf hodisalaridan boshqasiga o'tish qobiliyatidir. Fikrlashning yuqori darajadagi moslashuvchanligi kamdan-kam uchraydigan hodisadir, shuning uchun uning mavjudligi iqtidorli bolalarning eksklyuzivligini ko'rsatadi. G'oyalarni yaratish qulayligi, fikrlash mahsuldorligi, fikrlashning moslashuvchanligiga juda yaqin, ammo iqtidorning biroz boshqacha tomonini tavsiflaydi. Assotsiatsiyaning qulayligi – yashirin aloqalar va munosabatlarni aniqlashga asoslangan umumlashtirilgan strategiyalarni ishlab chiqish qobiliyati. Iqtidorli bola oddiy tengdoshlariga qaraganda noan'anaviy bo'lishi mumkin bo'lgan hodisalar, narsalar va hatto tushunchalar o'rtasidagi aloqa va munosabatlarni ancha samaraliroq idrok eta oladi. Bundan tashqari, olimlar kognitiv sohaning bashorat qilish, baholash qobiliyati, diqqatning yuqori konsentratsiyasi, ajoyib xotira, barqarorlik, qiziqishlar va moyilliklarning kengligi kabi xusu-

siyatlarini ta'kidladilar. Psixososyal rivojlanish xususiyatlari o'z ichiga oladi: egosentrizm, hissiy tizimning zaifligi, yetakchilikka moyillik, raqobatbardoshlik, o'zini namoyon qilish istagi, perfektsionizm, ijtimoiy avtonomiya, aniq hazil tuyg'usi. O'z-o'zini namoyon qilish K. Golshteyn va K. Rojersning fikricha, o'z ichki imkoniyatlarini ochishga intilish ijodkorlikning asosiy motividir. Ushbu intilishning nihollari allaqachon bolalikda paydo bo'ladi va ularni qo'llab-quvvatlash va shakllantirish kerak. Egosentrizm kabi shaxsiy xususiyat kognitiv sohada eng real tarzda namoyon bo'ladi. Bu salbiy sifat sifatida tasniflanmasligi kerak, chunki bu holat bu xususiyat asosan vaqt o'tishi bilan yengib o'tadi. Shunday qilib, bolalar iqtidorining namoyon bo'lishining taniqli tadqiqotchisi N.S. Leites iqtidorlilik belgilarini belgilaydi. Bular, birinchi navbatda, assimilyatsiyaga moyillik, ijodiy namoyon bo'lish, ushbu bo'limda muhokama qilingan faoliyatning ayrim turlarida g'ayrioddiy yutuqlar. Bunday ko'rinishlarning asosida nafaqat rivojlanish uchun yanada qulay ichki shartlar, balki bolaning ma'lum qobiliyatlarini rivojlantirishni belgilovchi tashqi omillar ham mavjud. Ishning keyingi bo'limi ushbu muammoga bag'ishlangan. Bolalar iqtidorining rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar. Qobiliyat va iqtidorni rivojlantirish uchun bolalik eng katta ahamiyatga ega. Bolalar xususiyatlarining sifat jihatidan o'ziga xosligi mavjud. Bu ularning turli xil aqliy tashkil etilishi bilan bog'liq: majoziy taassurotlarga favqulodda sezgirlik, tasavvur boyligi, qiziquvchanlik, muayyan xususiyatlarni shakllantirishning qulayligi va mustahkamligi. Yoshga nisbatan sezgirlik, ya'ni atrof-muhitga alohida sezgirlik yoki rivojlanishning har bir bosqichini o'ziga xos tarzda tavsiflovchi selektiv faoliyat to'g'risidagi psixologik ma'lumotlarni yodda tutish juda muhimdir. A.V. Zaporjets shunday yozgan edi: "Har bir yoshda bola, ma'lum turdagi ta'sirlarga sezgir bo'lib chiqadi va shuning uchun ma'lum bir genetik darajada, tegishli ijtimoiy va pedagogik sharoitlar mavjud bo'lganda, ma'lum ruhiy jarayonlar va fazilatlar eng ko'p rivojlanadi. Leites ta'kidlaganidek, "bolalik yillarida har bir yosh bosqichida "vaqtinchalik

holatlar” paydo bo‘lib, rivojlanishga o‘ziga xos tayyorlikni ifodalaydi”. Zamonaviy ma’lumotlarga ko‘ra, yosh rivojlanishining sezgir davrlari mavjud bo‘lib, ularning har biri psixikaning u yoki bu yo‘nalishini rivojlantirish uchun ayniqsa qulay imkoniyatlarga ega, keyin esa bunday ichki sharoitlarning ta’siri zaiflashadi. Vygotskiy, “muayyan rivojlanish jarayonlarining to‘liq bo‘lmashligi ma’lum bir davrning muayyan sharoitlarga sezgir bo‘lishi uchun zaruriy shartdir”. Demak, individual qobiliyatlarning shakllanishi yosh rivojlanishi jarayonida sodir bo‘ladi va ko‘p narsa bolalikning turli davrlarida paydo bo‘ladigan xususiyatlardan nima rivojlanishiga, qaysi yoshning xususiyatlariga va uning xususiyatlariga qanchalik ta’sir qilishiga bog‘liq. Aynan yosh rivojlanish jarayonida qobiliyatlardagi individual farqlarning shakllanishi sodir bo‘ladi va yosh xususiyatlari bir vaqtning o‘zida rivojlanayotgan ongning xususiyatlariga aylanadi. Bolalar iqtidorini birinchi tadqiqotchilaridan biri N.S. Leites iqtidorli bolalarning hayoti va faoliyatining xususiyatlarini batafsil o‘rganib chiqdi va bolalarning iqtidorliligi mehnatga moyilligida, bunday bolalarning muayyan faoliyat turi bilan shug‘ullanishga shoshilinch ehtiyojida namoyon bo‘ladi degan xulosaga keldi. “Mehnatkorlikni tarbiyalashda eng muhim omil – har qanday qobiliyatlarni shakllantirish”, deb to‘g‘ri xulosa qilgan B. Alyakrinskiy “Iste’dod va qobiliyatlar haqida” kitobida. Hozirgi vaqtda mavjud bo‘lgan iqtidorning turli xil modellari bilan ko‘pchilik psixologlar aql, ijodkorlik, motivatsion va shaxsiy xususiyatlar kabi ichki omillarni, shuningdek, ijtimoiy muhit omillarini bolalarda iqtidorni rivojlantirish uchun asosiy deb hisoblashadi. Ta’lim sharoitlari, oilaviy ta’limning xususiyatlari, madaniy muhit va boshqalar taraqqiyotning ijtimoiy omilining eng muhim tarkibiy qismlari hisoblanadi. Turli yillardagi (XX asrning 20-30, 80-yillari) tadqiqotlar statistikasi bolalarning iqtidorini rivojlantirishda genotipning atrof-muhitga nisbatan ustun rolini ko‘rsatadi. Bu muammo bilan N. Nyuman, A. Jonson, D. Shilds, R. Uilson, D. Gorn va boshqalar shug‘ullangan. So‘nggi o‘n yilliklarda turli xil o‘quv muhitlarining iqtidorli bolalarning rivojlanish muvaffaqiyatlariga

ta'siri bo'yicha ko'plab tadqiqotlar olib borildi. Ushbu tadqiqotlar iqtidorli bolalar toifasini sezilarli darajada kengaytirish va ularni maxsus dasturlarda o'qitishning maqsadga muvofiqligini isbotlash imkonini berdi. Ushbu tadqiqot sohasini rivojlantirishdagi muvaffaqiyatlar bolalarda iqtidorni rivojlantirishda oilaning o'rni haqidagi savolni yangi bosqichga ko'tarishga imkon beradi. Ota-onalarning bolalarning rivojlanish xususiyatlariga ta'sirini eksperimental tadqiqotlar, asosan, o'z-o'zini hurmat qilish, bolalarning u yoki bu sohadagi muvaffaqiyatlari, ularning qobiliyatlari va ota-onalarning ijtimoiy umidlari haqidagi g'oyalari o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganishga tegishli. Tadqiqotlar natijasida olingan faktlar bolalarda iqtidorni rivojlantirishga yordam beradigan yoki to'sqinlik qiladigan bolaning motivatsion va shaxsiy munosabatlarini rivojlantirishda ta'limning "ideal" modeli haqidagi oilaviy g'oyalarning rolikidan dalolat beradi. Pedagogika nuqtayi nazaridan, intellekt ko'rsatkichlarining ekologik o'zgaruvchanligi, asosan, oila ichidagi muhitning o'zgaruvchanligi bilan bog'liq. Unga nisbatan tashqi, madaniy muhit rivojlanish uchun umumiy asos bo'lib xizmat qiladi. Shunday qilib, "oila ichidagi muhit" barcha ijtimoiy omillarning eng katta ta'siriga ega: umuman uy muhiti, obyekt, fazoviy muhit, oila a'zolari bilan munosabatlarning tabiati. O.M. Dyachenko iqtidorni rivojlantirishni, bolalarning aniq faoliyatida qobiliyatlarni amalga oshirishni ta'minlaydigan qo'shimcha omil sifatida hisobga olishni taklif qildi. Iqtidorni rivojlantirish modeli u tomonidan uchta blok shaklida taqdim etilgan. Birinchi blok tegishli faoliyat turi uchun motivatsiya. Aqliy qobiliyatlilik holatida bu kognitiv faoliyat bo'lib, u tabiatan samarali bo'lib, bolaning yaxlit tajribasi bilan bog'liq. Ikkinchi blok maktabgacha yoshdagi vizual modellash darajasi, kognitiv qobiliyatlar va samarali tasavvurning rivojlanish darajasi, ijodiy qobiliyatlar bilan belgilanadigan qobiliyatlar konsepsiyasi bilan tavsiflangan operatsion blok. Uchinchisi amalga oshirish bloki, bu sizning yutuqlaringizni haqiqatga aylantirish, qaror natijalarini rasmiylashtirish va hokazolarni o'z ichiga oladi. Maktabgacha yoshdagi bolalarda bu

blok bolalar faoliyatining har xil turlarida o'z subyektivligini namoyon qilish imkoniyati bilan tavsiflanadi. Ma'lumki, maktabgacha yosh bu – o'yin yoshi. Tadqiqot ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, kattalar tomonidan tashkil etilgan va puxta o'ylangan atrofda hayotni kuzatish bolalar o'yinlarining mazmunini boyitishda hal qiluvchi ta'sir ko'rsatadi. O'yin shakli maktabgacha yoshdagi bolaning intilishlariga muvofiq faoliyat, masalan, musiqa dunyosi bilan tanishtirish bolaning iste'dodini rivojlantirishga yordam beradi va o'yinni boshqarish usullarini mohirona uyg'unlashtirish bolaning ijodiy iste'dodini maksimal darajada rivojlantirishga yordam beradi. Hozirgi vaqtda qobiliyatlarning rivojlanishi va bolaning faoliyatga qiziqishini keltirib chiqaradigan his-tuyg'ularning pozitsiyasi o'rtasida yaqin bog'liqlik isbotlangan. Hech bir bolaning faoliyatida hissiy tajriba o'yindagi kabi muvaffaqiyatli to'planmagan. Bundan tashqari, o'yin iqtidorli bolaning tashvish va tajovuz kabi shaxsiy muammolarini oldini olish va tuzatishning samarali vositasi bo'lishi mumkin. Shunday qilib, rivojlanayotgan shaxsga tashqi va ichki omillar ta'sir qiladi. Ularning salbiy ta'sirini yumshatib, ijobiy ta'sirlarni kuchaytirib, rivojlanayotgan shaxsning imkoniyatlarini ochib beradigan tabiiy moyilliklarning maksimal rivojlanishiga erishish mumkin. Har bir bola uchun shunday faoliyat sohasi, ta'lim va tarbiya usullari, o'zaro munosabatlarga shunday yondashuv topilishi kerak.

VII BOB. MAKTAB TA'LIMIGA PSIXOLOGIK TAYYORLASH

7.1. Bolalarni maktabdagi ta'lim jarayoniga psixik jihatdan tayyorlash

Maktabga borish bolalarning hayotida juda katta voqeadir. Maktab hayoti bolalarga yangi bir dunyoni ochib beradi. Maktab davrida bolalarning asosiy faoliyatlari o'zgaradi. Endi bolalarning asosiy faoliyatlari, vazifasi va ijtimoiy burchi o'qish bo'lib qoladi. 6-7 yoshli bolalar uchun yangi faoliyat bo'lgan o'qish ulardan yangi sifat, xususiyatlarga ega bo'lishlarini talab etadi. O'qish faoliyati uchun bolalarda barqaror diqqat, o'tkir zehn, mustaqillik, ishchanlik va batartiblik xislatlari bo'lishi kerak. Bog'chadan maktabga o'tishlari natijasida kattalar bilan bo'lgan munosabatlarida ham birmuncha o'zgarish yuz beradi. Bolalarning maktabga o'tishlari, ularning bog'chaga o'tishlariga qaraganda murakkab bosqichdir. Shuni ham nazarda tutish kerakki, bola maktabga o'tishi bilan uning ijtimoiy holatida ham o'zgarish ro'y beradi. Chunonchi, maktab yoshiga yaqinlashgan bolalar bog'chada "katta" deb hisoblanar edilar. Maktabga o'tgach, ular yana "eng kichkinalar" qatoriga tushib qoladilar. Bolalarning maktabga o'tishlari bilan yuzaga keladigan ana shunday jiddiy o'zgarishlarni nazarda tutib, ularni maktabdagi yangi hayotga har tomonlama tayyorlash kerak. Bolalar bog'chasining asosiy vazifalaridan biri bolalarga har tomonlama tarbiya berish, ularning taraqqiyot darajalarini maktabda o'qiy oladigan qilishdan iboratdir. Bu esa o'z navbatida maktabdagi o'qitish ishlari bilan bog'chadagi ta'lim-tarbiya ishlari o'rtasida ma'lum izchillik bo'lishini talab qiladi. Bog'chada bolalarning jismoniy jihatdan o'sishlariga qanchalik e'tibor berilsa, ularning aqliy va axloqiy o'sishlariga ham shunchalik e'tibor beriladi. Ularning maktabga chiqishlari doimo nazarda tutilib, o'tkaziladigan turli didaktik mashg'ulotlarda bolalarning idroklari, tasavvur va xotiralari, xayol hamda tafakkurlari, irodalari tizimili tarzda taraqqiy ettirib boriladi. Bolalarni maktabdagi o'qish jarayoniga tayyorlashda ularning nutqini o'stirish juda zarur shartlardan biridir. Shuning uchun katta guruh bolalarini maktabdagi

o'qishga tayyorlashda o'z ona tillarini yaxshi o'rganishlariga, ya'ni so'z boyligini orttirishga, to'g'ri talaffuz va to'la hamda to'g'ri jumla tuza olishlariga ahamiyat berish kerak. Bolalarning tashqi olam haqidagi tasavvurlarini kengaytirish, boyitish ishlari ular nutqini o'stirish asosida olib borilishi kerak. Shu narsa diqqatga sazovorki, hamma bog'chalardagi maktab yoshiga to'lgan bolalar maktabdagi o'qishga bab-baravar tayyor bo'lavermaydilar. Ayrim bolalar maktabga kelgach, yangi sharoitga tez kirishib keta olmaydilar. Ularda o'qish uchun qandaydir bir xususiyat yetishmayotgandek ko'rinadi. Bu o'rinda shunday bir savol tug'iladi. Bolalarni qay paytda psixologik jihatdan maktabdagi o'qishga tayyor deb hisoblash mumkin. Ayrim psixologlarning fikricha, bola maktabda o'qishi uchun atrofdagi narsa va hodisalarga doir anchagina tasavvurlarga ega bo'lishi lozim. Biroq hayotda shunday voqealar uchraydiki, anchagina tasavvur boyligiga ega bo'lgan va hattoki yozish hamda o'qishni biladigan bolalar ham maktabdagi o'qishga tayyor bo'lmaydilar. Ular maktab va o'qituvchining talablarini bajara olmaydilar. Aksincha, ayrim bolalar yetarli tasavvur boyligiga ega bo'lmasalar ham, maktabda o'qib keta oladilar. Lekin bundan maktabdagi o'qish jarayoni uchun ma'lum darajada aqliy jihatdan o'sgan bo'lish maktabda dastlab o'qib ketish uchun eng zarur shartlardan biridir. Lekin bu bolaning o'qishga tayyor ekanligini aniqlashdagi hal qiluvchi omil emas, chunki bu yerda yosh masalasi ham mavjud. Boshqa bir olimlar, bolaning o'qishga tayyor ekanini aniqlashdagi asosiy narsa iroda sifatlarining yetilganligidir, deyдилar. Bu fikr bir yoqlamalikka yo'l qo'yishdan boshqa narsa emas. Yetti yoshga to'lish davri bolalikning tugash davriga to'g'ri keladi. Xuddi ana shu davrdan boshlab bolalarda o'z-o'zini anglash tarkib topa boshlaydi. Shuning uchun bolalarning yetti yoshga to'lgan davridan boshlab tizimli sur'atda o'qitishga o'tish maqsadga muvofiqdir. K.D. Ushinskiyning fikricha, bolaning maktabdagi o'qish faoliyatiga tayyorligi ayrim psixik jarayonlarning taraqqiyot darajasi bilan emas, balki bola shaxsining umumiy taraqqiyot darajasi bilan aniqlanadi. Ta'limga psixologik tayyorgarlik deganda bolaning obyektiv va subyektiv jihatdan

maktab talabiga munosibligi nazarda tutiladi. U maktab ta'limiga avval psixologik jihatdan tayyorlanadi. Binobarin, uning psixikasi bilim olishga yetarli darajada rivojlanadi. Shu yoshdagi bola idrokining o'tkirligi, ravshanligi, sofligi, aniqligi o'zining qiziquvchanligi, dilkashligi, xayrixohligi, ishonuvchanligi, tafakkurning yaqqolligi bilan boshqa yoshdagi bolalardan ajralib turadi. Maktab ta'limiga tayyorlanayotgan bolada diqqat nisbatan uzoq muddatli va shartli barqaror bo'ladi. Bola diqqatining xususiyatlari rolli va syujetli o'yinlarda rasm chizish va qurish-yasash mashg'ulotlarida loy hamda plastilindan o'yinchoqlar tayyorlashda o'zgalar nutqini idrok qilish va tushunishda matematik amallarni yechishda hikoya tinglash va tuzishda ko'rinadi. Bola o'z diqqatini muayyan obyektga to'plashga intiladi. Uning xotirasi qiziqarli ajabiy-g'aroyib kishini taajjubga soladigan ma'lumot va hodisalarni puxta esda olib qolish, esda saqlash, esga tushirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Shu davrgacha bevosita kattalar rahbarligida u yoki bu axborotlarni o'zlashtirib kelgan bo'lsa, endi o'z xohish-irodasi bilan zarur ma'lumotlar to'plashga, o'z oldiga aniq maqsad va vazifa qo'yishga harakat qiladi. Bolaning ana shu faolligi xotirasining muayyan darajada rivojlanganligini bildiradi. U she'r, hikoya va ertaklarni esda qoldirish uchun ko'p takrorlash, yod olishning eng qulay yo'l va usullaridan foydalanish ta'lim jarayonida unga juda qo'l keladi. Birinchi sinf o'quvchisi ko'pincha obrazli xotiraga suyanib bilish faoliyatini tashkil etsa ham bu ish xotiraning boshqa turlarini inkor qilmaydi. Aksincha, ta'lim so'z-mantiq xotirasini taqazo etadi. So'z-mantiq xotirasining mavjudligi ma'nosini tushunib esda saqlash jarayonining samaradorligi ortishiga keng imkoniyat yaratadi. Tajribadan ma'lumki, bola ma'nosiz so'zlardan ko'ra ma'nodor tushunchalarni birmuncha tez va mustahkam eslab qolish xususiyatiga ega. Uning nutqi maktab ta'limiga tayyorgarlik bosqichida kattalar bilan muloqotga kirishishi, kishilarning fikrini o'qib olish va to'g'ri idrok qilish darajasida, nutqning tuzilishi esa grammatika qoidalariga mos, mantiqan izchil ifodali miqdor va ko'lam jihatidan fikr almashishga yetarli bo'ladi. U eshitgan va ko'rganlari to'g'risidagi ma'lumotlarni tushuna oladi.

O'zidagi axborotlarni muayyan tartibda bayon qila biladi, aqliy faoliyat operatsiyalaridan o'rinli foydalanadi. Olti yoshli bolaning psixik tayyorligi haqida gapirilganda ko'pincha muayyan reja asosida tartibli, ko'p qirrali maqsadga yo'naltirilgan, o'zaro mantiqiy bog'liq, izchil boshlang'ich ta'limga zamin vazifasini o'tovchi psixik o'sish darajasini nazarda tutamiz. Shuningdek, ta'lim uchun psixik o'sish darajasidan tashqari bola turmushi va faoliyatining tafovutlari, sharoitlari, o'ziga xosligi uning sihat-salomatligi usulib jihatdan tayyorligi oddiy ko'nikmalarni o'zlashtirgani kabi omillarni hisobga olish maqsadga muvofiqdir. Shaxsiy va maktabga ijtimoiy-psixologik tayyorgarlik bolaning yangi ijtimoiy pozitsiyani qabul qilishga tayyorligini shakllantirishni o'z ichiga oladi. Maktab o'quvchisi bir qator muhim burch va huquqlarga ega bo'lib, boshqa bandlarni egallaydi. Bolaning hissiy va ixtiyoriy tayyorgarligini maktab o'z ichiga oladi, motivlarni bo'ysundirish, o'z xatti-harakatlarini nazorat qilish qobiliyati, ish joyingizni tartibga solish va unda tartibni saqlash qobiliyati, faoliyat maqsadlariga ijobiy munosabat, ularni o'rganish, qabul qilish qiyinchiliklarni yengish istagi, o'z faoliyati natijasiga erishish istagi, jismoniy tayyorgarlik o'z ichiga oladi. Salomatlik holati jiddiy kasalliklar, irsiyat va boshqalarning yo'qligi, jismoniy rivojlanish sport seksiyalarida mashg'ulotlar, to'garaklarga tashriflar, analizator tizimlarini ishlab chiqish, kichik mushak guruhlarini rivojlantirish; qo'l, barmoqlar, asosiy harakatlarni rivojlantirish: yugurish, sakrash, yurish, sport o'yinlari, hamma narsa: aqliy jarayonlar, diqqat, xotira, fikrlash, tasavvur yetarli darajada rivojlangan bo'lishi kerak. Bola e'tiborini turli ishlarga qaratishi kerak, masalan, xatning elementlarini yozish. Idrok va tafakkurning rivojlanishi bolaga o'rganilayotgan narsa va hodisalarni muntazam ravishda kuzatish, obyektlar va hodisalardagi muhim xususiyatlar va farqlarni ajratib ko'rsatish, fikr yuritish va xulosalar chiqarish, ma'lum bir natijaga kelish imkonini beradi. Zamonaviy dunyoda bolaning har tomonlama rivojlanishi uchun juda ko'p turli xil imtiyozlar, mashqlar, vazifalar, o'yinlar mavjud. Bo'sh vaqtlari va mashq qilish istagi bor barcha oila a'zolari bilan qilish oson va qiziqarli.

Vazifalarni yozayotganda, bolangizning zaif tomonlariga e'tibor bering. Idrok, e'tibor, xotira, qo'l motorikasini mustahkamlash uchun foydali bo'lgan umumiy mustahkamlash mashqlaridan foydalaning. Qiyin so'zlarni aniq ayting. Ulardan talaffuz qilishni so'rang, takrorlang. Ko'p kichik qofiyalarni o'rganing, bolangizga o'qing. Tillarni o'rganing va hikoyalar tuzing. Ulardan qayta aytib berishlarini so'rang. Kollektiv o'yinlarni o'ynang, ular harakatlarning o'zboshimchaliklarini, diqqatni jamlashni rivojlantiradi, nutq zaxirasini boyitadi bolalar, xushmuomalalik, ijobiy his-tuyg'ularni uyg'otadi. Lekin unutmang bir nechta oddiy qoidalar, darslar zo'ravonlik bo'lmasligi kerak, darslar 35 daqiqadan oshmasligi kerak kichik jismoniy tarbiya daqiqalari, tanaffuslar tashkil etish, darslar tizimda tashkil etilishi kerak. Sinflar uchun motivatsiyani uyg'otishga harakat qiling, bolani qiziqitiring maqtov, maxsus yutuqlar uchun stikerlar, kutilmagan daqiqalar va boshqalar, xulosa qilib shuni aytmoqchimanki, farzandingiz qanday ilm cho'qqilariga qadam qo'ymasin, u sizning yordamingizga, mehringizga, madadingizga, o'ziga bo'lgan ishonchingizga muhtoj. Oldin sog'lom, ijobiy munosabatni yarating maktab, unda u yangi bilim, ko'nikmalarga ega bo'lishga intiladi, yomon baholardan, o'qituvchilar, sinfdoshlar bilan muammolardan qo'rqmaydi va a'lo talaba yoki mag'lub bo'lgan odam sizning eng sevimli va aziz ekanligingizga amin edi. Omad tilaymiz, aziz ota-onalar. Psixologik o'rganishga tayyorlik bir qancha muhim mezonlar bilan belgilanadi. Masalan, diqqat, tasavvur, fikrlash va xotiraning mavjudligi bola ma'lumotni quloq orqali qabul qilish qobiliyati. Shuningdek, bolalar o'zlarini yangi maqomda yetarli darajada idrok etishlari, bilimga intilishlari, tengdoshlari bilan umumiy til topa olishlari kerak. Keling, nimalar kiritilganligini ko'rib chiqaylik bolani maktabga psixologik tayyorlash. Qanday bolani maktabga ruhiy jihatdan tayyorlash. Kimga bolani o'rganishga psixologik jihatdan tayyorlash, ota-onalar bir necha muhim qoidalarga rioya qilishlari kerak.

1. Bolalarning kognitiv qiziqishini rivojlantirish, rag'batlantirish bola yangi bilim olish uchun.

2. Mashq qilish maktabgacha yoshdagi bolaning qiyinchiliklarni yengish va boshlangan har qanday ishni yakunlash qobiliyati.

3. Axloqiy to'siqlarga farzandingizni tayyorlang, o'quv jarayonida duch kelishi mumkin bo'lgan narsalar haqida gapiring.

4. Bolalarda tahlil qilish, taqqoslash, xulosa chiqarish, umumlashtirish qobiliyatini rivojlantirish. O'qing, o'qiganlaringizni aytib berishini so'rang.

5. Bolalarni jummalarni to'g'ri tuzishga va o'z nuqtayi nazarini himoya qilishga o'rgatish.

6. Muloqot ko'nikmalarini mutlaqo hamma joyda olish mumkin: o'yin maydonchasida, bolalar bog'chasida, turli doiralarda.

Maktabga tayyorlash uchun psixologik dastur ta'limni o'z ichiga olishi kerak. U yaxshilik va yomonlik, yomonlik va yaxshilik o'rtasidagi farqni tushunishi kerak. O'rgatish ham muhimdir. Shunday qilib, unga g'ayrioddiy muhitda moslashish osonroq bo'ladi. Bolalarda mantiqiy fikrlashni rivojlantirish. Bunda sizga maxsus vazifalar, stol o'yinlari yordam beradi. Bundan tashqari, stol o'yinlari qat'iyatlikni rivojlantirishga yordam beradi. Bola shunday qilib, ota-onalarning vazifasi bolani maktabga ruhiy jihatdan tayyorlash. Ba'zan psixologik jihatlari har qanday intellektual qobiliyatlardan ko'ra muhimroqdir. Agar bolalar tayyor bo'lsa maktab psixologik, ular uchun yangi muhitni idrok etish ancha oson. Ya'ni ular tezda o'qishga qo'shilishadi va deyarli darhol o'rganishdagi birinchi muvaffaqiyatni ko'rsatishni boshlaydilar. Farzandingizni musiqa maktabi imtihoniga qanday tayyorlash kerak. O'g'il yoki qiz 5-6 yoshga to'lganda, ko'pchilik ota-onalar bolani ba'zi to'garaklar, sport seksiyalari, xoreografiyaga olib boradilar. Tarbiyachi: Hurmatli ota-onalar Farzandlaringiz juda katta bo'lib qolishdi va bu yil birinchi sinfga borishadi. Bizning va sizning barcha harakatlaringiz yo'naltirilgan. Ota-onalar uchun maslahat: Bolani maktabga qanday tayyorlash kerak? Bolani maktabga tayyorlash ko'pincha u tomonidan ma'lum bilimlarni to'plash deb tushuniladi va shuning uchun ularni o'qitishga harakat qilishadi. Farzandingizni uyquga qanday tayyorlash haqida ota-ona maslahati.

Bolani uyquga qanday tayyorlash kerak? Maktabgacha yoshdagi bola necha soat uxlashi kerak? Ota-onalar uchun maslahat “Bolaning qo‘lini yozish uchun qanday tayyorlash kerak yoki grafomotor qobiliyatlari nima? Yozish uchun qo‘lni qanday tayyorlash kerak yoki grafomotor qobiliyatlari nima? Maktabda yozishni muvaffaqiyatli o‘rganishga tayyorgarlik ko‘rish uchun bolada bo‘lishi kerak. Bolani maktabga qanday tayyorlash kerak? Maktabga tayyorgarlik ko‘p qirrali jarayondir. Va u ergashadi. Birinchi sinf yoki bolani maktabga qanday tayyorlash kerak” tayyorgarlik guruhining ota-onalari uchun maslahat. Bahor bo‘lajak birinchi sinf o‘quvchilarining oilalari uchun alohida muammolar davri. Tez orada maktabga tayyorgarlik ko‘p qirrali jarayondir va shuni ta’kidlash kerak. Vaqt qanchalik tez o‘tadi! Yaqin vaqtgacha siz chaqalog‘ingizning tug‘ilishini intiqlik bilan kutgan edingiz, endi u birinchi sinfga borishga yaqin. Ko‘pgina ota-onalar farzandlarini maktabga qanday tayyorlash haqida qayg‘uradilar. Bu, albatta, hayron bo‘lishga arziydi va maktabda hamma narsa o‘z-o‘zidan hal qilinishini kutmaslik kerak. Katta ehtimol bilan, sinflar gavjum bo‘ladi va o‘qituvchi jismonan har bir bolaga yetarlicha e’tibor bera olmaydi. Bolani maktabga tayyorlash har bir ota-onani tashvishga soladigan masala. Tayyorlik ham intellektual, ham ko‘p jihatdan uning psixologik bazasi bilan belgilanadi. Maktabda o‘qish uchun zarur bo‘lgan ko‘nikmalarni egallash uchun kuniga 15-20 daqiqa vaqt ajratish kifoya. Ko‘p sonli rivojlanish vositalari va tayyorgarlik kurslari yordamga keladi. Bolani psixologik nuqtayi nazardan tayyorlash ancha qiyin. Psixologik tayyorgarlik o‘z-o‘zidan paydo bo‘lmaydi, lekin yillar davomida asta-sekin shakllanadi va muntazam jismoniy mashqlarni talab qiladi. Bolani maktabga tayyorlashni qachon boshlash va uni qanday qilib to‘g‘ri bajarish kerakligi haqida biz psixoterapevtik markazning tibbiy psixologi Elena Nikolaevna Nikolaevadan so‘radik. Bolaning ongida maktabga nisbatan ijobiy munosabatni oldindan shakllantirish muhim: maktabda u juda ko‘p qiziqarli narsalarni o‘rganadi, yaxshi o‘qish va yozishni o‘rganadi, u ko‘plab yangi do‘stlar orttiradi. Har qanday holatda siz bolangizni

maktab, uy vazifasi va bo'sh vaqtning yetishmasligi bilan qo'rqitmasligingiz kerak. Maktabga tayyorgarlikning muhim jihatlaridan biri bu bolaning yaxshi salomatligidir. Shuning uchun qattiqlashish, mashq qilish, sport bilan shug'ullanish va shamollashning oldini olish zarur choralardir. Maktabda yaxshi moslashish uchun bola ochiqko'ngil bo'lishi kerak, ya'ni tengdoshlari va kattalar bilan muloqot qila olishi kerak. Kattalarning obro'sini tushunishi va tan olishi, tengdoshlari va oqsoqollarning sharhlariga munosib javob berishlari kerak. Harakatlarni tushuning va baholang, nima yaxshi va nima yomonligini biling. Bolani o'z imkoniyatlarini to'g'ri baholashga, xatolarini tan olishga, yo'qotishga o'rgatish kerak. Shuning uchun ota-onalar bolalarni tayyorlashlari va unga maktab jamiyatiga integratsiyalashuviga yordam beradigan hayot qoidalarini tushuntirishlari kerak. Bola bilan bunday ish oldindan, uch yoki to'rt yoshdan boshlanishi kerak. Maktab jamoasida chaqaloqni yanada og'riqsiz moslashtirishning kaliti ikkita asosiy shartdir: tartib intizom va qoidalarni bilish. Bola o'quv jarayonining ahamiyati va mas'uliyatini anglashi va o'zining talaba maqomi bilan faxrlanishi, maktabda muvaffaqiyatga erishish istagini his qilishi kerak. Ota-onalar o'zlarining bo'lajak o'quvchisi bilan qanchalik faxrlanishlarini ko'rsatishlari kerak, bu maktab imidjini psixologik shakllantirish uchun juda muhimdir – bolalar uchun ota-onalarning fikri muhimdir. Aniqlik, mas'uliyat va mehnatsevarlik kabi zarur fazilatlar hech qachon birdaniga shakllanmaydi bu vaqt, sabr va kuch talab etadi. Bolaning xato qilishdan qo'rqmasligi juda muhimdir. Maktabga borib, u o'rganishni o'rganadi. Ko'pgina ota-onalar bolalarni xatolari, yomon baholari uchun tanqid qilishadi, bu esa maktabgacha yoshdagi bolaning o'zini-o'zi qadrlashi va noto'g'ri qadam qo'yishdan qo'rqishiga olib keladi. Agar bola xato qilsa, siz faqat unga e'tibor berishingiz va uni tuzatishga taklif qilishingiz yoki yordam berishingiz kerak. Maqto'v xatolarni tuzatish uchun zaruriy shartdir. Kichkina muvaffaqiyat uchun ham bolalarni rag'batlantirish bilan taqdirlash kerak. Shunday qilib, farzandlaringiz maktabga birinchi sayohatiga tayyorgarlik ko'rishlari kerak bo'lgan vaqt keldi. Aksariyat ota-

onalar farzandini maktabga qanday to'g'ri tayyorlash kerakligi, o'qishdan oldin u bilan qo'shimcha ish qilish kerakmi yoki maktab o'qituvchilari buni qilish yaxshiroqmi, degan savolga qiziqishmoqda.

7.2. Bolalarning maktab ta'limiga tayyorgarligini aniqlashga oid psixodiagnostika metodikalari

Maktabga psixologik tayyorgarlik muammosi. Bolalarning maktabga tayyorgarligi muammosi. Bolaning maktabga tayyorgarligini shartli ravishda psixofiziologik, intellektual va shaxsiyga bo'lish mumkin. Psixofiziologik tayyorgarlik bolaning jismoniy yetukligining ma'lum darajasi, shuningdek, miya tuzilmalarining yetuklik darajasi, tananing asosiy funksional tizimlarining holati va bolaning sog'lig'i holati, unga mos keladigan aqliy jarayonlarning ishlashini ta'minlash tushuniladi. Ko'pincha kasal bo'lib, jismoniy zaiflashgan bolalar, agar ular kognitiv jarayonlarning yuqori darajada rivojlanishiga ega bo'lsalar ham, o'rganish muammolariga duch kelishlari mumkin.

Bolalarning maktabga psixofiziologik tayyorgarligining tarkibiy qismi sifatida somatik salomatligi to'g'risidagi ma'lumotlar tibbiy ma'lumotnomada yetarlicha batafsil vazn, bo'y, tana nisbatlari, ularning yosh standartlari bilan bog'liqligi keltirilgan. Ko'pincha vaziyat haqida ma'lumot yo'q. Asab tizimi, ko'pgina maktabgacha yoshdagi bolalarda qo'shimcha tekshiruvlar minimal miya disfunktsiyasining (MBD) har xil turlarini aniqlaydi. Katta yoshdagi maktabgacha va boshlang'ich maktab yoshidagi bolalarning ko'pchiligida nevrozlar mavjud. Aqliy rivojlanish nuqtayi nazaridan, bunday maktabgacha yoshdagi bolalar normaga mos keladi va oddiy maktabda o'qitilishi mumkin. Asab tizimining minimal organik buzilishlari ta'lim, o'qitish va o'z vaqtida psixotuzatish ishlarining qulay sharoitlarida qoplanishi mumkin. MMD va nevrozli bolalar ta'lim jarayonida e'tiborga olinishi kerak bo'lgan xatti-harakatlar va faoliyatning bir qator xususiyatlari bilan ajralib turadi: mnemonik jarayonlarning rivojlanish darajasi va diqqat xususiyatlarining pasayishi, ish qobiliyatining pasayishi, charchoqning kuchayishi, asabiylashish,

tengdoshlar bilan muloqot qilishdagi muammolar, giperaktivlik yoki letargiya, o'quv topshirig'ini qabul qilish va o'z-o'zini nazorat qilishda qiyinchiliklar. Psixodiagnostik tekshiruv natijasida bunday maktabgacha yoshdagi bolalar maktabga normal tayyorgarlik darajasini aniqlashlari mumkin, ammo murakkablik darajasi yuqori bo'lgan dasturlarda, kuchli intellektual yuk bilan o'qish jarayonida ular muayyan qiyinchiliklarga duch kelishlari mumkin. Bolalarning asab tizimining rivojlanishida funksional va organik kasalliklarning paydo bo'lishiga olib keladigan turli omillar mavjud: homiladorlik va tug'ish patologiyasi, ba'zi somatik va yuqumli kasalliklar go'daklik va erta bolalik davrida, bosh jarohati va ko'karishlar, og'ir stress (yaqin kishining o'limi, suv toshqini, yong'in, ota-onaning ajralishi), noqulay oilada tarbiyalash uslublari. Maktabda o'qish boshlanishi bilan bolaning tanasi va psixikasidagi stress darajasi sezilarli darajada oshadi.

Ta'lim vazifalarini muntazam ravishda bajarish, o'zlashtirilishi kerak bo'lgan ko'p miqdordagi yangi ma'lumotlar, uzoq vaqt davomida ma'lum bir holatni saqlab qolish zarurati, odatiy kun tartibini o'zgartirish, katta talabalar jamoasida bo'lish katta ruhiy va jismoniy stressni keltirib chiqaradi. Bola maktabgacha yoshning oxiriga kelib, bolaning fiziologik tizimlarini qayta qurish hali tugallanmagan va intensiv fiziologik rivojlanish davom etmoqda. Psixofiziologlarning ta'kidlashicha, umuman olganda, o'zining funksional xususiyatlariga ko'ra, katta yoshdagi maktabgacha yoshdagi bolaning tanasi tizimli o'qishga tayyor, ammo atrof-muhitning salbiy omillariga, xususan, katta aqliy va jismoniy stressga nisbatan sezgirlik kuchayadi. Kichik yoshdagi bolalar maktab yuklarini yengish qiyinroq bo'lsa, uning sog'lig'ida buzilish ehtimoli shunchalik yuqori bo'ladi. Shu bilan birga, shuni yodda tutish kerakki, bolaning haqiqiy yoshi har doim ham biologik yoshga to'g'ri kelmaydi: bir katta maktabgacha yoshdagi bola o'zining jismoniy rivojlanishi nuqtayi nazaridan maktabga tayyor bo'lishi mumkin, boshqa bola esa maktabga tayyor bo'lishi mumkin. Katta maktabgacha yoshdagi bolalarning maktabga fiziologik tayyorgarligi to'g'risidagi xulosa tibbiy ko'rik

ma'lumotlarini hisobga olgan holda tuziladi. Agar bolaning jismoniy va biologik rivojlanish darajasi pasport yoshiga to'g'ri kelsa yoki undan oshsa va tibbiy kontrendikatsiyalar bo'lmasa, u tizimli maktabga tayyor deb hisoblanadi. Bolaning jismoniy rivojlanishini tekshirish uchun ko'pincha uchta asosiy ko'rsatkich baholanadi: balandlik tik turgan va o'tirish, tana vazni va ko'krak qafasi atrofi. Tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, jismoniy rivojlanish nuqtayi nazaridan zamonaviy olti yetti yoshli bolalar 1960-1970-yillardagi tengdoshlaridan sezilarli darajada farq qiladi, ular o'sish va umumiy rivojlanishda sezilarli darajada oshadi.

Kattaroq maktabgacha yoshdagi bolalar juda tez o'sadi, bu bolaning tanasidagi neyroendokrin o'zgarishlarga bog'liq (bo'yi yiliga 7-10 sm, vazni 2,2-2,5 kg, ko'krak qafasi aylanasi 2,0-2,5 sm ga oshadi), shuning uchun bu yosh davri cho'zilish davri deb ataladi. Qizlar o'g'il bolalarga qaraganda ko'proq intensiv jismoniy rivojlanish bilan ajralib turadi. Katta maktabgacha yoshni jiddiy deb hisoblash mumkin, chunki u jismoniy va aqliy chidamlilikning pasayishi va kasalliklar xavfining ortishi bilan tavsiflanadi. Biologik yoshning mezonlari o'tilib chiqqan doimiy tishlarning soni bosh atrofi va balandligi o'lchami o'rtasidagi ma'lum proporsional munosabatlarning shakllanishi bo'lishi mumkin. Maktabgacha yoshdagi bolalarda doimiy tishlar soni maktabgacha yoshdagi bola tanasining nisbati. Salomatlikni kompleks baholash sxemasiga ko'ra bolalarni besh guruhga bo'lish mumkin. Funktsional og'ishlarga ega bo'lmagan, jismoniy rivojlanishning yuqori darajasi bo'lgan bolalar kamdan-kam hollarda kasal bo'lishadi. O'rtacha, bu kelajakdagi birinchi sinf o'quvchilarining umumiy sonining 20-25% ni tashkil qiladi, ba'zi funktsional buzilishlari bo'lgan, sog'lig'i va hali surunkali holga kelmagan kasallik o'rtasidagi chegara holati bo'lgan bolalar noqulay omillar ostida ular ko'proq yoki kamroq aniq sog'liq muammolarini rivojlanishi mumkin o'rtacha, bu kelajakdagi birinchi sinf o'quvchilarining umumiy sonining 30-35% ni tashkil qiladi. Aniq somatik buzilishlari bo'lgan turli xil surunkali kasalliklari bo'lgan bolalar, shuningdek, jismoniy rivojlanish darajasi past bo'lgan, aqliy zo'riqishning kuchayishi sababli maktabda o'qish olti

yoshdan boshlab oʻrtacha, bu bolalarning 30-35 foizini tashkil qiladi. Kelajakdagi birinchi sinf oʻquvchilarining umumiy soni ega boʻlgan bolalar surunkali kasalliklar uzoq muddatli davolanishga, tibbiy koʻrikdan oʻtishga va tegishli mutaxassislik boʻyicha shifokorning doimiy nazoratiga muhtoj boʻlgan va uyda, sanatoriy tipidagi taʼlim muassasalarida, ixtisoslashtirilgan maktablarda oʻqish tavsiya etilganlar umumiy taʼlim maktabida oʻqish imkoniyati bundan mustasno. Bolaning jismoniy rivojlanishi koʻrsatkichlarini boʻyi, vazni, koʻkrak qafasi atrofi diagnostika qilishdan tashqari, maktabga fiziologik tayyorgarlikni aniqlashda tananing asosiy fiziologik tizimlarining holati aniqlanadi. Tibbiy koʻrik paytida yurak urish tezligi aniqlanadi, arterial bosim, oʻpka sigʻimi, qoʻl mushaklarining kuchi va boshqalar.

Katta maktabgacha yoshdagi bolalarda yurak-qon tomir tizimining zahiraviy imkoniyatlari ortadi, qon aylanish tizimi yaxshilanadi, nafas olish tizimi va metabolizm qayta tiklanadi va intensiv rivojlanadi. Kattaroq maktabgacha yosh tayanch-harakat tizimining jadal rivojlanishi bilan tavsiflanadi: skelet, mushaklar, artikulyar-ligamentli apparatlar, skelet suyaklarining shakli, hajmi va tuzilishidagi oʻzgarishlar, ossifikatsiya jarayonining davom etishi ayniqsa, bilak suyaklari va b. Kattaroq maktabgacha yoshda magistrat va oyoq-qoʻllarning katta mushaklari juda yaxshi rivojlangan boʻlib, ular turli murakkab harakatlarni yugurish, sakrash, suzish bajarishga imkon beradi. Biroq, koʻplab bolalarda qoʻlning nozik motorli koʻnikmalari yetarli darajada rivojlanmagan, bu esa yozishda qiyinchiliklarga, grafik vazifalarni bajarishda tez charchashga olib keladi. Notoʻgʻri turish, stolda uzoq vaqt oʻtirish, grafik vazifalarni uzoq vaqt bajarish postural buzilishlar, umurtqa pogʻonasi egriligi, yetakchi qoʻlning deformatsiyasiga olib kelishi mumkin. Bolaning psixofiziologik tayyorgarligining muhim tarkibiy qismi asab tizimining normal ishlashi hisoblanadi. Qoidabuzarliklar asabiy faoliyat bolalarning tez charchashiga, charchoqqa, diqqatning beqarorligiga, xotiraning past mahsuldorligiga olib kelishi va umuman, taʼlim faoliyatiga salbiy taʼsir koʻrsatishi mumkin. Oʻrganishga psixofiziologik tayyorlik parametrlarini

aniqlash o'quv jarayonida bolalarning individual xususiyatlarini hisobga olish va shu bilan ko'plab psixologik va pedagogik muammolarning oldini olish imkonini beradi. Intellektual tayyorgarlik bolaning bilim olishi deganda kognitiv jarayonlar rivojlanishining ma'lum darajasi tushuniladi umumlashtirish, taqqoslash, tasniflash, muhim xususiyatlarni ajratib ko'rsatish, xulosalar chiqarish qobiliyatining aqliy operatsiyalari ma'lum bir vakillik zaxirasi, shu jumladan majoziy va axloqiy nutq va kognitiv faoliyatning rivojlanish darajasi.

Tayyorlikning intellektual komponenti, shuningdek, bolaning dunyo-qarashi, ma'lum bilimlar zaxirasiga ega ekanligini anglatadi, jumladan tip haqidagi elementar tushunchalar shakllangan o'simlik va hayvonlar turlari, ob-havo hodisalari, vaqt birliklari, miqdor umumiy xarakterdagi bir qator g'oyalar: kattalar mehnatining turlari, ona yurti, bayramlar haqida makon tushunchasi masofa, harakat yo'nalishi, jismlarning o'lchami va shakli, ularning joylashishi vaqt, uning o'lchov birliklari soat, daqiqa, hafta, oy, yil haqidagi tasavvurlar. Bolalarning bu xabardorligining maktab talablariga muvofiqligi bolalar bog'chasi o'qituvchisi ishlaydigan dastur orqali amalga oshiriladi. Biroq, maishiy psixologiyada bolaning maktabga psixologik tayyorgarligining intellektual komponentini o'rganishda asosiy e'tibor o'zlashtirilgan bilimlar miqdoriga emas, garchi bu ham muhim omil bo'lsada, balki intellektual jarayonlarning rivojlanish darajasiga e'tibor beradi. Bola atrofdagi voqelik hodisalaridagi muhim narsalarni ajratib ko'rsatishi, ularni solishtirish, o'xshash va farqli narsalarni ko'rish qobiliyatiga ega bo'lishi kerak; u mulohaza yuritishni, hodisalarning sabablarini topishni, xulosa chiqarishni o'rganishi kerak. Maktabda o'qishga intellektual tayyorgarlik bolalarda ta'lim faoliyati sohasidagi boshlang'ich ko'nikmalarni shakllantirishni, ya'ni o'quv vazifasini faoliyatning mustaqil maqsadi sifatida ajratib ko'rsatish va qabul qilish qobiliyatini, ta'lim mazmuni, ta'lim harakatlari va faoliyati to'g'risidagi g'oyani anglatadi. Operatsiyalar. Bolalarning o'qishga intellektual tayyorgarligi quyidagi xususiyatlar bilan baholanadi: idrokning differentsiatsiyasi; tanlanishi va yaxlitligi; konsentratsiya va diqqatning

barqarorligi obyektlar va hodisalar o'rtasidagi asosiy aloqalarni o'rnatish imkoniyatini ta'minlaydigan rivojlangan analitik fikrlash mantiqiy xotira; namunani ko'paytirish qobiliyati sensorimotor muvofiqlashtirish. Bolaning maktabda o'qishga intellektual tayyorgarligi bevosita fikrlash jarayonlarining rivojlanishi bilan bog'liq. Vizual-majoziy fikrlashni rivojlantirish, umumlashtirishning yetarli darajada rivojlanishi kerak og'zaki-mantiqiy fikrlash uchun zarur shartlar. Kattaroq maktabgacha yoshdagi bola obyektlar va hodisalar o'rtasidagi turli xil aloqalar va munosabatlarni tanlash va ulardan foydalanishni o'z ichiga olgan tobora murakkab va xilma-xil vazifalarni hal qilishi kerak. Qiziquvchanlik va kognitiv faoliyat bolalarning bevosita amaliy faoliyati chegarasidan tashqariga chiqadigan atrofdagi voqelikni bilish uchun fikrlash jarayonlaridan foydalanishni rag'batlantirish. Bolalarning aqliy harakatlarining natijalarini oldindan ko'rish, ularni rejalashtirish imkoniyatiga ega bo'lishlari muhimdir. Bolaning maktabga intellektual tayyorgarligining muhim tarkibiy qismi nutqni rivojlantirishdir. Nutqni rivojlantirish aql bilan chambarchas bog'liq bo'lib, maktabgacha yoshdagi bolaning umumiy aqliy rivojlanishining ham, uning mantiqiy fikrlash darajasining ko'rsatkichi bo'lib, so'zlarda individual tovushlarni topish qobiliyati muhim ahamiyatga ega, ya'ni fonematik ongni rivojlantirish. Yetarli lug'at, to'g'ri talaffuz, so'z birikmasini qurish qobiliyati, so'zni ovoqli tahlil qilish ko'nikmalari, harflarni bilish, o'qish qobiliyati ham talab qilinadi. Bolalar o'z e'tiborini ixtiyoriy ravishda boshqara olishlari, uni kerakli narsalarga yo'naltirishlari va ushlab turishlari kerak. Shu maqsadda maktabgacha yoshdagi bolalar kattalardan qabul qilgan muayyan usullardan foydalanadilar.

XULOSA

1. Psixologiya fanining vazifalari, tarmoqlari, bolalar psixologiyasining umumiy masalalari va psixologiya fanida qo'llaniladigan metodlar hamda bolalar psixikasini o'rganishdagi yordamchi metodlar o'rganadi. Bolalarning go'daklik, ilk yoshdagi bola psixikasining rivojlanishi.

2. Shaxs va faoliyat psixologiyasi haqida tushunchlar, ilk yoshdagi bolalarning xulq-atvori va kattalar bilan muloqoti. Ilk va maktabgacha yoshlarni bolalarning rivojlanishida davlat talablarining mazmun-mohiyati.

3. Maktabgacha yoshdagi bolalarda shaxslararo munosabatlar psixologiyasi. Maktabgacha yoshdagi bolalarga psixologik yondashgan holda o'yinlar bilan ishlash, iqtidoridan kelib chiqib ta'lim berish shakli. Bolaning qiziqishidan kelib chiqqan holda diqqatini rivojlantirish va tarbiyalash.

4. Shaxsning sezgilari, idroki, xotirasi, tafakkuri xayollar psixik jarayonlarini rivojlantirish. Bolani maktabdagi ta'lim jarayonlariga psixik tayyorlash va psixodiagnostika metodlaridan foydalanish usul va yo'llari.

5. Maktabda o'qishga intellektual tayyorgarlik bolalarda ta'lim faoliyati sohasidagi boshlang'ich ko'nikmalarni shakllantirishni, ya'ni o'quv vazifasini faoliyatning mustaqil maqsadi sifatida ajratib ko'rsatish va qabul qilish qobiliyatini, ta'lim mazmuni, ta'lim harakatlari va faoliyati to'g'risidagi g'oyani anglatadi.

6. Maktabgacha yoshdagi, maktabga tayyorlov guruh yoshidagi bolalarni psixologik jihatdan tayyorlash.

MAVZULAR BO‘YICHA TEST TOPSHIRIQLARI

1. Bolaning ma’lum bir ufqqa ega bo‘lishi, o‘ziga xos bilimlar zaxirasi quyidagilarni tavsiflaydi:

- a) intellektual o‘rganishga tayyorlik
- b) ijtimoiy-psixologik tayyorlik
- c) talabaning ichki pozitsiyasi

2. Diagnostika usullari eksperimentni o‘z ichiga oladi:

- a) tarbiya
- b) o‘qitish
- c) aniqlash

3. Bolalarning aqliy rivojlanishini tushunishda biologik yondashuvning vakili:

- a) Vallon
- b) Gekkel
- c) Vygotskiy

4. Eriksonning so‘zlariga ko‘ra, mehnatsevarlik va mehnat vositalarini boshqarish qobiliyatini shakllantirish, bu o‘z qobiliyatsizligi va foydasizligini anglashga qarshi bo‘lib, davrning vazifasidir:

- a) maktabda o‘qish
- b) erta yosh
- c) o‘yin yoshi

5. Bolalar psixologiyasining fan sifatida rivojlanish bosqichlari:

- a) tavsiflovchi, mustaqil fanga ajratish (XIX asr o‘rtalarida); eksperimental davr (XX asr boshlari), zamonaviy
- b) zarur (XVIII asr boshlariga qadar), ilmiy (XVIII asr boshlari), hozirgi
- c) tug‘ilish, zamonaviy rivojlanish

6. Bolalar psixologiyasining sohalariga quyidagilar kiradi:

- a) bolalik psixologiyasi, maktabgacha bolalik
- b) yetuk va keksa yoshdagi psixologiya
- c) pedagogik psixologiya

7. Maxsus bolalar psixologiyasi o'rganadi:

- a) sapmalar bilan aqliy rivojlanish qonuniyatlari
- b) ruhiy kasalliklar klinikasi, diagnostikasi va davolash
- c) kasalliklarning irsiy yuqish tamoyillari

8. Bolalar psixologiyasi sohasi, shu jumladan tiflopsixologiya (ko'zi ojizlar psixologiyasi):

- a) tuzatish psixologiyasi
- b) go'daklik psixologiyasi
- c) o'spirin psixologiyasi

9. Sinovni o'z ichiga olgan bolalar psixologiyasi usullari guruhi:

- a) proeksion usullar
- b) psixodiagnostik usullar
- c) empirik usullar

10. Proeksion usullar guruhiga quyidagilar kiradi:

- a) anketa
- b) Rorschach dog' sinovi
- c) tajriba

11. Ta'limning uch turi: klassik konditsionerlik, operant konditsionerlik va o'rganish orqali o'rganish-ajratib turadi:

- a) xulq-atvor nazariyasi
- b) Bullarning uch bosqichli nazariyasi
- c) Freyding ongsiz nazariyasi

12. Fallik bosqichi, Freydning fikriga ko‘ra, bu davr:

- a) 1 yoshgacha
- b) 3-5 yosh
- c) 12-18 yosh

13. Piaget rivojlanishning 4-bosqichini aniqladi:

- a) bola
- b) razvedka
- c) hissiyotlar

14. Rasmiy operatsiyalar bosqichi yoshga to‘g‘ri keladi:

- a) 2-8 yosh
- b) 11-15 yosh
- c) 8-11 yosh

15. Aqliy rivojlanishning beshta davri (vaxshiylik va qazish, ov qilish va o‘lja olish, cho‘ponlik, dehqonchilik, savdo va sanoat) aniqlandi:

- a) Getchinson
- b) zal
- c) Stern

16. L.S. Vygotskiy tomonidan yaratilgan nazariya deyiladi:

- a) yuqori aqliy funksiyalarni rivojlantirishning madaniy va tarixiy nazariyasi
- b) xulq-atvor nazariyasi
- c) psixoanaliz

17. L.S. Vygotskiy bolalar rivojlanishining ... inqirozini aniqladi:

- a) 4
- b) 6
- c) 3

18. Tashqi nutqning ichki nutqqa o'tish jarayoni qanday nomlanadi?

- a) interiorizatsiya
- b) yaqinlik
- c) oralizatsiya

19. "Proksimal rivojlanish zonasi" atamasi kiritilgan:

- a) D.B. Elkonin tomonidan
- b) J. Piaget tomonidan
- v) L.S. Vygotskiy

20. Rivojlanishning ma'lum bir davrida asosiy neoplazmalar paydo bo'ladigan va boshqa faoliyat turlari rivojlanadigan faoliyat deyiladi:

- a) muhim
- b) yetakchi
- c) asosiy

21. Psixoanaliz nazariyasining asoschisi:

- a) Freyd
- b) Erikson
- c) Zal

22. Bolalarning rivojlanish qonunlari (birinchisi – rivojlanishning siklik tabiati; ikkinchisi – rivojlanishning notekisligi; uchinchi – bolalar rivojlanishidagi "metamorfoz"; to'rtinchisi – bola rivojlanishidagi evolyutsiya va involyutsiya jarayonlarining kombinatsiyasi) ishlab chiqilgan:

- a) L.S. Vygotskiy
- b) Freyd
- c) Elkonin

23. Freydning fikriga ko‘ra, anal bosqich-bu davr:

- a) 1-3 yosh
- b) 1 yoshgacha
- c) 12-18 yosh

24. J. Piagetning so‘zlariga ko‘ra, aniq operatsiyalar bosqichi yoshga to‘g‘ri keladi:

- a) 12-13 yosh
- b) 2 yoshgacha
- c) 2-12 yosh

25. Intellektual operatsiyalarni shakllantirish va rivojlantirish nazariyasini taklif qildi:

- a) P. ya. Halperin
- b) Erikson
- c) Zigmund Freyd

26. Yuqori aqliy funksiyalarni shakllantirish qonuni: “bolaning madaniy rivojlanishidagi har qanday funksiya ikki marta, birinchi navbatda ijtimoiy, keyin psixologik, birinchi navbatda odamlar o‘rtasida, keyin bola ichida paydo bo‘ladi” ishlab chiqilgan:

- a) L. S. Vygotskiy
- b) Makarenko
- c) Elkonin

27. Vygotskiyning so‘zlariga ko‘ra, rivojlanishning go‘dak davrida qanday faoliyat yetakchi hisoblanadi:

- a) kattalar bilan vaziyat-shaxsiy aloqa, keyin vaziyat-biznes aloqasi
- b) qurol harakatlarini o‘zlashtirish
- c) obyektiv harakatlarni rivojlantirish

28. Erta bolalik davriga xos bo'lgan neoplazma nima:

- a) “men” va o‘z-o‘zini hurmat qilish
- b) o‘zini ajratib ko‘rsatish
- c) aniq-obyektiv harakatlar

29. Sinov raqami 30. Boshqalardan ajratish, o‘zingizni boshqalar bilan taqqoslash – inqirozga xos bo'lgan neoplazmalar

- a) uch yil
- b) yetti yil
- c) o‘n uch yil

30. Maktabgacha yoshdagi yetakchi faoliyat

- a) rolli o‘yin
- b) kattalar bilan aloqa
- c) mavzu faoliyati

31. Konstruktiv faoliyatni amalga oshirishda qo‘shma binolarni yaratish istagi, ularning murakkab mavzusi, natijalarga erishish istagi, qurilishga qiziqishni uzoq vaqt saqlab qolish xarakterlidir:

- a) katta maktabgacha yoshdagi bola uchun
- b) kichik maktabgacha yoshdagi bola
- c) erta bolalik

32. Bolaning amaliy xatti-harakatlarini rejalashtirish va tartibga solish vositasi sifatida fikrlash bilan bog‘liq funksiya:

- a) egotsentrik nutq
- b) dialogik nutq
- c) kontekstual nutq

33. Maktabga psixologik tayyorlik shaxsiy, intellektual va

- a) ixtiyoriy
- b) vaziyatli
- c) kollektiv

34. O'smirlik davrining yetakchi faoliyati:

- a) o'yin
- b) tengdoshlar bilan samimiy va shaxsiy aloqa
- c) mehnat

35. A.V. Petrovskiyning so'zlariga ko'ra, bolaning jamiyatga kirishining birinchi bosqichi ... deyiladi:

- a) integratsiya
- b) individuallashtirish
- c) moslashish

36. Bolalar va ota-onalar bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan oiladagi muloqot uslubi ... deyiladi:

- a) soxta hamkorlik
- b) raqobat
- c) izolyatsiya

37. O'yinda yosh maktabgacha yoshdagi bolalar:

- a) o'yinni oldindan rejalashtirish
- b) o'yinga 10 kishigacha kiradi
- c) kattalarning mehnat harakatlarini aks ettiradi

38. Ta'lim faoliyatining birinchi tarkibiy qismi:

- a) o'quv faoliyati
- b) o'quv vazifasi
- c) o'quv motivatsiyasi

39. Bolaning ijtimoiy yetukligining kechikishi quyidagilar bilan shakllanadi:

- a) ota-onalar tomonidan bolani haddan tashqari himoya qilish
- b) ota-onalarning haddan tashqari yumshoqligi
- c) ota-onalarning rad etish pozitsiyasi

40. Ota-onalar bolaning ichki dunyosini sezgir ravishda ushlashganda va uning barcha muammolariga javob berishga harakat qilganda, ota-onalarning bolalarga ta'sirining psixologik mexanizmi ... deyiladi:

- a) identifikatsiya qilish
- b) mustahkamlash
- c) idrok

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – T.: Ma'naviyat. 2008.
2. Vohidov M. Bolalar psixologiyasi. – Toshkent: “O‘qituvchi”, 1882.
3. Petrovskiy A.V. va boshqalar. Umumiy psixologiya. – T.: “O‘qituvchi”, 1992.
4. Ivanov P.I. Umumiy psixologiya. – Toshkent, 2007.
5. G‘oziyev. E. Psixologiya. Darslik. – Toshkent: “O‘qituvchi” nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2008.
6. Karimova V.M., Akramova F.A. Psixologiya. Ma’ruzalar matni. – Toshkent, FTDK, DITAF 2000.
7. Мухина В.С. Возрастная психология. – Москва, 2008.
8. G‘oziyev E. Psixologiya (pedagogik). – Toshkent: “O‘qituvchi”, 1994.
9. Gonobolin F.N. Psixologiya. – Toshkent: “O‘qituvchi”, 1976.
10. Alekseeva E.E. Maktabgacha yoshdagi bolalarning psixologik muammolari: akademik bakalavr uchun darslik va seminar, E.E. Alekseeva. – 2-nashr.. – M.: Yurayt nashriyoti, 2017. – 195 p.
11. Asmolov A.G. Kattalar madaniyatidagi bola A.G. Asmolov, N.A. Pasternak. – M. : Yurayt Nashriyoti, 2019. – 150 p.
12. Bolotina, L.R. Maktabgacha ta’limning nazariy asoslari : darslik. spo uchun qo‘llanma L.R. Bolotina, T.S. Komarova, S.P. Baranov. – 2-nashr., qayta ko‘rib chiqilgan va qo‘shing. – M.: Yurayt nashriyoti, 2018 yil. – 218 p.
13. Bocharova, N.I. Dam olish pedagogikasi. Oilada bolalarning bo‘sh vaqtlarini tashkil qilish: darslik. akademik bakalavr uchun qo‘llanma N.I. Bocharova, O. G. Tixonova. – M.: Yurayt nashriyoti, 2019 yil. – 218 p.
14. Zatsepina, M.B. maktabgacha ta’lim muassasasida bo‘sh vaqtni tashkil etish: darslik. spo uchun qo‘llanma M. B. Zatsepina. 2-nashr.. va qo‘shing. – M.: Yurayt nashriyoti, 2017. – 149 b.

15. Tixomirova O.V. maktabgacha ta'lim sohasida o'qitish va o'qitish metodikasi: akademik bakalavr uchun darslik va seminar O.V. Tixomirova. – 2-nashr., qayta ko'rib chiqilgan.va qo'shing. – M.: Yurayt nashriyoti, 2018 yil. – 155 p.
16. Voroshnina L.V. 2 soat ichida bolalarda nutqni rivojlantirish nazariyasi va metodikasi. Maktabgacha ta'lim muassasasining katta va tay-yorgarlik guruhlari uchun qo'llanma L.V. Voroshnina. – 2-nashr. – M. : Yurayt Nashriyoti, 2019. – 302 s

MUNDARIJA

SO‘ZBOSHI	3
I BOB. PSIXOLOGIYANING UMUMIY MASALALARI.....	5
1.1. Psixologiya fanining predmeti. Psixologiya fanining vazifalari va tarmoqlari. Bolalar psixikasini o‘rganishning yordamchi metodlari	5
1.2. Psixologiya fanining metodlari. Kuzatish va eksperiment metodlari. Bola psixikasini o‘rganishning yordamchi metodlari.....	20
1.3. Psixika va ong taraqqiyoti. Maktabgacha yoshdagi bolalarning psixik rivojlanish qonuniyatlari. Psixik taraqqiyot va ta’lim.....	32
1.4. Go‘daklik davrida psixik rivojlanish. Ilk yoshdagi bola psixikasining rivojlanishi.....	49
II BOB. SHAXS VA FAOLIYAT	66
2.1. Shaxs psixologiyasi. Shaxs haqida umumiy tushuncha. “Men” obrazi va o‘z-o‘zini baholash tizimining shakllanishi	66
2.2. Ilk yoshda bola shaxsining shakllanishi (1-3 yosh) Uch yoshli inqiroz. Bolalarning xulq-atvori va kattalar bilan muloqotida yuzaga keladigan o‘zgarishlar.	91
2.3. Kichik maktabgacha yoshda bola shaxsining shakllanishi (3-5 yosh) Katta maktabgacha yoshda bola shaxsining shakllanishi (5-7 yosh).....	102
2.4. “Ilk va maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo‘yiladigan Davlat talablari”da bolaning ijtimoiy-hissiy rivojlanishi. Ilk qadam davlat o‘quv dasturi kompetensiyalari “Ilm yo‘li” variativ dasturda bolalar psixikasidagi o‘ziga xosliklar.....	108
III BOB. SHAXSLARARO MUNOSABATLAR PSIXOLOGIYASI..	117
3.1. MTTda konfliktli holatlar va ularni hal etishda tarbiyachining o‘rni	117

3.2. Faoliyat. Maktabgacha yoshdagi bolalar faoliyatining psixologik xususiyatlari	127
3.3. O‘yin faoliyatining psixologik xususiyatlari	135
3.4. Maktabgacha yoshdagi bolalarda ta’lim berish shakllari, mehnat faoliyatining bola psixik rivojlanishiga ta’siri	143
3.5. Diqqat. Diqqatning nerv fiziologik asoslari. Bolalarda diqqatning rivojlanishi. Bolalarda ixtiyoriy diqqatni tarbiyalash	150
IV BOB. SHAXSNING PSIXIK JARAYONLARI	185
4.1. Sezgilar. Sezgining inson hayoti va faoliyatidagi o‘rni. Bolalarda sezgilarning rivojlanishi. Sensor taraqqiyot bosqichlari	185
4.2. Idrok. Idrokning nerv fiziologik xususiyatlari. Bolalarda idrokning rivojlanishi.	196
4.3. Xotira. Inson hayotida xotiraning ahamiyati va xotira jarayonlari. Xotiraning bolalarda rivojlanishi	208
4.4. Tafakkur. Tafakkurning nerv fiziologik asoslari va taffakur operatsiyalarining bilish faoliyatidagi o‘rni. Bolalarda tafakkurning rivojlanishi va nutq. Bolalarda nutqning rivojlanishi	218
4.5. Xayol. Bolalarda xayolning rivojlanishida ertak va tasviriy faoliyatning o‘rni	230
V BOB. SHAXSNING HISSIY-IRODAVIY HOLATLARI	236
5.1. His-tuyg‘ular. His-tuyg‘ularning nerv fiziologik asoslari.....	236
5.2. Bolalarda agressivlik holatlari	239
5.3. Iroda. Maktabgacha yoshda hissiy-irodaviy holatlar	249
VI BOB. SHAXSNING INDIVIDUAL-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI	255
6.1. Temperament haqida umumiy tushuncha. Temperament haqida Gipokart nazaryasi.	255
6.2. Bolalar temperamenti.....	260

6.3. Xarakter. Bolalar xarakter xislatlarning o‘ziga xosligi.....	272
6.4. Qobiliyatlar. Maktabgacha yoshdagi iqtidorli bolalar va ular bilan ishlash	277
VII BOB. MAKTAB TA’LIMIGA PSIXOLOGIK TAYYORLASH ...	291
7.1. Bolalarni maktabdagi ta’lim jarayoniga psixik jihatdan tayyorlash	291
7.2. Bolalarning maktab ta’limiga tayyorgarligini aniqlashga oid psixodiagnostika metodikalari.	299
XULOSA.....	305
MAVZULAR BO‘YICHA TEST TOPSHIRIQLARI	306
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.....	314

K.N. YANGIBAYEV, A.R. ASHIROV

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALAR PSIXOLOGIYASI

Muharrir	Muhammadali Mamadaliyev
Badiiy muharrir	Murodillo Rahmonov
Musahhih	Jasurbek Qutbiddinov
Sahifalovchi	Doniyor Murodov

Nashriyot litsenziyasi № 7538, 25.05.2022-y.
31.10.2023-yilda bosishga ruxsat etildi.
Qog‘oz bichimi 60x84 $\frac{1}{16}$. “Times New Roman” garniturası.
Shartli bosma tabog‘i 10. Adadi: --- nusxa.
Buyurtma raqami №: --.
“Ilm va fan” nashriyotida nashrga tayyorlandi va chop etildi.
Al-Farobiy MFY, Axmad Yugnakiy mavzesi, 36-uy.
Tel.: +99899 7917555.